Хәмит Һәмраев

ҒОЖИЛАР ВӘЗИПИЛИРИ

ТАРИХИЙ РОМАН

Биринчи китап

ШАДИ ҒОЖА

ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ МИР
БАСПА ҮЙІ • НӘШРИЯТИ

Алмута, 2017

УДК 821.512
ББК 84 Уйг-44
Х 18

Һәмраев Х.

Х18 Ғожилар вәзипилири.: Тарихий роман/ Хәмит Һәмраев. – Алмута., «Мир» нәшрият өйи, 2017.

ISBN 978-601-80661-2-2
Биринчи китап: Шади ғожа. – 516 б.
ISBN 978-601-80661-3-9

Романда XVI әсирниң ахири, XVII әсирниң биринчи йеримида йүз бәргән вақиәләр һәққидә гәп болиду.

Муәллип бай вә һәққаний мәнбәләргә асаслинип, әйни чағларда Яркәнт уйғур ханлиғида орун алған ханларниң өз ара шәпқәтсиз күришини баян қилиду.

Бәш ханниң һаяти вә паалийити һелиғичә аз тәтқиқ қилинған «Тарихи Рәшиди», «Тарихий Қәшқәр», «Тәзкирәи ғожиған» қатарлиқ әмгәкләргә асаслинип, кәң вә изчил тәсвирлиниду.

Китапта ханларға зор тәсир тәккүзгән сопилиқ әрбапларниң – ғожиларниң паалийитигә алаһидә диққәт бөлүниду.

Китап кәң оқурмәнләр аммисиға беғишланған.

УДК 821.512
ББК 84 Уйг-44

Тәрҗиман Малик МӘҺӘМДИНОВ

ISBN 978-601-80661-2-2
ISBN 978-601-80661-3-9

© Һәмраев Х., 2017
© Мәһәмдинов М., 2017
© «Мир» нәшрият өйи, 2017

Ғ О Җ И Л А Р В Ә З И П И Л И Р И

Улуқ цивилизацияни, у өзлүгидин вәйран болмиғичә, сирттин бойсундуруш мүмкин әмәс.
Уил Дюрант.

Сопилар давамлиқ дәрвишләр ханисида олтиривәрмәй, униңдин чиқиши лазим.
Мәһдуми Әъзам.

ПРОЛОГ

1514-жили Султан Саид хан асасини салған Яркәнт уйғур ханлиғи Мәркизий Азиядики йүксәлгән дөләтләрниң бири еди.

Қәшқәрдин Хотәнгичә, Турпандин Қумулғичә болған кәң зиминни егиләп ятқан мәзкүр дөләт өз тәрәққиятиниң мәлум бир басқучида еғир қисмәтләрни бешидин кәчүрди. Дөләт, шундақла, уни тәшкил қилған ханға бағлиқ Сәидийә ханлиғи һәм Моғулия дәпму атилатти. Чүнки һөкүмран сулалә Моғулстан дөлитини қурғучи Туғлуқ Төмүрдин башланма алатти.

Яркәнт ханлиғи дучар болған мурәккәп вәзийәт, гәрчә, хошнилириниң җәңгиварлиғи бәләнт болсиму, сиртқи һәйвигә мунасивәтлик әмәс еди.

Муәмма әмәлиятта тәхт үчүн болған тохталсиз күрәшкә бағлиқ пәйда болған.

Асасий риқабәт ханлиқниң җәнубий вилайәтлири билән шәрқий тәвәлириниң арисида овж алған еди.

Яркәнт ханлиғиниң һөкүмран груһи вәзийәтни җан-җигәри билән назарәт қилишқа тиришти. Амма-лекин Турпан-Қумул тәвәси, униңға мәмурий җәһәттин Қаришәрму кирәтти, муттәсил қаршилиқ көрситиватати.

Өзлирини Муһәммәт Пәйғәмбәр билән төрт иптидаий хәлипиниң әвлади һесаплайдиған диний-сәясий әрбапларниң – ғоҗилар ролиниң күчийиши билән, тәхт үчүн болған күрәш техиму кәскинләшти. Ғоҗиларниң Яркәнт ханлиғи зиминида кәң аммиғила әмәс, һөкүмран груһқиму тәсири ғайәт зор еди.

Җими Мәркизий Азия тәвәсидә өзлирини ғоҗиларға ятқузидиғанлар Бухарида, хусусән Қәшқәрдә көп еди.

Нәқишбәнди ғоҗиған сопилар җамаәсиниң вәкиллири болған ғоҗилар өзлирини Султан Саид хан дәвридә мәлум қилди.

Җамаәниң асасчиси Мәһдуми Әъзам өзидин кейин мәзкүр тәлиматниң бир-биригә зит икки йөнилишини қалдурди. Бу груһларни униң оғуллириниң башқуруши паҗиәни техиму күчәйтиватқән еди.

Мәһдуми Әъзамниң икки хотундин он үч балиси бар еди.

Униң Ишан Қалан ғоҗа нами билән мәлум чоң оғли Муһәммәт Имин «ақтағлиқлар», йәни җамаә асасчисиниң исми билән атилидиған «ишқия» диний - сәясий һәрикитини тәшкил қилди. «Ақтағлиқлар» өзлириниң муритлири көп Қәшқәрдә бәкму зор нопузға егә еди.

Мәхдуми Әъзамниң төртинчи оғли Исһақ Вәли – уни Исһақ ғоҗа дәп ататти – акисиға қарши «исһақийә» – «қаратағлиқлар» һәрикитини қурди. «Қаратағлиқларниң» қароргаһи ханлиқниң пайтәхти Яркәнт шәһири еди.

Бу ака - ука ғоҗиларниң әвлади Яркәнт ханлиғиниң

тәхти үчүн болған күрәшкә, демәк, ханлиқниң тәғдиригә, наһайити чоң тәсир тәккүзди.

Йүз әллик жилдин артуқ вақит җәриянида ханлиқта «қаратағлиқ» вә «ақтағлиқ» ғожиларниң иштракисиз бирәр муһим қарар қобул қилинматти.

Ханлиқ мустәқиллигидин айрилип қелип, исиян - қозғилаңлар көтирилгән чағдиму, уларниң роли һәл қилғучи болуп қаливәрди.

БИРИНЧИ КИТАП

ШАДИ ҒОҖА

Биринчи қисим

III МУҺӘММӘТ ХАН

1-бап

ТУРПАНДИН ТӘШВИШЛИК УЧУР

1594 - жилниң сәвр ейи. Яркәнтниң җими мәсчитлиридин мәзинләрниң намазханларни шам намизиға дәвәт қилған авазлири яңримақта. Дәл шу чағда күл рәң савут кийгән рәзги бири етини һөкүрәң ташлитип, шәһәр дәрвазисидин шиддәтлик кирип кәлди.

Ясавул чапармәнни тохтитиш үчүн дәрвазиниң оттурисиға келип, атниң чулвурини тутушқа қолини узаттию, бирдинла кәскин кәйнигә чекинди – у чапармәнниң оң мүрисидин атилдуруп ташланған қара духавилиқ лентини көрүп қалғанди. Бундақ лентилар пәқәт Муһәммәт ханниң уланлириға – гвардиясигә тәвә кишиләргила бериләтти.

Ясавул барғансири өзидин жирақлишиватқан чапармәнниң кәйнидин пәришан һалда бирнәччә дәқиқә қарап қалди. Чапармән етиниң сағрисиға һаман қамча басмақта еди. Намаз вақтида шәһәр дәрвазисиниң алдида адәмләрниң аз болидиғанлиғиға ясавул шүкри кәлтүрүвататти. Әксичә болғанда, бирәр келишмәсликниң йүз бериши муқәррәр еди.

Келишмәслик, һәқиқәтәнму, садир болуши мумкин еди. Бәхиткә яриша, қара тәргә чүшкән торуқ ат һечкимни зәхмилимәй, учқандәк өтүп кәтти.

Әзан һаман яңримақта. Бир мәсчитниң пәштиғидин мәзин әзанни тамамлишиға, хелә жирақтики иккинчи мәсчиттин чиққан мәзинниң бесиқ авази аңлинатти. Мәзинләрниң бирнәччә мәсчиттин чиққан авазлири бир - биригә жор болуп, йеқимлиқ аһаңлар гоя бир хорға айлинатти.

Яркәнт турғунлири билән шәһәр меһманлири ишлирини тохтитип, мәсчитләргә алдирашмақта. Қулалчилар, моздузлар, навайлар, төмүрчиләр вә башқа касиплар ишхана-дуканлириниң алдидила намазға жиқилмақта.

Кочилар билән мәсчитләрниң әтрапи ат-улақларға тошуп кәткән. Ешәк һарвулар, атлар, төгиләр соқма тамларни бойлап тикилгән чинар, қарияғачларға бағланған.

Хизмитини ада қиливатқан шәһәр ясавуллириму новәт билән намаз өтәшкә тәрәддут қиливататти. Қәмиригә қилич асқан жигит һелила йүз бәргән вақиәдин әндила әслигә келип, шәһәр сепилиниң ички тәрипигә орунлашқан дәрвазидин бәш қәдәм неридики ханиға кирип, өзидин хелә чоң шеригиниң сиңаян бекишиға көз ташлап, тил қатти:

– Әву ғәлитә атлиқчан намазға алдиридиму, қандақ?

– Әрвайиң қириқ гәз учуп, кәйниңгә дажип кәткиниңни көрдүм. Хәйрият, әнди таһаритиңни ал. Мән намизимни өтәверәй, – деди шериги күлүмсирәп.

Ясавул белигә чиң тартилған көндин ишләнгән қәмирини йешип, қиличи билән супиға қойди. Анчә чоң әмәс мәзкүр супида ясавуллар новәт билән арам алатти, қурал-яриғини қоятти. Жәйнамазларму мошу йәрдә еди.

Шу әснада чапармән Моғулстан дөлитиниң вариси болған Яркәнт ханлиғиниң төртинчи һөкүмдари III Муһәммәт ханниң ордисиға йеқинлашти. Ханлиқниң һөкүмран

груһи әждатлири I Муһәммәт билән II Муһәммәтни бәк һөрмәтләтти.

Шәһәр мәркизи билән униңға апиридиған кочилар адәмләрдин хали еди. Намазни сәвәпсиз қаза қилишқа һәргизму болматти. Амма чапармән шам намизини қаза қилишқа мәҗбур еди. Униң халис сәвәви болсиму, ясавул Аллаһни мәдһийиләйдиған сөзләрни ичидә тәкрарлатти.

Йерим саатин кейин чапармән пайтәхтниң шималиға җайлашқан «Шамал Бағқа» – ханлиқ ордиға йетип кәлди.

Униң көз алдида әҗайип мәнзирә намайән болди.

Гугум чүшүп, әтрап аста қараңғулуққа чүмкиливатсиму, хан ордисиниң пиширилгән хиштин турғузулуп, мәрмәр билән қапланған бенаси, аламәт гөзәл гүмбәзлири чапармәнни һәйран қалдурди.

Һәркимниң зоқини кәлтүридиған бу бенаниң кәйни тәрипидә ғайәт зор бағ бар еди.

Чапармәнгә, хусусән, миңлиған адәм сиғидиған «Алтун» мәсчит қаттиқ тәсир қилди.

Рәзги, күл рәң савут кийгән жигит бу караметләрни тунҗа қетим көрүватқини йоқ. Бирақ бүгүн булар униңға қандақту рәмзилик бәлгүдәк билиниватәтти.

«Ханлиқниң маһийитини намайән қилидиған гөзәл бена-имарәтләр, мәсчитләр хәлиққә, дөләт пухралириға лазим болғачқа, ханлар уларни асрап, һимайә қилиду».

Мошу ойларни хиялидин өткүзгән чапармән «Алтун» мәсчит тәрәпкә көз тикти. Мәсчит алдидики мәйдан намаз-ханларға лиқ толған болуп, адәмләр җәйнамазлирини дақ йәргә селипла, намаз өтәватәтти.

У етини тохтитип, йәргә чүштидә, чулвурни тутқан һалда мәсчитниң қаршисидики III Муһәммәт хан ордисиға йол алди.

Чапармән ясавулларниң қош қатаридин өтүп, орда дәрвазисиниң алдиға келип тохтиди.

Рәзги жигитниң қолидики чулвурни алған ясавуллар, гәрчә уни тонусиму, униңға диққәт билән қарап чиққандин кейин, дәрвазиниң оң тәрипидики бөлмигә киргүзүп, халә қалдурди.

Чапармән бөлмә ичигә көз ташлиғач, бүглүктики ақ дәстихан селинған шириниң йенидики әтләс көрпигә келип олтарди.

Ширидә мутәпәккүрләр билән шаирларниң нәқиллири оюп йезилған күмүчтин ясалған нәпис комзәкләр билән пиялиләр, седәп нәқиш чекилип, мевиләр селинған сапал қача туратти.

Нәшпүт, алма, үзүмләр шу қәдәр кишиниң иштиһасини ачатти. Чапармән бу нemәтләргә қолини узитай дәп турғанда ишик ечилип, бөлмигә учисиға алтундин һәл берилгән чапан кийгән, бешиға ақ сәллә ориған қириқ яшлар чамисидики бир адәм кирип кәлди.

Чапармән орнидин ирғип турди.

– Улуқ әмримиз сизни бираз вақиттин кейин қобул қилиду, – деди у рәзги жигитни бешидин айиғиғичә көздин кәчүрүп. – Биз Турпандин тәшвишлик учур елип болдуқ. Әпсус, сизниң бу қәдәм тәшрипиңиз уларни тәстиқләйду, халас.

Сәл сүкүттин кейин, гоя бирнәрсә ядиға кәлгәндәк, қошумчә қилди:

– Олтириң, мәрһәмәт. Қисилмаң. Исмиңиз ким? Уссап қалған болсиңиз керәк?

Мошу сөзләрни ейтқач, у комзәктики суни күмүч пиялигә қуюп, тартинип турған жигиткә сунди.

– Йүсүп. Исмим – Йүсүп. Қәшқәрликмән, – алдирап җавап бәрди чапармән.

Йүсүпниң қешида олтарған әву киши, чапармән бирнәччә жутум суни сүмәргәндин кейин, тәшвиш ичрә сориди:

– Мәктүп сизниң йениңизда йезилдиму? Яки уни сизгә кейинирәк тапшурдиму?

– Мәктүпниң қандақ йезилғанлиғини көрмидим. Лекин Турпанниң һакими мәктүпни липапигә селип, чаплиғанда, мән униң қешида едим.

Мошу сөзләрдин кейин рәзги жигит пәшмитиниң сол етигини қайрип, қәмиридә қәшқәр хәнҗириниң йенида есиқлиқ терә җилтини қолиға алди. У сөһбәтдишиға җилтини узатмақчи еди, амма әву киши оң қолини йеник көтирип, өзиниң мәктүп мәзмуни билән тонуш екәнлигини билдүрди.

– Егисигә бериветәрсиз.

Вәзийәт мурәккәп болсиму, униң чеһрисидә күлүмсирәш аламәтлири пәйда болди.

– Мәктүп бизниң ханимизға йолланғанду? Шундақ әмәсму?

– Шундақ, тәхсир!

– Мана, намаз вақтиму ахирлишипту. Кишиләр мәсчиттин чиқишиватиду. Улуқ ханимиз сизни һазир қобул қилса керәк, – дедидә, бөлмидин чиқти. Сол қолиға терә җилта тутқан Йүсүп уни әгәшти.

Улар орда сарай билән сепил тамлириниң арисидики хелә кәң һойлини кесип өтүп, икки қанатлиқ чоң ишиккә йеқинлашти. Баш вәзирни жирақтин күзитип турған хизмәткар ишикни улуқ ечип, бешини сәл әгди.

Ординиң сиртила әмәс, ичиму кишини һәйрәттә қалдуратти. Шам чирақлар, дәлһизниң икки қасниғиға орнитилған валилдап турған сансиз лампилар, едәнгә селинған юмшақ - мамуқ, қелин түклүк гиләм- паяндазлар билән безәлгән ғайәт зор бөлмиләр толиму һәйвәтлик көрүнәтти.

Ишиги йепиқ һәрбир бөлминиң алдида әгир қилич асқан ясавуллар туратти.

Икки яки үч бөлмидин өтүп, кәң мәрмәр пәләмпәйләр билән иккинчи қәвәткә көтирилгән һелиқи қириқ яшлар ча-

мисидики баш вәзир қош қанатлиқ чоң ишикниң алдиға келип тохтиди. Униң қешида чапарманму бар еди.

У һәмрайиға күтүп турушни буйруп, хан һәзрәтлири ордиси ишигиниң алдида турған зор бойлуқ ясавулларға қарапму қоймай, йеник йөтәлдидә, ишикниң оң қанитини ечип, бешини әккән һалда ичкиригә қәдәм ташлиди.

Ялғуз қалған Йүсүп әсәбийләшти. Униң әсәбийлишиватқини бирәр дәқиқидин кейин хан һәзрәтлири билән учришиши әмәс. Йоғуси, уни хаватир қиливатқан Турпандин өзи елип кәлгән шум хәвәрдин ханни вақип қилиш еди.

Жигит мәктүптики учурдин башқа өзиниң қандақту пәвқуладдә, адәттин ташқири бир хәвәр йәткүзмәйдиғанлиғини билип турсиму, ағзаки дәйдиған сөзлириниң беһөдә қан төкүшни кәлтүрүп чиқиридиғанлиғиға беарам болуватәтти. Һәқиқәтәнму, Турпан тәвәсидики вәзийәт тәшвишлик еди.

Көңлидики әндишини бесиш үчүн, у диққитини мәзмут ишиккә оюлған нәқишкә җәлип қилди. Пүткүл зеһнини ойма өрнәккә қадиған жигит, намәлум устиниң қолидин пүтүлгән нәқишниң мәзмун - маһитийигә чөкүшкә тиришип, нәққашниң немини ипадилимәкчи болғанлиғини хиялидин өткүзүватқанда, ишик ечилип, баш вәзирниң дүмбиси көрүнди.

Ишикни япқач, баш вәзир тәшвиш ичрә пичирлиди:

– Кәйнимдин меңиң. Алий һәзрәтлириниң иҗазитисиз бешиңизни көтәрмәң.

Гепиниң ахири чиқмайла, у III Муһәммәт ханниң Кичик қобулханисиниң босуғисини атлиди.

Өтүгиниң учиға қарап, бешини саңгилатқан рәзги жигитниң қулиғиға кимду- бириниң:

– Турпанни бизниң намимиздин башқурушқа қоюлған әзиз җийәнимиз немини халайдекин? – дегән сөзлири кирди.

Йүсүп соалға җавап берип-бәрмәсликни билмәй тиңирқиди. У мошулар һәққидә хиял сүрүватқанда, баш вәзирниң өзигә тонуш титрәк авази аңланди.

– Алий һәзрәтлири, он жилдин ошуқ вақит давамида сизниң җийәниңиз вә күйоғлиңиз Худабәнди султан сизгә вакаләтән Турпан, Қумул, Қаришәрни башқурупатиду. Амма-ләйкин кейинки айларда биз Худабәнди султанниң бойсунмайватқанлиғи хусусида Сиз алийлирини бирнәччә мәртә вақип қилғандуқ. Буниңдин бирнәччә күн муқәддәм вәзийәтниң кәскинләшкәнлиги тоғрилиқ тәшвишлик учур алдуқ. Һә бүгүнзә, сизниң садиқ хизмәткарлириңиз әвәткән мону жигит һозуриңизға қәдәм тәшрип қиливатиду.

Мошу сөзләрдин кейин, чапармән бешини көтирип, гәрчә техи Муһәммәт ханни көрүп үлгәрмисиму, көн қутидин мәктүпни чиқирип, уни икки қоли билән авайлап алдиға сунди.

Муһәммәт хан Кичик қобулханиниң торусиға тирәлгән төрт яғач түврүкниң бириниң йенида туратти. Әллик йәттә яшлиқ оттура бойлуқ бу киши бир қариғанда хатирҗәм көрүнәтти.

Амма ханниң көңлини беарамлиқ чулғавалғанди. Рәзги жигитниң ордида уштумтут пәйда болуши ханлиқта җиддий муәмманиң можутлуғидин далаләт берәтти. Әгәр ушбу муәммани имканқәдәр тез йәшмисә, III Муһәммәт ханниң акиси, атиси вә бовисиниң әстаидил һәрикәт -паалийити, тиришишлири түпәйли қурулған мәмликәт набут болуши еһтимал еди.

Гәпниң лилласини қилғанда, Худабәндиниң бу һәрикәтлири Уйғур дөлитиниң вәйран болушиға елип келәтти.

– Оқуң! – деди Муһәммәт хан.

Баш вәзир Йүсүпниң қолидики мәктүпни елип, үнлүк оқушқа башлиди.

«Бисмиллаһир рәһманир рәһим!

Яркәнт ханлиғиниң хани алий һәзрәтлиригә улуқ Аллаһтин меһир-шәпқәтләр яққай! Хан алийлирига шуни мәлум қилимизки, хан һәзрәтлириниң намидин Турпан тәвәсини башқуруватқан Худабәнди султан жаһиллиқ қилип, наразилиқ көрситип, Яркәнт ханлиғиға қарши исиян көтәрмәктә.

Худабәнди султан ғәрәзлик әһди биләнла әмәс, бәлки һәрикити арқилиқ өзиниң бойсунмайдиғанлиғини намайән қилмақта. Урушқа тәйярлиниватқан у Турпан тәвәсигә чегаридаш шәһәрләр билән йеза- кәнтләргә һуҗум қилмақчи екәнлигини йошурмай тәкитлимәктә.

Аллаһ өз панаһиға алған III Муһәммәт ханниң садиқ хизмәткарлири: Турпанниң һакими, шәһәрниң баш қазиси, бәгләр вә мәсчит қовмиға вакаләтән имамлар.

1594-жил, сәвр, Турпан»

Мәктүп оқулуп болуп хелә вақитқичә җим-җитлиқ һөкүм сүрди хан қобулханисида.

Йүсүп чоңқур хиялға патқан. У һазир өзини ханниң қаттиқ ғәзивигә учрап, бундин кейин алий һәзрәтлиригә хизмәт қилалмайдиғанлиғи һәққидә ойлимақта еди. У җәһли чиққан ханниң буйруғи билән бешиниң тенидин җуда болидиғанлиғидин һәргизму қорқматти. Яқ! Униң көңлини һәләйкүмгә селиватқан башқа нәрсә – рәзги жигит әнди һечқачан ана жути – әзизанә Қәшқәрни, аписи билән инисини йенип көрәлмәйдиғанлиғиға, беғини пәрвиш қилалмайдиғанлиғиға һәсрәт чекивататти. Аз вақиттин кейин башлинидиған уруш һәққидә һечнемә билмәйдиғанлиғиму уни пәришан қиливататти. Даңлиқ «Һейтка» мәсчитиниң арқисидики кочида туридиған сөйүмлүк яри Меһриниса билән дидарлишалмайдиғанлиғи униң көңлини ғәш қилмақта еди.

Баш вәзир пат арида өтидиған Дөләт кеңишиниң

мәҗлисидә Муһәммәт ханға қандақ реҗә тәклип қилиш тоғрилиқ ойлават/ тти.

Муһәммәт ханзә, Худабәнди султан һәққидә баш қатуруватат / тти. Шуңа у рәзги жигитниң қобулханида бар екәнлигини пүтүнләй ядидин чиқирип қойған.

Ниһайәт, бәәйни уйқидин ойғанғандәк, Муһәммәт хан қолини билинәр-билинмәс һәрикәтләндүрди.

Шу мәһәл баш вәзир аста кәйнигә шоқшиди. Йүсүп уни әгәшти. Улар Кичик қобулханидин чиқиши биләнла, баш вәзир дәрру өзгирип, өзиниң адәттики қияпитигә кирдидә, зуван сүрди:

– Сизниң икки күнчә вақтиңиз бар. Арам елиң, андин мән сизгә көрсәтмә беримән. Сиз қәйәргә чүшисиз?

– Яркәнттә тонушлирим бар.

Баш вәзир хизмәткарларниң биригә Йүсүпни ордидин чиқирип қоюшни тапилап, дәлһизни бойлап, ишханисиға қарап маңди. У жүрүшкә атлиниш хусусидики һөҗҗәтни һазирлап, имза чәктүрүшкә тәйярлап қоюши керәк. Урушниң муқәррәрлигигә у камил ишинәтти.

Муһәммәт хан чапармән билән баш вәзирниң Кичик қобулханидин чиқип кетишигә пәрваму қилмиди.

Униң пүткүл ой-хияли Худабәндидә еди.

2-бап

МУҺӘММӘТ ХАННИҢ ОЙЛИРИ

Кичик қобулханидики түврүкниң қешида хелә узақ турған Муһәммәт хан алтундин һәл берилгән пәшмитини ечиветип, қоллирини арқисиға тутқан һалда аста қәдәм ташлап, кәң-азадә ханидин чиқип, пешайванға маңди. Бу йәрдин Яркәнт гоя алиқанда турғандәк көрүнәтти.

Күнниң салқин болушиға қаримай, Муһәммәт хан чоң қизил яқут безәп турған ақ сәллисини йешип, егиз путлуқ дүгләк үстәлгә қойди. Үстәлдә пил устихинидин вә кам учрайдиған қизил дәрәқтин ясалған тахтиға ташлири тизилған шахмат туратти.

Бу шахмат Яркәнт уйғур ханлири сулалисиниң аиләвий тәвәррүк әңгүштәри еди. Уни дөләтни қурған Султан Саид ханға нәврә акиси – Улуқ Моғул империясиниң асасчиси мәшһур Заһириддин Муһәммәт Бабур соға қилған. Бабурниң аниси Қутлуқ Нигар ханим Султан Саид ханниң дадиси I Султан Әхмәт ханниң һәдиси еди.

Қирип чүширилгән бешиға йешил допа кийгән Муһәммәт хан ақ арилиған чирайлиқ чәктүрүлгән сақилини һелидин-һели сийпап, кечилик шәһәргә көз ташлиди.

Муһәммәт хан Худабәнди һәққидә ойлайдекән, униң хатириси өтмүшни чарлап кәтти.

Униң көз алдидин Худабәндиниң һаяти бир-бирләп өтүшкә башлиди. Һә, әшу бир жили униң турмуш йолида «қаратағлиқ» ғоҗиларниң рәһбири Муһәммәт Исһақ Вәли учрашқан еди. Уни көпчилик Исһақ ғоҗа дәп атишатти.

«Исһақ ғоҗа Әнҗандин бу тәвәгә кәлгәндә, униң диянәтлик ишлиридин вақип нурғунлиған атақлиқ адәмләр уни қучақ йейип қарши алғанди. Өзлиригә пир тутуп, униң муритлириға айланғанди. Андин Исһақ ғоҗа Яркәнткә раван болған.

Әйни чағда дөләтни Муһәммәт ханниң акиси Абдукерим хан башқуратти. Абдукерим хан билән Исһақ ғоҗиниң арисида ихтилап пәйда болғандин кейин, Исһақ ғоҗа Хотәнгә кәткән.

Хотән у дәвирдә Муһәммәт ханниң өгәй иниси Күрәйшниң илкидә еди. Күрәйш Исһақ ғоҗини күтүвелишқа чоң оғли Худабәндини әвәткән. Кейинирәк Худабәнди «қаратағлиқлар» җамаәси асасчисиниң сәмимий достиға һәмдә муритиға айланған.

Аридин бираз вақит өтүп, Күрәйш султаниң рәпиқиси, Худабәндиниң аниси дунийадин өтти. Күрәйш Исһақ ғожиға киши әвәтти. Исһақ ғожа султанниң һозурида пәйда болғанда, Күрәйш униңға аялини тирилдүрүп беришни сориди.

– Әгәр өмүрлүк җүптәңниң тенида һаятлиқ шәписи сүпитидә адаққи нәпәс сақланған болса, бу мүмкин еди. Гәп шуниңдики, рәпиқәң у дунияға рәһләт қипту. Шуңа униңға җан киргүзүш һеч мүмкин әмәс, – деди Исһақ ғожа.

Ейтишлириға қариғанда, Күрәйш султан җаһиллиқ билән тәливини тәкрарлап туруваланған. Буниңға аччиғи кәлгән Исһақ ғожа:

– Күрәйш, шуни билип қойки, йә сән, яки сениң әвладиң һечқачан хан тәхтигә олтиралмайсиләр! – дегән».

Мошуларни хиялидин өткүзгән Муһәммәт хан, бағ тәрәптин чиққан ләрзән шамалдин тени шүркәнди болғай, чапининиң етәклирини һимлиған һалда, ичкиригә қәдәм ташлиди.

Чоң ишикниң кәйнидә турған ясавуллар һошиярлашти. Улар ханниң һәрқандақ буйруғини бәҗа кәлтүрүшкә тәйяр еди.

Шу әснада Муһәммәт хан Худабәнди тоғрилиқ ойлашини давамлаштурди: «Еһтимал, нәқ һазир Худабәнди Исһақ ғожиниң һелиқи гәплирини йоққа чиқиришқа урунуватқанду. Он жилдин артуқ вақит у итаәтчан болуп кәлди. Һазирзә, Муһәммәт ханниң аҗиз бир йерини билип қелип, исиян - қозғилаң көтәрмәкчи болуватамду йә!?»

Муһәммәт хан йәнила хиялларға берилди. Униң хатирисидин өзиниң Ақсу шәһиридә истиқамәт қилған пәйтти өтти. Әйни чағда у бар-йоқи султан еди.

«...Күрәйш султанға қаттиқ хапа болған Исһақ ғожа Ақсуға йол тутқанди. Уни Муһәммәт султанниң өзи қаршиеливеди шу чағда.

Ақсулуқлар Исһақ ғожиниң өз шәһирини зиярәт қилғанлиғидин бәкму хурсән еди. Шәһәр аһалиси пүтүнләй деги-

дәкла униң муритлириға айланди. Ақсуда Исһақ ғоҗиниң һөрмитигә ханикаму селинған.

Исһақ ғоҗа йәнә көплигән шәһәрләр билән йеза-кәнтләрдә вәз оқуп, тәрғибатчилиқ қилди. Униң Кучар, Турпан, Қумул шәһәрлиридә муритлири көп еди.

...Муһәммәт хан өзиниң Исһақ ғоҗа билән тунҗа қетим көрүшкинини хиялидин өткүзди. «Һә, улар Қәшқәрдә учрашқан еди. Муһәммәт султан әву бир жили Хотәндин Қәшқәргә иниси Сопи султан билән көрүшүшкә кәлгән. Нәқ шу чағда Мавриннәһирдин Қәшқәргә Исһақ ғоҗа қәдәм тәшрип қилди. Даңлиқ өлиманиң Қәшқәрдә екәнлигидин хәвәр тапқан Муһәммәт султан һөрмәт йүзисидин униң билән дидарлишишқа алдириди.

– Султиним мениң, исмиңиз ким болиду? – дәп сориди Исһақ ғоҗа.

Дөләтниң келәчәк хани наһайити сипайилиқ билән:

– Мениң исмим – Муһәммәт, – деди. Шунда Исһақ ғоҗа:

– Мени бу дөләткә қандақ сехирлиқ күч елип кәлди, дәп көп ойлиғандим. Әнди көзүм йәтти: мениң бу шәһәргә келишимгә алдимда турған султанниң исми, муһәббити вә илтипати сәвәпчи болған екән.

Арилиқта орниған азирақ сүкүнаттин кейин:

– Вай, Муһәммәт! Иш-һәрикәтсиз жүрүшкә һәргиз болмайду! Тиришиш керәк!» – деди.

... Исһақ ғоҗиниң мошу гәплирини хатирисидин өткүзидекән, Муһәммәт ханниң чеһрисидә ихтиярсиз күлкә пәйда болди.

У Кичик қобулханиға қайтип кирди.

Хотән гиләмлири есилған тамни яқилап меңип, сол путини пүкүп, юмшақ тахтиға олтарди. Муһәммәт хан қаттиқ тәһийигә йөләнгән һалда ханини йорутуватқан шамларниң биригә қарап, көзлирини жумди. Оң қолиниң көрсәткүч вә оттура бармақлири билән қапақлирини силиди һәм көзлирини ачмай, йәнә хиялларға берилди.

У ойлашни үзүлүп қалған йәрдин давамлаштурди.

Раст, шу чағда у Исһақ ғожиниң гәплиригә ихтиярсиз күлгән еди. «Бу гәпләр һәққидә Муһәммәт султан –, у техи хан болмиған мәзгил еди, – көп ойланди вә гуманланди. У өзиниң Исһақ ғожиниң мурити болушқа мунасип екәнлигигә шәк кәлтүрәтти. Қизиғи шуки, униң гуманлирини устази Исһақ ғожа бир сопидин аңлап, өзи язған бир бәнд шеирни Муһәммәт султанға йоллапту.

Болсиму жүрәк парә, чирайиң гәмкин,
Һәсрәт көлигә чөкмигин һеч вақ.
Сөй шунчә һәм шундақ сөйдүргин,
Валилдап туташсун сөйгүдин чирақ.

Бу төрт мисрани Муһәммәт хан һәрикәт қилишқа көрсәтмә, йол-йоруқ дәп қобул қилди. Каллисидин гуманни чиқиривәтип,ялаңғидақ, ялаңпаштақ Исһақ ғожиға жүгрәп берип, униң садиқ мурити болди. Исһақ ғожа өз новитидә Муһәммәт султанниң мәнивий устазиға айлинип, униң һәқиқәт йолиға чүшүп, тәкамиллишишиға ярдәмлишидиғанлиғиға вәдә бәргән».

Муһәммәт хан өзиниң мошу ишиға күлгән еди һелирақта.

Аридин нурғун жиллар өтүп кәтти. Әнди мана у – қудрәтлик дөләтниң хани. Бу дөләтни униң туққини Худабәнди мустәһкәмләшниң орниға вәйран қилмақчи.

Худабәнди, худи Муһәммәт хан охшаш, Исһақ ғожиниң мурити еди. Исһақ ғожа өз вақтида Худабәндиниң атиси Күрәйш султанға униң әвладидин һечким дөләттә алий лавазим егиләлмәйду, дәп ейтқан болсиму, Худабәнди бу йөнилиштә тунжа қәдәм ташлап бақти...

Муһәммәт хан шиддәт билән тахтидин туриведи, униң юмшақ өтүги ғичирлап кәтти.

Нәқ шу пәйттә ясавуллар күзитиватқан ишик аста ечилди. Худди хан хаһишини сәзгәндәк, уларниң қулақлири диң еди. Муһәммәт хан сәллисини кийип, алиқанлирини бир-биригә уриведи, Кичик қобулханиға икки адәм кирип кәлди.

Уларниң бири чечи пүтүнләй ақарған кәккә сақаллиқ бовай болуп, бешини төвән әккән пети буйруқ күтүп туратти. Бу ишик аға еди. У хан алийлириниң турмуш-мәишити билән ғизасиға мәсъулди.

Иккинчиси, яширағи, ханға тазим қилғандин кейин, қобулхана булиңиниң йениға қоюлған ширә таман қәдәм ташлиди. Ширә үстидә пәй, қаш тешидин ясалған дүгәт вә хотән қәғизи бар еди.

Бу Муһәммәт ханниң шәхсий кативи еди.

Үстәлниң қешиға кәлгән катипму бешини егип, җим турди.

Муһәммәт хан ханидики башқа адәмләрни байқимиған бир қияпәттә, гоя өзи билән өзи сөзлишиватқандәк, бесиқ авазда тил қатти:

– Әтә пешин намаздин кейин һөкүмәтниң мәҗлисини өткүзүшни һөкүм қилимән. Яркәнт шәһиридә истиқамәт қиливатқан әр кишиләр удумидин болған һөкүмран аилиләр әзалириниң – вәзирләрниң, сәрдарларниң, яқарларниң[1], қази, алий муфти вә жирик мәсчитләр имамлириниң, тавачиларниң[2], қурбеги, шәһәр һакими, мирахорларниң[3] – тәқ болуши шәрт.

Муһәммәт хан бираз сүкүт сақлиғандин кейин, катипқа нигаһ ташлиди. Шириниң йениға селинған қара әтләстин ширип тикилгән көрпидә олтирип, әрәп һәриплири билән ханниң буйруғини йезиватати у.

[1] Ярақ – йемәклик-ичмәкликләргә мәсъул киши.
[2] Тавачи – қошунни толуқтурушқа мәсъул әмәлдар.
[3] Мирахор – хан, падиша ордилиридики ат бақарларниң башлиғи.

– Баш вәзиргә имза чәктүрүшкә исиянчи-топилаңчиларни, улуқ Аллаһ йолида, бастуруш үчүн жүрүшкә һазирлинишқа зөрүр һөҗҗәтләрни тәйярлашни пәрман қилимән.

Катипниң қолидики пәй қәғәздә «йорғилашни» тохтитиши билән, Муһәммәт хан сол қоли билән ишарә қилди. Хандики әву иккиси Яркәнт уйғур ханиниң алдидин башлирини әккән һалда чиқип кәтти.

Муһәммәт хан қоллирини кәйнигә тутуп, Кичик қобулханида у яқтин-бу яққа маңатти, у Турпанға қилмақчи болған жүрүш һәққидә ойлинивататти.

Ниһайәт, қәтъий қарар қобул қилишниң наһайити муһим екәнлигигә көзини йәткүздидә, хатирҗәм қияпәткә кирди. Қоллирини кәйнидә тутқан пети Кичик қобулханидин чиқип, орда сарайниң аяллар туридиған тәрипигә йол алди.

Бу кечини у чоң хотуни Меһринуш бегим билән өткүзүшни қарар қилди.

3-Бап

МЕҺРИНУШ БЕГИМ

«Шамал Бағ» орда сарийиниң аяллар туридиған қисми бағниң ичкирисидә еди. Униңға шехилдин ясалған икки йол апиратти. Бу икки йолниң биринчисидә ханниң хотунлири билән мәшуқлири, балилири, хизмәткарлири меңиш һоқуқиға егә еди. Иккинчи йол пәқәт хан билән униң аписиғила тәәллуқти.

III Муһәммәт ханниң аниси буниңдин хелә жиллар илгири бақилиқ болуп кәткәчкә, бу йолда пәққәт у өзила маңатти. Ханниң бу йолда меңиши барғанчә шалаңлап кетивататти.

III Муһәммәт хан ординиң Кичик қобулханисидин чиқип,

мәрмәр пәләмпәйләрдин пәскә чүшүп, баққа қәдәм қойғинида, кәйнидә келиватқан ясавуллар меңишини астилатти.

Муһәммәт хан тохтап, әтрапиға көз ташлиди. Сәвр ейиниң сап һавасидин болуқ-болуқ нәпәс алди. Қәлбини чулғавалған Турпандин кәлгән шум хәвәрдин кейин, вуҗудида пәйда болған һиссиятлар аста чекинишкә башлиди.

Муһәммәт хан Меһринуш бегим тоғрилиқ ойлавататти. Бегим тәхт вариси болған тунҗа оғлиниң анисила әмәс, һәммидин бурун, өзи билән һаятта учрашқан җими мурәккәп вақиәләрни тәң тартишқан аял еди. Мурәккәп вақиәләрзә, униң турмушида көп болди.

Меһринуш бегим ерини һәр кечиси тәққаза болуп күтәтти. Муһәммәт хан һазир униң йенида толиму аз болатти. Амма у бегимниң ханисида пәйда болғанда, сәзгүр аял бир дәқиқидила ериниң кәйпиятини ениқлавалатти.

Һазирму Муһәммәт хан бөлминиң босуғисидин атлишиғила, Меһринуш бегим пахтилиқ әтләс көрпидин ирғип туруп кәтти. Бөлмә кәң-азадә болуп, едәнлиригә қелин түклүк фируза рәңлик хотән гиләмлири селинған, анчә чоң әмәс икки деризигә гиләмләр түсигә мас пәрдиләр есилған, тамларни яқилитип мамуқ тәһийиләр қоюлған.

Икки қолини мәйдисигә алған һалда егилип турған Меһринуш бегим ханға көзиниң қуйруғида қарапла, җиддий бир вақиәниң йүз бәргәнлигини пәрәз қилди.

Меһринуш бегим Муһәммәт ханниң бирнәччә күн давамида ординиң аяллар яшайдиған қисмиға қәдәм тәшрип қилмай, Кичик қобулханиниң йенидики ханисида қонуватқанлиғидин хәвәрдар еди. Буниң сәвәвини бегим билмәтти, амма униң көңли ғәш еди.

Еридин хелә яш кичик болғиниға қаримай, Меһринуш бегим Муһәммәт ханниң миҗәзигә, адәтлиригә шу қәдәр маслишип кәткән еди. Бүгүнму у ханниң қәдәм тәшрипигә ичидин хошал болған билән, униң һели петини йоқатмиған чеһрисидә азирақ әндишә намайән болди.

– Меһринуш, бизниң Қаришәрдә турушқа мәҗбур болған пәйтлиримиз ядиңдиму? – сориди Муһәммәт хан хотуниға йеқинлашқач.

– Әлвәттә, алий һәзрәтлири, – җавап қайтурди у бесиқ авазда.

Муһәммәт хан башқа зуван сүрмиди. У бөлминиң төригә маңғач, пәшмитини йешип, чәткә ташлидидә, идитлиқ тизилған көрпиләрниң үстигә келип олтарди.

Шуниңдин кейинла Меһринуш бегим ичкәрки бөлмә ишигиниң йениға келишкә җүръәт қилип, алиқанлирини бир-биригә урди.

Шу мәһәл икки хизмәткар аял – кенизәкләр пәйда болди. Уларниң бири тамамән яш, иккинчиси сәл чоңирақ еди. Кенизәкләр егилгән һалда бәкму кичик бир ширини көтирип кириште. Ширә үстидә ичигә мусәлләс қуюлған күмүчтин ясалған наһайити чирайлиқ комзәк, икки пиялә вә мевиләр селинған қача бар еди.

Кенизәкләр Муһәммәт ханниң алдиға ширини қойдидә, көздин ғайип болди.

Муһәммәт хан бешиниму көтәрмәй сәллисини йешип, әтләс көрпиниң үстигә ташлиди. У техила чапармән елип кәлгән мәктүпниң тәсиридин чиқалмайвататти.

– Ядиңдиму, Меһринуш? – деди у бир чағда.

– Ядимда, алий һәзрәтлири. Сиз буни немишқа соравати сиз?

Муһәммәт хан пәқәт мошу сөзләрдин кейинла бешини көтирип, хотуниға диққәт билән қариди.

У йәнила җим. Меһринуш бегимму сүкүт сақлимақта. У Қаришәрдә турған чағлирини хатирисидин чиқириветимән дәп қанчә тиришсиму, у күнләрни һаман унталматти. Нәқ шу шәһәрдә униң оғли туғулған әмәсмеди. Һазир Шаһ Шуджидин Әхмәт жигирмә төрт яшта. Әву бир жили, улар Қаришәрдә туриватқанда, Меһринуш оғлиниң аманлиғини тиләп, Аллаһқа илтиҗа қилған еди.

III Муһәммәт хан өмүрлүк жүптидин Қаришәр һәққидә сорайдекән, өзиму чоңқур хияллар искәнҗисидә қалди. Униң хатирисидин өзиниң вә аилә-тавабаитиниң һаяти ховуп ичидә қалған күнләр чақмақ тезлигидә өтти. Униң Турпан билән Қаришәрни башқуруватқан нәврә кичик дадиси Шаһ хан бирнәччә жил Муһәммәт хан вә униң йеқинлирини гөрүгә еливалғанди. Муһәммәт у чағда техи хан әмәсти.

У мәзгилдә Яркәнткә III Муһәммәт ханниң өгәй акиси Абдукерим хан һөкүмранлиқ жүргүзүвататти. Шаһ хан Турпан билән Қаришәргә вали болуш һоқуқини сақлап қелишқа тиришивататти. Шаһ хан мәзкүр шәһәрләрни, ханлиқ бәрпа болған күндин етиварән, Мәнсүрхан мирасхорлириға тәәллуқ дәп һесаплататти.

Шаһ хан болсизә, Мәнсүр ханниң тәнһа оғли еди.

– Мениң кичик дадам Шаһ хан әйни жиллири бәкму бәдпеилди, – деди ахири Муһәммәт хан.

У бешини билинәр-билинмәс чайқиди. Меһринуш дәрру шириниң бир биқиниға келип чөкти.

Меһринуш бегим бешини лиңшитип, «шундақ» дегән ишарини билдүрди. «Муһәммәт ханниң буниңдин чарәк әсәр илгири болған вақиәләр һәққидә сориши бежиз әмәс. Көңүлсиз бир вақиә садир болған охшайду», дәп ойлиди Меһринуш.

Шуниң билән биллә у өз пәрәзиниң тоғра екәнлигигә хурсән еди. Өзидин яш вә гөзәл башқа хотунлири билән мәшуқлириниң ханни тақәтсизлик билән күтүватқиниға қаримай, ериниң нәқ өзиниң һозурида болушиғиму Меһринуш шат еди.

– Бүгүн кәлгән учур мени әшу бир күнләрни ойлашқа мәҗбурлиди. Әпсус, һаят бизни һечнемигә үгәтмәйдиған охшайду.

Муһәммәт хан җимип қалди. Меһринуш бегим комзәктики мусәлләсни пиялигә қуймақчи болуведи, хан бешини чайқап, уни тохтатти.

–Турпанниң валиси йәнә баш көтириватиду. Худди һелиқи биз гөрүдә болған вақтимиздикидәк. Амма у чағда акам Абдукерим хан жүрүштә еди. Ядиңда болса, император Җалалиддин Муһәммәт Әкбәрниң илтимасиға бенаән, у Улуқ Моғул империясиниң гүллинишигә ярдәмләшкән әмәсмеди.

Муһәммәт хан йәнә сүкүткә чөмди. Сақилини сийпап, гепини давамлаштурди:

– Һели вәзийәт башқа! Мән һазир Яркәнт шәһиридиғу. Агрида бурунқидәк Җалалиддин Муһәммәт Әкбәр олтириду! У – Заһириддин Муһәммәт Бабурниң нәвриси. Мән – Султан Саид ханниң нәвриси. Бизниң бовилиримиз – нәврә ака-укилар... Тәхткә болсизә, қериндишимиз олтиришқа интиливатиду!

Меһринуш бегим өзини қандақ тутушни билмәй қалди. У шүк туруп тиңшайдекән, ерини бу еғир хияллардин елип чиқиш тоғрилиқ ойлаватытти. У немә дейишини билмәй, Муһәммәт ханниң қолини тутти вә уни пүткүл кәч давамида қоюп бәрмиди.

Хотуниниң уни тиңшиши Муһәммәт хан үчүн толиму муһим еди. Меһринуш бегим ериға бирәр мәслиһәт берәлмәтти. Чүнки ханлар әнъәнисидә аялларниң пикригә қулақ селиш йоқ еди. Лекин Муһәммәт хан өзини әндишигә селиватқан мәсилиләр һәққидә Меһринуш бегимгә сөзләп берәтти.

Бу җәһәттин у дадиси Абдурешит ханға охшап кетәтти. Атиси өзиниң иккинчи хотуни Аманнисахан билән мәслиһәтлишәтти.

Шаирә, чалғу әсвапларниң «қулиғида ойнайдиған» Аманнисани орда әһли Нәфисә дәп атишатти. Аманнисани орда ханим-қизлири үлгә-нәмунә тутатти. Меһринуш бегим, Аманнисани һечқачан көрүп бақмиған болсиму, униңға охшашқа тиришатти.

Меһринуш бегим хан аилисигә әза болған күндин

етиварән, Аманнисаниң мисалида тәрбийиләнди. Аманнисаниң пүткүл һаятини уйғур «Он икки муқамини» тикләп, изчиллаштурушқа беғишлиғанлиғи һәммигә аян. Амма Меһринуш бегим үчүн Аманниса пәқәт шаирә, чевәр сазәндила әмәс, һәммидин авал, Абдурешит ханниң вападар яри сүпитидә өрнәк еди.

Худди Аманнисахан охшаш, Аллаһниң әмри билән ханниң өмүрлүк җүпти болған Меһринуш бегим, һәрқачан Аллаһ бәлгүләп бәргән кишиниң йенида болушни өзиниң асасий вәзиписи дәп чүшинәтти. Шуңа у Муһуммәт ханни дайим чүшинип, ярдәмлишишкә тиришатти.

Лекин ериға бирәр ярдәм берәлмәйдиғанлиғиниму биләтти. Чүнки һөкүмран сулалиниң һәммә вәкиллири дегидәк йеқинлириниң мәслиһәтлиригә қулақ салматти.

Әң ямини, һөкүмдарлар бәкму тәкәббур, қопал, өзлирини толиму жуқури чағлатти.

Меһринуш бегим Муһәммәт ханниң назакәтликкә муһтаж екәнлигини һис қилди. Шуңа у ериниң қолини қоювәтмәй, Муһәммәт хан таман иңишти.

Исиянкар Турпан һәққидики ойлар әсиридә олтарған Муһәммәт хан қолини бошаттидә, хотуниға миннәтдарлиқ билән қарап, уни өзигә тартти...

4-бап

ЖҮРҮШ

Үч күндин кейин, таң сәһәрдә, Муһәммәт ханниң қошуни Турпанға жүрүшкә атланди.

Худәбәнди султан Муһәммәт ханниң җийәни болғачқа, Дөләт кеңиши қошунни ханниң өзи башқуруши тоғрилиқ қарар қобул қилди. Униңдин ташқири, Худабәнди Муһәммәт ханниң қизи Һәдиджәниң ери еди.

Барчә сәрдарлар билән һәрбий рәһбәрләр ханға һәмра болуши лазим еди. Катта әмәлдарлардин Яркәнттә пәқәт баш вәзир билән шәһәр һакимила қалдурулди. Уларниң илкигә, һәр еһтималға қарши, уланларниң бир қисми өтти.

Бамдаттин кейин жүрүшкә атланған атлиқ қошунниң бесим бөлиги Қәшқәргә йол тутти.

Муһәммәт хан өз әмәлдарлири вә шәхсий уланлири билән әтиси сәһәрдә йолға чиқмақчи болди.

Тәклимакан чөллиригә ақидиған Яркәнт дәрияси гоя җәңчиләргә йол көрситиватқандәк билинәтти. Ханниң Кичик қобулханиға хошна арам алидиған вә кейинки вақитларда қонуп қалидиған бөлмә деризисиниң алдида турған Муһәммәт хан дәрвазидин чиқиватқан асасий күчләрдин кейин жүрүшкә атлинидиған қошунға ғәмкин қариди.

Ойнақлап турған атларға мингән җәңчиләр урушқа әмәс, бәәйни мәрикигә маңғандәк мәғрур еди. Бу әмәлиятта һәқиқий уруш, уйғур уйғурни өлтиридиған уруш еди.

Нәқ мошу ойлар Муһәммәт ханни һәсрәтләндүрәтти. Лекин у башқичә болушниң мүмкин әмәслигини яхши биләтти.

У дәрияниң сол саһилини бойлап кетип барған қошунға узақ қарап турди. Атлиқчанлар барғанчә кичикләп, нуқтиға айланғандила, кимхап пәрдини япти...

Қәшқәргә атланған баш қошун сәрдариниң қешида буниңдин үч күн бурун пайтәхтни зил-зилигә кәлтүргән шум хәвәрни елип кәлгән Йүсүпму бар. У Муһәммәт ханниң уланида хизмәт қилғачқа, йеңигә мәхсус бәлгү тикилгән еди. Лекин у тәхт вариси Шаһ Шудҗидин Әхмәткә хизмәт қилатти. Мана һазир у өз ғоҗайиниға кетип баратти.

Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң, әнъәнә бойичә, худди сабиқ шаһзадиләрниң охшаш, қароргаһи Қәшқәрдә еди. Үч һәптә илгири Турпанға әвәтилгән Йүсүпкә Муһәммәт хан-

ниң садиқ әмәлдарлири наһайити қаттиқ мәхпийәттә Худабәндиниң исияни һәққидики мәктүпни тапшурғанлиғи сәвәвидин, у өйигә берип келишкә үлгирәлмигәнди. Өзиниң беваситә башлиғиға мәктүп тоғрилиқ учур берип, Яркәнткә атланған.

Һазир Йүсүп өзиниң қошун билән маңидиғанлиғи хусусида буйруқ чүшәмду йоқму – буни билмәтти. Бу Шаһ Шуджидин Әхмәтниң дадисиниң арқисидин меңишиға бағлиқ еди.

Навада Муһәммәт хан өзи исиянкар Худабәндини тизгинлимәкчи болса, бу һалда шаһзадини җәлип қилишниң һаҗити йоқти.

Йүсүп әтрапни еринип күзитип кәлмәктә. Шу зумда униң көз алдида бу йәрләргә тунҗа қетим қәдәм қойған кишини мәптун қилидиған карамәт мәнзирә намайән болди.

Йолниң сол қаснииғида әтрапқа хушпурақ чечиватқан бүккидә чечәк атқан бағ туратти.

Йолдин жирақ әмәс йәрдә еқиватқан дәрияниң оң тәрипидә тәкши һайдалған етизлиқ йейилип ятатти. Кәтмән билән чепилған нәм топа деханларниң бамдат намазни өтәп болупла, ишқа киришкәнлигидин далаләт берәтти.

Әтрапта деханлар көрүнмәтти. Әтималим, улар атлиқ қошунниң өтүп кетишини күтүп, җира, сайларға йошурунса керәк.

Йүсүп бу йәрләрдә көп қетим болған. Уни тәбиәтниң ушбу көркәм мәнзириси анчә җәлип қилматти. Амма Йүсүпниң йенидин ат чаптуруп өткән жигирмә яшлар чамисидики жигит:

– Нәқәдәр гөзәл бу зимин! Дутар болседи, бир ғәзәл тоқуветәттим. Ғәзилимни тәңдашсиз Нәфисәгә беғишлатим, – дәп уштумтут үн қатти.

– Қара буни! – деди алда кетип барған онбеши күлүп. – Нәфисәниң өзигә беғишлаттиңма? Йолуңға қарап, күтүватқан мәһбубәң йоқму немә?

– Һазирчә йоқ, – һечбир әпсуслинишсиз җавап бәрди жигит. – Мән техи яшқу. Үлгиримән!

Онбеши башқа сөз қилмиди. Униң чеһрисидә байиқи күлкиниң изнасиму қалмиған еди...

Қошун башлиғи – Муһәммәт ханниң өгәй иниси Абдуреһим султанму мәйүс. Дадисиниң вапатидин бир ай өтүп дунияға кәлгән Абдурешит ханниң он икки оғлиниң кәнҗиси болған у, бәлкимба, сулалә әзалириниң һәммисидин Худабәндиниң қилиқлириға нәпрәтләнмәктә еди.

Дөләт кеңиши мәҗлисидә Абдуреһим өзини тәсликтә бесип олтарди. Амма, шуниңға қаримай, у өзини туталмай, исиянкар Худабәндигә рәһим-шәпқәт қилишқа болмайдиғанлиғини кәскин ейтти.

– Уни шундақ җазалаш керәкки, башқиларға савақ болуши керәк! – дегән еди у пәқәт Муһәммәт ханға мураҗиәт қилип. – Һөрмәтлик ака! Худабәндиниң бу қилиқлири дөлитимизниң мустәһкәмлигигә, асасиға дәхил кәлтүрүватиду. Шуңа униңға һәргизму меһир-шәпқәтлик болмаслиғимиз лазим!

Ушбу сөзләрдин кейин, мәҗлис иштракчилириниң арисида пичирлашлар башланди. Улар Абдуреһимниң гәплирини қоллаватамду яки уни диққәт билән тиңшаватамду – бу тәрипи чүшиниксиз еди.

Дөләт кеңиши әзалириниң һәммиси дегидәк Муһәммәт ханниң җийәни Худабәндигә болған мунасивитини яхши биләтти.

Худабәнди шундақла Абдуреһимниңму җийәни еди.

Ака-укилар мәвқәсиниң бир-биригә зитлиғи, асасән, Худабәндиму, худди Муһәммәт хан охшаш, хәлиқ ичидә Исһақ ғоҗа дәп нам алған Муһәммәт Исһақ Вәлиниң мурити болушида еди. Һә, Исһақ ғоҗа «қаратағлиқ» сопилар җамаәсиниң асасчиси вә сәркиси еди. Абдуреһимзә, иккинчи акиси – мәрһум Абдукерим ханниң мәвқәсини қоллати. Абдукерим хан сопиларға, шу җүмлидин Исһақ

ғожиға қарши еди. У Исһақ ғожини ханлиқтин қоғлаветишни пәрман қилғандин кейин, ғоҗа Мавриннәһрниң пайтәхти Сәмәрқәнт шәһиригә кетишкә мәҗбур болған.

Һазир, атлиқ қошунға рәһбәрлик қилип Турпанға жүрүшкә кетип берип, Абдуреһим тәхт вариси Муһәммәт ханниң оғли Шаһ Шудҗидин Әхмәт билән йүзму-йүз көрүшүшни нийәт қилатти. Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң қараргаһи, әнъәнә бойичә, Қәшқәрдә еди.

Абдуреһимниң көңли пәқәт Худабәндиниң қилиқлириғила әмәс, шундақла Муһәммәт ханниң мәзкүр жүрүшни уюштурушқа буйруқ бәргини билән, зиддийәтни силиқ, қан төкүшсиз һәл қилмақчи екәнлигигиму ғәш болувататти.

Абдуреһимни мәйүсләндүрүватқан йәнә бир әһвал Дөләтлик кеңәш мәҗлисидә бәзи сәрдарлар билән мәсчитләрниң имамлири, гәрчә улар өз пикрини очуқ изһар қилмисиму, җим олтирип, башлирини чайқап, қистап кәлгән күлкисини йошуруп, Худабәндиниң һәрикәтлиридә мунасип мәнтиқә бар, гоя Худабәнди мәлум дәриҗидә һәқ, демәкчидәк әлпаз көрсәткән еди.

Улар Қәшқәргә йолға чиқип, төртинчи күни мәнзилгә йәтти. Қошун шәһәр сиртида орунлишишқа буйруқ алди. Ләшкәрләр мошу йәрдә туруп, лазимлиқ көрсәтмә елиши керәк екәнлигини һәммә чүшинәтти.

Йүсүп алда маңғучи асасий қисим тәркивидин чиқип, етиниң бешини тәхт вариси Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң қараргаһиға буриди. Қараргаһ Қәшқәрниң ғәрбий дәрвазиси тәрәптә еди.

Беваситә башлиғи – Шаһ Шудҗидин Әхмәт муһапизитиниң рәһбиригә өзиниң кәлгәнлигини баян қилған рәзги жигит:

– Немә, улуқ һәзрәтлириниң, Аллаһ уни һимайә қилғай, ордисида болдуңму? Мәктүпни униң өз қолиға тапшурдуңму? – дегән сөзләрни аңлиди.

– Шундақ, тәхсир!

–Ундақта, биз өзимизниң пәрзини ада қилдуқ. Қалғини – ханниң ихтиярида.

Бираз җимлиқтин кейин деди:

– Шаһзадә хан алийлириға һәмра болуп, Турпанға бармас. Һәр һалда, сениң бир күнүң бар. Апаңни йоқлап келишиңгә иҗазәт. – Муғамбиранә күлүп қошуп қойди:

– Яки башқа бирини йоқлап...

Йүсүп оң қолини мәйдисигә елип егилдидә, ети тәрәпкә жүгрәп кәтти. Егәргә минип, башлиқ йеңиқи сөзлиридин ялтийип қалғичә бу йәрдин кетәй дегәндәк, етини һөкүрәң ташлитип, көздин ғайип болди.

Қәшқәрниң ғәрбий дәрвазисидин «Һейтка» мәсчитиниң арилиғи хелә йәр еди.

Амма рәзги жигит мусапини, асманда пәрваз қилған бүркүт мисали, наһайити тез бесип өтти. У торуқ аттин өзлирини чәткә еливатқан адәмләргә, тақиланған ат туяқлири тегип, сәвр ейида шалаң учришидиған көлчәкләрдин чачрап, у ян-бу ян кетиватқан бовайларниң йеник чапанлириға тегиватқан қәтриләргә пәрваму қилматти. Һазир униң үчүн анисини, дадисиниң кона өйини чапсанирақ көрүштин, инисини бағриға бесиштин, жуюнуп, хошна кочиға жүгрәштин артуқ һечнәрсә йоқ.

Өйниң кәйни тәрипидики тонурда нан йеқиш билән аварә болуватқан ана атниң туяқлиридин чиққан авазни аңлимиди. Тонурниң иссиқ тәпти уни бешидики лечигиниң үстидин кона йоған қелин ромални теңивелишқа мәҗбур қилған. Ана тонурға новәттики нанни чаплап болғандин кейинла, оғлини көрди.

Йүсүп етини алма дәрилигә бағлавататти. Аниси бешидики ромални алимән дәп, лечигиниму қошуп еливәтти. Яшлиғиға қаримай, чачлири ақирип кәткән аниниң көзлиридин тамчилар ақмақта еди. У өзини оғлиға атти.

Йүсүп үчүн анисидин йеқин һечким йоқ. Навада у азирақ

вақитла анисини көрмисә, уни қаттиқ сеғинатти. Әгәр анисиға бағлиқ бирәр көңүлсиз вақиә садир болса, гоя бу беваситә өзиниң бешиға кәлгән қисмәттәк һис қилатти өзини. У анисиниң бетап болуп қалғинини яки бирнәрсигә хапилиғини ичидин сезәтти.

Һазирму у анисиниң ақ чачлирини силиғач сориди:

– Апа, әһвалиңиз қандақ? Ағримай-силимай жүрүватамсиз?

Ана жим. Йүсүпниң каллисиға: «Апамни укам рәнжитип койған охшайду», – дегән хиял кәлди.

– Юнусчу? У өйдиму?

Ана оғлиниң қучиғидин тез бошандидә, өзини ака-укилар арисида йүз бериши мүмкин зиддийәтниң сәвәпкаридәк, чөчүп кәтти.

– Мән бәк қорқуватимән. Хошнилар ханимизниң жүрүш елан қилғанлиғи тоғрилиқ гәп тарқитип жүриду. Җими әр кишиләр Турпанға атлинармиш. У яққа немишкә бариду? Әгәр бизгә кимду-бири һуҗум қилған болса чүшинәттим. Сениң дадаң, Йүсүп, бизни қоғдаймән дәп қаза болған әмәсму. Сәнчу ? Сән нәгә барисән?

Йүсүп немә дейишни билмәтти. Миш-мишлар хан пәрманлиридинму тез тарқилидиған охшайду. Худабәндиниң исияни һәққидә Муһәммәт ханға униң өзи учур йәткүзгәндиғу. Хошниларзә, аллиқачан бу йеңилиқтин хәвәрдар екән. Анисиға тәсәлли беришкә тиришқан Йүсүп өзини толиму тәмкин тутқан һалда күлүмсирәп:

– Апа, немигә шунчә вайим қилисиз?! Шаһзадә бизниң ханимизға қошулмишиму мүмкин. Өзиңиз билисиз, мән Шаһ Шудҗидин Әхмәткә хизмәт қилимән.

Ана оғлиға ишәнмигәндәк, гуман билән қариди. Андин лечәк, ромаллирини теңип, нанларни союп өйгә киришкә тәрәддут қилиш үчүн, тонур тәрәпкә маңди.

Йүсүп Меһринисани көрүшкә тәққаза еди. Лекин аниси-

ни рәнҗитивалмай дәп, униң қешида узағирақ олтиришни қарар қилди. Анғичә Юнусму келип қалар.

Йүсүп етиға йәм-хәшәк берип, мис қумғандики су билән үз-көзини жуйди.

Бәш-алтә яшлирида дадиси билән мошу Қәшқәрдики һүнәрвәнләр дуканлирини арилап, турмуш-мәишәт нәрсә-керәклирини сетивалғанлиғи униң ядида. Улар бир күн кәчкичә төмүрчиләрниң, кулалчиларниң ишханилирида жүргән еди шу чағда. Һерип, чарчиған Йүсүп мошу қумғанни өйгә көтирип кәлгән. Дадиси бирнәччә сапал пиялә, ат тақиси, миқ, қалтис бир пичақ сетивалғанди. Шу қетим дадисиниң май бояқ билән сирланған бөшүк сетивалғиниму униң хатирисидин һели чиқмиди.

Йүсүп аписи билән көк чай ичишкә олтириведи, Юнус кирип кәлди. У – акисидин алтә яш кичик. Акиси билән қучақлишип көрүшкәндин кейин, анисиниң йениға чөккән Юнус тил қатти:

– Шәһәрдә шавқун-сүрән овҗ еливатиду. Кочилар қалаймиқан. Қиста-қистаң. Аддий пухра маңалмай қалди. Барчә кочилар һәрбийләргә лиқ толған! Һә, турпанлиқ Худабәндиниң һалиға вай!

– Мән Абдуреһим султанниң мулазимлири билән кәлдим. Биз Қәшқәргә биринчи кирдуқ. Қалғанлар кәйнимиздин келиватиду.

– Һәммә һәрбийләр келип болған болса керәк, ака?

– Яқ, укам, һәммиси әмәс. Улуқ һәзрәтлири III Муһәммәт хан әтә йетип келиду.

– Шундақму?! Демәк, сәлтәнәтлик учришиш техи алдимизда екәндә!

– Шундақ охшайду. Бу гәпләрни қояйли. Наваттин бирини узитивәткинә.

Юнус гүлқақ, кишмиш, нават, яңақ қатарлиқлар сақлиниватқан тәкчигә қолини созушиға:

– Ризвангүл ача, сиз өйдима? – дегән аваз аңланди.

Бу авазни аңлиған анининң чирайи бирдинла өзгирип, кәйпияти көтирилди. У калачлирини алдирап путиға сәптидә, дәрваза тәрәпкә маңди.

Аридин бирнәччә дәқиқә өтүп, ана өйгә қайтип кирди. У ялғуз әмәс еди. Анининң қешида қоллирида пакиз майлиққа йөгәлгән сапал қача тутқан, сәл тартинип турған бир қиз бар еди.

Ака-ука орунлиридин турушти. Қиз босуға йенида туруп, улар билән течлиқ сорашқач, лечиги йепип турған йоған шәһла көзлирини Йүсүпкә тикти.

– Оғлум, сениң қайтип кәлгиниңни аңлап, Меһриниса тамақ елип кирипту. «Жирақтики туққандин йеқиндики хошнаң әла» дегини мошу. Немә әттиңиз, қизим?

– Полу бастим, Ризвангүл ача. Һазирла қазандин алдим. Апам киргүзди бу тавақни.

– Полуни өзиңиз бастиңизму яки апиңизму? – күлүмсирәп сориди дайим хушхой жүридиған Юнус.

Йүсүп инисиға тәнбиһ тәхлит бирнемә демәкчи болдию, өзини бесивалди.

Шу әснада Меһриниса хәтирҗәм бир әлпазда:

– У тәрипини өзиңиз ойлап тепивелиң. Амма апамниң тамақни мениңдин дәмлик етидиғанлиғини тәкитләп қоймақчимән.

Мошу сөзләрдин кейин, у тавақни ширигә қоюп, қайтмақчи боливеди, үчәйлән тәңла:

– Нәгә маңдиңиз?

–Тохтаң, биз билән чай ичиң!

– Бундақ қоюп бәрмәймиз сизни! – дейишти.

Лекин қиз саһипханларниң меһмандостлуғиға миннәтдарлиғини билдүрүп, Йүсүпкә йәнә бир қетим көз ташлап, дәрваза тәрәпкә маңди.

Ана Юнусни йеник иштәрди. Жигит қизниң кәйнидин оқтәк атти өзини. Меһринисани дәрвазиниң қешида қоғлап

йәткән Юнус қизға тонурдин һелирақта соювелинған икки иссиқ нанни тутқузди.

5- бап

ҚӘШҚӘРДӘ

Яркәнт уйғур ханлиғиниң вариси шаһзадә Шаһ Шуджидин Әхмәт бирнәччә күн давамида өзини қояр җай тапалмайвататти. Уни икки нәрсә дәрғәзәп қиливататти.

Һәммидин бурун у Худабәндиниң қилиқлириға нарази еди. Худабәнди өзини Турпанниң, демәк, Қумул билән Қаришәрниң һөкүмдари дәп җакалимақчи болуватқанлиғи униң аччиғини кәлтүрүвататти. Шундақ екән, бу әһвал Шаһ Шуджидин Әхмәтниң һөкүм жүргүзүшигә тосалғу болидиғанлиғини кәлтүрүп чиқиратти. Униң үстигә Худабәнди Шаһ Шуджидин Әхмәтниң бир туққан һәдиси Һәдиҗиниң ери еди. Буни һәдә билән инини бир-биригә дүшмәнләштүрүшкә урунуш, дәп баһалашқиму болатти.

Шаһ Шуджидин Әхмәт – дадиси, дөләт башлиғи Муһәммәт ханниң мәзкүр мәсилә бойичә тутқан мәвқәсигиму рази әмәсти. Шаһзадигә келип йәткән учурларға қариғанда, дадиси исиянкар Худәбәндигә бәк силиқ, мураввәтлик муамилә қиливатқан охшайду. Һәтта Муһәммәт хан муәммани течлиқ йоли билән, һечкимни җазалимай йәшмәкчи екәнлиги тоғрилиқму гәпләр можут еди.

Шаһ Шуджидин Әхмәт бу вәзийәттин чиқишниң мувапиқ йолини әндикип издимәктә еди. Йол тепилди. Шаһ Шуджидин Әхмәт өз мәвқәсини қоллайдиған, тәсир даириси чоң иттипақдаш тепиш керәк, дегән хуласигә кәлди. Нәқ Шаһ Шуджидин Әхмәттәк яки шундақ йөнилиштә тәпәккүр

қилидиған иттипақдаш Муһәммәт ханниң иниси, Шаһ Шуджидин Әхмәтниң кичик дадиси Абдуреһим султан еди.

Кичик дадисиниң Қәшқәргә дадисидин илгири йетип кәлгини шаһзадә үчүн бәк яхши болғанди. Шуңа Шаһ Шуджидин Әхмәт Яркәнттин атлиқ қошун келип, икки саат өткәндин кейин, өзи билән бари-йоқи бәшла муһапизәтчини елип, Абдуреһим султан өз мулазимлири билән орунлашқан җайға йетип кәлди.

Абдуреһим «йол азави – гөр азавидин» бираз һадуқ елип үлгәргән. У җийәнини хушчирай қарши алди. Абдуреһим Шаһ Шуджидин Әхмәтниң қәдәм тәшрипини күткәнди, чүнки исиянни бастурушқа һөкүмран сулалә әзалиридин тәхт вариси болған шаһзадә мәнпийәтдар еди.

Сәзгүрлүк иқтидарға егә Абдуреһим тәшәббусниң Шаһ Шуджидин Әхмәттин чиққини яхши, дәп пәрәз қилди.

Улар йеқин туққан болғачқа, шаһзадиниң кичик дадиси билән көрүшмиги шәрт еди. Абдуреһимниң җийәнидин он яш чоңлуғиму, гәрчә тәхт вариси шаһзадә болсиму, Шаһ Шуджидин Әхмәтниң кичик дадисини йоқлишини тәләп қилатти.

Бу әһвал Абдуреһимниң қәлбини ечиштуратти. Чүнки дөләтниң асасчиси Султан Саид хандин тәхт атидин балиға өтүши керәк еди. Әмәлдики төртинчи хан III Муһәммәт тәхтни атиси Абдурешит хандин әмәс, акиси Абдукерим хандин тапшурувалғанди. Башқичә ейтқанда, Абдуреһим тәртип-қаидә җәһәттин тәхткә дәва қилиши мүмкин еди. Лекин һазир у бу һәқтә eғиз ечишни һәргизму ойлиматти.

Ниһайәт, җийәниниң кичик дадисини атайин йоқлап келишиниң йәнә бир сәвәви, улар Яркәнттә әмәс, Қәшқәрдә еди. Қәшқәр, аянки, тәхт варислири – шаһзадиләрниң муқимлашқан җайи еди. Демәк, Шаһ Шуджидин Әхмәтниң ғоҗайин, саһипхан сүпитидә меһманниң алдиға бериши әқилгә мувапиқти.

Ят қулақлардин хали сөһбәт қуридиған җайлар Қәшқәрдә көп. Абдурейим өз мулазимлири билән орунлашқан катта өй шундақ җайларниң бири еди. Мәзкүр өйгә қарашлиқ ғайәт зор бағда бемалал гәплишишкә болатти.

Шаһ Шуджидин Әхмәт Абдурейим билән әйнә шу бағда сөһбәтләшти.

Көркәм, иссиқ чапанларни кийгән Муһәммәт ханниң иниси билән оғли әтрапини шам чирақлар йоп-йоруқ қиливәткән, орда сарайни әслитидиған катта өйдин жирақлап, тағ тәрәптин чиқиватқан изғирин шамалда чапанлириниң пәшлирини һимлиғач, бағниң ичкирисигә йол алди. Улар өз ара муқим бир келишимгә келип, бирнәччә саттин кейин ханни қайил кәлтүрүшкә урунуп көрмәкчи еди.

Юмшақ өтүк кийгән бу икки адәм шехил йейитилған хиябанда маңғач параңлашти.

– Һәммимиз Турпанға атлинишимиз керәкмекин. Әксичә болған тәғдирдә, хан һәзрәтлири Худабәндини көчүрүм қиливетиши мүмкин, – деди Абдурейим тәмкинлик билән.

– Пикриңизгә қошулимән, кичик дада, амма әгәр биз жүрүшкә атлансақ вә, лекин, һечбир қәтъий чарә қоллинилмиса, биз нақолай, һәтта ахмақанә әһвалда қалимиз, – силиқ етираз билдүрмәкчи болди Шаһ Шуджидин Әхмәт. – Турпан исиянчилирини бесишта бизниң иштракимиз әмәс, бәлки дадамниң қәтъий чариләрни қоллиниши һәл қилғучи орунға егә болуши керәк.

– Башқичә ейтқанда, қимммәтлик җийәним, хан һәзрәтлиримизниң, Аллаһ уни қоллиғай, Турпан билән Қаришәргә өз һөкмини һеч иккиләнмәй орнитишиға көзини йәткүзүшимиз керәк демәкчимусиз?

– Орнитиш әмәс, әслигә кәлтүрүш!

Бу сөзләрдин кейин Абдурейим сирлиқ күлүмсирәп қойди. Қәшқәрни қараңғулуқ өз қойниға еливататти, хиябанниң икки қасниғиға орнитилған яғач түврүкләрдики

чоң мис лампилар йоруғида Шаһ Шудҗидин Әхмәт бу күлүмсирәшни байқимиди.

Абдуреһимниң ушбу күлүмсириши сөһбәтдишиға қариғанда өзиниң нурғунирақ билидиғанлиғидин далаләт берәтти.

Абдуреһим немиләрни биләтти? Униң бовиси Султан Саид хан ханлиқ қуруш давамида акиси Мәнсүр билән тарихий Уйғурстан, шу җүмлидин Турпан, Қаришәр, Кучар, Бәшбалиқ, Алмилиқ, Қумул Яркәнт уйғур ханлиғиниң тәркивигә пәқәт мухтәрийәт җәһәттин өзини-өзи идарә қилиш шәрти билән кириши лазим еди. Шу дәвирдә Турпан, Қаришәр, Кучар, Бәшбалиқ, Алмилиқ вә Қумул тәвәлириниң хани Мәнсүр еди.

Башқичә ейтқанда, Яркәнт бу тәвәләргә вали бәлгүләш һоқуқидин мәһрум еди. Әксичә болған тәғдирдә, йәни һөкүмдарлар өзлирини уларға таңса, турпанлиқлар билән қаришәрликләр дөләттин бөлүнүп кетиш һоқуқиға егә еди.

Абдуреһим буни биләтти. Шуңа Худабәнди өз мәнпийитини әмәлгә ашуруш үчүн, нәқ мошуни пайдиланмақчи болуватқанлиғини чүшинәтти у.

Җим-җитлиқ узаққа созулди. Шаһ Шудҗидин Әхмәт өзи билән Абдуреһимниң келишидиғанлиғиға ишәнчә һасил қилди, бирақ, тәшәббус көтирип, ушбу пикирни Муһәммәт ханға йәткүзүшни халиматти. Шундақ болсиму, у бу һәқтә очуқ ейтиш қарариға кәлди:

– Муһтәрәм кичик дада, бизниң аддий, амма умумий пикримизни хан алийлириға йәткүзүвәтсиңиз қандақ?

– Мән өткәндә Дөләт кеңишидә сөзлигәндим, ойлайманки, мәмликитимизниң тәғдиригә бепәрва қаримайдиған һәрбир пухраниң пикрини йәнә бир мәртә йәткүзүшкә мән тәйяр.

Улар бағда йәнә бираз параңлашқандин кейин, өйгә қайтип кирди. Хуптән намизини өтәп болуп, кәчки ғизаға олтарди.

6-бап

ТУРПАН

Турпан–Қумул–Қаришәр тәвәлиридики һакимийәтни егиләвалған Худабәнди өзини намунасип, уятлиқ иш қилмайватимән дәп ойлатти. Узун жиллар давамида у авал Абдукерим ханниң, андин III Муһәммәт ханниң зувансиз қоллиши билән бу кәң-таша зиминни башқуруп кәлди. Лекин Муһәммәт ханниң яшинип қалғанлиғи, униң вариси болған шаһзадә Шаһ Шуджидин Әхмәтниң атисиниң көзқаришиға тамамән охшимайдиған башқа мәвқәдә екәнлиги кейинки жилларда уни беарам қилмақта еди.

Худабәнди Турпан һөкүмдарлири сулалисиниң вәкили әмәсти. У ят еди. Бирақ у бәкму тәшәббускар еди, шуңа өзиниң тиришчанлиғи түпәйли мошу пәллигә йәткән. Бу һөкүмдарлиқ җими Яркәнт уйғур ханлиғиға маңмисиму, Турпан билән Қаришәргә егидарчилиқ қилиш аз әмәсти.

Худабәндиниң Турпанда пәйда болушиға бир амәтлик вақиә сәвәпчи болған. Әмәлияттa у бу зиминға униң ғожайини йоқ чағда кәлгән.

У мәдрисидә тәвә тарихидин илим тәһсил көргәчкә, өзини иккинчи Юнус ханға яки иккинчи I Султан Әхмәт ханға қияс қилатти.

Моғулистан дөлитиниң улуқ ханлириниң бири Юнус хан икки оғлиға қудрәтлик мәмликәтни мирасқа қалдурғанлиғини у яхши биләтти.

Униң чоң оғли I Султан Маһмут хан Ғәрбий Моғулистанни идарә қилса, кичиги I Султан Әхмәт хан Шәрқий Моғулистан билән Уйғурстанға һөкүмдарлиқ қилған.

I Султан Әхмәт ханниң чоң оғли Мәнсүр хан дадисиниң вариси болди. Моғулистан дөлитиниң ахирқи һөкүмдари

Мәһсүр хан көплигән дәһшәтлик урушлар нәтиҗисидә пәқәт Турпан, Қумул, Кучар, Корла, Қаришәр, Алмилиқ, Бәшбалиқ қатарлиқ шәһәрләр билән уларға қарашлиқ йеза-кәнтләрни өз илкидә сақлап қалған еди. Мәзкүр шәһәрлар Уйғурстанниң тәркивигә кирәтти.

Уйғурстан дегән қедимий бу нам тәвәниң сиртида Чиңгиз хан истиласидин бирнәччә әсир бурун тәстиқлинип болған еди.

I Султан Әхмәт ханниң иккинчи оғли Султан Саид хан Яркәнт, Қәшқәр, Хотән, Йеңисар, Үчтурпан вә Ақсу шәһәрлиридин тәркип тапқан Алтишәрдә қарарлашқандин кейин, у акиси билән бирлишип, өзи тәшкил қилған Яркәнт Уйғур ханлиғиниң тәркивигә кириш тәкливини бәрди. Ушбу тәвәдә тәхт мирасхорлуқ йол билән қалдурулуши керәк еди.

Инисидин он жил артуқ яшиған Мәһсүр хан җими дөләтни башқурушқа интилмай, келишим-шәрткә қәтъий риайә қилди.

У инисиниң мирасхорлиридин уларниңму келишим - шәрткә әмәл қилидиғанлиғини вә Турпанға өз адәмлирини тайинлимайдиғанлиғини, бу һоқуққа өзиниң, Мәһсүр ханниң, варислирила егә болидиғанлиғини күткәнди.

Мәһсүр хан вапат болғандин кейин, Турпан тәхтигә униң оғли Шаһ хан олтарди. Бирақ өз ара уруш-җаңҗаллар ақиветидә, у ялланма қалмақларниң қолидин қаза болиду.[1] Шаһ ханниң ялғуз оғли Мавриннәһрдә қаза болғандин кейин, Турпан тәхти бош қалған еди.

Худабәнди мошуниңдин пайдиланмақчи болди...

Әшу вақиәләрдин кейин арилиқта он жил өткинигә қаримай, Худабәнди өзиниң мәнивий устази – «қаратағлиқларниң» сәркиси Исһақ ғоҗиниң дәрғәзәп болуп, Ху-

[1] Әйни чағларда уйғурлар җими моңғул қәбилилирини, шу җүмлидин моңғул, ойрат, җуңғар, хошутларни қалмақлар дәп ататти.

дабәндиниң дадиси мәрһум Күрәйшкә ейтқан һелиқи бәшаритини бир күнму унтимиған еди. Һә, шу чағда Исһақ ғоҗа Күрәйшкә униң әвладидин һечким дөләт хани болалмайду дегәнди.

Худабәнди Исһақ ғоҗиниң мурити еди. У бүгүн өзиниң Яркәнт уйғур ханлиғи һөкүмдариға қарши исиян көтириватқанлиғини «қаратағлиқ» сопилар сәркисиниң билишини бәк халатти.

Лекин Худабәнди Исһақ ғоҗиниң сабиқ хан Абдукеримниң пәрмани билән мәмликәттин қоғланғанлиғидин хәвәрдар еди.

Турпанни Яркәнт билән Қәшқәрниң «ялмап жутушиниң» алдини елиш үчүн, Худабәнди һейлә ишләтмәкчи болди. У Муһәммәт ханниң өзи халимисиму, амма сулалә яш әвладиниң қисим көрситиши билән Турпанға җәзмән келишини биләтти.

У җиддий урушниң болмайдиғанлиғиғиму ишинәтти. Навада җәң башланса, явуз хошниларниң «әдәп» кетиши мүмкин еди. Бу явуз хошнилар көплигән дәһшәтләрни кәлтүрүп чиқириши муқәррәрди.

Шуниңға қаримай, Худабәнди шәһәр сепилини күчәйтиш үчүн, мунарларни бәләнтләштүрүшкә буйруқ чүшәрди. Шәһәр қамалға елинған тәғдирдә, үч айға йәткидәк су вә йемәклик-ичмәкликләрни қамдавелишни пәрман қилди.

Өзи башқуруватқан зиминдики жирик шәһәр, кәнтләргә чапармәнләрни әвәтип, һәммә һакимларниң қоллишиға еришти. Башқичә ейтқанда, көплигән шәһәрләр билән йеза-кәнтләр аһалисиниң униң тәрипини елиши Худабәндини техиму роһландурди.

Икки отниң арисида қалған Һәдиджә ичидин һәс-һәс болуватати.

Һәр кечиси, ери ятақ өйдә пәйда болғанда, өксүп, көзлири нәмлишәтти. Һәдиджә Худабәндини чин дилидин сөйәтти, у ериниң мошу һәрикәтлири арқилиқ бир бала-қаза

әкәлмисә болатти, дәп бәк тәшвишлинәтти. Бу бала-қаза әң авал Худабәндиниң бешиға келәтти. Чүнки униң дүшмәнлири толиму көп еди. Һәдиджә өз тәхминлирини очуқ изһар қилалматти, амма хотунининиң ички һалитини сәзгәчкә, Худабәнди пат-пат гәпни өзи тешәтти.

Бүгүнму Муһәммәт ханниң асасий қошунининиң Қәшқәргә йетип кәлгәнлигидин учур алған Худабәнди сәрдарларниң һәмралиғида күни бойи Турпанниң чәт тәрәплиридики истеһкамларни көздин кәчүрүп, түн йеримидин ашқанда ятақ өйгә кирип, һарғин қияпәттә:

– Пат йеқинда дадаң билән акаңни көрисән. Улар йолға чиқипту, – деди.

Һәдиджә жиғлаверип ишип кәткән көзлирини көтирип, бош авазда үн қатти:

– Немә қилимән десиңиз, ихтияриңиз. Бирақ билилиримиз барғу. Муһәммәт Һашим чоң болуп қалди.

– Кичик дадам бизниң балилиримизға зиянкәшлик қиларму?! Яки Шаһ Шуджидин Әхмәттин әтийәт қиливатамсән?

– Лекин... лекин сиз немишқа уларға қарши чиқиватисиз? Немишқа? – өзини тутулмай йәнә көз -яш қилди Һәдиджә.

Худабәнди дәрғәзәп болуп, үз-көзи қизирип кәтти. Толуқ бәдәнлик бу яш адәмниң саламәтлиги ангә яхши әмәс еди. Кейинки жилларда у сәлла әсәбийләшсә, үз-көзи от болуп янатти.

Тевиплар бирнәччә қетим униң, мундақ ейтқанда, һарам қенини аққузған. Бу ишлардин кейин у өзини хелила йеник һис қилатти. Лекин көп өтмәй үз-көзи, бойни йәнә қизирип, гәҗгисигә чидиғусиз ағриқ кирәтти.

– Мән һечкимгә қарши чиққиним йоқ! – дәп вақириди у. – Мән қануний асаста өзәмгә тегишлик нәрсә үчүн күришиватимән.

Қарамту-йешил чапинини селиветип, яқисиз ақ

чәкмәндә қалған Худабәнди қаттиқ ағриватқан гәҗгисини тутуп, бөлмә ичидә у яқтин – бу яққа меңишқа башлиди.

– Сән шуни чүшәнгинки, балилирим үчүн мән мошу ишқа қол урдум. Аллаһниң шапаити билән мән Турпан тәхтидә он жил олтардим вә йәниму олтиришим мүмкинди. Амма бу дунияда һечким һәм һечнемә мәңгүлүк әмәс. Алдимизда бизни немиләр күтүп туриду – буни пәқәт Яратқучила билиду! Шуңлашқа мениң билән һесаплашсун дәймән! Бизниң уруқ, бизниң қовм мәмликәттә аброй-еһтирамга егә! Сән билисән, мениң бовам Абдурешит хан билән дадам Күрәйш султан Яркәнттики «Алтунлуқ» қәбирстанлиғиға дәпин қилинған. Аллаһ уларниң қәбирлирини дөләтниң асасчиси Султан Саид хан туприғиниң қешида бәлгүлиди. Бу мениң, Турпанниң валиси сүпитидә, мәмликәт үчүн әһмийитимни көрситиду. Уларниңзә... – у хотуниға нәзәр ташлидидә, авазини пәсәйтип, сөзини давамлаштурди, – уларниң, сениң акаң башлиқ, буни етирап қилғуси кәлмәйватиду.

Һәдидҗә сәл хатирҗәмләнди болғай:

– Тола әсәбийләшмәң. Сақлиғиңизниң йоқ екәнлигини көрүватимән... Немишқа қан төкүшсиз келишимгә келишкә болмайду? – дәп пичирлиди.

Бу сөзләр Худабәндигә тәсир қилди. У өзини бесип, тахтиға олтарди вә бешинии икки қоллап тутуп бош авазда:

– Һәммә нәрсә яхши болиду. Уларму қан төкүшни халимиса керәк, – деди.

7-бап

ҚАРИШӘР

III Муһәммәт хан даңлиқ «Һейтка» мәсчитиниң алдида күтүвелинди. Гоя җими Қәшқәр хәлқи мошу йәргә жиғилғандәк, мәсчитниң әтрапи билән йеқин арилиқтики кочилар адәмләргә лиқ толған. Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң шәхсий уланидики нөкәрләр адәмләр долқунини иккигә бөлүп, мәсчиткә киридиған йол һасил қилди.

Ушбу йолниң икки қасниғида икки қатар ләшкәрләр сәп түзди. Нәйзә тутқан биринчи қатар мәйдандики адәмләргә, ғилаплирида әгир қилич бар иккинчи қатар йолға қарап турди.

Мәсчит пәләмпәйлиридики алтә сазәндә карнай-сүнәйләрни чалмақта. Нағричилар, бәәйни улар билән бәс-бәскә чүшкәндәк, әҗайип садаларни яңратмақта.

Муһәммәт хан алий әмәлдарлар, сәрдарлар, муһапизәтчиләр вә башқа мулазимларниң һәмралиғида мәсчиткә йол алди.

Адәмләрниң шат авазлири, мәдһийә сөзлири астида улар мәсчитниң босуғисини атлишиға, мәзинниң пешин намизиға дәвәт қилған әзани аңланди. Буниңға алдин-ала тәйярлиқ көрүлгәнлиги көрүнүп туратти. Чүнки мәсчитниң ичидики вә кәң-таша һойлисидики кишиләр биринчи қатардин бирнәччә орун қалдуруп, җәйнамазлирини селип, пешинни өтәшкә тәк еди.

Муһәммәт хан салмақлиқ қәдәм ташлап, бош йәргә кәлди. Пака бойлуқ, ақ чачлиқ, учисиға ақ чәкмән кийгән, бешиға йоған сәллә йөгигән бир бовай ханға егилгиничә, намазханлар турған биринчи қатардин икки қәдәм алға чиқти...

Икки күн өтүп, пешиндин кейин Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари Муһәммәт ханниң атлиқ қошуни мәмликәтниң шәрқигә қарап меңип кәтти. Улар җүрүшкә атланған еди.

Муһәммәт ханниң пәрмани билән униң оғли – шаһзадә Шаһ Шуджидин Әхмәт, гәрчә Қәшқәр атлиқ ләшкири қошун тәркивидә җәзмән кириши лазим болғиниға қаримай, җүрүшкә қатнашмиди.

Бирнәччә һәптә мабайнида йол маңған қошун Ақсу вә Кучар шәһәрлирини артта қалдуруп, сәпирини давамлаштурди.

Қәшқәрдин Кучарғичә болған тәвәдә яшиғучи көплигән йеза-кәнт, шәһәрләр аһалиси Муһәммәт ханниң қошуниға бепәрва қаришатти. Улар қошунни тәминләшкә зөрүр болған қой, тоху, тухум, буғдай һәм арпа қатарлиқларни йәрлик һакимларға күмүч тәңгиләргә сетишқа мәҗбур еди.

Маралбешида яшанған бир дехан кәтминигә таянған һалда, әтималим, етизға маңған болса керәк, һәсрәт ичрә бешини чайқиған қияпәттә жирақлишиватқан қошунниң кәйнидин узақ қарап қалди.

Дехан бүгүн таң сәһәрдә өзиниң һойлисиға һакимниң жүгрәп кирип, гәп қилмай, қотандики алтә қойниң иккисини сөрәп елип маңғинини чүшәнмәтти. Конирап кәткән өйдин оқтәк чиққан өй егисигә қарапму қоймиған һаким деханниң қадақ басқан қолиға бирнәччә тәңгини тутқузуп:

– Хапа болма, Илахун, ханимизниң пәрмани шундақ! – деди.

Қәшқәрниң кона йоли дәрия саһилини бойлап өтәтти. Дәрияниң шиддәтлик еқишидин һөзүрлинип келиватқан Абдуреһим йенида ат үстидә сәл иңишип миқтәк олтарған қәшқәрлик атлиқ ләшкәр башлиғиға күлүмсирәп деди:

– Мону дәрияниң бизниң Яркәнт билән бәс-бәскә чүшәләйдиған түри бар.

Сөһбәтдиши җиддий қияпәттә:

– Бәс-бәскә чүшүп болди, – деди.

Абдуреһим униңға ғәлити қариди, бирақ гәп бу йәрдә башқа немә һәққидә – мәмликәт башлиғиниң қараргаһи Яркәнттә, тәхт варисиниң, әнъәнә бойичә, Қәшқәрдә екәнлиги тоғрилиқ болуватқинини чүшәнди болғай, наразилиқ әлпазда қара торуқ етиға қамча бесип, акиси III Муһәммәт хан мулазимлириға берип қошулди. Абдуреһимниң кәйнидин униң муһапизәтчилири атлирини қамчилиғили турди.

Қәшқәр атлиқ ләшкириниң сәрдари башқа нәрсини нәзәрдә тутқанди. У уйғурларниң бир-бири билән өз ара риқабәтлишиватқан сопиларниң икки җамаәсигә бағлиқ иккигә бөлүнүп кәткәнлиги һәққидә гәп қилған.

Яркәнттә чоңқур уч тартқан «қаратағлиқлар» күрмиң адәмгә, шу җүмлидин III Муһәммәт ханниң өзигиму, буни һәммә биләтти, қаттиқ тәсир тәккүзгәнди.

«Ақтағлиқ» ғоҗилар, әксичә, Қәшқәр вә униң әтрапида ғайәт зор аммибаплиққа егә еди.

Корлини бесип өткән Муһәммәт ханниң қошуни он сәккиз күн дегәндә, өзлириниң бемәна сәйлигә чиқмиғанлиғини һис қилишқа башлиди.

Тәркивидә Йүсүп бар алда маңғучи ләшкәрләр Корла билән Қәришәрниң арисидики тағда уюштурулған тозаққа дучар болди. Асасий қисимдин бир чақиримдәк алдиға кәткән жигирмә сәрваз тар чатқалға киришигә, йоған ташлар улар таман ямғурдәк яғди.

Оқ-ячилар һуҗумға зәрбә беришкә тәйяр еди, бирақ ян бағирда һечким көрүнмәтти.

Бу йәрләрни яхши билидиған Йүсүп ташларниң тәсадипи чүшмигәнлигини бирдин чүшәнди. Корла билән Қаришәрниң арилиғидики улуқ Тәңритағниң бир тизмиси бар болуп, уни айлинип өтидиған вә мәмликәтни шималий тәвә билән бағлайдиған тәнһа йол мавҗут еди.

Етини һимайә қилиш мәхситидә зор ғар ташқа чаплишип турған Йүсүп ташларниң ғулишидин есәңгирәп, қорқуп кәткән, етидин чүшүп үлгәрмигән нөкәргә вақириди:

– Кәйниңгә чап! Пистиримидин (засада) агаһландур қалғанларни!

Мошу вақиәдин кейин та Қаришәргичә һошиярлиқни сақлиған һалда маңди. Қошунда кәйпиятму өзгәргән. Бу һәқтә һечким очуқ еғиз ачмисиму, барчә ләшкәр һаман ушбу жүрүшниң асан болмайдиғанлиғини чүшинәтти.

Муһәммәт хан пүтүнләй хатирҗәм еди. У Қаришәр һакиминиң җиддий қаршилиқ көрсәтмәйдиғанлиғиға ишинәтти.

Шуңа у шәһәргә йеқинлашқанда чедир тикип, узақ муддәтлик қамалға һазирлинишқа буйруқ бәрмиди. Муһәммәт хан Худабәндиниң җими күчини Турпанда мәркәзләштүридиғанлиғиға гуманланматти.

Шу сәвәптин у Қаришәргә өзиниң вәкили – Қәшқәрниң атлиқ ләшкәр башлиғини әвәтти. Ләшкәр башлиғи шәһәр һакимиға Муһәммәт ханниң дәрвазини ечип, шәртсиз беқиниши тоғрилиқ буйруғини елан қилиши керәк еди. Муһәммәт хан қан төкмәсликни вәдә қилған.

Қаришәр һакиминиң буйруққа бойсунуштин башқа илаҗиси йоқ еди.

Һаким дәрру орнидин елинип, униң орниға Муһәммәт ханниң Қәшқәрдики вәкили Һезимахун исимлиқ сәрдар һакимлиққа тайинланди.

Кәчкә қәдәр Муһәммәт ханниң қошуни шәһәргә кирди. Бамдаттин кейин улар жүрүшниң ахирқи нишани болған Турпанға атланмақчи еди.

Қаришәр – стратегия җәһәттин бәкму әплик җайға орунлашқан шәһәр.

Шималида Тәңритағ тизмилири созулуп ятиду. Җәнубида – әҗайип көркәм Бағраш көли. Ғәрбидә –Тәклимакан чөли. Шәрқидә –Турпан ойманлиғи.

Қаришәр мәмликәтниң нәқ мәркизигә орунлашқачқа, ханларниң көплигән әвлади ушбу зимин үчүн шәпқәтсиз күришип кәлгән.

Қаришәрниң һечбир қаршилиқсиз берилгәнлиги һошиярлиққа дәвәт қилатти. Әмәлият шундақ. Муһәммәт ханниң йенида бирму алий әмәлдар–диний өлима, сәрдар яки һөкүмран сулалиниң вәкили болмиди. Һәҗәва, Қаришәр һакими һечбир дәвасиз ханниң тәләплирини шунчә тез орунлиди. Һәҗәп!

Амма-лекин көпчиликкә тәәллуқ бу пикир һечнемини өзгәртәлмәтти, чүнки қарарни бирла адәм қобул қилди вә мәзкүр қарар башқиларниң пикригә зит келәтти.

Турпанға жүрүшкә атланған қошун айрим отрядлардин тәшкил тапқан. Султанлар, шаһзадиләр, диний өлималар, жирик йәр егилигүчиләр ләшкәрләрни қурал-ярақ, ат-улақ, кийим-кечәк билән тәминләтти.

Һәрбий жүрүшләр утуқлуқ аяқлашса, хан уларни соғилар билән мукапатлатти: лавазимларға тайинлатти, йәр соға қилатти.

Бу кечидә Қаришәрдә һечким кирпик қақмиди. Хан тәрипидин әмәл берилгән вә қураллиқ ләшкәргә егә адәмләр ушбу жүрүштин чүшидиған тапавитини һесаплишатти.

Күч җәһәттин аҗиз Худабәндиниң тәрәпдарлири Муһәммәт хан тайинлиған һакимниң аяқ елишидин тәшвишлинип, келәчәк тәғдири һәққидә ойлишатти.

Шәһәрниң аддий пухраси – һүнәрвәнләр билән деханлар-ла әтрапта немиләрниң болуватқанлиғиға тәәҗүплинәтти. Улар уруш-җаңҗалларниң ениқ сәвәплирини билмәтти. Бир тилда гәплишидиған вә қарши тәрәптә урук-туққанлири бар адәмләрниң өз ара тиркишип, беһудә қан төкүшләрни садир қиливатқанлиғиниң сәвәви уларға қараңғу еди.

Мошу аддий кишиләр бу кечини уйқисиз өткүзди.

Улар таң сәһәрдә Турпанға атлинидиған ләшкәрләрниң бирәвниң қенини беһудә төкмәй, худди Қаришәрдикидәк, жүрүшниң тиничлиқ йол билән ахирлишишини Аллаһтәаладин соратти.

8-бап

ҚАМАЛ

Қаришәр турғунлириниң үмүт-арманлири әмәлгә ашмиди. Төрт күндин кейин Турпанға йетип кәлгән III Муһәммәт ханниң қошуниға тиркишишниң узаққа созулидиғанлиғи аян болди.

Һүрпәйгән шәһәр тәшвишлик үмүт-арзу ичидә еди. Шәһәр сиртидики үзүм қаплиған дөңлүкләр күл рәң, соғ қәлъә сепиллири шараитида техиму әндишилик көрүнәтти.

Муһәммәт хан алдиримай һәрикәт қилиш қарариға кәлди. У Худәбәндиниң ойлинип, хаталиғини бойниға елип, шәһәрдин чиқидиғанлиғиға үмүт қилған.

Худабәндиниң он жилдин артуқ Турпанни башқуруватқанлиғи вә бу вақит ичидә униң мәмликәт һөкүмдариниң буйруғини икки қилмай орунлап келиватқанлиғи ханни шундақ хуласигә кәлтүргән.

Худабәндиниң исияни, гоя тамдин тараш чүшкәндәкла бир вақиә еди. Муһәммәт хан бу өзгиришниң сәвәвини билишкә тиришиватәтти.

У өзиниң бирмунчә әмәлдарлириниң Худабәндини қаттиқ җазалаш керәк, дейишлиригә қулақ салматти. Муһәммәт ханға Худабәндидә бу өзгиришләр немишкә йүз бәргәнлигини, униң ханға қарши исиян көтиришиниң қандақ сәвәплири бар екәнлигини ениқлаш муһим еди.

Муһәммәт исиянниң сәвәвини билмигичә, шәһәрни қамалға елиш билән чәклинип, паал һәрбий һәрикәтләргә өтмәй турушни қарар қилди.

Һечбир өзгиришсиз, аридин бир ай өтүп кәтти. Һәр күни сәһәрдә Турпан мәсчитлиридин мәзинниң бамдатқа дәвәт қилған әзани аңланғанда, қошун ләшкәрлири һәрикәткә келәтти. Һәр йүзлүктин намазни қаза қилишқа иккидин ләшкәр бөлүнәтти. Қалған ләшкәрләр қедимий Турпан зиминиға җәйнамазлирини селип, сәп түзүп, муқәддәс Мәккигә қарап, намаз өтәшкә киришәтти. Шәһәрни қоршап турған тамларниң ички тәрипидики уларниң вәтәндашлириму, азирақ адәмни күзәткә қалдуруп, қиблигә қарап, пәрзини ада қилатти.

Уларниң пәрқи шуниңда едики, шәһәрдикиләр намазни мәсчитләрдә, өйлиридә өтәтти, Турпанни қоршавалған яркәнтликләр, қәшқәрликләр, кучарлиқлар, ақсулуқлар, хотәнликләр жүрүш чедирлирида Аллаһқа илтиҗа қилатти.

Бир айдин артуқ вақит давамида һәр күни бамдаттин кейин Муһәммәт ханниң чедириға бешини егип, хан соаллирини күтүп, улан сәрдари кирәтти. Бу адәт күн сайин тәкрарлинатти.

Егиз бойлуқ, чачлирини ақ арилиған, қоюқ, амма қисқа сақаллиқ, сәл толуқ болушиға қаримай, һәрбий қәддиқамәтлик улан сәрдари оң қолини көксигә тутқан қияпәттә һөрмәт билдүрүп турди. Униң йоған беши егилгән болуп, у ханни көрмисиму, һөкүмдарниң кәйпиятини ениқлавелиш иқтидариға егә еди.

– Бирәр өзгириш барму, Бавдун?

– Яқ, алий һәзрәтлири. Һәммиси бурунқидәк, – җавап бәрди улан сәрдари бешини көтәрмәйла.

– Һечким кәлмидима?

– Шундақ, алий һәзрәтлири.

– Ундақта йәнә күтимиз. Уларниң йемәк-ичмиги түгиши керәкку ахир!

Муһәммәт хан наразилиқ әлпаз көрсәтти. У юмшақ, кәң, әплик тахтида олтиратти.

Бавдун җим.

Ишиклиридә ясавуллар турған чедирда Муһәммәт хан у яқтин – бу яққа меңишқа башлиди.

Муһәммәт хан улан сәрдариниң йениға келип, адәттикидин пәс авазда сориди:

– У немә ойлаватидекин? – Ханниң авазидин униң немигидур ишәнчисиз екәнлиги билинип туратти.

Пүткүл өмрини Муһәммәт ханниң йенида өткүзүватқан Бавдун бешини сәл көтирип ханға көз ташлиди вә азирақ сүкүттин кейин қәтъий җавап бәрди:

– У һазир пәришанмекин дәймән. Һуҗумға чиқмайду. Әгәр у өз күчигә ишәнчлик болмиса, бу ишларни қилмиған болатти. Шуниң билән биллә, алий һәзрәтлири, у сизниң һәрикәтлириңизгә әҗәплиниватса керәк.

Бавдун гепини түгитип җим болди, бирақ Муһәммәт ханниң һәрикәтлири ялғуз Худабәндигила әмәс, шәһәрни қамалға алғанларғиму чүшиниксиз екәнлиги тоғрилиқ ойлиди. У бу һәқтә еғиз ачалматти, амма пәқәт ләшкәрбашлири билән алий әмәлдарларла әмәс, аддий җәңчиләрму Турпан сепиллириниң алдида узақ туруштин нарази екәнлигини биләтти. Җәңчиләр чапсанирақ исиянни бесип, өйлиригә қайтишни арзу қилатти. Улар әң болмиса Қаришәрдикидәк шәһәргә кирип, бирәр бенаға орунлишишни халатти. Һазирзә, җәңчиләр Турпанниң очуқ асмини астида еди.

Бавдунниң сөзлиридә назук кинайә, һәтта тәнә барлиғини сәзгән Муһәммәт хан униңға рәнҗимиди.

Муһәммәт хан үчүн Худабәндиниңму өзи охшаш Исһақ ғоҗиниң мурити екәнлиги муһим еди. Шуңлашқа у имканқәдәр қан төкүлмәсликни истәтти.

9-бап

ҺӘДИДҖӘ

Һәдидҗә шунчилик җүдәп кәткән едики, уни көргән адәмниң әрвайи қириқ гәз учатти: у кечилири кирпик қақматти. Һәммидин авал, у балилиридин әнсирәтти. Униң үч оғли һәммини чүшинәтти, бирақ һечнемә қилалматти.

Балилириниң алдида Һәдидҗә өзини тутушқа тиришатти. Ялғуз қалғандизә, көзлиридин тарамлап яш төкүлүп, уни тунҗуқтуратти. У Аллаһ-тәаладин балилирини бала-қазадин сақлишини өтүнүп, мунаҗат қилатти.

Һәдидҗә Худабәндини шунчилик яхши көрәттики, униң бу муһәббити Худабәндиниң ой-хиялиға, тәпәккүригә, нийәт-мәхситигә көчкәндәк болатти.

Һәдидҗә он жилдин артуқ вақит ери башқуруватқан Турпанни өзиниң туғулуп өскән юрти Яркәнтинму артуғирақ яхши көрүп қалғанди.

Лекин Һәдидҗә үчүн балилири қиммәтлик еди.

Тунҗа оғли Муһәммәт Һашим атисини толуқ қоллатти. У атиси билән бу мавзуда гәп ечишқа җүръәт қилалмиғини билән, дадисиниң һәқ екәнлигини бирнәччә қетим ейтқан.

– Мениң бовам Күрәйш султан III Муһәммәт хан охшаш Абдурешит ханниң оғли, –дәтти у тәкрар-тәкрар. – Шундақ болуп туруп, мениң дадам Турпанни идарә қилишқа мунасип әмәсму?! Һәргиз!

– Оғлум, – тунҗисиниң иккинчи бовисиға рәнҗишини пәйда қиливалмаслиққа тиришип аста сөзлиди Һәдидҗә. – Һәммә нәрсә сән ойлиғандәк асан әмәс. Сениң дадаң он жилдин артуқ хатирҗәм башқурдиғу. Тәшвиш-әндишидин шәпиму йоқти. Бирақ ...

– Немә бирақ, апа? – Силиқ рәддийә бәрмәкчи болди анисиға Муһәммәт Һашим.

– Бирақ, оғлум, мениңчә болса, дадаңниң тоғра әмәс... Әлвәттә, биз, шу җүмлидин мән, униң билән ахириғичә биллә болимиз, лекин сән вә укилириң шуни билип қоюңлар, дадаңларни хан билән яхши-хоп қилишқа һели кәч әмәс.

Һәдиджә гәплириниң оғлиға яқмайдиғанлиғини биләтти, бирақ у ичидикини ейтиши керәкти.

– Қандақ? – тәәҗүп ичрә сориди Муһәммәт Һашим.

Һәдиджә бирдинла җавап бәрмиди. У өзиниң йенида пахтилиқ әтләс көрпидә олтарған оғлиниң бешини сийпиғач, җавап қайтурди.

– Биләмсән, оғлум, биз ғожилар рәһбәрлиригә чиқиш йолини тепишимиз лазим, –деди Һәдиджә алдиримай сөзләп. – Сениң дадаңму, бизниң хан алий һәзрәтлириму әшу сопилиқ җамаәниң вәкиллири. – У җимип қалди. Андин оғлиниң пешанисигә сөйүп қоюп, уни өзидин йеник иштәрди.

Муһәммәт Һашим анисиға диққәт билән қариди.

Униң чирайи һәсрәтликти. У өзиниң бу һалитини йошурушқа тиришматти.

Меһрибанлиққа толуп-ташқан көзлири оғлиға тикилгән еди.

– Бирақ, бирақ, қандақ қилип, апа?

– Һазир бу асан әмәс. Ғожилар рәһбәрлири Абдукерим хан дәвридин башлап ғәзәпкә учриған. Исһақ ғоҗа мәмликәттин һайдалған. Муһәммәт Имин қәйәрдә – буму намәлум.

Һәдиджә йәнә шүк болуп қалди.

– Лекин Муһәммәт хан дәвридә ғожилар қайтип келиватидиғу. Васитичилиқ қилидиған адәм тепишимиз керәк.

– Муһәммәт хан, хусусән, дадам тиңшайдиған шундақ адәм барму?

– Гәп мана мошуниңда, оғлум. Сениң дадаң тәрса. У бир ишқа бәл бағлиса, уни нийитидин яндуруш тәс.

– Ана, лазим болса, мән Яркәнткә атлинишқа, васитичини тепишқа тәйяр. Дадамдин кейин маңа әң әзиз инсан – сиз. Мән дадамға ярдәмлишиш үчүн, һәрқандақ ишқа һазир.

Һәдидҗиниң кирпиклири нәмләшти. У кәмзулиниң янчуғидин қол яғлиқ чиқирип, көзлирини әтти, амма һаман тохтимай еқиватқан яш униң дәрт-әләмгә толған чеһрисини жуюп өтмәктә еди.

– Әгәр Исһақ ғожа... Әгәр Исһақ ғожа болған болседи...

Муһәммәт Һашим анисиға тәсәлли берип, униң чачлирини силиди.

– Тола қайғурмаң, ана. Қорқунучлуқ һечнемә болғини йоққу. Дадам бир амал тапиду. У «һарвуму сунмай, өкүзниңму аман қелишини» қолға кәлтүрәләйду.

Бу сөзләрни Муһәммәт Һашим ишәнчисиз ейтти. Һәдидҗә мәзкүр сөһбәтниң йүз бәргәнлигигә әпсусланди. У һели болған гәпләрниң әмәлгә ашмайдиғанлиғини чүшинәтти. Улар Муһәммәт хан билән Худабәндигә тәсир көрситәләйдиған нопузлуқ ғожини тапалматти. Улар Муһәммәт хан билән Худабәндини яхши-хоп қилалматти.

«Немә қилиш керәк? Балилиримниң истиқбали бүгүнки қариму-қаршилиқ, тиркишишкә бағлиқ. Мениң тәғдиримму мошу тоқунушқа мунасивәтлик болуп қалдиғу. Немә қилиш керәк?» – Һәдидҗә чоңқур хиялларға берилди.

У азирақ хатирҗәм болғандәк болди. Оғлини әмәс, һәммидин авал өзини тетикләштүрүш мәхситидә тил қатти:

– Әлвәттә, мән дадаң билән гәплишишкә тиришимән. Уни нийитидин қайтуруш үчүн, қолумдин кәлгән һәммә ишни қилимән.

Арилиқта орниған қисқа сүкүнаттин кейин чоңқур уһ тартип деди:

– Амма мениң қолумдин немә келиду? Мән аҗиз бир аял турсам.

Бу сөзләр Муһәммәт Һашимни икки хил туйғуға селип қойди. У ажизлиқ билән адаләтсизликни һис қилди.

Ажизлиқ Муһәммәт Һашимниң өзигә тегишлик еди. Өзини чоң вә мустәқил дәп һесаплап жүргән у, һечнемигә қадир әмәсти. Дадисиға азирақ болсиму тәсир тәккүзәлмәтти. Һәтта анисиға тәсәлли берәлмәйвататти...

Адаләтсизлик дегәндә Муһәммәт Һашим униң, адаләтсизликниң, һәммигә тегишлик екәнлигини яхши сезәтти.

Турпанни он жилдин артуқ башқуруп келиватқан дадиси Худабәнди үчүн келәчәктә лавазимидин мәһрум болуп қелиш тамамән адаләтсизлик еди.

Муһәммәт хан үчүн болсизә, әксичә, дадисиниң турақлиқлиқни бузуп, баш көтириши адаләтсизлик еди.

Һәдиджә оғлиниң узаққа созулған бу сүкүтини өзичә чүшәнди. Муһәммәт Һашим дадисиға бәк ишинип, үмүт қиливатиду, дәп ойлиди у.

«Әмәлиятта шундақ болуши керәк! Оғли дадисидин пәхирлиниши лазим. Униң қандақ екәнлигидин қәтъий нәзәр, Худабәнди балилири үчүн көп нәрсиләрни қилдидә. У оғуллирини оқутти. Пәрзәнтлири Яркәнт билән Турпанниң әң даңлиқ мәдрисилиридә билим алди. У оғуллирини жасур вә мәрданә қилип тәрбийилиди. Худабәнди уларға яхши ата болди», – дегән хияллар өтти Һәдиджәниң бешидин.

– Ейтқинә, оғлум, дадаңниң орнида сән болсаң немә қилаттиң? – Муһәммәт Һашимға мураҗиәт қилди ана.

– Худди дадам охшаш қилаттим! – ойланмай дәрру җавап бәрди Муһәммәт Һашим.

Һәдиджә җимип қалди. У жиғидин ишип кәткән көзлирини қол яғлиғи билән йәнә сүртти. Униң үчүн һәммә нәрсә ениқ болди: йеқин арида бирәр яхшилиқ күтүшниң һаҗити йоқ, Худабәнди әнди өз нийитидин қайтмайду!

10-бап

ҚАРИШӘРДИКИ ИСИЯН

Худабәнди қол қоштуруп олтармиди. У вақиәниң қандақ риважлиниши мүмкинлигиниң һәммә тәрипини алдин-ала өлчәп-пичип қойғанди.

Навада Муһәммәт ханниң Турпанни қамалға елип турған қошуни шәһәргә һуҗум башлиса, қолидики җими һимайә васитилири билән мудапиәлинишни қарар қилди.

Шәһәр сепилини яқилитип орунлаштурулған оқ-ячилар һәр төрт саатта йөткилип туратти.

Атлиқ ләшкәрләр тәвлүкниң һәрқандақ мәзгилидә бирдин һуҗум қилишқа тәйяр еди.

Һуҗум қилғучиларниң бешиға қуюлидиған қәтран (смола) қайнитидиған зор дашқазанларниң әтрапиға үзүмниң қуруқ шахлири жиғилған.

Әң муһими, турпанлиқлар әстаидил қоғдинишқа һазир еди.

Шуниң билән биллә, Худабәнди қамалниң узаққа созулидиғанлиғиниму тәсәввур қилатти.

Әмәлиятта нәқ шундақ болди.

Шуңа Худабәнди Муһәммәт ханниң қошуни Қаришәрдин чиққинини аңлап, йеқин йәрдики кәнткә чапармән әвәтти. Турпан қамалға елинған оттузинчи күни чапармән Қаришәргә берип, Худабәндиниң садиқ адәмлиригә шәһәрдә исиян көтириш тоғрилиқ буйруқни йәткүзди.

Худабәндиниң буйруғида Муһәммәт хан тайинлиған һакимниң дәрру уҗуқтурулуши керәклиги тәкитләнгән еди.

Муһәммәт хан Худабәндиниң өз гунасини иқрар қилип, товва ейтишини күтүп жүргинидә, Худабәнди әмәлий ишлар билән бәнт болди. Әмәлий ишлар әмәлиятта өз нәтиҗисини бәрди.

Худабәндиниң буйруғини тапшурувалған Қаришәрниң алий әмәлдарлири, гәрчә уларниң бесим көпчилиги можут келишимгә бағлиқ Муһәммәт ханға беқинда болсиму, шу кечидила йеңи һакимниң қараргаһиға һуҗум қилишқа өзлириниң адәмлирини әвәтти.

Муһәммәт хан тәрипидин қалдурулған гарнизон җанҗәһли билән қаршилиқ көрсәтти, амма һуҗумчилар сан җәһәттин бирқәдәр көп еди.

Қаришәрниң аддий пухралири қураллинип, Худабәндиниң адәмлиригә қошулди.

Күтүлмигәндә садир болған һуҗумдин татирип-бозирип, әрвайи учқан Һезимахун қараргаһқа бөсүп кирип келиватқан топ-топ адәмләргә ясавулларниң тәсликтә тәқабил туруватқанлиғини көрүп, дилхәстиликтә вақириди:

– Һошиңларни жиғиңлар! Әқлиңлардин адаштиңларму немә?! Силәр бешиңларға өлүм тиләватисиләр! Хан һәзрәтлири иккинчи мәртә силәргә рәһим қилмайду!

Қаришәрниң көплигән төмүрчилик дуканлириниң биридә соқулған өткүр әгир қилич тутқан бири өзигә йол ечип, Һезимахунға йеқинлишип, еғир нәпәс елип, хир-хир авазда:

– Биз сениң каллаңни тениңдин җуда қилғандәк, Муһәммәт ханниңму җенини алимиз. Қаришәр зорлуқ-зомбилиққа йол қоймайду! – дәп вақириди.

Һуҗумчиларни райидин қайтуралмайдиғанлиғиға көзи йәтти болғай, Һезимахун тутқучиға қәшқәр гилимидики нәқишни әслитидиған өрнәк оюлған ақ алтун ялитилған күмүч саплиқ әгир қиличини ғилавидин чиқирип, шиддәт билән җәңгә кирди.

Униң икки муһапизәтчиси мошу йәрдә шеһит болушни әвзәл көрүп, ғоҗайининиң кәйнидин өзлирини атти. Улар һаман өз вәтәндашлири тәрипидин чепилмақта еди.

Бәхиткә қарши, Қаришәр пажиәси буниң биләнла түгимиди, әксичә, бу қан төкүлүшниң башлиниши еди.

Қаришәрдики вақиәдин учур алған Муһәммәт хан дәрғәзәп болди. Шәһәр һакиминиң өлтүрүлүши униң җәһлини чиқарди.

Турпанни қамал қилишни тохтатқан Муһәммәт хан әнди өзиниң җими ғәзәп-нәпритини Қаришәргә қаратти. Шундақ қилип, у, ихтиярсиз, бирдинла бирнәччә мәсилини йәшти.

Һәммидин бурун у Турпанни беһудә, пайдисиз қамал қилиш һақарәт дәп нарази болуватқанларниң нәпсанийитини қандурди. Қаришәр дегән башқа гәп! Бу йәрдә сәрип қилинмиған күч-қудрәтни, ғәзәп-нәпрәтни намайиш қилишқа болатти. Яркәнт билән һесаплишиш керәклигини бир көрситип қоюш лазимди.

Иккинчидин, қошунини Қаришәргә буриған Муһәммәт хан Худабәнди билән тиркишишниң алдини алди. Муһәммәт хан тиркишишни һәқиқәтәнму халиматти, шундақ болсиму, Қаришәрниң исиянчилар тәрипидә екәнлиги вә бу ишларға Худабәндиниң әйипкарлиғини, шуңа униң җазалиниши лазимлиғини Худабәндигә намайиш қилатти.

Муһәммәт ханға бойсунған болуп, кәйнидин исиян көтәргән Қаришәр бир-биридин жирақққа җайлашқан икки шәһәрни хан бир мәзгилдә қамал қилалмайду, дәп ишинәтти.

Шу әснада Муһәммәт хан Худабәнди вә униң Қаришәрдики тәрәпдарлири пәрәз қилмиған ишқа қол урди. У Турпандики қошунини Қаришәргә буриди. Мәхсити – Қаришәргә шәпқәтсиз «дәрис» бериш.

Қошунниң умумий сәрдари Бавдунға Абдуреһим султан рәһбәрлигидики асасий атлиқ ләшкәрни һечбир агаһландуруш-билдүрүшсиз вә шәһәрниң тәслим болуши тоғрилиқ тәклипсиз Қаришәргә һуҗум буйруғи чүширилди.

– Хан алийлири һечкимгә рәһим қилмаслиқни буйриди. Қарши чиққанларниң һәммиси қәтил қилиниши керәк, –деди пәс авазда Бавдун Абдуреһимниң көзигә тикилип қарап.

Ипар ейиниң беши болуп, күн йәр-җаһанға нурини айимай төкүватқиниға қаримай, Бавдун шамалдап қалған еди.

Абдуреһим көндин ишлинип, тавланған күмүч билән безәлгән ярақ-әслаһлири есилған қәмирини түзитип қоюп, Бавдунни диққәт билән тиңшиди. У Бавдунға, гәрчә униң соғ тегип хирилдап чиқиватқан авази ғиҗиғини кәлтүрсиму, етираз билдүрмиди.

Абдуреһим қәмирини түзәп-җөндәшни ахирлаштуруп, гәп қилмай, бешини лиңшитти.

Буйруқ бериливатқанда Абдуреһимниң киймини түзитиш билән бәнт болуши Бавдунға яқмиди. Амма у ханниң иниси еди, шуңа Бавдун җими қошунға башчилиқ қиливатқиниға қаримай, униңға тәнбиһ беришкә җүръәт қилалмиди.

Шу әснада һәммисидин бурун йолға атланған бир қисим ләшкәр көздин ғайип болған билән, асасий қошун техи орнидин қозғалмиған еди.

Қәшқәр ләшкириниң тәркивидики Йүсүп бу қетим Абдуреһим рәһбәрлик қилидиған баш топқа қошулмиди. У қошунниң оттурисида кетип баратти.

Қошун бешидикиләрдин уларға пат-пат йеңилиқлар келип туратти. Қаришәргә нәқ мошу топниң биринчи вә асасий һуҗум қилидиғанлиғи барчигә аян еди. Қалған ләшкәрләрниң шәһәрни елишқа қатнишиши шуларниң һәрикитигә бағлиқ еди.

Чәвандазлар өз ара көтирәңгү авазда гәплишәтти, бәслишәтти, тәхмин -молҗаларни ейтишатти. Һәмминиң өз пикрини дегүси келәтти.

Уштумтут йүз бериватқан вақиәләргә көпчилик өз һиссиятини мана шундақ билдүрмәктә еди.

Бәзиләр буниң пәқәт турпанлиқларни алдап, қахшатқуч зәрбә бериш үчүнла ишлитиливатқан һейлә екәнлигини тәкитлишәтти.

Йәнә бирлири тамамән һечнәрсә чүшәнмәтти, амма, шуниңға қаримай, ушбу вақиәләргә көзқаришини билдүрәтти.

– Қаришәрдин кейин Турпанға қайтимизмекин.

– Немишқа? Шәһәр әтрапида чедир тикип олтириш үчүнма?

– Худабәнди султанни техи қолға алмидуққу. Биз Яркәнттин шуниң үчүн чиқтуқ әмәсму!

– Униң үчүн әмәс, исиянни бесиш үчүн.

– Исиянни уюштурған Худабәндиду!

– Чүшәнсәм буйримисун! Он жил тиничлиқта өтүведи, әндизә, ғазат қилмақчи боптудә у!

– У урушушни халимайду.

– Қандақ халимайду? Ундақта биз бу йәрдә немә қилип жүримиз?

– Җәң қиливатимизғу. Топ - тоғра бир ай Турпанниң қешида турдуқ.

– Һазир ишсиз зерикип турмаймиз. Аңлишимчә, Муһәммәт хан исиянчиларни шәпқәтсиз җазалашни буй-рупту.

– Амма-ләйкин турпанлиқларму исиянчиларғу ?

– Шу әмәсму. Көп нәрсә чүшиниксиз.

– Бизгә чүшинишниң һаҗитиму йоқ. Шаһзадиләр билән имамлар чүшәнсун!

Турпандин Қаришәргичә болған узун йолға атланған қо-шундики аддий нөкәрләр билән алий әмәлдарлар арисида бу хилдики гәпләр пат-пат овҗ алатти. Қошунниң Турпанға қайтип келип, шәһәрни қамалға елишини давамлашту-ридиғанлиғини һечким уқматти. Бу вә башқа соалларниң җававини Муһәммәт хандин өзгә һечким билмәтти. Амма бирнәрсә һәммигә аян еди: Қаришәр өзиниң тәкрар исия-ни үчүн дәһшәтлик зәрбә елиши лазим.

11-бап

ТУРПАНҒА ИККИНЧИ ЖҮРҮШ

Вақит алдираңғу. 1594-жилниң көклимидә Қаришәр һимайичилириниң мәсүм қанлири Тәклимаканниң қумлуқлириға сиңип кәткән вақиәләрни адәмләр һели унтиғини йоқ. Яркәнтликләрниң, турпанлиқларниң, қаришәрликләрниң хатирисидә мәккәм сақлақлиқ.

Аридин бир жил өткинигә қаримай, һәммә нәрсә әшу күнләрдикидәк еди.

Турпанни идарә қиливатқан Худабәнди Қаришәргә назаритидин айрилип қалди. Муһәммәт хан у йәргә йеңи һаким тайинлиди.

Худабәнди Яркәнт уйғур ханлиғиниң шәрқий тәвәсиниң һөкүмдари һесаплансиму, әмәлиятта Турпан вә, мәлум дәриҗидә, Қумулла униңға қаратти.

Тәркивигә Қаришәр, Корла, Кучар, Бәшбалиқ, Алмилиқ киридиған тарихий Уйғурстанниң көп қисми униң қол илкидин чиқип кәткәнди.

Худабәндиниң әқлигә келип, товва кәлтүридиғанлиғиға техила үмүт қиливатқан Муһәммәт хан Қаришәрни җазалап, Турпанға бармай, Яркәнткә қайтип кәлди.

Яркәнткә йенишида шаһзадиләр билән алий әмәлдарлар өз ләшкири билән асасий қошундин айрилип, тарқилип кәтти. Мана бир жил болди, течлиқ һөкүм сүрүватмақта еди.

Лекин бу течлиқ һәмминиң көңлидин бирдәк чиқмайвататти.

Әгәр Муһәммәт хан Худабәндиниң һөкмини чәкләп, униң дәвасини қайтурдум, дәп ойлаватса, Худабәнди башқичә хиял қиливататти.

Ханлиқ қошунининң Турпандин елип кетилишини өзи қолға кәлтүргән утуқ дәп баһалиған Худабәнди өзини шу қәдәр күчлүк-қудрәтлик сәздики, Қаришәрни, имканийәт яр бәрсә, Корла, Кучар, һәтта Ақсуни бойсундурушқа киришип кәтти.

Муһәммәт хан билән Худабәнди султанниң арисидики зиддийәтниң түс елишини кам дегәндә тәсир даириси чоң йәнә икки адәм диққәт билән күзәтмәктә еди.

Уларниң бири тәхт вариси Шаһ Шуджидин Әхмәт, иккинчиси ғайәт зор нәпсанийәткә егә вә, мәлум дәрижидә, өзиниң ханлиқта тутқан орнидин нарази һөкүмдарниң иниси Абдуреһим султан еди.

1595-жилниң қиш пәслидә Худабәнди өзиниң һәрбий сәрдарлирини, мәсчитләр имамлирини, шәһәрниң нопузлуқ адәмлирини вә содигәр-тужарларни һозуриға жиғип, тәнтәнилик рәвиштә елан қилди:

– Бизниң һақарәт, камситилиш һалитидә туруватқинимизға бир жил болди. Қармиғимиздики Қаришәрдин айрилип қалғачқа, адаләтлик һәққидә гәп қилишниң өзи артуқ! Ханимиз Муһәммәт бизни агаһландурмайла, Қаришәргә һаким тайинлиди. Биз дөләттә жаңжал чиқиришни халимаймиз, амма Қаришәрниң һакими немишқа яркәнтлик болуши керәк? Немә, биздә мунасип адәмләр йоқму?!

– Мәңсүр хан дәвридин тартип, Аллаһ униң ятқан йерини жәннәттин қилғай, Қаришәрни турпанлиқлар башқуруп кәлгән! – деди шәһәр мәсчитиниң имами. – Бу Муһәммәт хан алийлириға яхши мәлум. Биз өзимизгә алаһидә бир имтиязларни тәләп қилмаймиз. Амма-ләйкин әждатлиримиздин қалған мирас бизниң болуши дәркар.

Имамниң ушбу сөзлиридин кейин Турпан қәлъәсиниң кәң ханисиниң тамлирини яқилитип қоюлған қолайлиқ-әплик бүглүкләрдә олтарғанлар чуқиришип кәтти. Ян-яндин имамни қоллиған авазлар яңриди.

– Әгәр III Муһәммәт хан дөләтниң асасчиси болған бовиси Султан Саид ханниң вә униң акиси Мәнсүр ханниң вәсийитини бузса, униң билән мурассигә кәлмәслигимиз керәк!

– Қаришәрни қайтурувалимиз!

– Муһәммәт ханға өз адәмлиримизни әвәтишимиз лазим. Муһәммәт хан хатасини өзи түзәтсун!

– Муһәммәт ханниң хатасини биз түзитишимиз керәк!

– Җанабий Худабәнди султан, қарар қобул қилиң! Биз сиз билән!

Бәәйни мошу сөзләрни күткәндәк, гәжгисиниң қаттиқ ағриватқанлиғиға қаримай, Худабәнди тахтидин туруп, ханиниң оттурисиға кәлдидә, қәтъий авазда:

– Қаришәрни қайтурувелишқа бизниң күчимиз йетиду. Биз уни җәзмән қайтурувалимиз, –деди.

Худабәнди бу гәпләрни ейтидекән, худди дөләт һөкүмдаридәк һис қилди өзини. Тушма-туштин аңлиниватқан қоллаш һәмдә мәдһийә авазлири униң мәзкүр ойини техиму мустәһкәмлимәктә еди.

Өзини тәмкин тутушқа тиришқан Худабәнди шу әснада Турпан қошунининң сәрдарини көзи билән тепивалди. Яшанған сәрдар бир еғиз сөз қилмиди, һиссиятлирини билдүрмиди. У бешини саңгилитип олтиратти.

Униң бу һалитини көрүп турсиму, Худабәнди бәри бир униңға мураҗиәт қилди:

– Иминахун Баһадур, Қаришәргә җүрүш уюштуршни сизгә тапшуримән. Шәһәр хәлқи билән униң әтрапидики йеза, кәнтләрниң турғунлири биз тәрәп. Биз уларниң қоллап-қувәтлишини үмүт қилимиз.

Худабәнди сөзини башлиши билән, орнидин еринчәклик билән турған Иминахун Баһадур бешини көтәрмәй уни тиңшиди, андин олтарғанларға көз ташлиди.

Униң беқишида үмүтсизлик, мәйүслүк шәпилири һағда еди.

Амма бундақ мәйүслиниш башқа һечкимниң көзлиридә байқалматти...

* * *

Муһәммәт хан Худабәндиниң тәкрар исиян көтиридиғанлиғини күтмигәнди.

Худабәндиниң атлиқ ләшкириниң Қаришәрни бесивалғанлиғи тоғрилиқ хәвәр Яркәнткә йетип келиши билән, Муһәммәт хан бу чақириқниң, ениғирағи қаршилиқниң, бултуқидин җиддийрақ екәнлигини чүшәнди.

У алий әмәлдарлар чоңқур қанаәт ичрә қарши алған қәтъий вә қаттиқ қарар қобул қилди.

Муһәммәт хан Худабәндини тутуп, Яркәнткә елип келишни буйриди. У Худабәндини мошу йәрдә аддий пухрани жиғип, хиянәттә әйиплимәкчи болди.

Муһәммәт хан бу қетимқи җүрүшкә қатнашмаслиқ қарариға кәлди. У исиянни бастурушқа иниси Абдуреһимни әвәтти.

Исми ривайәткә айланған, көплигән һәрбий җүрүшләргә қатнашқан тәҗрибилик Мирза Шаһ униң ярдәмчиси болуп тайинланди. Өзиниң алдида баш егип турған Абдуреһим билән Мирза Шаһқа көтирәңгү авазда сөзлиди Муһәммәт хан:

– Тәкәллүп қилип олтармай, буйруқни тез вә қәтъий бәҗа кәлтүрүңлар. Булту биз шәпқәт-мурәввәтлик болдуқ, лекин у мунасип баһаланмиди. Бу қетим силәр мениң пәрманимни толуқ орунлишиңлар лазим. Беһудә қан төкүлмисун. Бу – буйруқ. Әгәр қаршилиқ көрситилсә, қаттиқ қоллуқ болуңлар. Исиянчи Худабәндини, – бу сөзләрдин кейин үчәйлән җиддийлашти...

Муһәммәт хан Абдуреһимгә диққәт билән қариди, андин бош авазда деди:

– Худабәндини тегишлик рәсим-қаидә бойичә Яркәнткә

елип келиңлар. Буни униң ханлиғимизда тутидиған орни тәләп қилиду.

Абдуреһимниң үзи от болуп янди. У акиси Муһәммәт бу қетимму Худабәндигә рәһим қиливатиду, дәп ойлиди. Амма чиш йерип, етираз билдүрмиди.

Мирза Шаһ өзини туталмай, ичидикини ейтивәтти:

– Алий һәзрәтлири, сизни сетивәткән адәмгә һөрмәт билдүрүшимиз керәкма?

Муһәммәт хан Мирза Шаһниң лоқмисиға тәәҗүпләнмиди. Мирза Шаһниң күчлүк һәрбий мутәхәссис болғини билән, бәзидә орунсиз гәп қилидиғанлиғи һәммигә аянди.

Шуңа униң сөзлири Муһәммәт ханни ғәзәпләндүрмиди. У Мирза Шаһниң бу җүръитигә, еһтимал, еһтиятсизлиғиға, бәлкимба, наданлиғиға, күлүмсирәп қойди. Андин Абдуреһимға қарап тил қатти:

– Худабәндини кишән-қовуқсиз, һөрмәт көрсәткән һалди елип келиңлар.

Ариликта йәнә җим-җитлиқ орниди. Андин сәл көтирәңгү авазда:

– Худабәндиниң орниға сени валилиққа сайлаймән, укам! – деди.

Муһәммәт хан оң қолини бешини егип турған Абдуреһимниң мүрисигә қойди.

– Қаришәр, Турпан, болупму Қумул ханлиғимиз үчүн бәкму муһим әһмийәткә егә. Бу вилайәтләрни башқурушни пәқәт саңила ишинип тапшуруватимән, Абдуреһим. Қараргаһ илгәркидәк Турпанда қаливәрсун. Қумул билән Қаришәргә вәкил сайлашни сениң ихтияриңға қалдуримән. Бизниң бу ишлиримизға Аллаһ йөләк болғай!

Муһәммәт хан гәп түгиди, силәр бош дегәндәк, қолини сәл һәрикәтләндүрди. Абдуреһим билән Мирза Шаһ башлирини әккән қияпәттә кәйнигә шоқшуп, Кичик қобулханидин чиқти.

12-бап

ХУДАБӘНДИНИҢ МӘҒЛУБИЙИТИ

Абдуреһим билән Мирза Шаһ рәһбәрлигидики чоң қошунниң Қаришәргә қарап йол алғанлиғидин хәвәр тапқан Худабәндиниң қәлбини еғир туйғулар чулғавалди.

Он күн илгири Қаришәрни бесивалғинида, у Муһәммәт ханниң бунчилик тез инкас қайтуридиғанлиғини ойлимиған еди. Қаришәр һәрзаман Турпанниң тәсири астида болуп кәлгәчкә, еһтимал, Муһәммәт хан бу әһвални һесапқа елип, қошун әвәтмәйду, дәп тәхмин қилғанди Худабәнди.

Амма ундақ болмиди. Худабәндини һәләйкүмгә салғини қошунға Муһәммәт ханниң өгәй иниси Адбуреһимниң башчилиқ қилиши еди. Худабәнди Абдуреһимниң һәтта өзидинму артуқ нәпсанийәткә егә екәнлигини яхши биләтти.

Абдуреһимниң өзигә тапшурулған буйруқни җәзмән орунлайдиғанлиғини, униң қошунининиң сан җәһәттин көплүгини вә айғақчиларниң баянини етиварға алған Худабәнди дәрһал Иминахун Баһадурни чақиртти.

– Мән ханимизниң буйруғиға бенаән кичик дадам Абдуреһимниң ләшкәр тартип, Яркәнттин биз тәрәпкә атланғанлиғидин хәвәр таптим. Пәрәзимчә, униң вәзиписи – Қаришәрни өз назарити астиға қайтурувелиш. Абдуреһим султанниң ләшкирини қәйәрдә күтүвалсақ болиду? Қандақ ойлайсиз?

Яшинип қалған сәрдар адити бойичә бешини егип, путлириға қариғиничә қәтъий тәләппузда деди:

– Абдуреһим султан, мениңчә болса, Қаришәр биләнла чәкләнмәйду. Униң мәхсити– Турпан.

Худабәнди һәммидин мошу гәпләрни аңлаштин қорқатти. У Муһәммәт ханниң бу қетим муәммани бирә-тола

бир тәрәп қилидиғанлиғини тәхмин қилатти. Шундақ болсиму, у өзиниң вәс-вәс болуватқанлиғини билиндүрмәскә тиришип, соалини тәкрарлиди:

– Мән сиздин Абдуреһимни йолда күтүвалимизму яки шәһәрдә мудапиәлинимизму дәп сораватимән!

– Ойлаймәнки, униң ләшкири бизниңкидин көп, –деди йә авазини, йә турған һалитини өзгәртмигән Иминахун Баһадур, – шуңа очуқ йәрдә җәң қилсақ, мәғлубийәткә учраймиз.

– Әгәр Қаришәргә бәкинивалсақ, Абдуреһим бизни айлинип өтүп, Турпанға йол алмамду?

Иминахун Баһадур гәп қилмиди, чүнки униңға, сәрдар сүпитидә, ләшкәрләр сани һәл қилғучи роль ойнайдиғанлиғи айдиң еди. Һәр икки қошун – Яркәнт вә Турпан қошунлири – уйғурлардин тәркип тапқанди. Уларниң җәң қилиш маһарити, қәйсәрлиги, қурал-яриғи бир-биридин пәриқләнмәтти. Бу қошунларни бир сулалиниң вәкиллири башқуратти.

Әгәр Абдурешит ханниң кичик оғуллириниң бири Абдуреһим башқуридиған қошунниң тәркивигә Яркәнт, Қәшқәр, Үчтурпан, Хотән, Йеңисар, Ақсу, йәни Алтишәр дәп атилидиған тарихий уйғур зимининиң җәңчилири кирсә, Қумул, Турпан, Қаришәр, Корла, Кучар, Бәшбалиқ, Алмилиқлардин ибарәт тарихий Уйғурстан зимининиң сәрвазлириға Абдурешит ханниң нәвриси, Абдуреһимниң өгәй акиси Күрәйш султанниң оғли Худабәнди рәһбәрлик қилатти.

Башқичә ейтқанда, Абдурешит хан Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари III Муһәммәт ханниң, Абдуреһим султанниң вә мәрһум Күрәйш султанниң дадиси еди. Улар башқа-башқа анилардин туғулған.

Худабәнди, умумән, Иминахун Баһадурдин җавап күтмиди. У вәзийәтни яхши чүшинәтти. Көрүнүш һасил қилиш үчүнла, һәрбий сәрдар билән мәслиһәтлишивататти.

Әмәлияттa Худабәнди немә қилиш керәклигини йешип болғанди.

Өзини тәмкин тутушқа тиришқан Худабәнди Иминахун Баһадурға қия беқип, Турпан уйғур дөлити дәвриниң қурал-яқлири есиқлиқ турған там тәрәпкә қарап бирнәччә қәдәм ташлиди.

– Бу қураллар Баурчуқ Арт текин билән Арслан ханниң сәпдашлириға тәәллуқ. Өз вақтида улар Чиңғиз хан билән иттипақлишип, дөләтни сақлап қалған.

Худабәндиниң гепиниң тегигә йетәлмәйватқан Иминахун Баһадур бешини техиму төвән әгди.

– Баурчуқ Арт текин дөләтни сақлап қелишқа муйәссәр болалиди, – ойчан қияпәттә сөзини давамлаштурди Худабәнди. –Уйғур қошуни «җаһанни зил-зилигә кәлтүргәнләргә» қошулди. Мүмкин, бизгиму қалмақларни ярдәмгә чақириш керәкту?

Иминахун Баһадур әнди чүшәнди. У адитичә бешини көтәрмәйла, ғәмкин авазда зуван сүрди:

– Амма бизниң әҗдатлиримиз әйни чағда ислам диниға етиқат қилматти. Һазир биз қалмақлар билән иттипақлашсақ, куппарларниң диндашлиримизға қарши күрүшини қоллиған болимизғу!

Худабәндиниң қапиғи түрүлди. Бир дәқиқә җимлиқтин кейин, у тамдин Арслан хан дәвриниң шәмширини елип, униң өткүр бисини бармиғи билән силап, ишәнчисиз бир һаләттә җавап қайтурди:

– Биз, мусулманлар, йәнә келип уруқ-туққанлар, бир-биримизни қирғин қилғандин буниң немиси яман?

Иминахун немә дейишни билмәй, җим туруп қалди.

Худабәнди шәмшәрни орниға илип қойдидә, кәскин бурулуп, һалитини өзгәртмәй қаққан қозуқтәк турған сәрдар таман бирнәччә қәдәм ташлиди.

– Уйғурларниң тәғдири мурәккәп вә паҗиәлик. Чинғиз

ханниң қошуни билән әждатлиримиз ғәрип билән шәриққә жүрүшләргә атланған. Бутлар һәм мусулманлар билән җәң қилған. Чиңғиз ханниң оғли Чағатай дәвридә уйғурлар тәвәниң башқа хәлиқлири билән биллә Чағатай улусиниң тәркивигә киргән. Андин Чағатай улуси Мавриннәһр вә Моғулистан болуп иккигә бөлүнүп кәткән. У сәрасимға, тәшвишкә толуп-ташқан мәзгил еди. Қалмақлар достанә мунасивәттиму, аразлашқандиму йенимизда болған. Улар бизни пайдиланди, биз – уларни. Мана һазирму Абдуреһим султан билән Мирза Шаһниң қошуниға муваппәқийәтлик қарши туруш үчүн, Дуренкини өзимиз тәрәпкә тартиш керәк дәп ойлаймән.

Бу сөзләрдин кейин Иминахун Баһадур чоңқур уһ тартип, жиллар давамида үгинип кәткән адитини бузуп, бешини көтәрди.

– Дуренк дегән ким?

– Қалмақларниң нойини. Шималда көчүп-қонуп жүриду. Или дәрияси бойидики уйғур зиминиғиму һуҗум қилип туриду.

– Хошнилириға һуҗум қилидиғанларға мән ишәнчә арталмаймән!

– Мәнму. Әгәр униңға убданирақ һәқ төлисәк. Ахири биз униңға муһтаҗ болуватимизғу.

Иминахун Баһадур бешини йәнә әгди.

Худабәнди етираз болмайдиғанлиғини чүшәнди.

* * *

Икки уйғур қошуни Қаришәрниң йенида тоқунушти. Мавриннәһрдә урушуп, зор тәҗрибә топлиған Мирза Шаһ өзлириниң ғәлибә қазинидиғанлиғиға гуманланматти. Униң нөкәрләрдин тәркип тапқан атлиқ ләшкири сан җәһәттин өзидин хелә артуқ җәңчигә тәқабил туралатти. Бу йәрдизә, улар тәҗрибисиз қаришәрлик қошунға қарши

җәң қилиши лазим еди. Турпанлиқ ләшкәрләрдин еһтият қилиш керәк, бирақ, һәтта улар Қаришәргә йетип келишкә үлгәргән һалдиму, Муһәммәт хан әвәткән қошун һаман сан җәһәттин көп еди.

Мирза Шаһ чулвури күмүч түгмичиләр билән безәлгән келишкән етини ойнитип Худабәндиниң қошуниға көз тикти.

– Уларни бирла һуҗум билән тиз пүктүридиғанлиғимизға көзүңиз йетәмду? –деди ала етиниң тизгинини чиң тутқан Абдуреһим.

– Маңа ишиниң. Өзәмниң нәччә җәңгә қатнашқанлиғим хатирәмдин көтирилип кетипту!

Ләшкәрләр қатарида қоллаш авазлири яңриди. Мирза Шаһниң бу сөзлирини көплигән җәңчиләр өзлиригә тәәллуқ дәп һесаплиди, чүнки улар узун жиллардин бери сәрдариға һәмра болуп келивататти.

Ләшкәрләрниң нәзәри әнди дүшмини тәрәпкә қадалди.

Идирлар кәйнидин ат чаптуруп келиватқан терә чәкмән кийгән чәвандазлар көрүнди.

– Қалмақлар! –дәп вақиравәтти бирнәччә адәм тәшвиш ичрә.

Абдуреһим татирип кәткини билән, Мирза Шаһ илгәркидәкла тәмкин вә мәғрур еди.

– Җәңчиләр, әву җулдурвақилардин чөчүп кәтмигәнсиләр? – деди у етини нөкәрләрниң сепи тәрәпкә бурап.

Күлкә көтирилди. Бу күлкә бәри бир Абдуреһим султанға тәсәлли берәлмиди.

– Худабәнди қалмақларни җәлип қилдиму, қандақ?

– Сиз буниңға тәәҗүплинниватамсиз? Мән – яқ!

Мирза Шаһ лам-мим дәп еғиз ачмай, ләшкәрләр сепини айлинип чиқти. Униң ат үстидики һәйвәтлик көрүнүши җәңчиләрни ғәлибигә роһландурувәтти.

Абдуреһим билән Мирза Шаһнила әмәс, шундақла

Худабәндиниму һәйрәттә қалдуруп, қалмақ нойини Дуренк җәңгә кирмәй, хелә узун арилиқ сақлап, бир дөңниң йенида тохтиди.

Мирза Шаһ ләшкәрлиригә буйруқ бәрди. Көплигән қанлиқ җәңләрдә тавланған атлиқ җәңчиләр һуҗум башлиди.

Җәң шәпқәтсиз болди. Һәр икки тәрәп зимин үчүн урушқандәк җәң қилди. Маһийәттә у шундақ еди. Уйғурлар арисида, уйғур зиминида муққәдәс ана йәр үчүн қан төкүлүвататти.

Муһапизәтчилири арқисини йепип турған Худабәндиму шиддәтлик қилич урмақта. Җәң мәйданиниң иккинчи четидә яшанған Иминахун Баһадур җасарәтниң үлгисини көрсәтмәктә еди.

Абдуреһим султан билән Мирза Шаһниң қошуни турпанлиқларниң ичигә йимирилип кириватати. Чекиниш һәққидә буйруқ берилмиди. Берилишиму мүмкин әмәсти.

Яркәнтлик җәңчиләрниң бири тосаттин Иминахун Баһадурға қилич урди. Яшанған сәрдар:

– Чекиниңлар, әксичә болған тәғдирдә, һәммимиз һалак болимиз, – дәп үлгәрди.

Икки җәңчи сәрдариниң җәсидини елип кетишкә урундию, лекин болмиди. Ат үстидә мәғрур олтирип, қәйсәрлик билән җәң қиливатқан бу икки җәңчи сәрдариниң чекиниш тоғрилиқ буйруғини башқа сәрвазларға хәвәрлиди.

Худабәнди йеңилип қалғинини чүшәндидә, етиниң бешини буриди.

Худабәндиниң ахирқи муһапизәтчиси җан үзгәнди бу мәзгилдә. Ат чаптуруп йетип кәлгән Мирза Шаһ униң тәслим болушини тәклип қилди.

Худабәнди еғиз ачмай, қиличини ғилапқа салди вә аттин чүшмәйла, чулвурни Мирза Шаһниң нөкәрлириниң биригә тутқузди.

Мошуниң билән җәң аяқлашқандәк болди. Худабәндиниң һаят қалған ләшкәрлири атлирини һөкүрәң ташлитип, җәң мәйданидин чиқип, Қаришәргә қарши тәрәпкә раван болди.

Мирза Шаһ уларни қоғлимаслиқни буйриди. Қалмақларниң нойини Дуренк күтүлмигәндә етини бир чапчитивелип, Худабәнди җәңчилириниң кәйнидин маңғили турди. Дуренкниң ләшкәрлири чуқан-сүрән селип, қилич, нәйзә, оқ-ялирини җәңгә тәйярлап, уйғурларниң кәйнидин ат чаптурди.

Һәммә – һәм Абдуреһимниң тәрәпдарлири, һәм Худабәндини яқлиғучилар атлири һерип-чарчиған вә дәһшәтлик җәңдин қутулуп чиққан Кучар таман йол алған уйғурларни қалмақ нойининиң қоғлап кетип барғанлиғиға тәәҗүп билән қаримақта еди.

Дуренкниң хаинлиғи һәммәйләнни шу қәдәр һәйран қалдурдики, өз етиниң чулвурини егәрниң қешиға бағлавалған нөкәр етини қамчилап, Турпан тәрәпкә чепип кәткәндила, Худабәнди әслигә кәлди.

Мәзкүр нөкәргә Худабәндини авал Қаришәрдин Турпанға, андин, аридин он күн өтүп, Турпандин Қаришәр арқилиқ Яркәнткә күзитип бериш несип болған еди.

13-бап

ТУТҚУН

Тутқун қилинған Худабәнди, Муһәммәт ханниң буйруғиға бенаән, Яркәнткә қарап йол тутқан мәпидә олтиратти.

Тутқунниң жуқури мәртивиси, шундақла униң ханниң җийәни екәнлиги, гәрчә у лавазимидин бошитилған болсиму, етиварға елинип, униңға һөрмәт билдүрүлүвататти.

Жигирмә мәпидин ибарәт карван Худабәндиниң илтимаси бойичә дәрру тохтатти вә Худабәнди иҗазәт –буйруқ бәргәндила, йолини давамлаштуратти.

Худабәнди иккинчи мәпидә олтиратти. Уни Яркәнткә йәткүзүшни буйруған Абдуреһим Турпанниң сабиқ һөкүмдарини пәқәт бирла нәрсидин чәклиди. Худабәнди мошу карванда кетип барған аилә-тавабаити билән пәқәт ғиза вақтидила муамилә қилиш һоқуқиға егә еди.

Енидирақ ейтқанда, айрим-айрим мәпиләрдә кетип барған Худабәндиниң рәпиқиси Һәдиджә, оғуллири Муһәммәт Һашим, Искәндәр вә Чиңғиз ери вә дадиси билән, йәнә келип күзәтчиләрниң назарити астида, күнигә бирнәччә саатла көрүшәләтти.

Абдуреһимниң буйруғи билән Худабәндиниң оғуллириға атлиқ меңиш мәнъий қилинди. Әмәлиятта уларниң дадиси тутқун болсиму, оғуллири бу камситишқа чидашқа мәҗбур еди.

Худабәнди өзини мәғрур тутуп келивататти. У Муһәммәт ханниң көчүрмәйдиғанлиғини биләтти, өзиниң кәлгүси тәғдири уни һеч тәшвишләндүрмәтти. Йолниң көп қисмини Худабәнди көрпә-чүшәк селинған мәпидә йетиш билән авутти. У мәпиниң мәхмәл тартилған торусидики йочуқтин жирақ-жирақларға көз ташлатти.

Карван йолға чиққан он күндин артуқ вақит ичидә мәнзирә нәччә мәртә өзгәрди.

Ләрзән шамалда чайқилип турған таки Турпандин башланған чәксиз үзүмзарлиқ авал идир-қирларға, андин Тәңритаққа улишип кетәтти.

Карван Бағраш көлиниң җәнубий таманидики Қаришәргә йеқинлишивататти.

Худди Турпан охшаш Абдуреһим билән Мирза Шаһ қошуни тәрипидин тиз пүктүрүлүп, булаң-талаң қилинған Қаришәрдин өткән карван Корла, Кучар вә Ақсу арқилиқ Қәшқәргә йол алди.

Корла йолиниң оң қасниғидики шехиллиқ-ташлиқ түзләң бир зумдила созулуп ятқан қумлуққа алмишатти. Ғайәт зор барханлар гоя һәммә нәрсини сақит қилип, бу йәрдин тез кетиңлар, дәп йолувчиларни агаһландурғандәк сир чекәтти. Чөлниң Тәклимакан – өй-җайиңни ташлап қач – дәп атилиши бежиз әмәсти.

Һәдиджә еридин бәк әнсирәтти. У өзини тутушқа қанчә тиришқини билән, аилә әзалири ғизалинишқа жиғилғанда, рәпиқисиниң жиғидин ишип кәткән көзлирини көргән Худабәндиниң сәпрайи қозғилатти.

– Мән өлгәндә жиғлайсән. Һазир көзүңниң сүйини еқитма!

Һәджидә етираз билдүрмәтти. У ериға бирәр қетим етираз билдүрүп бақмиғанди. Һазирму еғиз ачмиди.

Худабәнди пат-патлагәжгисиниң қаттиқағриватқанлиғиға шикайәт қилатти. Бундақ пәйтләрдә у мәпидин сиртқа чиқматти.

Ағриқ пәсләп қелиши билән, у йәргә чүшүп, мәпиниң хадисини тутуп, чиңдилип кәткән йолда узақ маңатти.

Мәпигә яндишип кетип барған Худабәндиниң хияли өтмүшни чарлап кәтти. У өзиниң мәнивий-диний устази Исһақ ғоҗини әслиди.

Һели ядида. Дадиси Күрәйш султан рәһмәтлик «қаритағлиқлар» җамаәсиниң асасчисиға хапа еди.

Худабәнди болсизә, мәзкүр сопилиқ тәлиматниң миңлиған муритлири кәби улуқ зат һесапланған Исһақ ғоҗиниң алдида баш егәтти.

Муһәммәт ханниңму Исһақ ғоҗиниң мурити екәнлигини Худабәнди биләтти. Бу һал мәлум дәриҗидә Муһәммәт ханниң өткән жили Турпанға һуҗум қилмаслиғиниң муһим бир сәвәви дәп пәрәз қилди у.

Худабәнди һечнемигә өкүнмәтти. У өзиниң исияни, Қаришәр билән Турпанда қаза болған көплигән сәпдашлири

һәққидиму өкүнмәтти. Улар һәқиқәт йолида шеһит болди, дәп ойлатти у. Кәлгүсидә оғуллириниң тәқипкә учриши мүмкин екәнлигигиму пушман қилматти.

Әксичә, ғизалиниш вақтида көрүшкинидә асасән тунҗа оғли Муһәммәт Һашимға мураҗиәт қилип:

– Һечқачан чекинмәңлар! Әгәр қарар қобул қилған болсаңлар, ахириғичә меңиңлар. Көплигән адәмләр силәрни нийитиңлардин қайтурушқа, һечкимни тиңшимасқа үндәйду. Амма силәр һечкимни, һәтта Муһәммәт ханниму тиңшимаңлар. Боваңлар билән чоң боваңларниң Яркәнттики «Алтунлуқ» қәбирстаниға, улуқ Султан Саид ханниң йениға, дәпин қилинғанлиғини һәргизму унтимаңлар.

Дадисиниң сөзлири Муһәммәт Һашимниң көңлини ғәш қилди. У дадисиниңму әшу қәбирстандики әҗдатлириниң қешида йетишни халайдиғанлиғини чүшәнди. Ушбу дәһшәтлик хияллар искәнҗисидин қутулушқа тиришқан жигит:

– Ата, сизчу, бирәр нәрсигә өкүнәмсиз? –дәп сориди. Худабәнди дәрру җавап бәрмиди. У қоли билән шалаң сақилини силиғач, мәйүс авазда тил қатти:

– Өкүнимән, оғлум. Турпанни тартқузуп қойғинимға өкүнимән...

Бираз сүкүнаттин кейин қошумчә қилди:

– Турпан Абдуреһимниң қолида...Шәһәрни булту Муһәммәт ханға тапшуруп бәрмигәнлигимгә өкүнимән...

Дадисиниң гәплири Муһәммәт Һашимни тәәҗүпләндүрди. Болупму уни атисиниң бу сөзләрни ейтқандики авази һәйран қалдурди. Һакимийәт үчүн күрәшни һаятиниң мәзмун-мәхсити дәп чүшинидиған вә бу күрәштә мәғлубийәткә учриған дадиси мошу бир авази арқилиқ мәзкүр күрәшниң беһөдә екәнлигигә өкүнүшини ипадиләватқандәк билинди Муһәммәт Һашимға.

Карван Үчтурпанни бесип өткәндин кейин, Худабәндиниң тави қачти. Ағриқ барғансири күчийиватати. Худабән-

ди бирхил қәдәм ташлап, мәпигә яндишип кетип бариду. Мәпикәш Худабәндигә маслишиш үчүн, атларни пат-пат тизгинләп қойиду.

Бундақ чағда күзәтчи-ясавулларму атлиридин чүшүп, чулвурни тутуп, бир-бири билән пичирлишатти.

Худабәндиниң беши айлинип кәтти. У меңишини астилатти.

Қәйәрдинду, төвән бир йәрдин башланған ағриқ, бир зумдила мәйдисигә ямашти. Униң гәжгиси билән үзи от болуп янди. Нәпәс елиш еғирлашти. Худабәнди тохташқа мәжбур болди.

Бу һални көрүп қалған бир күзәтчи, Худабәндиниң йениға тез йетип кәлди.

– Сизгә немә болди? –сориди у.

Худабәнди бирнәрсә дәп җавап қайтурмақчи болдию, гәп қилалмиди. У қизирип, от болуп йениватқан бешини күзәтчигә буридидә, мәпиниң йениға жиқилди.

Карван тохтиди. Бирнәччә дәқиқидин кейин, Һәдиджә балилири билән җан үзгән Худабәндиниң йениға йетип кәлди.

Уларниң йолини тосашқа һечким җүръәт қилалмиди. Күзәт башлиғи мәтигә – карван бешиға – лагерь қуруп турушни буйриди.

Сирттин қариған адәмгә һечнәрсә болмиғандәк көрүнәтти. Мәпикәшләр атлар билән бәнт. Бирмунчә мәпикәшләр атлирини мәпидин чиқириватса, бәзиләр сулу селинған халтиларни тутуп, җаниварларниң қосиғини тойдуруватати. Үчинчи бирлири мәпиләрниң чақлирини тәкшүрүватати.

Худабәнди мәписиниң йенида һечбир иш-һәрикәт байқалматти. Униң мәписи илгәркидәкла йолда туратти. Атлар мәпидин чиқирилмиған. Мәпиниң йенида топлишип жүргән адәмләр Худабәндиниң җәсидини мәпигә әкирип, уни йопуқ билән йепип қоюп, өз ара пичирлашмақта еди.

Һәдиджә әндикип, өксүватиду.

Оғулларниң тунҗиси Муһәммәт Һашим өзини тутушқа тиришип деди:

– Ата! Мән сизниң вәсийитиңизни орунлаймән. Мән сизни Яркәнткә апиримән.

Гәрчә ислам дини әнъәнилири бойичә мәйитни дәрру йәрләш керәк болсиму, Муһәммәт Һашимниң сөзлиригә һечким етираз билдүрмиди.

Яркәнткә йетиш үчүн, йәнә бирнәччә күн йол меңиш лазим еди.

Муһәммәт Һашим дадисиниң мәйитини қой терилиригә йөгәп, дәрру йолни давамлаштурушни буйриди. У атларни суғирип, йәм бериш үчүнла тохтап, қалған вақитта меңишни, һәтта қараңғу кечидиму тохтимай меңишни ойлиди.

У шундақла мәпиләрниң көп қисмини йолда қалдуруп, Яркәнткә маңған мәпиләргә үч атни арқанлап қоюшниму буйриди.

Муһәммәт Һашимниң, худди мәрһум дадиси охшаш, буйруқ беришкә һоқуқи йоқ екәнлигини һәммә билсиму, бәри бир баш лиңшитип, униң буйруқлирини орунлатти. У һаман ханниң җийәни еди.

Мәпикәшләр атларни мәпиләргә қошуватқанда, ханға егилгәндәк егилип, сақилини сийпап қери карванчи кәлди Муһәммәт Һашимниң йениға.

– Тәхсир, биз дадиңизни мәнзилгә йәткүзәлмисәк керәк.

– Ундақта немә қилсақ болиду? – сориди Муһәммәт Һашим бовайниң бир тәклип беридиғанлиғини сәзгәндәк униңға диққәт билән қарап.

– Тәхсир, мән Уйғурияниң һәммә йерини ала қоймай арилап чиқтим. Өз вақтида мошу чөлниму бесип өткәндим. Тәклимаканниң қум барханлири дәһшәтлик, амма улар өлүмдин қорқунучлуқ әмәс. Йолни қисқартимиз десәк, чөл билән меңишимиз керәк.

Муһәммәт Һашим қери карванчиға ишинип-ишәнмәсни билмәй, беши қатти. Амма униң келишиштин башқа амали йоқти.

– Қени, башлаң, –деди у карванчи бовайға.

Дадисиниң вапатидин кейин өзигә вә аниси билән инилириға нисбәтән җакаланған чәклимә бекар қилинди дәп ойлиған Муһәммәт Һашим атқа минишкә тәмшәлди. У чулвурни тутуп, путини үзәңгигә салди вә техичә йенидин кәтмәй турған карванчи бовайға қариди.

– Бирнәччә чақиримдин кейин йолдин чиқип, әву тәрәпкә маңимиз, – бовай оң қоли билән жирақта көрүнгән қумлуқни көрсәтти, – андин Яркәнт дәриясиниң қуйилидиған йеридин чиқимиз. Дәрияни яқилап маңсақ, икки күн утқан болимиз.

Муһәммәт Һашим келишидиғанлиғини билдүрүп, бешини лиңшитип қойди.

14-бап

СИЗНИҢ АТИҢИЗҒА ПАДИШАЛАР ҚУЛАҚ САЛАТТИ

1596-жили Яркәнткә һәддидин зиядә қар яғди. Қишниң шундақ қарлиқ күнлириниң биридә шәһәр дәрвазисидин кирип кәлгән икки атлиқчан базар таман йол алди. Улар базардин һечнемә сетивалматти. Улар шәһәрниң шәрқий четидики қорғанға йетиш үчүн, базарни кесип өтүши керәк еди.

– Биз дадиңизға қудрәтлик Муһәммәт хан соға қилған өйгә чүшимиз. Йол бәк чарчитивәтмигәнду сизни? – қириқ яшлар чамисидики киши һәмрайиға мураҗиәт қилди.

Бу сөзләрни ейтқач, у ала етиниң биқинини өтүги билән түртүп қоюведи, ат қарлиқ кочида меңишини чапсанлатти.

– Муһтәрәм Шатур хәлпә, бу йолни иккимиз тәң бесип өттуқ, сиздин артуқ һармидим.

– Уғу шундақ. Лекин сиз техи кичик, шуңа мән бу гәпләрни қиливатимән.

– Мән йәттә яшта, һәргизму кичик әмәс!

Мошу сөзләрни ейтқан бала гөдәкләрчә хапа болуп, үч яшар торуқ етиға қамча басти.

Шатур хәлпә мәйүсләнди. У Исһақ ғоҗиға балини һәргизму рәнҗитмәймән, дәп вәдә берип, кичик Муһәммәт Йәһяға һәмра болған. Миңлиған чақирим йолни артта қалдуруп, шунчә узун мусапә давамида Исһақ ғоҗиниң оғлини бир қетимму хапа қилмиған. Әндизә, ахирқи нишанға бир-икки коча қалғанда, Муһәммәт Йәһя рәнҗип қалди.

Һәр һалда, Шатур хәлпә шундақ ойлиди. Вәзийәтни юмшитишқа тиришқан у балини қоғлап йетип, һечнемә болмиған әлпаз көрситип сориди:

– Бу тәвәдә дадиңизниң аброй-етибари бәк йүксәк. Чоң дадиңиз Муһәммәт Иминниң нопузиму жуқури. Амма сизниң хәвириңиз болса керәк, дадиңиз билән чоң дадиңиз, силиқ ейтқанда – рәқипләр!

– Бу һәқтә сиз маңа көп ейттиңиз.

– Йәнә бир қетим аңлап қалсиңиз артуқ болмайду! – Нәсиһәт тәләппузда тил қатти Шатур хәлпә.

Ака-ука арисида сәясий тәсир үчүн овж алған бундақ җиддий мәсилидә Шатур хәлпә балини рәнҗитивалимәнмекин дәп вайим қилматти.

– Сизниң дадиңиз билән чоң дадиңиз бир-биригә рәқип болғачқа, уларниң әвладиғиму риқабәтлишишкә тоғра келиду.

– Қериндашлириң – чоң дадаңниң оғуллири билән вақти кәлгәндә сәнму дүшмәнлишисән демәкчимусиз?

– Шундақ.

Шатур хәлпә җимип қалди. Муһәммәт Йәһяму шүк. Улар қорғанға йетип кәлгәндә, Шатур хәлпә ғәмкин авазда:

– Бәхиткә қарши, бу риқабәтлишиш сиз биләнла түгимәйду, – деди...

– Һәҗәва, дадамниң тәсири шунчилик күчлүкму?

– Униң нәқәдәр қудрәтлик екәнлигини сиз тәсәввур қилалмаймиз. Ханлар билән султанлар, һәтта падишалар қулақ салатти дадиңизға!

Шатур хәлпиниң бу гәплиридин кейин егәрдә тик олтарған бала бешини көтирип, мәғрур қияпәткә кирди. Муһәммәт Йәһяниң бу көрүнүши Шатур хәлпиниң диққәтнәзәридин сирт қалмиди. У өзиниң балини Исһақ ғоҗа халиғандәк тәрбийиләватқанлиғиға хуш болди.

* * *

Муһәммәт Йәһя қелин қар астида Шатур хәлпиниң һәмралиғида өзи узақ жиллар туридиған қорғанға йеқинлашқанда, «Алтунлуқ» қәбиргаһиға жиғилған адәмләрниң бешиғиму әшу қар йеғиватгатти.

III Муһәммәт хан башлиқ көплигән орда әмәлдарлири Худабәнди султанниң намизини чүширишниң тәрәддутини қиливататти.

Жиғилғанларниң көпи бундақ һава райида дәпин мәрасимиға қатнашмай, өйлиридә олтиришни халатти. Амма Муһәммәтниң Турпанниң сабиқ һөкүмдариниң мәйитигә қарап чишлирини ғучирлитип ейтқан сөзлири уларниң өйдә олтириш хаһишини йоққа чиқарди.

Орда әһли қәбиргаһқа келишкә мәҗбур болди. Чүнки Муһәммәт хан:

– Худабәнди султанға мунасип һөрмәт көрситилсун! У дадиси билән бовисиниң йениға йәрләнсун! –деди.

«Алтунлуқ» қәбиргаһиға, қулаққа йеқимсиз вә ғәлитә аңлансиму, көплигән әмәлдарлар дәпин қилинишни арзу қилатти. Яркәнт Уйғур ханлиғиниң алий әмәлдарлири мусулманниң адақки панаһгаһини Аллаһ бәлгүләйду,

дегән һәқиқәтни унтуп, һаят билән видалашқанда нәқ мошу йәрдә йәрлинишни халатти.

«Алтунлуқ» қәбиргаһида униң асасини салған Султан Саид хандин тартип дөләтниң атақлиқ әрбаплири, ханлиқниң тәрәққий қилип, гүллинишигә зор төһпә қошқан адәмләр йәрләнгән еди.

Султан Саид ханниң оғли Абдурешит ханниң қәбридин сәл нерида униң өмүрлүк җүпти, Нәфисә исми билән даңқ чиқарған шаирә Аманнисаханниң туприғи бар еди. У бир тәвлүк давамида иҗра қилинидиған муқамларни топлап, рәтлигән атақлиқ сазәндә-муқамчи еди.

Униң нерисида ханлиқниң үчинчи һөкүмдари – Абдурешит ханниң оғли Абдукерим ханниң қәбри қәд көтирип туратти.

Акиси Абдукерим ханниң вапатидин кейин тәхткә олтарған III Муһәммәт хан өзиниң вә өзидин кейинки ханларниңму мошу йәргә дәпин қилинидиғанлиғини биләтти. Амма буниң қачан йүз беридиғанлиғидин у бехәвәрди.

Лекин Худабәнди үчүн вақит-саатниң йәткәнлиги һәммигә аянди. Бирнәччә дәқиқә өтүп, намизи чүширилип болғандин кейин, ақ кепәнгә йөгәлгән униң мәйити сәп түзүп турған, әртә яки кәч Худабәндиниң кәйнидин у дунияға рәһләт қилидиган адәмләрниң алдидики тавуттин елинип, зәй ләһәткә қоюлиду.

Муһәммәт хан дадиси Күрәйшниң туприғи йенида коланған Худабәндиниң қәбригә қарап: «Күрәйшкә йә сән, йә сениң балилириң һечқачан хан болалмайсиләр», – дегән Исһақ ғоҗиниң гәплирини әслиди.

Исһақ ғоҗини хиялидин өткүзгән Муһәммәт хан дәл шу мәзгилдә кәлгүсидә қудрәтлик Шади ғоҗиға айлинидиған униң оғли Муһәммәт Йәһяниң Яркәнткә кәлгәнлигидин бехәвәр еди.

15- бап

АЙРИЛИШ

Йүсүп әтигән оханди. У тәхт вариси Шаһ Шуджидин Әхмәтниң уланида хизмәт қилғачқа, таң сүзүлүши биләнла, орнидин қопуп кетәтти.

Ухлаватқан хотуни билән бөшүктики кичик оғлиға бир қаравелип, талаға чиқти.

Күз. Қәшқәрни гоя туман бесивалғандәк көрүнәтти.

Тәклимакан тәрәптин иссиқ шамал уруватса, жирақтики мәғрур тағлардин салқин һава келиватарти.

Тени сәл шүркәнгән Йүсүп қойлар билән атларни суғириш үчүн, қотан таман кетип берип, бағдики бир дәрәқниң ғолиға йөлинип, хиялға патқан анисини көрүп қалди.

Йүсүп кейинки күнләрдә миҗәзи болмай жүргән анисиниң қешиға алдириди.

Ризвангүл кечидин бери бағда еди. Униң көзи пәқәт илинмиди. Таза һава жутқили бу йәргә чиққан. Көптин бери униң нәпәси қисилип, көңлини вәһимә басқан. Чүнки униң анисиму дәл мошундақ ағирғанди.

– Апа, немә болдиңиз? Бир йериңиз ағирватамду?

Ризвангүл өзигә оғлиниң қоли тәккәнлигини һис қилди.

– Әнсиримә, оғлум. Һава жутай дәп чиқтим. Өзәң бәкму әтигән турувапсәнғу?

– Ухлиялмидимғу таң. Шаһзадидә хизмәт қилип жүрүп, әтигән туруш адәт болуп қалди. Шаһзадә кейинки чағларда Яркәнткә пат-пат қатнайдиған болувалди. Мән униң қешида болушум керәк.

– Ейтишлириға қариғанда, хан алийлири техичила исиянға болған наразилиғини басалмайватқан охшайду.

– Апа, сиз буниңға немә анчә ғәм қиливатисиз? – күлүмсириди Йүсүп.

– Немишқа ғәм қилмай, оғлум! Улар бир-биригә қериндаш турса. Бу дегән Юнус иккиңларниң җаңҗаллишип қалғиниңлар, һәтта җиддий урушуп қалғиниңлар билән баравәрдә.

– У немә дегиниңиз, апа? Юнус – көңүлчәк, юмшақ тәбиәтлик. У һечқачан уруш-талашқа йол қоймайду.

– Һә, Юнус шундақ, амма һаятта һәрхил нәрсиләр болуп туриду.

Бираз сүкүт сақлиған Ризвангүл:

– Мән һаят үчүн, һәммә нәрсә яхши. Сән чоңғу, оғлум, мән өлүп-тартип қалсам, укаңға ғәмхорлуқ қил, җуму. Вәдәңни бәр, – деди.

– Ундақ демәңа, апа.

Ризвангүл дайим ойлап жүргән, амма дейишкә җүръәт қилалмайватқан гәпләрни еғизидин чиқириветип, алдирақсанлиқ қилип қойғинини чүшәнди. У оғлиниң мәңзини қоруқ басқан алиқини билән силап:

– Гәплиримгә анчә әһмийәт бәрмә. Силәрдин башқа һечкимим йоқ екәнлигини билисәнғу, оғлум, –деди.

Ризвангүл беши билән мүрилирини йепип турған ромалини түзитип, қошумчә қилди:

– Юнус техила ухлаватиду. Уму әтигән туруп адәтлиниши лазим.

– Ухлавәрсун, апа. У техи яш, – деди Йүсүп өзини инисидин хелә чоң, һәтта бовай дәп һесаплайдиғанлиғини намайән қилғандәк.

Ана-бала өйгә қайтип киргәндә, Меһриниса ширә раслап үлгәргән екән.

Нан-тоғачлар, нават, қурутулған мевә, қаймақ қатарлиқлар қоюлупту ширигә.

– Әссалам! – саламлашти Меһриниса Ризвангүл билән Йүсүп өйгә киришигә. – Қени, наштиға олтирайли.

Ризвангүл супиға селинған кона көрпигә чөкти. Йүсүп биқин тәрәптики кичик бөлмидә ухлаватқан Юнусни охитишқа маңди.

Юнус оханмайвататти. У һечнәрсә йемәскә разидию, амма уйқидин кечәлмәйвататти.

– Апам хапа болиду. Тур дәймән!

Едәнгә орун селип ятқан Юнус қелин әтләс көрпидин туруп акисиға шу қәдәр мулайимлиқ билән қаридики, Йүсүп инисиниң татлиқ уйқисини бузувәткәнлигигә ечинди .

Амма у Юнусни охитивәтти, шуңа Йүсүп өзиниң ечиниватқанлиғини көрсәтмәс үчүн, әттәй көтирәңгү авазда деди:

– Билип қой, сениңсиз чай ичмәймиз!

Йүсүпниң сөзлири әмәлгә ашмиди. У ширигә келип олтиришиға, Мәһриниса қара һинд чейини сапал пиялилиригә қуюп авал қейинанисиға, андин ериға узатти.

Улар гәп қилмай, нашта қилишти. Мәһриниса чай қуюп болуп, пат-пат нериқи бөлмидә ухлаватқан сәккиз айлиқ оғли Абдуқадирниң йениға кирип чиқатти.

Ризвангүлниң каллисида бирла ой – патманлап кириватқан ағриқ ахири уни бақиға елип кетидиған охшайду.

Кейинки вақитта тәхт вариси шаһзадә Шаһ Шуджидин Әхмәтниң шәхсий муһапизити тәркивидә Яркәнткә күн арилап дегидәк қатнаватқан Йүсүп, худди Шаһ Шуджидин Әхмәт охшаш, «қаратағлиқ» сопиларниң ғайә-тәлиматиға бәк қизиқип кетивататти.

Йүсүп алий әмәлдарлар әһлиниң Исһақ ғожиниң III Муһәммәт ханға иҗабий тәсир қилғанлиғи һәққидики гәпләрни бирнәччә қетим аңлиғанди.

«Тәхт вариси Шаһ Шуджидин Әхмәт барғансири «қаратағлиқлар» билән йеқинлишиватиду, – дәп ойлатти Йүсүп. – Лекин, мениңчә болғанда, «қаратағлиқлар»

өзлири шаһзадә билән мунасивәт қилишни тәшәббус қиливатса керәк.

...Йүсүп ахирқи қетим Шаһ Шуджидин Әхмәтни Яркәнткә узитип барғинида, улар беваситә «қаратағлиқ» ғожилар рәһбәрлириниң мәҗлисигә қатнашқан.

Шу қетим һәрхил пәлсәпәвий, диний мәсилиләрни муһакимә қилиш давамида җамаә рәһбәрлири һөкүмәт мәсилисигә даир нәқшбәндә тәриқатиниң йеганә җамаә екәнлигини алаһидә тәкитләп, «ушбу җамаәниң хәлиқ аммисиға нисбәтән жүргүзүватқан сәяситигә тәсир көрситиш, һөкүмәт билән җәзмән мунасивәт орнитиш лазим, дегән пикирни алға сүргәнди».

Йүсүп мәҗлистә ейтилған гәпләрниң көпини чүшәнмигән еди.

Лекин Яркәнттин қайтқинида, Шаһ Шуджидин Әхмәт наһайити җиддийлашти.

Йолға чиқип, икки күндин кейин сол тәрәптә келиватқан Йүсүпкә мураҗиәт қилди у.

– Қәшқәрдә турған узақ жиллар давамида мән «ақтағлиқлар» һәрикитигә илтипат қилип кәлгәндим. Амма һазир, «қаратағлиқ» ғожилар рәһбәрлири билән мулақитимиз қоюқлишиватқанда, уларниң һәқиқәт йолида алға илгириләп кәткәнлигигә майил болуватимән. Уларға аддий пухраниң болған көзқариши қандақ екин? Ейтайлуқ, сиз яшаватқан Қәшқәрниң кона мәһәллисидә?

Йүсүп шаһзадиниң бевасите өзигә мураҗиәт қилидиғанлиғини күтмигән еди. Шаһ Шуджидин Әхмәтниң шәхсий муһапизәтчиси болғачқа, у шаһзадә билән муамилә қилатти, амма бу буйруқ көрүнүшидә еди, халас.

Һазирзә, тәхт вариси униң билән мәслиһәтлишиватати.

Бемәна гәп қилип қоюштин әнсиригән Йүсүп ат чулвурини чиң тутуп, шаһзадиниң етидин озуп кәтмәс үчүн, Аллаһ өзи сақлисун, деди:

– Қәшқәр пухралириниң көп қисми «ақтағлиқ» ғожилар тәрәпдари. Бу һал атидин балиға қеливатиду.

Йүсүп бир дәқиқә җим болуп қалди. Шаһ Шудҗидин Әхмәт униң гепини бөлмиди.

– Амма кейинки вақитта шәхсән мән «ақтағлиқ» ғоҗиларниң һәқ екәнлигигә гуман билән қарайдиған болдум. «Қаратағлиқларниң» тәлимати маңа йеқин, чүшинишлик.

– Чүшинишлик? У немидә өз әксини тапиду?

– Мениңчә, «қаратағлиқ» ғоҗилар һәқиқәткә әгишишкә мәслиһәт бериду. «Ақтағлиқ» ғоҗилар болсизә, қарам вә дадиллирақ, шуңа уларниң кәлгүсидә бәҗиридиған ишини молҗалаш тәс.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт еғиз ачмиди. У йолға ғәмкин қариған һалда бир тәлиматниң икки шехи оттурисидики риқабәт пәқәт һөкүмран груһнила әмәс, шундақла аддий пухрани бөлүп, парчилаветидиғини һәққидә ойлимақта еди.

Мана бирнәччә жил мабайнида «ақтағлиқ» ғоҗиларниң таянчиси болған Қәшқәр Яркәнткә орунлашқан «қаратағлиқ» ғоҗиларға қарши турмақта.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт «қаратағлиқлар» тәлиматиниң чүшинишлик екәнлигини мону ақсүйәкләр тәбиқисигә ятмайдиған жигитниңму билидиғанлиғи тоғрилиқ хиял сүрмәктә еди.

Чәксиз ойлар искәнҗисидә қалған Йүсүп иниси Юнусниң өзи билән саламлишип, анисини сөйүп қоюп, супида аписиға яндишип олтарғинини сәзмәй қалди.

Бир парчә нанни пиялисидики чайға чилап, иштиһа билән йейишкә башлиған Юнусқа:

– Юнус, қачан чоң болисән сән? – деди Ризвангүл. Униң авазида һәм тәнбиһ, һәм зоқмәнлик сезиләтти.

– Апа, Йүсүп акамдин пәрқим шуки, мән һаяттин бәһирлинишни билимән.

Юнусниң бу гәплири һәммини, шу җүмлидин Йүсүпниму күлдүрүвәтти.

Меһринисаму күлди. Дәл шу пәйттә нериқи бөлмидин балиниң жиғиси аңланди. Меһриниса оғлиниң қешиға кирип кәтти.

– Балам, сән йәнә бир күн кәчкичә йоқап кетәмсән? – Ризвангүл Юнусқа муражәт қилди.

– Һә-ә, апа. Ишим көп.

– Мән техи сени базарға берип келәмдекин дәптимән. Дадаңларниң түгәп қалған күни йеқинлишип қалди әмәсму. Полу бесип, моллини чақирип, Қуръан тилавәт қилдуруп қойсақ болатти.

Юнус сәл җиддийлишип:

– Мақул, апа, – деди.

Инисиниң немигиду бирнәрсигә хиҗил болуватқанлиғини көргән Йүсүп:

– Мән бүгүн бош, ана. Юнус өзиниң ишлирини түгитивәрсун. Базарға мән берип келәй. Йолда мәсчиткә кирип, моллини тәклип қилай. Ейтмақчи, хошниға қой союп бәр дәп келишип қоюш керәк, – деди.

Акисиниң гәплири түгә-түгимәйла, Юнус announcement апиисиниң келишимини күтмәйла, Ризвангүлни сөйүп қойдидә, ширәдин турди.

Тиңирқап қалған аписини көргән Йүсүп күлүвәтти:

– Яқ, у һазир чоң болмайдиған охшайду!

Юнус өзиниң бөлмисигә кирип, һәйәл қилмай қайтип чиқтидә, талаға маңди.

Ойма нәқиш селинған дәрваза йепилиши билән, Ризвангүл чоң оғлиға муражиәт қилди:

– Укаң билән бир гәплишип бақинә, балам. Кейинки вақитта у «ақтағлиқ» ғоҗиларниң мәҗлислиридин чиқмайдиған болди.

– Буниңда турған немә гәп бар, апа? Һәммә қәшқәрлик дегидәк зикрларға қатнишидиғу.

– Билимән. Силәрниң дадаңларму «ақтағлиқ» ғоҗиларниң мурити еди. Амма Юнус бәкму киришип кәтти.

Йүсүп ойлинип қалди. Оғлини көтирип Меһриниса чиқип кәлди. Наресидиниң җараңлиқ күлкиси өйдикиләрни җаһандики һәммә нәрсини унтулдурғандәк қилди.

16-бап

БЕНУА ГОЭСНИҢ ҚӘДӘМ ТӘШРИПИ

1603-жилниң қиши. Кичик вақтидила «қаратағлиқ» ғоҗиларниң рәһбәрлигигә көрситилип, даңқ чиқарған он төрт яшлиқ Шади ғоҗа «Шамал Бағқа» тәклип қилинди.

Исһақ ғоҗиниң сабиқ мурити болған Муһәммәт хан яш Шади ғоҗиниң бемисал әқил-парасити һәққидә хәвәр тапқанди. Шәхсән көзини йәткүзүш үчүн, уни тәклип қилди ордиға. Буниңға адәттин сирт бир әһвал – португаллиқ иезуит Бенуа Гоэсниң Яркәнткә келиши–сәвәпчи болди.

Муһәммәт хан меһманға Яркәнт уйғур ханлиғиниң улуғварлиғи билән гөзәллигини намайиш қилмақчи еди.

Иккинчидин, Муһәммәт хан бу учришишни Шади ғоҗа үчүн мәлум дәриҗидә синақ болиду, дегән қарарға кәлди. Мошундақ учришишлардин кейин, у «қаратағлиқларниң» рәһбири сүпитидә тәстиқлинипла қалмай, ханлиқ һөкүмәткә майил әмәс дәп һесаплинидиған «ақтағлиқлар» мәвқәсиниң осаллишишиға тәсир қилатти.

Тилмашниң һәмралиғида «Шамал Бағқа» йеқинлашқан Бенуа Гоэс қизил граниттин селинип, мәрмәр билән қапланған әҗайип көркәм бена-имарәтләргә зоқлинип қаримақта еди.

Яркәнт устилириниң қолидин пүтүлгән вә мунарлар билән гүмбәзләрни безәп турған пишшиқ хиш һәм гәнҗләр әҗайип нәпис еди. Улар һәтта бир дөләтниң тәркивидики аһалиси охшаш Қәшқәрниң бена, имарәтлиридин пәриқлинәтти.

– Һаяҗан, тәәҗүпимни тәрипләшкә тилим аҗиз! – дәтти Бенуа Гоэс. – Бундақ карамәтни мән Улуқ Моғол империясидила көргән.

– Бу яққа қараңа, – салмақлиқ, шуниң билән биллә мәғрур қияпәттә «Алтун» мәсчит бенасини ишарә қилди тилмаш. – Униңдин нерида даңлиқ Аманнисаханиң қәбиргаһи турупту.

– Һә, һә, силәрниң музыка дурданәңларни рәтләп, тәртипкә кәлтүргән бу әҗайип аял һәққидә аңлиған.

– «Уйғур он икки муқами!» Сиз дәватқан дурданә шундақ атилиду.

– Бу аял ханниң рәпиқиси болғанлиғи растму ?

– Һә, Абдурешит ханниң, – сәл тартинип җавап бәрди тилмаш. – Амма у яқ бизниң ханимизниң аниси әмәс, – бәкму пәс авазда қошумчә қилди у.

– Мону немә бена? – қизиқти иезуит дәрәқләр оттурисида өзиниң тәкрарланмас мемарчилиқ сәнъити билән көзгә ташлинип турған имарәтни көрситип.

– Бу – миллий чалғу әсваплар мирасгаһи. Бизниң муқамлиримизни иҗра қилиш үчүн пүтүнсүрүк бир оркестр керәктә.

– Әгәр, мүмкин болса, әшу мирасгаһни зиярәт қилсам дәймән. Агрида Бабур билән Һүмәйүн дәвридин сақлиниватқан чалғу әсвапларни көрүшкә муйәсәр болғандим.

– Ишиниманки, бу йәрдә сиз Агридики чалғу әсвапларға охшайдиғанлирини учриталайсиз. Биздә һечкимниңкигә охшимайдиған тәкрарланмас әсвапларму бар.

Бенуа Гоэс хиял сүргән һалда әпчил-чаққан тилмашниң йенида гаһ у яққа, гаһ бу яққа нәзәр ташлиғач кетип баратти. У Қарақорум тағ тизмисидин өтүп, Қәшқәргә йол тутқандиму һаяҗинини басалмиди. Болупму уни тәхт варисиниң сарийи билән «Һейтка» мәсчити һәйран қалдурди.

Хусусән Бенуа Гоэсни Яркәнттә көргәнлири бәк тәәҗүпләндүрди. «Шамал Бағ» орда-сарийи уни гоя чөчәкләр алимигә йетәклигәндәк болди.

Баш орда, көплигән сарайлар, бүглүкләр егиз сепил тамлар билән қоршалған. Сепил тамлириниң ичи вә сирти һәтта қиштиму кишини һәйран қалдуридиған бүкбарақсанлиққа оралған еди.

«Әгәр қиш пәслидә бу йәр шунчилик гөзәл болса, гүлгиялар баш көтәргән көкләмдә қанчилик көркәмдур? – дегән хиялларни бешидин өткүзди Бенуа Гоэс ординиң ғайәт зор дарвазисиға йеқинлишиватқанда.

Йәлкисигә көндин ишләнгән йәңсиз узун чапан артивалған Бенуа Гоэсниң ханниң шәхсий меһмини екәнлигидин хәвәрдар қаравул-ясавуллар бу ғәлитә кийимлик адәмгә силиқ-сипайилиқ билән һөрмәт көрсәтти.

Меһман босуғидин атилиши биләнла, қол қоштуруп қарши алған шиғаулниң кәйнидин әгәшкән португаллиқ кәң мәрмәр пәләмпәйләр арқилиқ иккинчи қәвәткә көтирилди. Әтрапини диққәт билән күзитиватқан Бенуа Гоэсниң тәәҗүпи техиму ашмақта еди. Улар Кичик қобулхана дәрвазисиниң алдиға келип тохтиди.

III Муһәммәт хан сүрлүк қияпәттә европилиқ меһманға тикилди. Бенуа Гоэс, Агрида император Җалалиддин Муһәммәт Әкбәрниң қобулида болғинидикидәк, егилип тазим қилдидә, қоллирини көксигә алған һалда ғайәт зор хотән гилимидә әкис етилгән сайрақи қушқа қариған қияпәттә турди.

Гиләм шунчилик зор едики, Кичик қобулханининң мәрмәр единини толуқ йепип туратти.

Кичик қобулханида III Муһәммәт хандин ташқири дөләтниң җими алий әмәлдарлири һағда еди.

Рәсмий хизмәттә әмәсләрдин пәқәт яш Шади ғоҗила қатнишивататти бу баш қошушқа. У Кичик қобулханидикиләрни диққәт билән күзитип, кәмтарлиқ билән башқилардин сәл нерида туратти.

– Сизниң Яркәнткә болған қәдәм тәшрипиңизни қизғин қарши алимиз! – деди өз тәхтидә олтарған Муһәммәт хан.

Бу сөзләрдин кейин ханниң икки тәрипидә тизилип турған әмәлдарлар башлирини егишти.

Бенуа Гоэс бешини көтәрмәйла, йенидин оралған қәғәзни чиқардидә, орнидин қозғалмай егилип, қәғәзни икки қоллап алдиға сунди.

Баш вәзир мәғрур һалда иезуитниң қешиға келип, мөр бесилған оралған қәғәзни – мәктүпни елип, қобулханиниң оттурисиға берип, уни ачти.

У мәктүпни оқумай, Муһәммәт ханға соал мәнасида қариди.

Хан бешини лиңшитиведи, баш вәзир Иезуитлар ордениниң (җамаәсиниң) – «Қара Папа» аталмишиниң имзаси чекилгән мәктүпни оқушқа башлиди.

Баш вәзир мәктүпни қанчә оқуғансири, орда әһли шунчә тәәҗҗүплинәтти. Болупму Шади ғоҗа һәйран болмақта еди. Чүнки у рәсмий «Иисус җәмийити» дәп атилидиған иезуитлар тәшкилатиниң өзи рәһбәрлик қилидиған «қаратағлиқ» сопилар җамаәсигә бәкму охшайдиғанлиғиға тәәҗҗүплиниватитти.

– «Иезуитлар – 1534-жили Игнатий Лойол тәрипидин қурулған вә 1540-жили III Павел Папа тәстиқлигән Рим католиклиқ чиркосиниң әр кишиләр роһий җамаәси, – оқумақта еди баш вәзир. – Иезуитлар илим-пән, маарип, дин тәрғип қилиш қатарлиқ паалийәтләр билән шуғуллиниду...»

Шади ғоҗа пүткүл зеһни билән тиңшайдекән, Бенуа Гоэстин көз үзмәтти.

Бенуа Гоэс һечбир һис-туйғусиз еди. У путиниң учиға қариған петичә бешини көтәрмәй туратти. Меһман ичидин изтирап чекиватсиму, өзиниң нәпритини зор ирадиси түпәйлила бесиватитти.

Бу зиминда көргәнлири Бенуа Гоэсни ғәзәпләндүрүвататти. У Азия қитъәсиниң ичкирисидә сода билән мәдәнийәтниң гүллинишини, Европа тәрәққииятидин қелишмайдиған әҗайип йүксилишниң гувачиси болимән дәп һәргизму ойлимиғанди.

У өзиниң динни тәрғип қилиш паалийитини худди сабиқ кәсипдиши, Иезуитлар орденининиң асасчилириниң бири Франциск Ксаверийдәк өткүзимән дәп ойлиғанди. Франциск Ксаверий 1542-жили Һиндистанға берип, җамаәниң асасий низам, қаидилирини утуқлуқ чүшәндүргәнди.

Һиндистандин кейин Франциск Ксаверий узун жиллар давамида Японийәдә яшиди. У япон араллиридики христианларниң санини миллион кишигә йәткүзгән.

Бенуа Гоэс Францискиниң дин тәрғип қилиштики җасаритини тәкрарлашқа үмүт қиливеди, амма Кичик қобулханидикиләрниң әлпазидин арзулириниң әмәлгә ашмайдиғанлиғини чүшәнди.

– «Иезуитлар җамаәси улуқ ханға иллиқ саламларни йоллап, алқишлайду. Хан алийлириниң алдида биз баш егимиз вә һәмкарлиқ һәққидики илтимасимизни рәт қилмайду, дәп үмүт қилимиз...» – баш вәзир оқушни давамлуштурмақта еди.

Шади ғоҗини йәнә «Иезуитлар җамаәсиниң» мәктүбигә «Қара папиниң» имза чәккәнлигиму һәйран қалдурди.

Башқичә ейтқанда, Орден Рим richtig паписиниң дәп етирап қилинғини билән, амма уни «Қара папа» башқуриду.

Өткүр тәпәккүрлүк Шади ғоҗа дәрру селиштурди: мәмликәтни III Муһәммәт хан башқурғини билән, «Қара папа», йәни «қаратағлиқ» ғоҗиларниң рәһбири өзиғу.

Шади ғоҗиниң иезуитлар тоғрилиқ көпирәк билгүси кәлди, шуңа у Бенуа Гоэс билән нарәсмий вәзийәттә көрүшүшни қарар қилди.

Оқушни түгәткән баш вәзир III Муһәммәт ханға тазим

қилдидә, мәктүпни орап, оң қолида тутқан қияпәттә, қәғәз, пәй, сия қатарлиқлар бар үстәл таман маңди.

Ариликта йүз бәргән жим-житлиқни Муһәммәт хан бузди.

– Сизниң бизгә хошна мәмликәтләрни зиярәт қилғиниңиздин хәвиримиз бар. Тәсиратиңиз қандағирақ?

Бенуа Гоэс икки чамдам алға чиқтидә, илгәрки қияпитини һеч өзгәртмәй:

– Мән император Жалалиддин Муһәммәт Әкбәрниң ордисида болдум. Император алийлири меһмандостлуқ көрситип, сизниң ханлиғиңизниң чегарисиғичә узитип қоюш үчүн, мәхсус адәмләрни бөлди.

Бу ибариләр арқилиқ Бенуа Гоэс һәммини – императорниң өзини соғла қарши алғанлиғини, әмәлиятта өзини Улуқ Моғол империясидин чиқирип ташланғанлиғини – чүшәндүрәлиди.

Жалалиддин Муһәммәт Әкбәрни бәк һөрмәтләйдиған Муһәммәт хан дәрһал бир қарарға кәлди:

– Сәпириңизни давамлаштурушиңизни тәклип қилғач, сизни бизниң шәрқий чегаримизғичә узитип қоюшни һөкүм қилимән, – деди.

Алий әмәлдарларни көздин кәчүрүп чиққан Муһәммәт хан Шади ғожиға қарап:

– Сизни Хотәнгичә Шади ғожа узитип қойиду. Андин сиз Керийә, Нийә, Лобнор арқилиқ Қаришәргә йетисиз. Кейин Турпанға, Қумул арқилиқ шәриққә йол алисиз.

Муһәммәт хан орнидин туруп, тәәжҗүп ичидә қалған алий әмәлдарларға қарапму қоймай, Кичик қобулханидин чиқти.

Португаллиқ иезуит Бенуа Гоэс буниңға анчә һәйран болмиди.

17-бап

АБДУРЕҺИМ СУЛТАННИҢ ҚОЗҒИЛИҢИ

Яркәнт уйғур ханлиғи он жил давамида тинч, хатирҗәм һөкүм сүрди. Иниси Абдуреһимға толуқ ишинидиған Муһәммәт хан уни дөләтниң шәрқий вилайәтлириниң нисбәтән мустәқил болушидин чәклимигән еди.

Турпан, Қаришәр, Қумулда уларниң бовиси Султан Саид хан билән униң акиси Мәнсүр ханлар дәвридә көздә тутулғандәк, акиниң әвлади, йәни Мәнсүр ханниң әвлади, бөлүнүш һоқуқисиз һөкүмранлиқ қилиши керәкти.

Дөләтниңасасинисалғучилароттурисидикикелишимниң биринчи шәрти мошу еди.

Амма ушбу келишимниң иккинчи шәрти бойичә Турпан, Қаришәр, Қумулни чоң акиниң, йәни Мәнсүр ханниң әвлади башқуруши лазим еди. Мана мошу шәртләр орунланғандила, Мәнсүр хан мәмликәткә Султан Саид хан һөкүмдар болалайдиғанлиғиға келишкән еди.

Мәнсүр ханниң уттур әвлади җәмәтиниң өлүми вә Худабәндиниң һөкүмәтни күч билән егиләвелишқа урунуши бу келишимни бузғанди.

Әнди мана он жил мабайнида дөләт Султан Саид хан нәврилириниң назарити астида болувататти.

Дөләтниң башлиғи Муһәммәт хан еди. Шәрқий вилайәтләргә униң өгәй иниси Абдуреһим егидарчилиқ қиливататти.

Әйни һал һәмминиң көңлидин чиқатти. Униң үстигә җими тәвәләрдә бир хәлиқ яшатти. Шуңа хатирҗәмликниң капалити болған тәрәққият он жил давамида һөкүм сүргәнди.

Яркәнт уйғур ханлиғиниң күч-қудрити ешип, барғансири гүллинивататти.

Җаһанниң һәрқайси мәмликәтлиридин чиққан карванлар бу бепаян дөләт шәһәрлириниң базарлириға қарап йол тутатти.

Өз новитидә Яркәнт, Хотән, Қағилиқ, Қәшқәр, Ақсу, Кучар, Турпан, Қаришәр, Корла, Қумул қатарлиқ шәһәрләр һүнәрвәнлири билән деханлириниң буюм-мәһсулатлири Шәриқ билән Ғәрипкә мәлум еди.

Бағдат вә Исфихан, Сиан вә Һират, Сәмәрқәнт вә Бухара әһли хотән гиләмлиригә, қәшқәр хәнҗәрлиригә, турпан мусәлләслиригә, яркәнт мис комзәклиригә, кучар сапал қачилириға шәйда еди.

Уйғурлар ели у дәвирдә пәқәт турмуш-мәишәт буюмлири һәмдә йемәклик-ичмәклик, назу-немәтлири биләнла даңлиқ болуп қалмай, пәйләсоплири, мутәпәккүрлири, алиму-пазиллири, язғучи-шаирлири, сазәндә-музыкантлири биләнму мәшһур еди.

Башқа дәрвишләр билән биргә җаһанкәздилик қилип, шәһәр, кәнтләрни арилап, өз тәлиматини тәрғип қилған диний устазлар – сопиларму өз паалийитини җанландурған еди әйни чағларда. Бу тәлиматлар бир-биридин кәскин пәриқлинәтти, лекин улар мәнъий қилинмиғачқа, тәлимат тәрғибатчилири уйғурлар зиминиға йилтиз тартқан еди.

Хатирҗәм, тинч һаят адәмләр турмушини паравәнләштүрди. Көплигән деханлар йәргә болған қандақту бир чүшиниксиз муһәббәт билән чәксиз етиз, терилғулуқларни пәрвиш қилатти. Улар таңла-әртә уруш башлинип, пәпиләп, пәрвиш қилған етизлиримиздики мол һосул вәйран болиду, дәп һәргизму әнсиримәтти. Деханлар селиқни вақти-вақтида төләтти, амма һосул ләшкәрләр атлири туяқлириниң астида чәйлинип, йәнчилип кетиду, қошунни тәминләш үчүн қой, кала, атлиримизни тартивалиду, дәп вайим йемәтти. Шуңа адәмләр өзлиригә мошундақ шараит яритип бериватқан ханға миннәтдар еди.

Әпсуски, бундақ вәзийәт, мәлум болушичә, һәмминиң көңлидин тәң чиқимиған екән. Муһәммәт ханниң өгәй иниси Абдуреһим мәмликәтниң шәрқий тәвәсигә вали болуп сайланған он жил ичидә көп нәрсиләрни өзгәртиш қарариға кәлгән. Униң акисиға болған садақити давамлиқ нәпсанийәт билән риқабәтлишип турған. Амма Абдуреһим ғулитилған Худабәндиниң хаталиқлирини тәкрарлимаслиққа тиришти. Шуңа у он жил мабайнида Муһәммәт ханға қарши чиқмиди. У, һәқиқәтәнму, өзигә тәвә зиминдики ички вә сиртқи муәммаларни өзи һәл қилди.

Аридин он жил өтүп, өзгиришләр йүз беришкә башлиди. 1605-жилниң көклимидә Абдуреһим әсәбийләшти. Униң бирнәччә сәвәви бар еди.

Һәммидин бурун Абдуреһимни акиси Муһәммәт ханниң йеши билән осаллашқан саламәтлиги һошиярлаштурди. Навада күтүлмигән вақиә садир болса, өзини несивидин мәһрум қилиши мүмкин. Шуңа буниң алдини елиш керәк, дәп ойлатти у.

Униңдин ташқири, Муһәммәт ханниң оғли Шаһ Шудҗидин Әхмәт тәхтниң рәсмий вариси екәнлигини һәммә биләтти. Униң қараргаһи Қәшқәрдә болғачқа, у муқәррәр рәвиштә «ақтағлиқ» сопилар тәсиригә учратти. «Ақтағлиқ» сопилар, өз новитидә, уларға нисбәтән динний, мәнивий қаршилиқта еди. Шаһ Шудҗидин Әхмәт тәхткә олтарғандин кейин, кичик дадисини шәрқий вилайәтләрдики имтиязлардин мәһрум қилиши мүмкин. Абдуреһим мошулардин әнсирәтти.

Ниһайәт, үчинчидин, Муһәммәт хан қурған «қаратағлиқ» ғоҗиларниң сопилиқ һәрикитиниң рәһбиригә айлиниватқан Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң дадисиға нисбәтән тәсириниң күчийиватқанлиғи еди.

Турпан тәвәсигә егидарчилиқ қиливатқан Абдуреһим пат-пат өзини Худабәндиниң орниға қоюп көрәтти. Бир

тәрәптин, у вәзийәтни мустәһкәмләшни халатти, иккинчи тәрәптин, өзини қануний вали дәп һесаплатти. У өзини һакимийәтни күч билән егиләвалмақчи болған Худабәнди билән һәргизму селиштурматти.

Униңдин ташқири, Абдуреһим акисидин кейин тәхткә нәқ өзиниң олтиришини һәқ дәп санатти. Чүнки сулалә тарихида ундақ вақиә болғанди. III Муһәммәт хан уларниң акиси Абдукерим ханниң вапатидин кейин, хан тәхткә олтарған еди.

Бу хилдики ойлар Абдуреһимни һәрқачан азаплатти. Һәр һалда, уни Турпанға әвәтиветиштин аллибурун пәйда болғанди мәзкүр хияллар.

Амма бу ойлар һазир толиму сезиләрлик дәриҗидә еди. Шуңа һәргиз кечиктүрүшкә болмайду, дегән қарарға кәлди у.

Җими әмәлдарларни – һакимларни, имамларни, қазиларни, гарнизон башлиқлирини, содигәр-тиҗарәтчиләрни, Қумул, Қаришәр вәкиллирини һозуриға тәклип қилған Абдуреһим бу қетим адәттики егилик вә җәмийәтлик мәсилиләр һәққидә сөз қилиш билән биргә, өзиниң дәваси тоғрилиқму гәп ачти.

– Кейинки он жилда ханлиғимизниң гүлләп-яшнишиға бизму нурғун төһпиләрни қоштуқ! – тәкәббурлуқ билән үн қатти Абдуреһим султан әтрапиға тәкши көз ташлап, – техиму йүксәк пәллиләргә йетиш үчүн, утуқлиримизни дайим бизниң тәвәгә қошулушқа интиливатқан Бай вә Кучарға қаритишимиз лазим.

Абдуреһим җимип қалди. У сөзлириниң мәҗлис иштракчилириға қандақ тәсир қилғанлиғини билиш үчүн, әттәй сүкүт сақлиған еди. Абдуреһимниң һозуриға жиғилғанларниң көпи униң тәрипини алатти. Абдуреһим өз тәрәпдарлириниң, қоллиғучиларниң нурғун болушини халатти. Дәва тизимиға Ақсуниңму қошулуши қоллиғучиларға бағлиқ еди. Абдуреһимзә, бу шәһәргиму көз тикип қойғанди.

Бирақ мәҗлис қатнашқучилириниң һәммиси тәң өзгиришләрниң йүз беришини халиматти. Арилиқта өткән он жил көпчиликкә паравән турмуш, хатирҗәм һаят, раһәт-парағәт елип кәлгәнди. Шуңа улар бирәр нәрсини өзгәртишниң тәрәпдари әмәсти.

Өз ғайилириниң қоллаш тапмайватқанлиғини һис қилған Абдуреһим Ақсу һәққидә гәп ечиштин ваз кәчти. Лекин Бай вә Кучар тоғрилиқ сөз қозғилип болғачқа, бу мәсилидә чекинишкә болматти. Өз дәвалирини ишинәрлик дәриҗидә асаслаш керәкти униңға. Абдуреһим султан өзи күтмигән адәмләр уни қоллиди мәзкүр мәсилидә.

Қоюқ сақал қоювалған қумуллуқ тиҗарәтчи Шавкәтахун қисқа-қисқа йөтиливелип, Абдуреһимға тазим қилған қияпәттә жирақтин сөз башлиди.

– Бизгә, содигәрләргә, көп меңишқа тоғра келиду. Мән, мәсилән, кейинки жилларда Сиан билән Бағдатта болдум. Бизниң мелимизниң херидари бәк нурғун. Амма, – у йәнә бир йөтиливалди, лекин бу қетимқи йөтәл сүнъий чиқти. Униң көзлиридә муғәмбирлик әкис етилип туратти. – Амма бу маллар асасән Турпан, Қумул, Қаришәрдин. Хошна шәһәрләрдин һечнемә апиралмаймиз.

Шавкәтахун бир дәқиқә сүкүт сақлиди, бирақ, бәәйни мәҗлис иштракчилири уни ахириғичә чүшәнсун дегәндәк, сөзини давамлаштурди:

– Шуңа биз уларниң һүнәрвәнлирини һимайигә елип, һәрқандақ һөкүмдарниң тәсәввурини тәәҗүпләндүрәләйдиған нәрсә-буюмларни бәрпа қилалайдиған устиларни тәрбийилишимиз керәк. Бу ишларни нәқ Бай билән Кучарда башлишимиз лазим.

Синақ теши ташланди. Шавкәтахунниң гәплири һәммини ләрзигә кәлтүрди. Көпи өз пикир, тәклиплирини бәрди. Уларниң барчиси Абдуреһим султан ғайисини қоллашта өзлириниң дәлил-испатлирини кәлтүрди.

– Кучар билән Байда бизниң туққанлиримиз бар! – дәтти бирлири.

– Һәрқачан, җими зиддийәт-тоқунушларда кучарлиқлар бизни қоллиған, биз тәрәп болған, – дәтти иккинчилири.

– Кучарсиз Қаришәрму йоқ! – тәкитләтти үчинчилири.

Қисқиси, Абдуреһим қоллиғучилар билән тәминләнди. Яхши тәйярланған атлиқ қошуниға ишәнч артқан у Кучар билән Байға бесип кирмәкчи болди. У Муһәммәт ханғила әмәс, униң оғли Шаһ Шудҗидин Әхмәткиму өзини бир тонутуп қоюшни көңлигә пүкти. Абдуреһим султан өзигә ишәнчиликти, һечким уни бу нийитидин қайтуралматти шу дәқиқиләрдә.

Шу күни Қумул вә Қаришәрдин тәклип қилинғанлар билән биргә Турпанниң чоң мәсчитидә намаз өтигән Абдуреһим султан гарнизон башлиғиға Бай билән Кучарға һәрбий җүрүшкә тәйярлинишини буйриди.

18-бап

ТУРПАНҒА ҮЧИНЧИ ҖҮРҮШ

Муһәммәт ханниң ғәзивини тәсвирләш мүмкин әмәсти. Һәс-һәс болуватқан у қоллирини арқисида тутуп, Кичик қобулханиниң единигә селинған гиләмдә у яқтин-бу яққа тинмай маңатти. Униң измиланмиған көкүч пәшмити меңишиға кашила болуп, уни техиму әсәбийләштүрди.

Муһәммәт хан пәшмитини йешивәтти. Бенәпшә рәңлик чәкмәндә қалған у бөлминиң оттурисида туруп, гиләм үстидә ятқан пәшмитигә қарап, өзиниң уни немишкә балдурирақ йешивәтмигәнлигигә һәйран болдидә, азирақ тәмкинләшти.

«У бу ишни қилишқа қандақ җүръәт қилди? – иниси һәққидә ойлиди Муһәммәт хан. – Уни мән һечнемидин

чәклимигән едимғу! Турпанни толуқ идарә қилиш, Қаришәр билән Кучарни өз назаритидә тутуш азмеди униңға?!»

Муһәммәт хан Кичик қобулханидики гиләмдә йәнә меңишқа башлиди. Әнди у бираз хатирҗәм қияпәткә киргән еди.

«Адәмләр немишқа миннәтдар әмәс? Немишқа өшнисидики мәҗбурийәтләрни бузиду, хаинлиқ қилиду? – соалларни қоятти у өзигә-өзи, лекин уларға һечким җавап берәлмәтти.

Худабәндини йәнә чүшинишкә болатти. У – пурсәттин пайдилинип, һакимийәттә мустәһкәмлинивелишқа урунған беганә адәм. Абдуреһимчу? Мениң иним, дадамниң оғли! Мән уни йә чүшинәлмәймән, йә кәчүрәлмәймән!»

Мошундақ қарарға кәлгән Муһәммәт хан алиқиниға уруведи, ишик аға билән шәхсий катип һазир болди униң алдида. Яркәнт уйғур ханлиғиниң хани баш вәзирниң дәрру йетип келишини буйриди уларға.

Муһәммәт ханниң шәхсий кативи һөкүмдарниң буйруғини бәҗа кәлтүрүш үчүн кәйнигә шохшуп, Кичик қобулханидин чиқти. Ишик аға болсизә, едәнгичә егилип деди:

– Пәшмитиңизни елишқа иҗазәт қилғайсиз, улуқ алийлири.

Муһәммәт хан бешини билинәр-билинмәс лиңшитти. Ишик аға гиләм үстидә ятқан зәр жипларда тикилип, алтундин һәл берилгән пәшмәтни авайлап алдидә, сәл кәйнигә чекинди. Навада Муһәммәт хан пәшмитини киймәкчи болса, ишик аға тәйяр еди.

Муһәммәт хан, һәқиқәтәнму, пәшмитини киймәкчи болди, лекин у бираз сүкүт сақлиди. У ишикниң қеқилишини күтти. Қобулханиға киргән баш вәзир босуға йенида тохтап, баш егип турди.

– Инимиз Абдуреһимға бағлиқ садир болған мәсилиләрни муһакимә қилиш үчүн сизни чақирттим, – деди Муһәммәт хан вә ишик аға таман қәдәм ташлиди.

Арилиқта һөкүм сүргән җим-җитлиқта үч киши кәлгүси дәқиқидә әмәлгә ашурмақчи болған ишлар һәққидә мулаһизә қилмақта еди.

Муһәммәт хан Абдуреһим султанни йоқитиш тоғрилиқ сүрлүк пәрманни җакалашқа тәйяр еди.

Баш вәзир инисиға нисбәтән хан ғәзивиниң қанчилик дәриҗидә болидиғанлиғини җиддий көңлидин кәчүрүвататти. Чүнки ушбу буйруқни өзиниң орунлайдиғанлиғини биләтти у.

Ишик аға чапсанирақ ханниң мүрисигә пәшмәтни артип, билиндүрмәй көздин ғайип болушни ойлавататти.

Пәқәт ишик ағиғила мәзкүр вәзипиниң һөддисидин чиқиш несип болди.

Муһәммәт хан билән баш вәзирниң әһди түзитишкә учриди.

Ишик аға Кичик қобулханидин чиқип кетишигә, Муһәммәт хан йәнә ғәзәпкә кәлди. Униң Абдуреһим тоғрилиқ ойлири әнди баш вәзиргә мәлум болди, чүнки у хан еғизидин Абдуреһим һәққидә хелә йеқимсиз параңларни аңлавататти.

– Инимниң һейлә-микри һәддидин ешип кәтти. Бу униңға кәчүрүм йоқ дегәнлик! – вақиратти Муһәммәт хан. – Шуңа у мунасип җазалиниши, мәрһум Худабәнди алған җаза билән селиштуруп болмайдиған дәриҗидә җазалиниши лазим!

Муһәммәт хан пәшмитиниң етәклирини тутқан һалда йәнә у яқтин-бу яққа меңишқа башлиди.

Баш вәзир хан сәл бесилғанда лоқма ташлаш мәхситидә җим турди.

– Әлвәттә, жүрүшкә мән рәһбәрлик қилалмаймән, чүнки өзимизниң Абдуреһимға нисбәтән ғәзәп-нәпритимизни шу қәдәр очуқ намайән қилишқа һечбир зөрүрийәт йоқ.

Муһәммәт хан рәңга-рәң парчә гәзмал билән қапланған

қаттиқ тәһийиләр тизилған тахтиниң қешиға келип ойлинип турдидә, андин тахтиға олтарди.

Бу сүкүнаттин пайдиланған баш вәзир тил қатти:

– Алий һәзрәтлири! – һәрбир сөзини данә-данә тәләппуз қилишқа тиришти у. – Сизниң Турпанға өзиңизниң хизмәткарлириңизниң бирини әвәтиш һәққидики хаһишиңиз мутлақ дана һәмдә адаләтликниң ипадисидур. Явуз нийәтлик, зәрәр кәлтүридиған миш-мишларға йол қоймаслиқ лазим. Бундақ әпқачти гәпләр Сизгә, алий һәзрәтлири, зияндин башқа һечнемә әкәлмәйду. Иҗазәт қилсиңиз, Турпанға атлинидиған қошунға сизниң нәвриңиз Төмүр султан баш болса, дегән тәклипни бәрмәкчимән.

– Төмүр султан? – сориди Муһәммәт хан. – Амма немишқа қошунға у баш болуши керәк?

– Биринчидин, у тәхт вариси Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң оғли. Турпанға Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң өзини әвәтиш– намунасип! Униңдин ташқири, Төмүр султан яш болғиниға қаримай, даңқ чиқарған сәрдар. Ишни җиддий тоқунушқа йәткүзмәслик керәк дәп ойлаймән.

– Әлвәттә, әлвәттә! Лекин Абдуреһимниң әдивини бериш лазим!

Муһәммәт хан азирақ сүкүт сақлиди, андин сәл өзгәргән авазда баш вәзирни синимақ мәхситидә деди:

– Мениң яш устазим Шади ғоҗиниң пикричә, Турпанға атлинидиған жүрүшкә Муһәммәт Һашимни баш қилиш керәк.

– Худабәндиниң оғлинима?

– Шундақ!

Баш вәзир буни күтмигән еди. У сәрасимға чүшкән һалда ханға немә дәп җавап бериш керәклиги тоғрилиқ мулаһизә қилди. Алий һәзрәтлиригә дәрһал җавап бериш лазимди. Бешини сәл көтирип, пәришанлиқта:

– Әгәр Шади ғоҗа шундақ һесаплиса, бу бизгә утуқ елип келиду, еһтимал.

Орунсиз параң қилип қойғанлиғини чүшәнди болғай, баш вәзир дәррула қошумчә қилди:

– Төмүр султан билән Муһәммәт Һашим сизниң пәрманиңизни шәрәп билән ада қилалайдиғанлиғиға ишинимән.

19-бап

ҚАРИШӘРНИ АЗАТ ҚИЛИШ

Төмүр султан билән Муһәммәт Һашим рәһбәрлигидики бирләшкән қошун өзлириниң ғәлибә қазинидиғанлиғиға шәк кәлтүрмәтти. Акиси Муһәммәт ханға қарши исиян көтәргән Абдуреһимниң яш шаһзадиләрниң шәхсий дүшмини вә уларниң дадилириниң рәқиви болушиму ғәлибигә дәвәт қилатти.

Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң тунҗа оғли Төмүр султан Турпанға атлиниш тоғрилиқ буйруқни тапшурувелиши билән, Абдуреһимниң қошунини толуқ тар-мар қилиш, исиянчини үзүл-кесил ғулитиш тоғрилиқ қарарға кәлди. Шундақ қилғандила, дадиси Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң кәлгүсидә тәхткә олтиришини тәминләш мүмкин, дәп ойлатти Төмүр султан.

Навада Абдуреһим султан тәқабил турушқа муйәссәр болалиса, қариму-қаршилиқ күчийип кетиши еһтимал.

«Абдуреһим султан Турпан, Қаришәр вә Қумулни, йәни мәмликәтниң үчтин бир қисмини башқуруш тизгинини бәргән акисиға қарши чиқишқа җүръәт қилған турса, Шаһ Шудҗидин Әхмәт тәхтни егилигәндә, у җийәнигә бойсунарму?» – дегән хияллар Төмүр султанниң қәлбини чүмкәвалди.

Муһәммәт Һашимниң болсизә, Абдуреһимға болған

ғәзәп-нәприти техиму күчлүкти. Он жил муқәддәм Абдуреһим Турпанға һуҗум қилип, дадиси Худабәндини әсиргә елип, униң өлүмини йеқинлатқан әмәсмеди.

Нәқ шуниң үчүн Муһәммәт Һашимға Абдуреһимни орнидин ғулитиш камлиқ қилатти. У Абдуреһимни җисманий уҗуқтуруп, дадиси үчүн интиқам елишни арзулатти.

Һәр икки шаһзадә Муһәммәт ханниң бу қетим қошумчә буйруқ чүшәрмигәнлигини алаһидә бир ишарә дәп һесаплиди.

Әгәр он жил илгири Муһәммәт хан Худабәндини тутқун қилип, униңға тегишлик һөрмәт көрситип, Яркәнткә тирик елип келишни буйриған болса, һазир бу һәқтә еғиз ачмиған еди.

Муһәммәт хан Абдуреһимниң исиянини бесишни буйридию, амма султанниң униңдин кейинки тәғдири тоғрилиқ еғиз ачмиди.

Бу, өз новитидә, Қәшқәр, Үчтурпан, Ақсу арқилиқ жүрүшкә атланған, Абдуреһимниң аз сандики ләшкири егиләвалған Бай билән Кучарни бирдинла тәслим қилишқа бәл бағлиған, һиссиятларға толуп-ташқан яш шаһзадиләргә әркинлик берәтти. Шуңа улар өз сәрдарлириға кәйни-кәйнидин буйруқ чүширәтти.

Сәрдарлар, қошун арам елишқа тохтиған пәйтләрдә ушбу шәһәрләрни азат қилишниң һәрхил йоллирини тәклип қилишатти. Амма асасий нишан Қаришәр билән Турпан, дәп тәкитлишәтти улар.

Йолға чиқип, аридин топ-тоғра он күн өткәндә, хуптән намизидин кейин, Төмүр султанниң чедириға стратегиялик микирләрниң тактика җәһәттин һәл қилинишиға мәсъул бирнәччә сәрдар қәдәм тәшрип қилди.

Чедир ишигиниң йенидики булуңниң қешиға қоюлған кичик үстәлдә Қаришәр әтрапидики тәбиий тосуқлар билән истеһкамлар чүширилгән хәритә йейиқлиқ туратти.

Һәрбий сәрдәрлар шаһзадигә тазим қилғандин кейин, үстәл таман қәдәм ташлиди. Төмүр султан бу хәритини тәпсилий үгәнгән. Шуңа у бешиға төмүр тәлпәк кийгән ақ сақаллиқ кишиниң биринчи сөзлиридинла, униң немә демәкчи екәнлигини чүшәнди.

– Тәхсир! – деди һәрбий сәрдар. – Алдимизда турған вәзипини һәл қилишниң икки йолини тәклип қилишқа иҗазәт қилғайсиз. Биринчи йол Хотән ләшкириниң сәрдари муһтәрәм Ниязахунға тәәллуқ.

Бу сөзләрдин кейин, һәммәйлән тәңла буғдай өңлүк көрүмсиз адәмгә тикилди. Бешини сәл егип, андин қәддини руслиған у өзиниң мустәқил вә мәғрур миҗәзини намайән қилған қияпәткә кирди.

– Хотән ләшкириниң сәрдари, – гепини давамлаштурди төмүр тәлпәклик киши, – Бай билән Кучарни айлинип өтүп, асасий зәрбини Қаришәргә қаритишни тәклип қиливатиду. Наһайити тез, бир зумда муваппәқийәт қазинишқа муйәссәр болғандин кейин, Турпанға атлансақ. Ниязахунниң пикричә, Қаришәр билән Турпанниң мәғлубийити Бай билән Кучар мудапиәчилирини тиз пүкүшкә мәҗбурлайду. Шундақ қилғанда, биз өзимизниң ләшкәрлириниң, шуниң билән биргә хаталишип, Абдуреһимниң буйруғини орунлаватқан мәзкүр шәһәрләр турғунлириниң өмрини сақлап қалалаймиз.

Сөзлигүчиниң гәплирини диққәт билән тиңшиған Төмүр султан Ниязахунниң реҗисигә келишишкә майил еди.

Шундиму өзиниң аччиғи чос миҗәзигә, бу униңға анисидин мирас қалған, қаримай, парасәтлик Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң оғли екәнлигини намайән қилған қияпәттә деди:

– Муһтәрәм Қадир Баһадир, иккинчи реҗә қандақ?

Ақ сақаллиқ сәрдар хиҗил болғандәк әлпаз көрсәтти. Чүнки иккинчи реҗә өзиниң тәкливи еди. Төмүр султанниң авазидин Ниязахунниң тәкливи уни қанаәтләндүргәнлигини биливелиш тәс әмәсти. Шундақ болсиму у:

– Мән Бай билән Кучарни егиләшни тәклип қилимән. У йәрләрдә, сөзсиз, қан төкүлүп, бизму таләпәт-йоқитишқа учраймиз. Амма бу әқидә мәсилиси. Абдуреһим өз һөкми маңмайдиған ушбу шәһәрләрни егиләвалди. У мошу һәрикити арқилиқ бизгә очуқтин-очуқ қарши чиқти. Биз гоя буни чүшәнмигән бир әлпаз көрсәтсәк, һәргиз болмайду! Шуңа, һөрмәтлик тәхсир, мән алий һәзрәтлириниң, улуқ Аллаһ Муһәммәт ханниң өмрини узун қилғай, һоқуқлирини тикләп, әслигә кәлтүрүп, андин Абдуреһим султанни җазалаш керәк дәп ойлаймән, – деди.

Төмүр султанни гуман басти. Һәр икки режә әқилгә мувапиқ. Һәр икки режиниң иҗабий вә сәлбий тәрәплири бар.

Төмүр султан мошуларни ойлаватқанда, сәл нерида туруп бу гәпләрни бешидин ахириғичә аңлиған Муһәммәт Һашимниң зор чедирниң булуңидин чиққан авази аңланди.

– Еһтимал, тәҗрибилик Қадир Баһадир һәқ. Гәп бу йәрдә Абдуреһимниң хан алийлирини һақарәтлигәнлигидә болуватиду! Авал биз өзимизниң адиллиғимизни, андин қудритимизни көрситишимиз лазим. Униң үстигә Бай билән Кучарни Абдуреһимниң илкигә өткән гарнизонларла мудапиә қиливатиду. Бу шәһәрләр аһалиси – баш-баштақлиқниң қурвини. Мән алди билән Бай һәм Кучарда илгәрки башқурушни тикләш керәк дәп ойлаймән. Андин... – Муһәммәт Һашим ядиға бирнемә чүшти болғай, бир диқиқә җимип қалди, лекин сир бәрмәй, сөзини давамлаштурди, – андин биз қошунимизниң җими қудритини Қаришәргә ташлаймиз.

– Ундақта худди шундақ қилимиз! – деди Төмүр султан. – Наһайити муһтәрәм Қадир Баһадир, Бай, Кучар, Қаришәр, Турпанларни, нәқ мошу тәртиптә, елиш бойичә ениқ тәклиплириңизни һавалә қилиң. Һәрбир вәзийәттә җәлип қилинидиған моҗут күч һәм воситиләр тоғрилиқ баянат тәйярлаң.

* * *

Бай билән Кучар артта қалди. Төмүр султан билән Муһәммәт Һашимниң көз алдида қәд көтирип турған Қаришәрниң сепиллири намайән болди.

Узақ қамалға бәрдашлиқ берәләйдиған мәзкүр истеһкамларни көргәндә, яш шаһзадиләр Абдуреһимниң вақитни бошқа өткүзмигәнлигини чүшәнди. Он жил давамида у күч-қудритини қәдәмму-қәдәм күчәйткән. Шәһәр сепилини мустәһкәмләп, униң алдиға чоңқур орахәндәкләрни қаздурған. Ләшкирини лазимлиқ қурал-ярақ билән йетәрлик тәминлигән.

Лагерь қуруп турушқа буйруқ бәргән Төмүр султан билән Муһәммәт Һашим бирнәччә һәрбий сәрдарниң һәмралиғида атлириниң бешини жирақта көрүнгән дөң таман буриди.

Төмүр султанниң қара торуқ ети, бәәйни сәмада пәрваз қилған қуш мисали, егиз дөң үстигә учқандәк йетип кәлди. У өзлириниң әндики һәрикити тоғрилиқ пикирлишишни нәқ мошу йәрдә өткүзүшни қарар қилғанди.

Униң һәмралири атлиридин чүшмәйла, Қаришәр тәрәпкә қариған пети Төмүр султанниң гәп ечишини күтүшти.

– Биз Абдуреһим султанға йетәрлик баһа бәрмигән охшаймиз. Әгәр Қаришәр бунчилик мустәһкәм истеһкамланған болса, Турпанда бизни немиләр күтүватқанду?!

– Абдуреһим вақитни бошқа өткүзмәпту, – деди Муһәммәт Һашим, – у шуңлашқа мошундақ әшәддий ишқа бәл бағлиған. Әгәр у өзигә ишәнчлик болмиса, буниңға бармас еди...

Муһәммәт Һашим мәрһум дадиси Худабәндиниңму худди мошундақ қилғанлиғини ядиға алди болғай, гәп қилмай, җим туруп қалди.

Жүригини өртәватқан бу хил әслимиләрни йошуруш үчүн, у ақ қашқа етиниң сағрисиға қамча бесип, неридики дөңгә йол алди.

Һечким униң кәйнидин ат чаптуруп маңмиди. Һәммәйлән Муһәммәт Һашимниң ички һалитини чүшәнгән еди. Улар яш шаһзадиниң бираздин кейин қайтип келишигә ишинәтти.

Дәрвәқә, Муһәммәт Һашим етини авал һөкүрәң ташлатти, андин йорутуп, ахирида чулвурни тартип, чапчитти.

Атниң қаттиқ кишниши хошна дөңдә турғанларниң диққитини җәлип қилди. Муһәммәт Һашимниң ақ қашқиси кәскин кәйнигә бурулдидә, арқиға янди.

Муһәммәт Һашим йетип келишигила, Ниязахун:

– Әтималим, биз бу йәрдә хелә узақ туруп қалидиған охшаймиз. Қаришәр дегән Бай яки Кучар әмәс. Лагерьни шундақ қурушимиз керәкки, шәһәргә кирип, чиқидиған йолни йепип ташлишимиз лазим. Хошна йеза, кәнтләрдин шәһәргә йемәклик-ичмәкликләрниң йәткүзүлүшигә йол қоймаслиғимиз шәрт. Шәһәрдә қудуқлар болғини билән, йемәклик-ичмәкликләр һаман бир күни түгәйду, – деди.

– Қаришәр турғунлириниң зиян-зәхмәткә учримаслиғини истәймән, – сөзгә арилашти Қадир Баһадир. – Бирақ амал йоқ. Шуңа Қаришәргә вәкиллиримизни әвәтип, шәһәр аһалисиниң тәслим болушқа көзини йәткүзүш керәкмекин дәймән.

Төмүр султан җавап бәрмиди, лекин Муһәммәт Һашим Қадир Баһадирға кәскин бурулуп, ғәмкин, шуниң билән биргә сүрлүк қияпәттә деди:

– Абдуреһим султанниң тәрәпдарлири буниңға келишмисә керәк. Улар өзлириниң күчигә ишәнчлик. Әлвәттә, киши әвәтип беқишқа болиду, амма қан муқәррәр төкүләмдекин дегән әндишә бар мениңда.

Қаришәр таман қарап қойған Төмүр султан бәкму пәс авазда:

– Қаришәр һәрқандақ шараитта елиниду, –деди.

У торуқ етини қамчилап, чедирлар тикиливатқан лагерь тәрәпкә кәтти.

Қалған шаһзадиләр билән һәрбий сәрдарлар униң кәйнидин атлирини девитти.

20-бап

ӨЛҮМ АЛДИДИКИ УЧРИШИШ

Яшанған Муһәммәт хан тенигә патманлап кириватқан ағриқниң үстүн келиватқанлиғини һис қилмақта еди. Йәтмиш икки яшқа киргән униңға меңишму мүшкүлди.

Амма ханлиқтики вәзийәт мустәһкәм еди.

Абдуреһим исиянидин кейин арилиқта өткән төрт жил алаһидә муәмма-өзгиришләрни елип кәлмиди.

Муһәммәт ханниң илкигә тәсликтә қайтурулған Қаришәр Муһәммәт Һашим һаким болуп тайинланғандин бери мислисиз гүллинип, риважланди.

1605-жилқи жүрүштә Турпанни тиз пүктүрүш мүмкин болмиғачқа, шәһәргә Абдуреһим һөкүмранлиқ қиливататти.

Зимини кәскин чәкләнгән Абдуреһим йеңи муәммаларни пәйда қилмасқа тиришти. Өзини үзүл-кесил мәғлуп қилалмиғини билән, Муһәммәт ханниң, зөрүрийәт садир болса, униңға қарши йәнә бир жүрүш уюштуруши мүмкин екәнлигини у чүшинәтти. Бундақ жүрүш уюштурулған тәғдирдә, Абдуреһим толуқ һалакәткә учратти.

Турпанға һөкүмдарлиқ қиливатқан Абдуреһимни хошна тәвә – Қаришәр зиминини башқуруватқан Муһәммәт Һашим тәшвишләндүрәтти.

Иккинчи тәрәптин, бу хошнидарчилиқ уларниң өз ара сода-тижарәт, һүнәрвәнчилик тәрәққияти, бағвәнчилик, үзүмчилик җәһәтләрдин риқабәткә чүшишигә зәмин яратмақта еди.

Нәқ шу сәвәптин кейинки жилларда Турпан билән Қаришәр аһалисиниң турмуши паравәнлишип, ханлиқниң һаяти өзгә шәһәрлиридин хелә өрлиди.

Муһәммәт хан ушбу вәзийәтни сақлашқа тиришти.

Башқичә ейтқанда, у «кона хаманни соруп», йеңи зиддийәтләрни пәйда қилишни халиматти.

Жигирмә бир яшқа киргән Шади ғоҗа бу йөнилиштә Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдариға көп ярдәмләрни бәрмәктә еди.

Өзиниң мәслиһәтлири арқилиқ у пат-пат дөләт сәяситини йолға салатти.

Шади ғоҗа, яш болушиға қаримай, наһайити парасәтлик жигит еди. Көплигән муритларға егә болған у пәқәт диний әрбапла әмәс, шуниң билән биргә камал тапқан сәясәтчи сүпитидиму шәкилләнди. Питнә-иғва, микир-нәйрәң сәнъити униң асаслиқ қурали еди. Һәрқандақ бәс-муназирә яки талаш мәсилини у маһирлиқ билән өзигә керәк қинға бураветәтти.

Башқа сопилар охшаш, уму һаллиқ еди. Дадиси Исһақ ғоҗидин мирас қалған гөзәл кәң-таша қорғанға Яркәнтниң әтрапидики бирнәччә йеза-кәнт қошулған, баһалиқ мәслиһәтлири үчүн Муһәммәт хан тәрипидин соға қилинған Қәшқәрниң йенидики жирик Пәйзават йезисиму униң илкидә еди.

Шади ғоҗа әң зөрүр пәйтләрдә ордида пәйда болатти.

Бәзидә Муһәммәт хан киши әвәтип, Шади ғоҗини ордиға чақиртатти.

Лекин көп чағларда Шади ғоҗа ордиға өзи қәдәм тәшрип қилатти. Чүнки сан-санақсиз хәвәрчиләр униңға ханлиқ алий әмәлдарлири арисида болуватқан йеңилиқларни йәткүзәтти.

Мәмликәт миқиясидики һәрқандақ йеңилиқ Шади ғоҗиға дәрһал йоллинатти. У тәвлүкниң һәрқандақ мәзгилидә у яки бу мәсилә бойичә өз пикрини Муһәммәт ханға ейтатти. Әгәр баш вәзир хан хаһишини бәҗа кәлтүргүчи болса, Шади ғоҗа әшу хаһишни шәкилләндүрүшкә ярдәмлишәтти.

У ханлиқта һечбир лавазим егилимисиму, иззәт-инавити баш вәзирдин жуқури еди.

«Қаратағлиқ» сопилар җамаәсиниң сәркиси Шади ғоҗа Яркәнт алий әмәлдарлирини қайил қилип, «ақтағлиқ» сопилар җамаәси билән болған риқабәтни күчәйтти. У бу җәһәттин дадиси Исһақ ғоҗидинму озуп кәтти.

«Ақтағлиқлар» Қәшқәрдә муқимлашқан. Бу әһвал Шади ғоҗини толиму тәшвишләндүрәтти. Чүнки әнъәнә бойичә, тәхт варисиниң қараргаһи Қәшқәрдә еди.

Шундақ қилип, «ақтағлиқларниң» «қаратағлиқлар» билән күриши дөләт һөкүмдариниң тәхт вариси билән мунасивитидә ипадилинип, өз әксини тапатти. Бу, әлвәттә, ханлиқ тәғдиригә тәсир тәккүзәтти.

Кейинки айларда Муһәммәт ханниң Шади ғоҗа билән пат-пат дидарлашқуси келәтти. Хан яш вақтида униң дадиси Исһақ ғоҗа билән яхши өтүп, һәтта униң мурити болғанлиғидин пәхирлинәтти. Әнди мана яшинип, қерилиқ йәткәндә, яш Шади ғоҗа униң садиқ мәслиһәтчисигә айлинип, улар дөләт муәммалирини музакирә қилатти.

1609-жилниң бир ахшими Муһәммәт хан икки чапармәнни Шади ғоҗиниң қорғиниға әвәтти.

Яркәнтниң четидики ушбу қорған җими шәһәрликләргә аян еди. Шади ғоҗиниң шан-шөһрити күн санап өсүвататти. Униң нопузиниң тезликтә өрлиши өзиниң әқил-парасити билән атисиниң аброй-инавити, шундақла униң Муһәммәт хан һозурида пат-пат болушида еди.

Икки чапармән Шади ғоҗиниң кәң-таша қорғинида пәйда болуши билән, ғоҗиниң муритлириниң бири «қаратағлиқлар» сәркисиниң қешиға өзини атти. Шади ғоҗа қелин әтләс көрпидә тәсвий тартқан һалда деризигә қарап олтиратти.

– Устаз, – деди жүгрәп киргән киши, – ордидин адәмләр кәпту!

Шади ғоҗа бешини лиңшитип қоюп, орнидин турди.

Тоқ йешил бәрқут чәкмининиң үстигә шундақ түслүк

пәшмитини артип, сәллисини орап, һойлиға чиқти Шади ғожа.

Хизмәткар егәрләнгән атни йетиләп келишигә, Муһәммәт ханниң чапармәнлири билән һойлидики җими киши Шади ғожиға баш егип, тазим қилишти...

Шади ғожиниң йолиға қараватқан Муһәммәт хан пешайванға чиқти.

Тағ тәрәптин соғ шамал кәлмәктә. Таза һавани болуқ жутқан Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари пәшмитини һимлап, Кичик қобулханиға қәдәм ташлиди. У бешиниң қаттиқ қейиватқанлиғини һис қилди. Бир зумда тәңпуңлуғини йоқаттидә, хотән гилиминиң үстигә жиқилди.

Мәзмут ишикниң кәйнидә туруп, пешайван тәрәптин келиватқан һәрбир тивишни күзитиватқан бирнәччә адәм дәрру Муһәммәт ханниң йениға йетип кәлди.

Орда һөкүмдариниң қешиға киргәнләрниң арисида ишик аға, ханниң шәхсий кативи, тевип вә муһапизәтчиләр бар еди. Улар Муһәммәт ханни авайлап көтирип, Кичик қобулханидики тахтиға ятқузди.

Лекин тевип Муһәммәт ханға бир қур қарап чиққандин кейин, уни ятақ бөлмисигә йөткәш қарар қилинди.

Һошиға кәлгән Муһәммәт хан оң қолиниң ишлимәйватқанлиғини сәзди. Амма у нутқини йоқатмиған еди. Униң хирәләшкән көзлири орда әһлини чарлап, ахири ишик ағида тохтиди.

У ханға бешини йеқин апириведи, Муһәммәт хан пичирлиди:

– Шади ғожа. Шади ғожа қени?

Ишик аға немә дәп җавап беришни билмәтти. Ишик ағини һәйран қалдурғини Муһәммәт хан оғли – тәхт вариси Шаһ Шуджидин Әхмәтниң исмини тилға алмиғанлиғи, өзиниң немә болғанлиғи тоғрилиқ соримиғанлиғи, баш вәзирниң нәдилигини сүрүштүрмигәнлиги еди.

У ордида һечқандақ лавазим егилимәйдиған вә өзиниң қериндаш-туққиниму әмәс жигирмә бир яшлиқ жигит һәққидә сориди.

Муһәммәт ханниң җавап күтүватқанлиғини чүшәнгән ишик аға хатирҗәм вә ғәмкин сөзләшкә тиришти:

– Шади ғоҗиға адәм әвәттуқ, алий һәзрәтлири. У һазир келиду, – деди.

Муһәммәт хан көзлирини жумди. У та Шади ғоҗа кәлгичә шундақ ятти.

Һәтта бемарниң қенини еқитмақчи болған тевипниңму ханни беарам қилишқа жүръити йәтмәйвататти.

Шади ғоҗини орда дәрвизиси йенида қарши алған шиғаул уни ханниң ятақ бөлмисигә узатқач, һөкүмдарниң туюқсиз ағрип жиқилғанлиғидин вақип қилди.

Пәришан болған Шади ғоҗа кәң һойлида кетип берип Муһәммәт ханни чарчитип қоймаслиқ үчүн, сөһбәтни қандақ қуруш керәклиги тоғрилиқ ойланди.

Орда бенасиниң алдиға йетип кәлгән Шади ғоҗа юмшақ терә өтүгиниң сиртидин кийивалған каличини йешип, мәхсус тәкчигә қоюветип: «бундақ вәзийәттә, әгәр пайда болуп қалса, пәқәт соалларға җавап бериш керәк, халас», дегән қарарға кәлди.

Орда сарийиниң җими бөлмә, дәлһизлириниң единигә селинған юмшақ гиләмләр үстидә кетип барған Шади ғоҗа ханлиқниң Муһәммәт хан вапатидин кейинки тәрәққияти тоғрилиқ мулаһизиләр билән бәнт еди...

Муһәммәт хан өзиниң ятақ бөлмисидә кәң тахтида ятатти. Бу униң һәр күни ухлайдиған орни әмәсти. У ғайәт зор бөлминиң оттурисида еди. Тахта сол булуңға җайлашқан болуп, тевип билән униң ярдәмчисиниң давалаш ишлирини бәҗиришкә қолайлиқ йәрдә туратти. Тевип бемарни мошу тахтиға ятқузушни тәшәббус қилған еди.

Алдин-ала агаһландурулған тевип вә униң ярдәмчиси Шади ғожа Муһәммәт хан ятқан тахтиға йеқинлишиши биләнла, орда әмәлдарлири турған булуңға маңди.

Муһәммәт ханниң икки муһапизәтчисила қалди тахта йенида.

Ишик аға ханға бешини әккән һалда деди:

– Алий һәзрәтлири, муһтәрәм Шади ғожа өзиңизниң сақлиғи һәққидә учур елишқа иҗазәт сорайду.

Муһәммәт хан аста көзлирини ачти вә өзигә йеқинлишиватқан Шади ғожини көрүп пичирлиди:

– Бизни халә қалдуруңлар.

Хан ятиғидикиләр халимиған бир әлпазда ишик таман қәдәм ташлашти.

Хан ятқан тахтидин һәтта муһапизәтчиләрму нери кәтти, бирақ улар башқилар охшаш хан ятиғидин чиқип кәтмиди вә Муһәммәт хан қалдурған әву адәмни диққәт билән күзәтти.

– Бу дуния билән хошлишишқа санақлиқ күнлирим қалғанлиғини сезиватимән, – деди Муһәммәт хан Шади ғожиға улар халә қалғанда. – Улуқ Аллаһниң шапаити билән мән он сәккиз жил тәхттә олтардим. Бу вақит ичидә атиңиз һәм сиз билән болған мунасивитимиз жүригимни илитти.

Егиз тахтиниң алдида турған Шади ғожа бешини егип, ханниң җансиз қоллирини тутуп, левигә апарди. У муһапизәтчиләрниң өзигә диққәт билән қараватқанлиғини сезип, қәддини руслиди.

Муһәммәт хан гепини аста давамлаштурди.

Униңға бирмунчә сөзләрни тәләппуз қилиш еғир келиватати. Пәқәт униң нимҗан һалитила буниң сәвәпчиси әмәс еди, хан ейтишқа тиришиватқан сөзләр ғайәт зор әһмийәткә егә еди.

– Сизниң мениң балилирим билән нәврилиримгә

устазлиқ қилишиңиз–мениң сәмимий арзуюм. Уларни һаятниң қийин пәйтлиридә ташлимаймән, дәп вәдә бериң маңа. Бундақ еғир пәйтләр турмушта көп болиду дәп ойлаймән...

Муһәммәт хан Шади ғоҗиға тикилип қарап ятатти. Ханниң җавап күтүватқанлиғини чүшәнгән Шади ғоҗа бешини егип, титрәк авазда тил қатти:

– Аллаһ буйриса!

Муһәммәт хан бешини билинәр-билинмәс лиңшитти. Шади ғоҗа егилгән пети кәйнигә шохшуп, ишиккә йеқинлашқанда, сәкратқа чүшкиливатқан ханға униң шәхсий тевипи алдириди.

2-қисим

ШАҺ ШУДҖИДИН ӘХМӘТ ХАН

1-бап

МӘМЛИКӘТНИҢ ЙЕҢИ ҺӨКҮМДАРИ

Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари – қириқ яшлиқ Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан орда сарайниң ғайәт зор беғида сәйлә қилип жүриду.

Баш баһар болғини билән, һава техи иссимиған, өсүмлүкләр һели бих чиқирип үлгәрмигән. Амма Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан жилниң мошу пәслидә сәйлә қилишни яқтуратти.

У тәхткә олтирип, ханлиқ пайтәхти – Яркәнткә көчүп кәлгәндин бери әзизанә Қәшқәрни бәкму сеғинатти. Яркәнт гөзәллик җәһәттин Қәшқәрдин кам әмәсти, һәтта артуқ еди. Лекин хан үчүн мәзкүр шәһәр һаман ят еди. Ениғираға, у пайтәхткә үгинәлмәйвататти.

Қириқ яшқа киргичә, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан Уйғурийәниң көплигән шәһәрлиридә турди, амма у қәйәрдә яшимисун, бу шәһәрләргә тәсликтә төзәтти.

Тәбиитидин мулайим вә тәмкин Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан өзи дучар болған вақиәләрни мунасип қобул қилатти, бирәр нәрсини өзгәртмәскә тиришатти.

Һазир у буниңдин үч ай илгири вапат болған атиси Муһәммәт ханни әсләйдекен, ихтиярсиз өзиниң өткән һаятиниму көз алдиға кәлтүрмәктә еди. Бағ ичидики шехил йолда сәйлә қилғач хиялларға берилгән Шаһ Шудҗидин Әхмәт хандин хелә арилиқта уни күзитип жүргән икки муһапизәтчисидин башқа адәм йоқти бу йәрдә.

Атисиниң өлүмини Шади ғоҗа әвәткән чапармән йәткүзгәнди униңға.

Чапармән Қәшқәргә йетип келиши билән, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан ордидики тизгинни дадиси бәк һөрмәтләйдиған Шади ғоҗиниң өз қолиға алғанлиғини чүшәнди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан дадиси Муһәммәт хан охшаш «қаратағлиқларға» қизиқмиди. Униңға «ақтағлиқлар» тәлимати йеқинирақ еди. Бу тәсадипи әмәс, чүнки Қәшқәрдә Муһәммәт Имин бәрпа қилған тәлимат тәрәпдарлири көп еди.

Һазир қәлбидә яш Шади ғоҗиға миннәтдарлиғини билдүргәч, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан, немишкиду, өзиниң өтмүшиниму хатирисидин өткүзүвататти.

У Қаришәрдә туғулди. Шаһ хан униң ата-анисини тутқун қилип, мошу шәһәргә елип кәлгән. Балилиғи гөзәл Қаришәрдә өткән Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан Шаһ ханниң дадисиниң нәврә акиси екәнлигини билгәндин кейин, Қаришәргә өч болуп қалғанди. Гөдәк Шаһ Шудҗидин Әхмәт Шаһ ханниң немишкә дадиси билән урушуватқанлиғини, немишкә уларниң аилисини зорлуқ билән гөрүдә тутуватқанлиғини чүшәнмәтти.

Хан тәхтигә дадиси олтарғандин кейин, жигирмә икки яшлиқ Шаһ Шудҗидин Әхмәт Ақсу билән Үчтурпанниң валиси болуп тайинланди. Бу шәһәрләргә у төзәлмиди.

Кейинирәк у Қәшқәр билән Йеңисаға вали болуп тайинланди вә у өзини ушбу шәһәрләрдә әркин һис қилған.

Әнди уни йәнә қисилиш һәм оңайсизлиниш туйғулири чулғавалди.

Баш баһарниң изғирин шамили тенини шүркәндүрди болғай, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан пәшмитиниң етәклирини һимлап, яш алма дәриғиниң йениға келип, униң ғолини тутти. Дәрәқ ғолидин чиқиватқан соғни һис қилип, алиқанлирини қақтидә, ғайәт зор бaққа орунлашқан көп-

лигән бүглүкләрниң биригә қарап қәдәм ташлидию, худди бирнәрсә ядиға кәлгәндәк, бу ойидин ялтийип, орда сарай тәрәпкә бурулди.

Өзлири таман келиватқан ханни көргән муһапизәтчиләр тохтиди. Униң йеқин келишигә, муһапизәтчиләр башлирини егип, буйруқ күтти. Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан, гоя бағда өзидин башқа һечким йоқтәк, гәп қилмай, уларниң қешидин өтүп кәтти. Муһапизәтчиләр мәлум мусапә сақлап, уни әгәшти.

Шам намизи вақти йеқинлишип қалған. Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан намаз өтәшкә тәйярлиниш үчүн, ичкәрки бөлмигә маңди. Җими орда әһли – хан аилиси башлиқ ишик аға, катип, хизмәткар-малайлар мошу мәзгилни күткәнди, чүнки шам намаздин кейин, кәчки ғизаға олтиратти.

Деризилири баққа қариған чоң бөлмә ординиң сол қанитида еди. Муһәммәт ханниң аилә-тавабаити нәқ шу йәрдә ғизалинатти.

Атисиниң өлүмидин кейин, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан, гиләмләрдин башқа, ордида һечнемини өзгәртмиди.

Бүгүнму әҗайип гөзәл хотән гилиминиң үстигә қоюлған ширә әтрапиға хан аилиси жуғи-җәм болди. Гиләм «қуш гиләм» дәп атилатти, чүнки униңға маһир тоқумичи аяллар рәңга-рәң һәм очуқ-рошән бояқлар билән тоз, тотиқуш вә башқа қушларниң нәпис рәсимини чевәрлик билән әкис әттүргән.

Бу гиләм Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан тәхткә олтарған күни ордиға бевасигә Хотәндин кәлтүрүлгән.

Дадисиниң дәвридә бу гиләмниң орнида башқа гиләм – йолваслар әкис етилгән хотән гилими бар еди.

Шириниң үч тәрипигә гиләмниң түсигә мас йешил әтләс билән қапланған шириқ көрпиләр селинған. Бүглүкни яқилитип қоршалған ойма нәқиш билән безәлгән яғачларға тәһийиләр йөләнгән.

Әң һөрмәтлик йәрдә – төрдә – Шаһ Шудҗидин Әхмәт олтиратти. Белигә тәһийә қоюп, бәдашқан қуруп олтарған хан техи йеңила өзи сәйлә қилған баққа һелидин-һели көз ташлатти.

Униң оң тәрипигә аниси Меһринуш бегим җайлашқан. Ери Муһәммәт ханниң вапатидин кейин, у җүдәп, чирайи солғунлишип кәткәнди. Меһринуш бегим кейинки вақитларда пат-пат ағратти, сөз қилишқа хушти йоқти. У илгириму кам сөзлүк еди, әндизә өзигә мураҗиәт қилғанларға қисқа җавап бериш биләнла чәклинәтти.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң сол тәрипидә униң бәш яшлиқ әлтәк оғли Абдулетип олтиратти.

Шириниң бир биқинида һөкүмдарниң рәпиқиси Ханум Паша җайлашқан.

Ширә әтрапиға аилә әзалири толуқ жиғилмиғанди. Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң чоң оғли Төмүр султан атиси Яркәнт уйғур ханлиғиниң тәхтини егилиши биләнла, әнъәнә бойичә, тәхт вариси сүпитидә Қәшқәргә кәткән. Әйни чағларда дадиси билән бовиси охшаш, у Қәшқәр билән Йеңисаға вали болуп бәлгүләнгән. Бу күнгә қәдәр у он төрт жил мабайнида Ақсу билән Үчтурпанға валилиқ қилған еди.

Йеңи ханниң қизи Паша Ханум икки жил муққәдәм Худабәнди султанниң иккинчи оғли Искәндәргә турмушқа чиқип, Ақсуда турувататти. Искәндәр ушбу шәһәрниң валиси еди. Ериниң садиқ җүпти болған Паша Ханум Искәндәр билән тәғдир қисмәтлирини тәң бөлүшәтти. Асасән Искәндәр мурәккәп вәзийәтләрни өзи садир қилатти.

– Ана, саламәтлигиңиз яхшиму? – Меһринушниң қолини тутти Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан ширә үстини хилму-хил назу-неъмәтләргә толтуруватқан ишик аға билән хизмәткар-малайларға көз тикип.

– Рәхмәт, оғлум.

– Тевип тәкшүрүп бақсинму, апа?

– Мақул, оғлум.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан анисини башқа безар қилмиди. У қисқа сүрә оқуғандин кейин, ширә әтрапида олтарғанлар дуа қилиштидә, ғизалинишқа башлиди...

Күнләр мошундақ өтивәрди. Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан ордида ханлиқ тәвәлиридә һәр күни йүз бериватқан йеңилиқлардин учур алатти, һаят, дөләт һәққидә мулаһизиләрни қилатти, валиларни қобул қилатти, баш вәзир билән сода-тиҗарәт, хошна мәмликәтләр билән мунасивәтләр тоғрилиқ пикирлишәтти. Қисқиси, дөләтни башқуруватәтти.

У тәхткә олтарған үч ай мана шундақ хатирҗәм өтти. Һәммә нәрсә дадиси III Муһәммәт хан дәвридикидәк еди.

Лекин Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан таңла-әтә бирәр өзгириш йүз беридиғандәк һис қилатти өзини. Күтүлүватқан өзгиришләргә өзини қисмән гунаһкар дәп һесаплатти. Чүнки у тәхткә олтарған күндин етиварән, мошу өзгиришләрни өзи башлиған.

Башқичә ейтқанда, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан тәхткә олтарғандин кейин, ихтиярсиз көплигән жиллар давамида дадиси қелиплаштурған тәртипни бузди. Ушбу өзгиришләргә наразиларниң көп болуши турған гәп. Һөкүмранлиғи пәқәт Турпан тәвәси биләнла чәклинидиған Абдурейим султанниң мисали купайә. Гәп бу йәрдә зиддийәтниң узаққа берип, бармаслиғида.

2-бап

ХАНУМ ПАША

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң рәпиқиси Ханум Паша Қәшқәрдә туғулуп, шу шәһәрдә чоң болған. У өмридә Қәшқәрдин сиртқа чикип көрмигәчкә, башқа йәрдә яшаш-

ни тәсәввур қилалматти. Униң җими қом-қериндаш, уруқ-туққанлири – ата-аниси, ака-ука, ача-сиңиллири, кичик апа, тағилири Қәшқәрни җаһанниң мәркизи дәп һесаплашқа йеқин еди. Шуңа Ханум Паша Қәшқәрни мәмликәт даирисидила әмәс, бәлки дунийдики тәңдашсиз шәһәр дегән роһта тәрбийиләнгән.

У өз пәрзәнтлириниң – Төмүр султанниң, Паша Ханумниң вә кичиккинә Абдулетипниң каллисида аләмдә Қәшқәргә йетидиған шәһәр йоқ, дегән чүшәнчини муқимлаштурғанди.

Ханум Пашаниң дадиси даңлиқ содигәр болуп, униң карванлири Бухара, Агра, Сиан, Исфахан, Тебриз, һәтта Бағдат қатарлиқ катта шәһәрләргә бараттти. Карванға сопиларму қошулуп, сәяһәт қилатти. Шуңа Ханум Пашаниң дадиси «ақтағлиқ» ғожиларниң арисида чоң нопузға егә еди.

Бу уруқниң җими әр кишилири – он яшлиқ оғул балилардин тартип «ақтағлиқларға» толиму йеқин еди. Мәзкүр һәвәс-иштияқ, мәлум дәриҗидә, қиз балиларғиму берилип туратти.

Тәхт варисиға турмушқа чиққан Ханум Паша дәсләпки күнләрдин тартипла, бәзидә мәҗбурән, бәзидә болса қәтъий бир һалда ери билән сопилар роли һәққидә сөһбәтләрни қуратти.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң, һөкүмдарниң һәрқандақ вариси охшаш, Қәшқәрдә туруши керәк еди. Бу әнъәнә һечбир өзгәрмәй сақлиниватати.

Ханум Пашазә, бу әнъәнидә тәғдирниң бир бәлгүсини көргәндәк болатти. Өзи Қәшқәрдә туғулуп өскини үчүнла әмәс. Яқ! Қәшқәр «ақтағлиқ» ғожиларниң, мундақ ейтқанда, чоңқур йилтиз тартқан җайи болуп, шаһзадиләр уларниң тәсири астида еди.

Ханум Пашаниң қейинаниси Меһринуш бегим келининиң «ақтағлиқларға» иштияқ бағлайдиғанлиғини биринчи болуп байқиди. Дәсләп у бунинңға әһмийәт бәрмигән. Лекин

Ханум Пашаниң техиму чоңқурлап кирип, оғлиға нәсиһәт қилип, Шаһ Шудҗидин Әхмәтни атиси – дөләт һөкүмдари Муһәммәт хан билән аразлаштурушқа тиришиватқанлиғини наһайити тез чүшәнди.

Меһринуш бегим һәр қетим Қәшқәргә кәлгинидә, оғли билән гәплишәтти. Амма Шаһ Шудҗидин Әхмәт анисиға хотуниға җәзмән тәсир көрситип, униң билән җиддий сөзлишидиғанлиғиға вәдә берәттию, аниси Яркәнткә кәткәндин кейин йә вәдисини унтуп қалатти, яки хотунининиң қаттиқ тәсиригә учратти...

Ханум Паша «ақтағлиқлар» билән йеқин мунасивәттә болушниң лазимлиғини һечбир күчәнмәйла Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң көзини йәткүзәтти. Қейинаниси ахирқи қетим келип кәткәндин кейин, аяллар туридиған бенаға қәдәм тәшрип қилған ериға чинә чәйнәктики чайни қуюп, пиялисигә нават салған Ханум Паша пәрвасиз қияпәттә муғәмбирлик билән деди:

– Биз Қәшқәрдә яшаймиз. Бу йәрдә «ақтағлиқ» ғоҗилар, «қаратағлиқларға» қариғанда, аброй-инавәткә егә. Сиз тәхт вариси һәм шәһәр һөкүмдари сүпитиңиз билән, ғоҗиларни өзиңизгә қарши қоймаслиғиңиз лазим. Әксичә, уларни қоллишиңиз керәк.

– Уларниму, буларниму көрмигәндәк җүривәргиним яхшиду, бәлким, – һәзил билән гәпкә хатимә беришкә тиришти Шаһ Шудҗидин Әхмәт.

Әтләс көрпиләрдә қош тәһийини қолтуғиға қисип ямпашлап ятқан Шаһ Шудҗидин Әхмәт бу мавзуға параңлишишни халиматти. Бирақ хотуни, қеришқандәк, уни һаман җиддий сөһбәткә тартатти.

– Өтүнүп қалай, чақчақ қилмаңа. Бу һәзилгә айландуридиған гәп әмәс! Қәшқәрликләрниң бирнәччә әвлади өзлирини «ақтағлиқ» ғоҗилар муритлири дәп һесапланған.

– Қәшқәрликләр, қәшқәрликләр! – терикишкә башлиди Шаһ Шуджидин Әхмәт. – Амма билип қойки, Яркәнттә «қаратағлиқларни» мәдһийиләйду! Яркәнт – бизниң пайтәхтимиз!

Бу сөзләрдин кейин, Ханум Паша җимип қалди. Шаһ Шуджидин Әхмәт болсизә, хотунининиң дәсләпки күндинла һис-туйғусини намайән қилмай, өзигә нисбәтән соғ қанлиқ билән бирхил хатирҗәмлиги тоғрилиқ ойлавататти.

Бәзидә Ханум Паша вақирап, униң дүмбисини тимақлири билән морлатти, амма һаман ериниң яш мәшуқлиридәк униң һисини қозғалматти.

Ханум Паша пәрзәнтлиригә нисбәтәнму безар еди, у туйғу-һаяҗанини задила билдүрмәтти. У балилирини, худди ерини сөйгәндәк, яхши көрәтти. Бирақ бу муһәббәт қандақту бир тинч болуп, көзгә ташланматти.

Ериниң ғәзивини кәлтүрүватқанлиғини сезип, Ханум Паша орун бошитиш үчүн ширини өзи таман тартти, андин Шаһ Шуджидин Әхмәтниң йениға келип олтардидә, бүгүн бу мавзуға башқа гәп қилмаслиқ карариға кәлди.

Амма бу мавзуға Шаһ Шуджидин Әхмәт өзи сөз ачти. У хотунини қучақлап, қандақту бир арзу ичрә деди:

– Әртә яки кәч бизгә һаман Яркәнткә көчүп кетишкә тоғра келиду. Немә, сән у йәрдиму өзәңниң «ақтағлиқлириңни» мәдһийилимәкчимусән?

Ханум Паша җавап қайтурмиди. У хума көзлирини аста япти. Шаһ Шуджидин Әхмәт хан униң чирайлиқ чеһрисигә ләвлирини тәккүзди...

Әшу күндин кейин бирнәччә жил өтүп кәтти. Көп нәрсиләр өзгәрди. III Муһәммәт хан һаят билән видалашти. Меһринуш бегимгә қерилиқ йәтти. Шаһ Шуджидин Әхмәт хан тәхтигә олтарди.

Пәқәт Ханум Пашаниң Қәшқәргә, «ақтағлиқлар» билән уларниң сәркиси Муһәммәт Йүсүпкә болған мунасивити өзгәрмиди.

Ханум Паша пәқәт орда сарайниң аяллар туридиған қисмиға һөкүмдарлиқ қилиш биләнла чәкләнмиди. Яшанған Меһринуш бегимниң пәрвайи пәләк болғачқа, һәммигә у ғоҗайинлиқ қилишқа башлиған.

Ханум Паша имканқәдәр жутдашлириға ярдәмлишишкә тиришти. Көп өтмәй у өзиниң әтрапиға қәшқәрликләрни жиғивалди.

Ханум Пашаниң тәливи билән Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханға йеқин даирә Қәшқәрдин Яркәнткә көчирип әкелинди. Һәрбийләр, содигәр-тиҗарәтчиләр, сазәндә-мәддаһлар, һәтта һүнәрвәнләрму бар еди уларниң арисида.

Яркәнтниң базарлирида «Шамал Бағ» орда сарийида кичиккинә бир Қәшқәр бәрпа боптәк, дегәнгә охшаш миш-мишлар овҗ алғанди.

Башқилар қатарида Йүсүпму аилиси билән Яркәнткә көчүп кәлди. Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң улани тәркивидә болған у кейинирәк униң шәхсий муһапизәтчиси дәриҗисигичә көтирилди. Бундақ аброй, шан-шәрәпкә азла адәм еришәләтти. Йүсүп өзиниң хан һаятини һимайә қилидиғанлиғидин бәкму пәхирлинәтти.

Меһриниса оғли һәм қизи билән ордидин анчә жирақ әмәс тинч бир мәһәллигә орунлашқан. Йүсүпниң көп вақти ордида өтәтти. Униңға вә йәнә үч муһапизәтчигә бу йәрдә чоң бөлмә аҗритилған еди.

Муһапизәтчиләрниң һәммиси қәшқәрлики. Бу төрт муһапизәтчиниң аилилиригә ғәмхорлуқни Ханум Паша өз өшнисигә алғанди.

Ханум Паша аяллар арисида пат-пат сорун уюштуратти. Ғизалинип, дутар, тәмбүр челип, Аманнисахан вә «Он икки муқам» тоғрилиқ сөһбәтләрни қуратти. Ханум Паша бундақ сөһбәтләрниң арисиға «ақтағлиқлар» билән «қаратағлиқларниң» риқабити һәққидики гәпләрниму устилиқ билән қистуриветәтти.

У «ақтағлиқ» ғоҗиларниң тъәрипини алатти. Ханум Паша буни йошурматти.

Бәзидә у өзиниң Яркәнттә екәнлигини ядидин чиқирипму қоятти.

3-бап

ТУРПАН ВАЛИСИНИҢ ДӘВАСИ

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан пәрәз қилғандәк, униң «тинимсиз» кичик дадиси Абдуреһим султан өзини көп күткүзмиди. Асасий мәхсити – ханлиқ тәхтигә олтиришни қолға кәлтүрүшни үмүт қилған у Муһәммәт ханниң қирқидин кейин дәрһал әмәлий һәрикәтләргә киришти.

Бу қетим у хаталиқларға йол қоймаслиққа тиришти. Абдуреһим султан мәрһум Худабәндиниң Қаришәрдә һөкүмдарлиқ қиливатқан оғли Муһәммәт Һашимни өзи тәрәпкә тартишни ойлиди. Навада оңушсизлиқ йүз бәрсә, Абдуреһим султан күч қоллинишқа тәйяр еди.

Абдуреһим султан һәммә нәрсини әқил таразисидин өткүзүп болғанди. У Муһәммәт Һашимға йеқинлишишниң асан әмәслигини чүшинәтти, чүнки Муһәммәт Һашим дадиси Худабәндини нәқ Абдуреһим билән Мирза Шаһниң ғулатқанлиғини ениқ биләтти.

Шуниң билән биллә Абдуреһим Муһәммәт Һашимни әң болмиса вақитлиқ иттипақлишишқа қайил қилимән, дәп үмүт қилатти. Буниң үчүн Абдуреһим султан буниңдин он төрт жил илгири йүз бәргән вақиәләрниң һазир Яркәнткә һакимлиқ қиливатқан Мирза Шаһқа артмақчи болди.

Лекин Муһәммәт Һашим Абдуреһимниң чапарминини қобул қилмиди. У Турпан валиси билән мутлақ мунасивәт бағлашни халимайдиғанлиғини қәтъий билдүрди. Буниңға Абдуреһим султан һәйран болмиди.

Әксичә, Абдуреһим султан өзиниң сүлһи қилишқа урунуп көргәнлигидин миннәтдар болуп, «пак виждан» билән Қаришәргә бесип киришкә тәйярлиқни башлавәтти.

Әслидә Қаришәрни ишғал қилиш һазирлиғи акиси мәрһум Муһәммәт хан билән тоқунушқан пәйттин, йәни ахирқи төрт жил давамида тәдрижий әмәлгә ешивататти.

Шу чағда, 1605-жили, Муһәммәт хан әвәткән яш шаһзадиләргә – Төмүр султан билән Муһәммәт Һашимға – Абдуреһимни Қаришәрдин қоғлап чиқиш мүмкин болғини билән, Турпанни алалмиған еди.

Мошуларни вә Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң хан тәхтидә техи мустәһкәмлинип болмиғанлиғини һесапқа алған Абдуреһим султан аридин төрт жил өтүп, жүрүш қилиш қарариға кәлди.

Турпандин чиққан Абдуреһим султанниң қошуни жүрүш утуқлуқ аяқлашса, Кучар билән Байға атлинишни нийәт қилди.

Абдуреһим султанниң чапармини көздин ғайип болуши биләнла, Муһәммәт Һашим Қаришәр һакими билән атлиқ ләшкәр башлиғини чақиртти.

– Қамалға тәйярлинишимиз керәк! Абдуреһим султан «меһманға» келиши мүмкин! – әсәбийләшкән қияпәттә деди Муһәммәт Һашим.

Қаришәрниң һакими – дүмчәк, ақ чачлиқ киши мәйүс һалда бешини чайқап, пәс авазда тил қатти:

– Биз уларға тәқабил туралмаймиз. Қаришәр мудапиәгә тәйяр әмәс.

Муһәммәт Һашим уни аңлимиған әлпаз көрсәтти. У атлиқ ләшкәр башлиғиға йеқин келип:

– Сиз немә дәйсиз? – дәп сориди.

Жавап қайтурушатин бурун атлиқ ләшкәр башлиғи сақилини силавелип, ениқ вә көтирәңгү авазда:

– Турпанлиқларға қарши туруш асан болмайду, әгәр бизгә ярдәм кәлмисә..., – деди.

Атлиқ ләшкәр башлиғиниң сөзини һәммә өз дәриҗисидә чүшәнди. Гәп бу йәрдә Яркәнттин келидиған ярдәм һәққидә болмайвататти. Әлвәттә, Муһәммәт Һашим Шаһ Шуджидин Әхмәт ханға чапармән әвәтиду, лекин у йәрдин ярдәм келип үлгәрмәйду.

Абдуреһим султанниң һуҗумини қайтурушниң пәқәт бирла йоли – қалмақларға мураҗиәт қилиш йолила – можут еди. Улар, қалмақлар, мәлум мукапат үчүн һәрқандақ җәңгә кирәтти.

Муһәммәт Һашимни бир-биригә зит туйғулар тит-тит қиливататти. У куппарлардин өз вәтәндашлириға қарши урушушни илтимас қилмақчи. Бу, силиқ ейтқанда, анчә тоғра әмәс.

Амма илгири бундақ усулни көплигән ханлар қолланған.

Муһәммәт Һашим бир қарарға келәлмәйвататти. Униң көз алдидин өзиниң яш һаяти чақмақ тезлигидә өтти. У дадиси Худабәндиниң ахирқи күнлирини әслиди. Худабәнди Абдуреһимниң җийәни еди. Әнди мана Абдуреһим өзигә, Муһәммәт Һашимға, тәһдит селиватиду.

Қаришәрниң һакими билән атлиқ ләшкәр башлиғи сәвирлик билән күтмәктә. Улар Муһәммәт Һашимға өзлириниң пикрини таңалматти. Улар, һәр һалда, гуманлиниватватти. Бу тәклипни атлиқ ләшкәр башлиғи бәрди, шәһәр һакими қарши болмиди.

Уларға асан еди, уларда Муһәммәт Һашим билән Абдуреһимни бағлап турған қериндашлиқ риштилири йоқ еди.

Муһәммәт Һашим Қаришәрниң чети көрүнүп турған деризиниң йениға кәлди. Шәһәр қедимий карван йолини қақ иккигә бөлүп туратти. Муһәммәт Һашим уштумтут буни һазир биливатқандәк сәзди өзини.

Йолға пүткүл зеһни билән қараватқан Муһәммәт Һашим Турпан тәрәпкә тартилған йолниң қандақту бир күл рәң түслүк вә уттур екәнлигини байқиди.

Кучар йоли, әксичә, әгри-бүгри болуп, бәәйни җилвидар тасмидәк, дөң-төпиләрни айлинип өтәтти. Йол һәрхил түслүк еди: күл рәң-қоңур түс турупла қарамту-сериқ рәңгә улишип кетәтти.

Муһәммәт Һашим йолға қарайдекән, хияларға пататти. Бу зиминдики шәһәрләрниң, уларни бир-бири билән туташтуруп турған йолларниң өзи вә Абдуреһим султан үчүн җаниҗан тәвә, ана дияр екәнлигини, амма ушбу зиминниң җаңҗал-маҗра нишаниға айлиниватқанлиғи тоғрилиқ ечиниш билән ойлиди.

Шуниң билән биллә чоңқур әпсуслиниш билән мәзкүр зиминниң тәғдирини кәлгиндә қалмақларниң һәл қилидиғанлиғини хиялидин өткүзди.

Муһәммәт Һашим һәммини чүшинәтти, лекин қелиплашқан вәзийәттин чиқишниң башқа амалини тапалмайвататти.

Өзиниң қararини күтүп турған Қаришәрниң һакими билән атлиқ ләшкәр башлиғиға бурулған Муһәммәт Һашим тил қатти:

– Абдуреһим султанниң қошуниға азирақ болсиму тәқабил туралайдиған җими күчләрни сәпәрвәрликкә кәлтүрүшни буйруқ қилимән. – Униң авазидин ушбу қарарни наһайити тәсликтә қобул қилғанлиғи көрүнүп туратти.

Муһәммәт Һашим шүк болуп қалди. Әву иккисиму сүкүт сақлимақта. Шәһәр һакими билән атлиқ ләшкәр башлиғи өзлириниң салаһийитидики һәммә ишни бәҗирип болди. Улар ениқ қарар күтүвататти.

– Қалмақларниң тәйҗисигә чапармән әвәтиңлар. Ялланма күчсиз һалимиз харап, – деди ахири Муһәммәт Һашим.

4-бап

КУЧАРНИҢ ҒУЛИШИ

Турпанлиқлар билән қаришәрликләр далада җәң қилди. Қалмақ ләшкирини көргән Муһәммәт Һашим стратегияни өзгәртти. У сепил ичигә бәкинивелип, шәһәрни мудапиә қилиш ғайисидин ваз кәчти. Очуқ мәйданда урушушқа бәл бағлиди.

Қарши тәрәпләр сәрвазлириниң сани, қалмақларни қошуп һесаплиғанда, баравәр еди. Амма бу һал Абдуреһим султанни қилчиликму тәшвишләндүрмиди, чүнки у Муһәммәт Һашимға қариғанда ялланма қалмақларниң психологиясини яхши биләтти.

Оң тәрәптә арилиғи араш-араш сәп түзүп турған қалмақ ләшкирини көргән Абдуреһим султан һәммини чүшәнди. У Муһәммәт Һашим билмәйдиған нәрсини чүшәнди вә дәрһал өзиниң хошаллиғини йошуралмай, атлиқ ләшкәр башлиғиға буйриди:

– Җими күчни мениң қериндишим қошуниға қаритиңлар. Қалмақларға бир талму оқия тәгмисун!

– Улар өзлирима чәттә туридиғу, – деди тәәҗүп ичрә ләшкәр башлиғи тосун етини аран тизгинләп.

– Бу бежиз әмәс. Қалмақлар җәңгә кирмәйду. Мән буниңға камил ишинимән.

– Ундақта, тәхсир, улар бу йәргә немишқа кәлди?

Абдуреһим күлүмсирәп қойди. У оң қолини көтәрди. Оқячилар дәрру чүшәнди – улар қураллирини бәтлиди.

Шуниң билән билләә Абдуреһим өз мулазимлири билән җәң болидиған мәйданниң оң тәрипидики дөңгә буриди атлириниң бешини.

Һәр икки тәрәпкә ядин үзүлгән оқлар мөлдүрдәк яғди. Амма бу узақ созулмиди. Арилиқ хелә чоң болғачқа, буниңдин пайда аз еди. Җәңниң қиличвазлиқ, нәйзивазлиқ билән һәл болидиғанлиғини һәммә чүшинәтти. Ялиридин ондин оқ үзгән оқячилар сәпни бузмаслиққа тиришип, иккигә бөлүнүп, атлиқ ләшкәр үчүн йол ачти.

Абдуреһим өз сәрвазлириниң атлирини һөкүрәң ташлитип, Муһәммәт Һашим атлиқ ләшкири билән елишишини диққәт билән күзитип турди. Бир кәмдә униң чеһрисидә күлүмсирәш аламәтлири пәйда болди.

Абдуреһим султанниң тәхмини тәстиқләнди: бирнәччә дәқиқә күзитип турған қалмақлар атлирини җәң мәйданиға әмәс, дөңлүк тәрәпкә чаптурди.

Муһәммәт Һашим йеңилип қалди. Әгәр у қалмақларниң бундақ қилидиғанлиғини билгән болса, шәһәр ичигә бәкинивелип, мудапиәләнгән болатти, атлиқ ләшкирини һуҗумға салматти.

Әнди мана өз ләшкириниң рәқивидин аз екәнлигини байқиған Муһәммәт Һашим әтрапиға көз ташлап, худди қапқанға чүшкән жиртқуч мисали, немә қилишни билмәйвататти.

– Чекиниш керәк, тәхсир, – дәп вақириди Муһәммәт Һашимниң йеқинлириниң бири.

Муһәммәт Һашимму һаят қелишниң башқа йоли йоқ екәнлигини чүшинәтти. У бирнәччә турпанлиқ билән җәң қиливатқан, қанға миләнгән атлиқ ләшкәр башлиғиға нәзәр ташлидидә, гәп қилмай, етини Кучар йолиға салди.

Униң кәйнидин бирнәччә адәмдин ибарәт мулазимлири – чекинишкә буйруқ бәргән һәрбий башлиқлар билән нөкәрләр – атлирини қамчилиди.

Чекиниш буйруғини алған Муһәммәт Һашимниң қошуни тәртип-интизамни сақлиған һалда җәңдин чиқишқа тиришти.

Амма күтүлмигән вақиә йүз бәрди. Муһәммәт Һашим тәклип қилған ялланма қалмақлар ярдәмлишишниң орниға чекиниватқан Қаришәр мудапиәчилиригә һуҗум башлиди.

Буни һечким, һәтта Абдуреһимму күтмигәнди. Абдуреһим қалмақлар Қаришәрни булаң-талаң қилишқа қатнишиду дәп ойлиған. Амма өзлирини яллиғанларға қарши һуҗум қилиду, дәп һәргизму хиялиға кәлтүрмигән еди.

Шу әснада Абдуреһим бу вәзийәтни өз пайдисиға пайдиланмақчи болди. У қалмақларни Муһәммәт Һашимниң қошунини қоғлаш пурситигә ериштүрди вә уларни Кучарға болған жүрүшкә қатнишишқа мәҗбурлиди.

Абдуреһим өзи башлиған ишни ахириға йәткүзмәкчи болди. У Қаришәр билән Кучарға үзүл-кесил назарәт орнитишқа бәл бағлиди...

Кучарға йетип кәлгән Муһәммәт Һашим у йәрдә пәқәт вақитлиқ башпана тапти, халас.

Шәһәр турғунлири уни Кучарға киргүзди. Лекин улар навада Абдуреһим султан қошуни шәһәр сепилиниң алдида пәйда болса, уларға қарши турушқа аҗиз екәнлигини бирдин агаһландурди.

Кучар чегариға йеқин аһалилиқ җай болмиғачқа, уларниң можут азирақ атлиқ ләшкири Турпан қошуниға қарши туралматти.

Муһәммәт Һашимниң Кучар турғунлириниң шәртигә келишиштин башқа илаҗиси йоқти. У қәлбиниң чоңқур бир йеридә Яркәнттин ярдәм Абдуреһим қошунидин бурунирақ йетип келиду, дәп үмүтлинәтти...

* * *

Турпан уйғурлири билән җоңғар қалмақлириниң бирләшкән қошуни Тәңритағ тизмилирини айлинип өтүп, кона йол билән Кучарға атланди.

Жүрүшкә кетип барған Абдуреһим навада чақмақ

тезлигидә ғәлибә қазанса, қалмақларниң ярдимидин пайдилинип, Байни егиләвелишни қарар қилди. Андин Ақсуға һуҗум қилишни ойлаштурди.

Бу басқучта у мошуларни әмәлгә ашурмақчи болди.

Абдуреһимниң йенида етини девитип келиватқан қалмақ тәйҗиси Муһәммәт Һашимдин үз өрүп, Абдуреһим тәрәпкә өтүп кәткәнлигигә хиҗил болған бир көрүнүштә зуван сүрди:

– Турпан Қәшқәр билән Яркәнткә қариғанда дайим бизгә йеқин еди. Бизниң әҗдатлиримизму турпанлиқларни қоллиған.

У бир дәқиқә җимип қалди, андин ишәнчлик бир авазда қошумчә қилди:

– Яш һөкүмдар... Қаришәрниң сабиқ һакими Яркәнттин бәлгүләнгән. Мән буни билимән! Шуңа биз уни қоллимидуқ.

Абдуреһим тәйҗиниң саддилиғиға ичидә күлүп, бешини лиңшитип қоюш биләнла чәкләнди.

«Бу тәйҗи Муһәммәт Һашимниң Турпанниң сабиқ валиси Худабәндиниң оғли екәнлигини нәдин билсун, – хиялидин өткүзди Абдуреһим. – Умумән, пул-дуния үчүн һәммә нәрсигә тәйяр бу ялланма бизниң әҗдатлиримиз һәққидә немә биләтти?! У мошу зиминда қәд көтәргән вә өз ихтияри билән Чиңғиз ханға қошулған Уйғур дөлити –Турпан Уйғур идиқутлиғи һәққидә һәтта аңлапму бақмиған болса керәк. Турпан идиқутлиғизә, бәш йүз жил һөкүм сүрдидә!»

Шу әснада өзигә җавап қайтурмиғанлиғиға хапа болуп қалған тәйҗи йәнә еғиз ачти:

– Биздә, қалмақларда, әҗдадимиз – улуқ Чиңғиз ханниң роһи бар. Җәңдә бизгә тәң келидиған һечким йоқ. Амма биз өзимиз һөрмәт қилидиған адәмләр тәрәптә урушимиз. Мана һазирму мениң ноянлирим Кучарға йол алди, чүнки биз сизни, муһтәрәм Турпан һөкүмдари, бәк иззәтләймиз.

Тәйҗиниң бу сөзлири йәнә Абдуреһимниң күлкисини

кәлтүрди. Амма бу қетим у йорутуп келиватқан етини тохтитип, қалмаққа мәнилик бақти.

– Лекин мениңдиму Чиңғиз ханниң қени бардә!

Қалмақ тәйҗиси аттин жиқилип чүшкили тас қалди. У етиниң чулвурини шундақ тарттики, униң пака, амма ойнақлап турған байтили чапчип тохтиди.

Ушбу йеңилиқ тәйҗини бәк тәәҗҗүпләндүрди. У өзидин жирақлишиватқан Абдуреһимға бирнәччә дәқиқә қарап турдидә, өтүги билән етиниң биқинини тепип, уни девитти.

У Абдуреһимға сиңаян беқип, хелә вақит җим маңди. Пәқәт күн олтирип Тәклимаканға өзиниң гөнсиз нурини чечиватқан чағдила сориди:

– Лекин силәр Тәңригә – асманға чоқунмайсиләрғу!

Абдуреһим җавап бериштин бурун, оң қолини көтәрди. Арам елишқа тохташ тоғрилиқ буйруқ аңлинип, ләшкәрләргә йәткүзүлди. Абдуреһим аттин чүшүп, жүгрәп йетип кәлгән муһапизәтчисигә чулвурни тутқузғандин кейинла җавап бәрди.

– Биз қудрәтлик Аллаһқа итаәт қилимиз. Буниңдин артуқ гөзәллик йоқ!

Абдуреһим өзини қандақ тутушни билмәйватқан тәйҗигә қарапму қоймай, муһапизәтчисиниң қолидики нәпис мис қумғанни елип, таһарәт елишқа маңди. Шам намизи йеқинлишип қалғанди...

Жүрүшниң нәтиҗиси енiқ еди. Муһәммәт Һашим мудапиәлиниш имканийитигә егә әмәсти.

Абдуреһим султан тәкрар аммивий қан төкүшни халиматти. Шуңа у Кучарға чапәрмән әвәтти. Чапәрмән Муһәммәт Һашимға шәһәрни өз ихтияри билән берип, ғалипкарниң мәрһәмитигә сиғинип, тәслим болуш тәкливи йезилған мәктүпни тапшуруши лазим еди.

Абдуреһим мәктүбидә төвәндики сөзләр бар еди:

«Биз бу йәргә исиян көтириш үчүн кәлмидуқ,

иттипақлишип, өзимизниң мирасимиз болған Яркәнтни тәләп қилиш үчүн кәлдуқ».

Өзлириниң қериндаш екәнлигини һәмдә өзиниң Ақсуға кетишигә имканийәт беридиғанлиғиға ишәнгән Муһәммәт Һашим өз әмирлири билән мәслиһәтләшкәндин кейин, униң тәливигә бойсунди.

Мулазимлири билән Қаришәрдин қечип, Кучарға келивалған Муһәммәт Һашим Абдуреһим султанниң алдиға чиқти. Көпчиликниң алдида у кәчүрүм сорап, баш әгди.

Андин улар аридики зиддийәтни силиқдаш мәхситидә Кучарни қаплап турған бүк-бароқсан бағларниң биригә берип, ғизаланди.

Муһәммәт Һашим билән Абдуреһим султан бих чиқарған алма дәрәқлириниң астиға расланған дәстиханни яқилитип селинған қелин пахтилиқ көрпиләрдә олтарди. Улар қизғин сөһбәткә чүшкән.

Дәл шу чағда шәһәр мәсчитлиридин мәзинниң пешин намизиға дәвәт қилған әзани аңланди. Абдуреһим таһарәт елиш үчүн орнидин турди.

Муһәммәт Һашим дайим өзи билән билләә елип жүридиған кичик бир мәжмуәни қолиға алди. Бу XIII әсирниң ахирида яшап, ижат қилған Нәсриддин Рәбғузийниң шеирлири еди.

Зор қизиқиш билән китапни варақдаватқан Муһәммәт Һашимниң «Баһар» сәрләвһилик бир ғәзәлгә көзи чүшти.

Абдуреһимни күткәч, у шаирниң бәк яқтуридиған шеирни йәнә оқушқа башлиди.

Күн һәьәлгә кирди әрсә, кәлди аләм нәврузи,
Кәчти Бәһмән зәмһәрир қиш, қалмади қари, бузи.

Күн келә миң көрки артип, тирилүр өлмиш жәһан,
Таң пәзирләп нәқши бирлә безәнүр бу йәр йүзи.

Таң атарда төрт саридин әснәйүр бад-и сәба.
Кик йүрүр, киндик йипартәк исланур ябан-язи.

Тәрлиги бикин яғиздин уюғи яшил, қизил,
Араси бутақ, япурғақ чөл чечәкләр түп түзи.

Өрлисә йиғлап булутлар, гүл чиқар бостан-у бағ,
Тал яғачлар әң салишур, ойнаюр бәг, бай қизи.

Киршани, қирқани әңлик яқса тағлар сурәти.
Тонлуғи тансуқ тавардин Рум, Хитай әтләс җүзи.

Лалә сағрақин ичәрдә сайрап әсрүр сандувач,
Турна үн тартип өтәрдә, сәкришүр бақлан қози.

Көкдә ойнап, қол салишур қув-у қаз, қил, қарлуғач,
Йәрдә ойнап, жүфт алишур ас, тин, киш қундузи.

Нәйшәкәрләр минбәриндә тоти мәҗлис тутар,
Қумри, булбул муқри болуп үн тузәр түн-күндүзи.

Бир яғиз йәр мәңизлик яшнаюр мәйдан болуп,
Оғрашур айтәк чечәкләр тәғрәсиндә юлдузи.

Һури ин учмақ ичиндә әң салип, тәһсин қилур.
Яз үзә муңдағ ғәзәлни айди Насир Рәбғузи.

Оқушқа киришип кәткән Муһәммәт Һашим Абдуреһим султан мулазимидики адәмләрниң бири кәйнидин келип, ай палта билән бешиға урғанлиғини байқимиди.

Немә болуватқанлиғини сәзмәйватқан Муһәммәт Һашим китап билән бешини йепип, қоғданмақчи болди, бирақ қаяқтинду, биқин тәрәптин кәлгән иккинчи қетимлиқ зәрбә уни жиқитти.

5-бап

ТӨМҮР СУЛТАННИҢ ЖҮРҮШИ

Қаришәрниң қамал қилинғанлиғидин учур алған Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан оғли Төмүр султанға дәрру Муһәммәт Һашимға ярдәмгә атлинишқа буйриди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң чапармини Қәшқәргә меңишқа тәйяр турған бир пәйттә, ханлиқ һөкүмдариға Шади ғожиниң өзини қобул қилишни илтимас қиливатқанлиғи тоғрилиқ хәвәр йәтти.

Дөләт тәхтигә олтарғандин бери Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан «қаратағлиқ» сопиларниң рәһбири билән пат-пат учришатти. Дәсләп у мәрһум дадиси Муһәммәт ханниң хатириси йүзисидин қобул қилған Шади ғожини. Амма пәйдин-пәй өзиму бу жигитниң дәл вақтида бәргән баһалиқ мәслиһәтлиригә миннәтдарлиқ туйғуси билән берилип кәткәнди.

Нәқ шуниң үчүн Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан «кирсун» ишарисини билдүрүп, бешини лиңшитиведи, ишик аға баш әккән қияпәттә дәрру ханидин чиқти.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хандин башқа йәнә баш вәзир, катип вә чапармән бар Кичик қобулханида җим-җитлиқ орниди. Җимлиқ узаққа созулмиди, чүнки бирнәччә дәқиқидин кейин Кичик қобулханиниң мәзмут ишиклири ечилип, босуғида Шади ғожа пәйда болди.

Қолини көксигә алған Шади ғожа егилип, тазим қилди. Униң күл рәң аддий чапини толиму чирайлиқ йөгәлгән йешил сәллисигә зит еди.

– Муһтәрәм ғожам, қени, жуқури өтүң! – деди очуқ-йоруқ әлпаз көрсәткән Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан. – Биз һазир сизниң мәслиһитиңизгә бәк муһтаж.

Шади ғожа бирнәччә қәдәм ташлиди вә хандин хелә арилиқта туруп қәддини руслидидә, қәтъий вә ишәнчлик авазда деди:

– Муһәммәт Һашимниң бешиға кәлгән мүшкүлатларни аңлишим биләнла, алий һәзрәтлири, сизгә алдиридим.

– Биз үчүн сизниң пикриңиз муһим. Баш вәзир Қаришәр валисиға ярдәмгә мениң оғлум шаһзадә Төмүр султанни әвәтиш тәкливини бериватиду.

Бу гәпләрни қилидекән, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан бешини едәнгә тәккүзүп дегидәк егилип турған баш вәзиргә нигаһ ташлиди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханға башқа намзат көрситишни көңлигә пүкүп қойған Шади ғожа дәрһал вәзийәтни пәмлидидә, келишиштин башқа амал йоқлуғини чүшәнди.

– Униңдин артуқ намзатниң болуши мүмкин әмәс. Абдурeһимни нәқ тәхт вариси тизгинлиши керәк.

Азирақ сүкүнаттин кейин, Шади ғожа авазини өзгәртмәйла қошумчә қилди:

– Алий һәзрәтлири, сизниң иҗазитиңиз билән шуни ейтмақчимәнки, Төмүр султанға ярдәм бериш үчүн Искәндәрниму қошуп әвәтиш әқилгә мувапиқмекин.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан бу тәклипкә инкас қайтурмиди. У баш вәзиргә көзиниң қуйруғида қарап қойди. Бу қараш Шади ғожиниң диққитидин сирт қалмиди.

Баш вәзир ханниң бу қаришини пикир ейтишқа берилгән пурсәт дәп чүшәнди.

– Искәндәр – Муһәммәт Һашимниң бир туққан иниси, шуңа муһтәрәм Шади ғожиниң Искәндәрни акисиға ярдәмгә әвәтиш һәққидики пикри орунлуқтур, алий һәзрәтлири.

Очуғини ейқанда, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан өзиму Төмүр султанға қошуп шаһзадиләрниң бирини әвәтишни ойлиған.

Шади ғоҗиниң буни әттәй қилғанлиғи Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң каллисиға кирмигән, чүнки ғоҗа Худабәнди билән Абдуреһим султанниң аилилири арисида овҗ еливатқан зиддийәтни диққәт билән күзитиватәтти.

Баш вәзирниң қоллишиға еришкән Шади ғоҗа гепини давамлаштурди:

– Төмүр султан билән Искәндәрниң, алий һәзрәтлири, Қаришәрдә тәртипни орниталайдиғанлиғиға һечқандақ шәк-шүһбә йоқ. Бу ишлар бир тәрәп қилинип болғандин кейин, Искәндәрниң Кучар валилиғиға тайиланғанлиғи әқилгә мувапиқ болар еди. Акисиға йеқинирақ.

Бу тәклиптә Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан һечбир ғәрәзниң йоқлуғини һис қилди. У мәзкүр тәклипни мәнтиқигә уйғун дәп һесаплиди.

Лекин баш вәзир, еһтимал, Шади ғоҗиниң сөзлиригә еһтиятлиқ билән қариди болғай, өз пикрини билдүрди.

– Муһтәрәм Шади ғоҗа, әгәр Худабәнди султанниң варислири, әлвәттә, хан алийлириға вакаләтән, хошна икки шәһәрни башқурса, дөләткә бирәр зиян әкелеши мүмкинғу? Сиз қандақ ойлайсиз?

– Немишқа зиян әкелидекән? Уларниң һәр иккисини алий һәзрәтлири әвәтиватқан турса! Улар техи бу лавазимға еришкәнлигигә миннәтдар болиду! Униң үстигә Искәндәрниң өмүрлүк җүпти Паша Ханум хан алийлириниң қизи әмәсму!

Искәндәрниң Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханға күйоғул екәнлиги һәммигә аянди, шуңа буни әслитип өтүш артуқ еди.

Амма Шади ғоҗиға көп имтиязлар берилгән. Һәр һалда, баш вәзиргә қариғанда униң имтиязлири нурғун еди.

Униңдин ташқири, Искәндәрниң, худди Муһәммәт Һашим охшаш, өгәй болсиму Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң җийәни екәнлигини һәммә биләтти.

Шундақ болсиму, баш вәзир бош кәлмәйвататти.

– Бүгүн Искәндәр султан Ақсуни башқуруватиду. Мүмкин, алдирақсанлиқ қилмаслиқ керәкту?

У өзиниң артуқ гәп қилип қойғанлиғини чүшәнди болғай, җимип қалди вә Шаһ Шуджидин Әхмәт ханға баш егип, қошумчә қилди:

–Әлвәттә, бу мениң әрзимәс пикрим...

Шаһ Шуджидин Әхмәт хан катипқа қариди. Катип Худабәндиниң иккинчи оғли, Муһәммәт Һашимниң иниси Искәндәрниму Абдуреһимға қарши җүрүшкә атлинидиғанлиғи тоғрилиқ пәрманни йезишқа киришти. Муһәммәт Һашимниң қаза болғанлиғи һәққидә Яркәнттә техи һечким билмәтти.

Төмүр султанға атиси Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң буйруғини йәткүзүш үчүн, чапармән дәрһал Қәшқәргә атланди.

Искәндәр султанниң ләшкири асасий қошунға Ақсуда қошулуши керәк еди.

Аридин үч һәптә өтүп, Төмүр султан билән Искәндәрниң бирләшкән қошуни Қаришәргә йеқинлашқанда, у йәрдә һәммә нәрсә тиничланғанди.

Муһәммәт Һашимниң өлүмидин кейин, Абдуреһим Кучарнила әмәс, шундақла Қаришәрниму қалдуруп кәтти. У Худабәнди оғлиниң қазаси үчүн интиқам елиниши муқәррәрлигини чүшәндидә, Турпанға қайтип кәлди.

Униңдин ташқири, Қаришәр Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң назарити астида қалса, Турпанниң бехәтәрлиги үчүн капаләт болалайду, дәп ойлиди Абдуреһим.

Абдуреһим һәммини, шу җүмлидин Төмүр султанниң кәлгүсидә ташлайдиған қәдәмлирини һесаплап қойди. Шаһзадиниң аччиғи чос миҗәзини билидиған Абдуреһим, униң Қаришәргә әвәтилидиғанлиғиға гуман кәлтүрмәтти. Шуңа Абдуреһим Яркәнт қошунининң рәһбири Төмүр султанниң ғиҗиғини кәлтүридиған иш қилмасқа тиришти.

Шундақ болсиму, Төмүр султан Қаришәр әтрапидики йеза-кәнтләрни булаң-талаң қилип, Турпанға йол тутмай, Қәшқәргә қайтти. Авал у Яркәнткә бериши керәк еди.

Искәндәрму акисиниң өлүмигә қайғуруп, Ақсуға қайтип кәлди. У бәкму ғәмкин еди.

Лекин униң туйғулири Төмүр султанниң ички һалитидин пәриқлинәтти.

Искәндәр Турпанға берип, Абдуреһимни җазалашқа буйруқ бәрмигән Шаһ Шуджидин Әхмәт хан дәп ойлап, униңға рәнҗип қалған. У өзиниң бу хапилиғини һечкимгә ейтмиғини билән, қәтъий интиқам елишни қарар қилди. Акисиниң өлүми үчүнла әмәс, һәммидин бурун өзигә азар бәргәнлиги үчүн җәзмән қисас алмақчи болди.

Икки күн Ақсуда болған Төмүр султан сиңлиси билән ичсир елишти. Акисини дайим тәлвә вә шалақ дәп һесаплайдиған Паша Ханум бу күнләрдә ери Искәндәргә қариғанда акисини тәмкин вә әқиллиқ екән дәп ойлиди.

Төмүр султан өзини-өзи тонумайвататти.

– Биләмсиз, мән апамни қаттиқ сеғиндим, – деди у пешайванда олтирип шам намизини күткәч. Ақсуға аста қараңғу чүшивататти.

– Удул Яркәнткә кетәмсиз?

– Һә, мән дадимиз һәм һөкүмдаримизға Қаришәрдә көргәнлиримни баян қилишим керәк.

– Апамға мениң саламлиримни йоллап қоярсиз. Апамни қаттиқ сеғиндим.

У җимип қалди, андин қошумчә қилди:

– Дадамниму сеғиндим...

Икки күндин кейин Қәшқәргә кона йол билән кетип берип, Төмүр султан сиңлиси билән болған мошу сөһбәтни хатирисидин өткүзди.

Яркәнткә алдирап кетип барған Төмүр султанға, немишкиду, сиңлиси Паша Ханумниң бирнәччә жил

Ақсуда турғандин кейин, аписи билән нурғун қетим көрүшидиғанлиғи, өзинизә, қериндашлири билән һечқачан учрашмайдиғандәк һис қилди...

6-бап

АБДУЛҺАДИНИҢ АЛАҺИДӘ МӘВҚӘСИ

Төмүр султан билән Искәндәр Қаришәрдин кетишигила, Абдуреһим шәһәргә қайтип кәлди вә һечбир қаршилиқсизла, уни егиләвалди.

Амма у Ақсуға жүрүш қилишни ойлавататти. Ақсу йолида йәнә икки шәһәр – Кучар билән Бай бар еди. Хусусән Байни ишғал қилиш мүшкүлди. Абдуреһим султан Кучарда техи йеқиндила Худабәндиниң чоң оғли Муһәммәт Һашимни қәтил қилиш тоғрилиқ буйруқ бәргән. Шуңа у Кучар мудапиәсиниң аҗиз екәнлигини биләтти.

Кучар Идиқут Уйғур дөлити, йәни Турпан уйғур дөлити дәвридә гүлләнгән будда мәдәнийитиниң нәмуниси еди. Кучар әтрапидики Қизил, Қумтура, Ачиғ-Иләк өңкүрлиридә Будда әкис етилгән ядикарлиқлар, тамдики йезиқлар, һәйкәлләр сақланмақта еди.

«Миң өй» вә башқа ядикарлиқлар Безәклик һәмдә Турпан ойманлиғиниң башқа җайлирида еди, бирақ улар Кучарда сақлиниватқан уйғур будда мәдәнийити нәмунилиригә йәтмәтти.

Абдуреһим султан бу ядикарлиқларниң һечқачан вәйран қилинмиғанлиғини вә өзлириниң қовм-әвладиниң асасчиси Туғлуқ Төмүр дәвридин етиварән ушбу будда ядикарлиқлирини уйғур дөләтчилигиниң бир қисми, уйғур хәлқиниң бир бөлиги һесаплинип, уларға ғәмхорлуқ қилиниватқанлиғини яхши биләтти.

Җими һөкүмран сулалә вәкиллири охшаш Абдуреһимму әң илғар мәдрисиләрдә тәһсил көрди, шуңа у өзлириниң мәшһур әҗдади Туғлуқ Төмүрниң жигирмә төрт яшқичә буддиға чоқунғанлиғидин хәвәрдар еди...

Абдуреһимниң қобулида болуп, тегишлик көрсәтмиләрни алған Турпан атлиқ ләшкириниң сәрдари валиниң миҗәзини яхши билгәчкә, қошунға жүрүшкә тәйярлинишни буйриди.

Қошунда йүз бәргән җанлиниш нөкәрләрни, онбеши, йүзбеши, миңбешиларнила әмәс, уларниң аилилиримиму – ата-анисини, хотун, бала-җақисини ләрзигә кәлтүрди.

Бир сөз билән ейтқанда, уруш муқәррәр еди. Бу әһвал, әлвәттә, һечкимни хурсән қилматти, амма, шундақ болсиму, уларниң зерикишлик бирхил турмушини өзгәртиветәтти.

Адәмләр җиқ жиғилидиған йәрләрдә – базарларда, кочиларда, һүнәрвәнләр ишхана-дуканлириниң алдилирида, мәсчитләрдә овҗ алған тәшвиш-әндишә, вәһимиләр қандақ туюқсиз пәйда болған болса, шундақ тезликтә тохтиди.

Абдуреһим султан һозуриға өзиниң һәрбий сәрдарлирини жиққандин он күн өтүп шундақ болди бу.

Нәқ он күндин кейин ләшкәрләргә Кучарға атлиниш тоғрилиқ буйруқ берилди.

Абдуреһим бу қетим хаталиққа йол қоймай һәрикәтлинишни қарар қилди. У Ақсуни бойсундуруш арқилиқ өзиниң асасий мәхситигә – тәхтни тартивелиш мәхситигә – йетиш мүмкин екәнлигини чүшинәтти.

Мошу кәмгичә униңға нери өтүшкә несип болмиған еди.

Һазир, Кучарға кетип берип, Абдуреһим башқа тактика қолланмақчи болди. У Кучарни өзигә җәңсиз қошувелиш үчүн, шәһәр валиси билән битим түзүшни қарар қилди. Шундақ қилғанда, Ақсу үчүн болидиған һәл қилғучи җәңгә күчни сақлап қелишқа болатти.

Кучарниң валиси тәбиитидин тадан вә тәдбирчан еди. Униң исми Абдулһади болуп, у пәқәт өзигила ишинәтти.

Абдуреһим қошунининң Кучарға йеқинлишиватқанлиғидин хәвәр тапқан Абдулһади дәрһал гарнизон башлиғи билән шәһәрлик мәсчитниң имамини чақиртти.

Қорққинидин әрвайи қириқ гәз учқан имам һелидин-һели сақилини сийпатти, гарнизон башлиғи болсизә, әксичә, дадил бир көрүнүш һасил қилишқа тиришип, қимирлимай туратти. Абдулһади уларниң ички һалитини бирдинла байқидидә, хатирҗәм қияпәттә тил қатти:

– Һәммә иш улуқ Аллаһниң қолида! Биз һазирчә Абдуреһимниң нийитини билмәймиз. Авал уни тиңшап көрәйли, андин, – у күлүмсириди, – андин өзимизниң тәкливини берәрмиз.

Имам тохтимай сақилини сийпаватагти, амма Абдулһадиниң жуқуридики сөзлиридин кейин, униңдики вәһимигә айлинай дәп турған қорқунуч сәл бесилғандәк болди. Гарнизон башлиғи болсизә, җәңчигә хас миҗәз көрситип:

– Нийитидин қәтъий нәзәр, биз уларға мунасип зәрбә беришимиз керәк! – деди.

Абдулһади йәнә күлүмсириди, амма униң бу қетимқи күлүмсиришидә наразилиқ әкс етилгән еди. Шундақ болсиму, у гәп қилмиди вә Абдулһадиниң хулқиға һәҗәпләнгән имам билән гарнизон башлиғи бир-биригә мәнилик беқип, салмиғини бир путидин иккинчисигә чүшәргәндиму сүкүт сақлашни давамлаштурди.

«У мени немишқа чақирттикинә? – ойлимақта еди имам. – Бундақ әһвалда қурал тутқанларни чақиртса купайә әмәсму. Мениң қиличим йоқ, һәтта болған һаләттиму, мениңдин келидиған пайда чағлиқ турса».

Гарнизон башлиғи һечбир хиял сүрмәй туратти. У Абдулһадиға бемәна қарап, униң һәрқандақ буйруғини, һәтта хүнүк буйруғини бәҗиришкә тәйяр еди.

Ниһайәт, Абдуреһим чоңқур хиялдин баш көтирип, гоя қаттиқ уйқидин ойғанғандәк, ойчан һалда зуван сүрди:

– Һәр иккиңлар Абдуреһим султанниң алдиға чиқисиләр.

Мени бетап болуп қалғанлиқтин, шәхсән күтүвалалмиди, дәп ейтисиләр. Әпу сорап, униң тәләплирини тиңшап келиңлар.

У өзини диққәт билән тиңшап турған имам билән гарнизон башлиғиға шу қәдәр йеқин кәлдики, әву иккиси деми ичигә чүшкән һалда адәттин ташқири бирнәрсә аңлисақ керәк, дәп ойлап, қулақлирини диң қилди.

Абдулһади бәкму пәс авазда:

– Әгәр униң урушуш нийити бар екәнлигини сәзсәңлар, бойсунидиғанлиғимизни ейтиңлар. Амма бизгә капаләт керәк. Шуңа у ишәнч нишани сүпитидә чоң оғлини бизгә әвәтсә, шәһәр дәрвазисини ачимиз. Кучар турғунлири җаза-зулумдин қорқиду. Яш Абдуллиниң биз үчүн капаләт һәм қоғдиғучи болидиғанлиғиға униң көзини йәткүзүңлар.

Абдулһади шүк болуп, җиддийлашти. Һелирақта өзини қаттиқ беарам қилған қорқунуч-вәһимә әнди Абдулһадини азаплаватиду, дәп ойлиди имам.

Бирақ Абдулһади қорқмиған еди. У бәк әсәбийлишип кәткәчкә, өзини басалмайвататти. Шундақтиму у өзини қолиға алди вә илгәрки хатирҗәм авазда пикрини ахирлаштурди.

– Буниң қорқутуш үчүн қилиниватқан доқ әмәслигигә униң көзини йәткүзүңлар. Яқ! Йоғуси! Униң қошунини көргинимиздә, бәк қорқуп кәттуқ дәңлар. Яш Абдулла Кучарниң дәрвизисидин кириши биләнла, мән уни мүрәмгә елип көтирип, Абдуреһимниң алдиға чиқимән. Уни ишәндүрүңлар!

Абдулһадиниң бу режисиниң әмәлгә ешишиға гуманланған имам билән гарнизон башлиғи ханидин чиқишиға, ойиниң ишқа ашидиғанлиғиға мутлақ ишәнгән Абдулһади уларниң кәйнидин қарап пичирлиди:

–Мүмкин, биз шәһәр тамлириниң сиртиға чиқмасмиз...

7-бап

ТӨМҮР СУЛТАННИҢ ӨЛҮМИ

Яркәнттин қайтип кәлгән Төмүр султан тәхт варисиға вә қелиплашқан әнъәнигә бенаән Қәшқәрдә қаливәрди. У пат-пат шикарға чиқатти.

Ява қушларға толиму бай тағ идир-қирлири шикарға чиққан овчиларни шунчилик қизиқтураттики, улар жаһандики җими нәрсини унтатти.

Төмүр султан тағда овлашни бәк яқтуратти.

Кейинки бирнәччә ай давамида Төмүр султан қандақту бир роһий чүшкүнлүккә берилип кәткәнди. Бәзидә у уштумтут дәрғәзәп болуп, мулазимлириға, әмирләргә ташлинатти.

Төмүр султан өзиниң шикарға чиқидиғанлиғидин Қәшқәр һәм Йеңиса турғунлирини вақип қилип қоюшни буйриди. Наһайити көп адәмниң һәмралиғида у тәнтәнилик рәвиштә шәһәрдин чиқип, Атушқа йол алди.

Буниңдин бирнәччә саат илгири Төмүр султан Қәшқәрниң ғайәт зор орда беғидики үзүм бараңлиғиниң астидики кәң бүглүккә селинған пахта көрпигә олтирип, бир йерим яшлиқ әлтәк оғли Султан Әхмәт билән ойниған.

Дадиси билән ойниған бу балиниң исми алтинчи атиси – Яркәнт уйғур ханлиғиниң асасчиси Султан Саид ханниң оғли I Султан Әхмәтниң шәрипигә қоюлғанди.

Оғлини қучиғидин бошатқан Төмүр султан бағниң ичкирисигә маңди.

Төмүр султан чоң нәшпүт дәриғиниң кәйнигә йошурунди.

Оғли ушшақ қәдәм ташлап, дадисини издимәктә еди.

Ясавуллар балиға ярдәмләшмәтти, шуниң билән биллә

униң жиқилип чүшүп, бир йерини мәйип қиливелишидин әнсирәтти.

Шу әснада орда сарайниң аяллар туридиған қисми тәрәптики ишик ечилип, Төмүр султанниң рәпиқиси көрүнди.

Оғлиниң ичкириләп баққа кирип кетиватқанлиғини көргән ана униңға йеқимлиқ меһир билән қаратти. Йоған қосиғи униң һамилдарлиғидин далаләт берәтти. Униң чеһрисидин, гәрчә ери әмәлиятта хотуниға нисбәтән залим болсиму, бәхтияр турмуш кәчүрүватқанлиғи сезиләтти.

Алма дәриғигә хелә вақит йөлинип турған аял ахири оғлиға вақириди:

– Султан Әхмәт! Аста, балам! Жиқилма!

Announced Аписиниң үнини аңлиған Султан Әхмәт тохтиди. У қорққинидин аваз чиққан тәрәпкә қарашқа җүръәт қилалмай, қоллирини кәргән, чатирини ачқан күлкилик бир һаләттә туратти.

Бирәр дәқиқидин кейин, нәшпүт дәриғиниң кәйнидин Төмүр султан чиқип, оғлини чақирди.

– Оғлум, бу яққа кәл! Мана мән, алдиңда туримән!

Дадисиғичә болған арилиқ йеқин болғачқиму яки бала техи бурулушни билмәттиму, әйтәвир, Султан Әхмәт алға қарап бирнәччә ушшақ қәдәм ташлиди.

Аниму баққа алдириди әнди. Төмүр султан оғлини қучақлап көтирип, орда сарай таман меңишиға, униң хотуни йеқинлашти уларға. Бағдин үчәйлән тәң чиқти.

Ана билән бала өз ханисиға кирип кәтти. Төмүр султан бүглүкләрниң биригә чөктидә, мусәлләс кәлтүрүшни буйриди.

Әйни чағларда көплигән адәмләр бу ичимликни әвзәл көрәтти. Төмүр султанму бу җәһәттин истисна әмәс еди. Яркәнт уйғур ханлиғида үзүмдин тәйярланған мусәлләс билән әң алий дәриҗилик адәмләрни – әлчиләрни,

содигәр-тиҗарәтчиләрни, һәтта хошна мәмликәтләр рәһбәрлирини – меһман қилатти.

Көплигән карванлар ғайәт зор сапал козиларға қачиланған мәзкүр ичимликни шәриқтики Хитай билән Моңғулиядин ғәриптики Иран билән Европиға апиратти.

Мавриннәһр билән Һиндистанда болсизә, өзлири ишләпчиқарған мусәлләсни Қәшқәр, Турпан, Қағилиқта тәйярланған ушбу ичимликләр билән селиштуруш имканийитигә егә еди...

Сәл кәйпә һаләттә көплигән мулазимлириниң һәмралиғида Атушқа шикарға кетип барған Төмүр султан бу тәвәдики тағларда пада-пада жүридиған арқарларни овлаштин алидиған ләззәт һәққидә ойлап, арилап-арилап етини девитип қоятти.

Тәхт варисиға һәмра болуватқан әмирләр Төмүр султанниң чапқур етидин көз үзмәй кәлмәктә.

Торуқ ат биқинлириға тегиватқан Төмүр султанниң һәрбир тәпкисидин кейин чөчүп-сәскинип, ғоҗайиниға наразилиқ билән қарап қояттидә, алға қарап жүгрәтти.

Төмүр султан аччиғиниң чослиғини билидиған мулазимлар, һәтта униңға әң йеқин әмирләрму, бирнемә дейишкә җүръәт қилалматти.

Шикарчилар ташлиқ тағ етигигә ичкириләп киргәндә, алдин-ала чарлашқа әвәтилгән мәргән овчилар икки топқа бөлүнүп кәтти.

Биринчи топ арқарлар падисини шаһзадә меңиши еһтимал, дәп пәрәз қилинған йолға һайдаш үчүн тағ чатқили таман ат чаптурди.

Шикар бирнәччә күнгә молҗаланғачқа, иккинчи топ чедир тикишкә җай издәш билән бәнт болди.

Төмүр султан овни толиму яхши көрәтти. Шикар униң үчүн һәрбий жүрүштин кейин иккинчи орунда туратти. Униң дадиси Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан билән бовиси III

Муһәммәт хан, әгәр улар Қәшқәр яки Хотәндә болуп қалса, имканқәдәр тақҗа шикарға атлинатти.

Навада һөкүмдарлар Керияғә берип қалса, йолваслар топ-топ жүридиған Лобнор көлиниң әтрапиға алдиратти.

Төмүр султан кичик вақтида момиси Меһринуш бегимниң чөчәклирини аңлашқа бәк хуштар еди. Меһринуш бегим чөчәкләрни шу қәдәр маһирлиқ билән ейтаттики, нәврисидә бу шикарларға момам беваситә иштрак қилған екәндә, дегән тәсәввур пәйда болатти.

Егәрдә азирақ чайқилип олтарған Төмүр султан момисиниң сөзлирини әслиди.

«Лобнор көлиниң йенида егиз қоюқ қомуч өсиду, – дегән еди Меһринуш бегим. –Униң ичидики атлиқ адәмни көрәлмәйсән һәтта. Шуңа әтрапиңға диққәт билән қарап меңишқа тоғра келиду.

– У қандақ? – чүшәнмәстин соратти Төмүр султан.

– Шундақ, қозам! Көлгә йетиш үчүн, бирнәччә күн меңиш керәк. Һәрқандақ пәйттә хәтәр туғулуши мүмкин. Йолваслар, жиртқуч қушлар, ява қаванлар дегәндәк. Амма Лобнорға йәткиниңдә, шундақ бир әҗайип гөзәл мәнзирә намайән болиду көз алдиңда.

– Бовамму шу көлдә овчилиқ қилғанма? – қандақту пәхирлиниш туйғусида соратти Төмүр султан.

– Бовaңму, боваңниң бовисиму йәнә җиқ ханлар.

– Бовамниң бовиси ким?

– Диққәт билән тиңша, қозам.

Меһринуш бегимниң вуҗуди һаяҗан билән мәғрурлуққа толуп-ташатти бундақ чағларда.

– Боваң Муһәммәт ханниң бовисиниң исми Султан Саид хан еди. У акиси Мәңсүр хан билән бизниң дөлитимизни қурған. Султан Саид хан җәнуптики алтә шәһәрни бирләштүргән, шуңа бу зимин Алтишәр дәп атилиду. Алтишәргә Яркәнт, Қәшқәр, Хотән, Йеңисәр, Үчтурпан

вә Ақсу кириду. Мәңсүр хан Уйғурстанни башқурди. Униң тәркивигә Турпан, Қумул, Қаришәр, Корла, Кучар, Бәшбалиқ, Алмилиқ кирди. Улар бирлишип, Яркәнт уйғур ханлиғини қурған.

– Һә, билдим, мениң әң қери бовам Султан Саид хан болған екәндә?!

– Шундақ десиму болиду, бирақ униң өзиниң бовиси болған.

– Униң исми немә еди?

– Биринчидин, Султан Саид ханниң дадисиниң исми Султан Әхмәт хан еди. Униң дадисиниң исми Юнус хан болған һәм у җими Моғулистанниң әң қудрәтлик һөкүмдари еди. Нәқ шуниң үчүн бизниң мәмликитимизниң иккинчи нами – Моғулия дөлити.

– Юнус хан Яркәнттә турғанма?

– Яқ, қозам, у башқурған дөләтниң пайтәхти Ақсу еди.

– Мән чоң болғанда, шу йәргә баримән һәм әшу шәһәрни башқуримән.

– Мақул, қозам, һазирчә сән көп нәрсиләрни үгинишиң керәк».

Төмүр султан мошуларни хиялидин өткүзди һазир. Мулазимлар чедирға йеқинлашмақта еди. Тәхт варисиға һәмра болуватқанлар хелә җанлинип қалған.

Бәзи овчилар һәзиллишипму қоятти.

Гайилири болсизә, сәһәрдә башлинидиған овдин ләззәтлинидиғанлиғиға хуш еди.

Йәнә бәзилириниң қосиғи бәк ечип кәткәчкә, чапсанирақ ғизалинип, мусәлләс ичишкә алдиратти.

Төмүр султан үстүн кәйпиятта әтрапиға көз ташлимақта. Тағниң таза һаваси уни хелә тетикләштүргән. У әнди егәрдә йерим йетип, етиниң биқинлириға тәпмәйвататти.

– Немишқа демиңлар ичиңларға чүшүп кәтти? Қени, шох-шох нахшиларни ейтиңлар!

Дәрру Төмүр султанниң қешиға дап тутқан бир жигит йетип кәлдидә, нахша башлавәтти.

Мулазимлар җанлинип, нахшиға қошулди. Төмүр султанни йәнила хияллар әсир қиливалди. Бу қетим Төмүр султан өзиниң некаһ тойи болған күнни хатирисидин өткүзди. У шу күни яш хотуниға қарап:

« – Тунҗа оғлумизға даңлиқ әҗдадим Султан Әхмәт ханниң һөрмитигә Султан Әхмәт дәп исим қойимиз.

Хотуни һечбир етираз билдүрмигәнди, билдүрүшиму мүмкин әмәсти. Мүҗәзи чос Төмүр султанға һә дейиштин башқа амал йоқти».

Төмүр султан башлиқ шикарчилар чедир тикип, ғизалинишқа киришти.

Овни таң сәһәрдә башлаш келишилгән. Маңидиған йолларму бәлгүлинип болған. Чарлашқа кәткән овчилар арқарларни тағ етигигә – Төмүр султанниң оқясиға һайдашқа тәйяр.

Төмүр султанни уйқидин ойғитишму келишилип болған.

Кейинки қоналғуниң орниму бәлгүлинип болған.

Қисқиси, худди илгәрки шикарлардикидәк, һәммә нәрсә алдин-ала өлчинип, әқил таразисидин өткүзүлүп болған. Бу әлмисақтин бери қелиплашқан вә һеч бузулмай келиватқан әнъәнә еди.

Амма бу қетим әнъәнә бузулди. Төмүр султан арам алмиди. Арам елишниң зөрүрлүги һәққидики тәклипләрни рәт қилди. У һәтта өз чедириниң босуғисиниму атлимиди. Башқа әмирләрниму арам елишқа қоюп бәрмәй, кечини гүлхан йенида мусәлләс ичиш билән өткүзди.

Сәһәрдә, атларни егәрләш тоғрилиқ буйруқ техи берилмигәндә, Төмүр султан егәрдә олтиратти. Кәйнидин меңишни буйруп, һерип-чарчиған мулазимларға қарапму қоймай, өзиниң хушхой кәйпиятини йәнә бир мәртә намайиш қилған Төмүр султан етини тағ тәрәпкә чаптурди.

Наразилиғини сиртиға аранла чиқирип, өз ара пичирлашқан әмирләр султанниң кәйнидин меңишти. Улар тәхт варисиниң тәрса миҗәзини биләтти, амма бундақ болуп кетишини тәсәввур қилипму бақмиғанди. Өзиниң егәрдә аранла олтириватқанлиғини аз дегәндәк, әмирләрни арам алғузмай, мусәлләс ичишкә мәҗбурлиди.

Тағ чоққисида арқарлар падиси көзгә челиқти. Төвәндә қарийип көрүнгән атлиқчанларни көргән архарларниң сәркиси бойнини мәғрур созған һалда немә қилиш керәклиги һәққидә ойлиниватқандәк туруп қалди.

Төмүр султан, шу әснада, яни қолиға елип, уни бәтлимәйла, арқарлар сәркисиниң һәрикитигә зәң селип қарашқа башлиди.

Уштумтут жуқуридин таш ғулиғили турди. Төмүр султанниң мулазимлири ғоҗайини тәрәпкә ат чаптурди. Тәхт вариси панаһ издәп, етини тағниң ян бағриға буриди.

Атниң туяқлири туюқсиз ташларниң арисиға қисилип қалди. Таш қапқандин қутулуш үчүн, сиқирап ағриватқиниға қаримай, ат путини қаттиқ тартти. Төмүр султан тәңпуңлуғини йоқаттидә, аттин жиқилди.

У бешини көтәрди вә жуқуридин оқтәк чүшүп келиватқан йоған ташларни көрди. Техила таш қапқандин чиқалмай турған етиниң биқиниға иштирилгән Төмүр султан ғулап чүшүватқан ташлардин өзини қачурмақ болуп, тағқа қарап жүгәрди, амма байқимиди болғай, алдидики чоңқур ярға чүшүп кәтти...

Аридин бирнәччә саат өткәндин кейинла, әмирләр Төмүр султанниң җәсидини ярдин чиқиралиди.

Ғоҗайининиң иштәргәнлигидин аман қалған етиға Төмүр султанниң җәсидини артип, төвәнгә чүширишти мулазимлар.

Нәқ шу дәқиқиләрдә униң рәпиқисиниң көзи йоруған еди...

8-бап

ҚӘШҚӘР АБДУЛЕТИПНИ КҮТМӘКТӘ

Шаһ Шуджидин Әхмәт хан билән Ханум Пашаға тунҗа оғлиниң өлүми наһайити еғир кәлди. Хан қайғудин қарисиға өртилип кәтти, хотунизә, һәтта тамақтинму қалди.

Әмирләр билән сарай әһли немә қилишни билмәтти.

Дәпин мәрасимидин бирнәччә күн өтүп, Шади ғожиниң қорғиниға сарайдин мәхсус чапармәнләр әвәтилди. Улар «қаратағлиқлар» рәһбиригә Шаһ Шуджидин Әхмәт ханни еғир һаләттин чиқириш тәкливи билән барғанди.

Яркәнтниң четигә орунлашқан катта қора-җайға йеқинлашқан икки чапармән өзлирини гоя даңлиқ содигәрниң өйигә келип қалғандәк һис қилди.

Давузниң һәр икки қанити улуқ ечилған. Кәң-таша һойлида көплигән малай, чакарлар жүрәтти. Улар өйниң оң тәрипидики язлиқ аш өй билән йүзлигән адәм сиғидиған ләмпиниң арилиғида жүгрәп, хизмәт қиливататти. Онлиған ат, кала, йүзлигән қой-өшкә сиғидиған еғил, қотанлар билән уларниң кәйнидә созулуп ятқан ғайәт зор бағдиму хизмәткарлар өз ишлири билән бәнт.

Шәһәрниң Яркәнт базириниң йениға җайлашқан вә бүк-барақсан гөзәл бу мәһәллидә асасән содигәр-тиҗарәтчиләр яшатти. Шуңа Шади ғожиниң өй-җайиға тунҗа қетим қәдәм басқан киши мәзкүр қорани бирәр содигәргә тәәллуқ дәп ойлап қелиши мүмкинди.

Амма икки вәзийәт бундақ ойлашқа гуманландуратти.

Биринчидин, қанатлири улуқ ечилған дәрваза йенида хотән хәнҗәрлири билән қуралланған ясавуллар туратти. Улар қорғанға кирип, чиқиватқанларни диққәт билән күзитәтти.

Содигәрләрниңкигә охшайдиған бу өйдә сода тиҗарити билән шуғуллинидиғанларға тән бирнәрсә – мал-товар йоқ еди.

Ләмпиләр астиға қоюлған бәлдиңләрдә олтарған һәмдә өйгә кирип, чиқиватқан вә пиядә яки атлиқ келип-кетиватқан адәмләр Шади ғоҗиниң муритлириниң көплүгидин далаләт берәтти. У дадиси Исһақ ғоҗа асасини салған сопилиқ җамаәниң ишлирини хелә утуқлуқ маңғузувататти.

Чапармәнләр қорғанниң һойлисиға кирип келишигә, өйниң кәң пешайвинида турған икки киши жүгрәп келип, атларниң чулвурлирини алди. Меһманларниң қандақ мәхсәттә, қандақ мәсилә бойичә келишини ениқлашму әшуларниң өшнисидә.

Чапармәнләрниң бири аттин чүшмәйла, хан мөри бесилған липапини узитишиға, пешайванда уларни диққәт билән күзитип турған үчинчи мурит Шади ғоҗиға алдириди.

Шади ғоҗа едәнгә селинған юмшақ көрпиләрдә учисиға йеник көк чәкмән, бешиға шундақ түстики допа кийгән қияпәттә олтиратти.

Мурит Шади ғоҗа олтарған бөлминиң йениға келип тохтиди.

Бөлмә ишиги очуқ болсиму, жигит униңға киришкә җүръәт қилалмиди. У Шади ғоҗа бөлмиси ишигиниң қешида турған йәнә бир муритниң йениға келип тохтиди.

Шади ғоҗа тәсвий тартқан қияпәттә Төмүр султанниң өлүмидин кейин ханлиқтики вәзийәтниң бир қәдәр еғирлашқанлиғи һәққидә ойлаватикатти. «Әнди Абдуреһим дәрру баш көтиридиған болди. Шуңа Абдуреһимни буниңға йол қойғузмаслиқ лазим. Униңға һәргизму пурсәт бәрмәслик керәк», дегәнләрни хиялидин өткүзмәктә еди.

Бу ишларда өзиниң қандақ роль атқуридиғанлиғини у техи билмәтти. Дәл шу чағда униң муритиниң қисқа йөтили аңланди.

– Устаз, орда сарайдин адәмләр кәпту, – деди у.

Һәтта бешиниму буримай, тәсвий тартишни давамлаштурғач сориди Шади ғожа:

– Нәччә киши?

– Икки.

Униң чеһрисидә аччиқ күлкә әкс етилди:

– Немә, бари-йоқи иккилима?

Мурит бу соалларниң тегигә йетәлмәй, немә дәп җавап беришни билмәй турғанда, Шади ғожа:

– Кирсун, – деди.

Бөлмигә чапармәнләрниң бири кирди. У тәмкинлик билән тазим қилди вә, еһтимал, өзиниң ордида хизмәт қилидиғанлиғидин мәғрурланди болғай, гедәйгән һәм, шуниң билән биллә, әдәп-һөрмәт билән деди:

– Әмирләр сизниң ордиға қәдәм тәшрип қилишиңизни илтимас қиливатиду. Маңа сизни узитип бериш тапиланған. – У мөр бесилған липапини сунди ғожиға.

Шади ғожа бешини лиңшитип қойди вә муритиниң чапармән қолидики липапини алғанлиғини көргәндин кейин, тәсвийни алдиримай үстидә муққәдәс Қуръан ятқан яғач тәкчигә қойдидә, орнидин туруп, хошна бөлмигә чиқти.

Көкүч чәкмининиң үстигә шундақ түслүк пәшмитини кийип, сәллисини орап, ишик таман маңди.

Бир қаримаққа һәммә өз иши билән бәнт, Шади ғожини күзитиш һечкимниңму бешиға кәлмигәндәк билинәтти. Амма әмәлият башқичә еди. Әксичә, һәммә өз иши билән бәнт болғини билән, өз сәркисини диққәт билән күзитиватати.

Муритларниң бири ойнақлап турған қара атни йетиләп, пешайванға кәлгәндә, йәнә төрт мурит сәркисини бәлгүләнгән мәнзилгичә узитип бериш үчүн, бағланған атлириниң чулвурлирини йешиватати. Шади ғожиниң қара етиниң егәр-тоқуми билән жүгини, орда чапармәнлириниң

күмүч билән безәлгән ат әслаһлириға нисбәтән, бәкму аддий еди...

Пүтүнсүрүк бир ханлиқ ордисидин мәхсус ат чаптуруп кәлгән Яркәнт әмирлириниң чапармәнлири өзлирини һақарәтләнгәндәк һис қилди, чүнки уларға ишәнмигәндәк, Шади ғоҗиниң адәмлири һечбир гәп-сөзсиз, сәркисини узитип бармақта еди.

Әмәлиятта Шади ғоҗиниң муритлири ениқ-рошән қаидигә – «қаратағлиқлар» сәркисиниң бехәтәрлигини толуқ тәминләш қаидисигә – риайә қилип иш тутқанди.

Ордиға кирип кәлгән Шади ғоҗа калачлирини йешип, мәхсус тәкчигә қоюп, юмшақ өтүги билән гиләмни дәсишигә, баш вәзир, ишик аға вә башқа алий әмәлдарларниң диққәт-еһтирамиға бөләнди.

Ординиң худди Муһәммәт хан дәвридикидәкла йоруқ, һошияр күзитилидиған дәлһизлири арқилиқ маңған Шади ғоҗа ханлиқ алий әмәлдарлириниң хошамәт ичрә қилған саламлириға бешини лиңшитип қойди. Адәттә улар бундақ пәйттә аддий дәрвишләргә айлинип қалатти. Шади ғоҗа болсизә, өзини һәрқачан дәрвиш дәп һесаплатти.

Кичик қобулханиниң гөзәл ойма нәқишләр билән безәлгән мәзмут ишигигә йеқин кәлгәндә, һәммә җим болушти. Авал баш вәзир, андин қалған орда әһли башлирини әккән һалда дөләт һөкүмдариниң алдиға кирди.

Шаһ Шуджидин Әхмәт хан тәсликтә өзини қолға алди. Қарисиға өртилип кәткән ханға қарашниң өзи дәһшәтлик еди. Шундиму у тәхттин туруп, алға бирнәччә қәдәм ташлимақчи болди.

Баш вәзирни йеник иштәргән Шади ғоҗа дадиллиқ билән Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң йениға кәлди вә чоңқур егилип туруп тил қатти:

– Һәммә нәрсә Аллаһниң қолида. Биз буни әйнән қобул қилишимиз керәк.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан худди мошу гәпләрни күтүп турған әлпазда көрүнәтти. У миннәтдарлиқ туйғуда Шади ғоҗиға қәдини руслашқа вә қобулхана теминиң қешидики тахта тәрәпкә меңишқа ишарә қилди.

Баш вәзир билән ишик аға уларни әгәшти.

Тахтиға чөккән Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан Шади ғоҗиниңму олтиришиға иҗазәт бәр.

Шади ғоҗа миннәтдарлиқ билән егилип, тахтиға олтириши билән, Шаһ Шудҗидин хан пичирлап дегидәк зуван сүрди:

– Аллаһниң мәйли билән Төмүр султан бизни ташлап кәтти. Мән сизни, муһтәрәм Шади ғоҗа, иккинчи оғлум Абдулетип һәққидә параңлишай дәп чақирттим.

Шади ғоҗа бу гәпләрдин кейин оң қолини көксигә елип, бешини әгди.

– Абдулетип оғуллири сақ-саламәт жүриватқанду?

– Һә, Аллаһқа шүкри. Амма униң тәғдиридә өзгиришләр йүз бәрмәкчи болуватиду.

Ханниң бу сөзлиридин кейин ишиг аға билән баш вәзир бир-биригә сиңаян беқишти. Улар Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң нәқ һазир кичик оғли һәққидә гәп ачиду, дәп һәргизму ойлимиған еди.

Улар Шади ғоҗиниң ханни азирақ болсиму хатирҗәмләндүрүп, униңға Адуреһим султанниң дәвалирини бир тәрәп қилидиған ениқ тәдбирләр һәққидә мәслиһәт қилишини күткән.

Бираз сүкүттин кейин, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан гепини давамлаштурди:

– Буниңдин икки күн илгири бир топ қәшқәрлик бәгләр билән әмирләр тәзийә билдүрүп, пәтигә кәпту. Улар яш шаһзадә Абдулетипни Қәшқәргә әвәтип беришимни илтимас қиливатиду.

Шади ғоҗа өзини тәмкин тутушқа тиришти. Лекин униң

мошу сөзләрдин кейин чәкминининң янчуғиға қол селип, тәсвийини чиқирип, уни алдирап тартишқа башлиғанлиғи баш вәзирниң диққитидин сирт қалмиди.

Наһайити парасәтлик вә зерәк Шади ғоҗа қәшқәрлик әмирләрниң бу илтимаси «ақтағлиқ» җамаә сәркилириниң пикри екәнлигини бирдинла сәзди. «Ақтағлиқ» ғоҗилар Қәшқәрни өзлириниң қарарғаһи, ата мираси дәп һесаплатти вә әмәлияттa һәқиқәтәнму шундақ еди. Уларниң тәсири астидики Төмүр султанниң паҗиәлик өлүмидин кейин, әнди гөдәк Абдулетипниң үстидин назарәт орнатмақчи еди улар.

Бу интайин сәлбий йеңилиққа өзиниң мунасивитини билдүрмәскә тиришқан Шади ғоҗа аста сориди:

– Өзиңиз қандақ ойлайсиз, алий һәзрәтлири?

– Буниңда, мениңчә болса, мунасип асас бар. Сулалимиз әнъәнисидә тәхт вариси, – у мәрһум оғли Төмүр султанни ядиға алди болғай, җимип қалди. Андин өзини тутувелип, гепини давамлаштурди, – тәхт вариси Қәшқәрдә туруши шәрт. Мән өзәмму шу гөзәл шәһәрдә көп жил турдум әмәсму!

– Лекин Абдулетип султан техи бари-йоқи он яштиғу?

– Шаһзадимиз он биргә толди, – түзитиш бәрди ишик аға.

– Биз уни, сөзсиз, Қәшқәргә әвәтимиз. Гәп бу йәрдә униңға кимниң атилиқ (тәрбийичи) қилишида болуватиду.

Мәсилиниң үзүл-кесил йешилип болғанлиғини вә «ақтағлиқларниң» өз мәхситигә йәткәнлигини чүшәнгән Шади ғоҗа, шундиму уларниң утуғини баравәрләштүрүш үчүн өз тәсирини пайдилинишни қарар қилди.

– Раст, атилиққа көп нәрсиләр бағлиқ, – деди.

– Бизму сизниң бу тоғрилиқ пикриңизни аңлап бақмақчи едуқ.

– Ундақта, – Шади ғоҗа бир дәқиқә ойланди, андин

салмақлиқ қияпәттә давамлаштурди гепини, – Абдуғопур Сағричи зор нопузға егә.

Баш вәзир билән ишик аға йәнә бир-биригә қарашти, амма етираз билдүрүшкә җүръәт қилалмиди.

Шади ғоҗа, шу әснада, бу әрзимәс ишни өзиниң иштракисиз йешишкә болаттиғу, дәп ойлиди. Униң үстигә Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан бу мәсилини һәл қилип болған турса.

Шади ғоҗа ханниң иҗазити билән ордидин чиқмақчи болуп турғанда, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан тәшвишлик вә муһим муәмма тоғрилиқ сөз қозғиди. Гәп Абдуреһим һәққидә еди.

– Төмүр султанниң паҗиәлик өлүми мени гаңгиритип қойди. Мениң мәккар кичик дадамни Төмүр султан тутуп туратти әмәсму, – деди Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан.

Хан гепини түгәтмәйла, Шади ғоҗа ичидин толиму хурсән болди. Шади ғоҗиниң бу мәсилигә аит иш-һәрикәт режилири тәйяр еди. Ушбу режиниң әмәлгә ешишини тәминләйдиған шәрт-шараит, ханниң бу режини қобул қилиши үчүн дәйдиған сөзлири һазир еди Шади ғоҗиниң.

Қисқиси, көплигән түнләр давамида кирпик қақмай, ушбу мәсилә үстидә баш қатуруватқан Шади ғоҗа өз пикрини ейтиш пурситигә егә болди. Техи бирнәччә саат муқәддәм турпанлиқ Абдуреһим һәққидә ханға ениқ бирәр тәклип беришни билмәтти у. Һазирзә, беваситә Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң гәплиридин кейин, Шади ғоҗа бир карарға кәлди.

– Абдуреһим султанниң алдини елиш керәк. У бизгә һуҗум қилғичә, биз җүрүшкә атлинишимиз лазим. Қаришәрни, мүмкин болса, Турпанни егиләвелишимиз шәрт.

Бундақ пикирниң өзлириниң бешиға кәлмигәнлигигә көпчилик тәәҗүпләнди. Һәқиқәтәнму, Абдуреһим султанға қарши һуҗум қилип, униңға ханлиқ күч-қудритини көрситип қоюш керәк.

Баш вәзир Шади ғоҗиниң пикрини йәниму чоңқурлаштуруп, тил қатти:

– Җими шәһәрләр билән тәвәләрниң күчини җәлип қилиш лазим.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан, гоя қандақту бир қудрәтни һис қилғандәк, тахтидин туруп, Кичик қобулханиниң оттурисиға қоюлған тәхт көчәрмиси һесавидики җайға кәлдидә, башлирини егип турған баш вәзиргә, ишик ағиға һәм «қаратағлиқ» сопилар сәркиси Шади ғоҗиға қариди.

Қәлбини егиләвалған дәрт-әләм, һәсрәт искәнҗисидин азат болди, әтималим, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан илгәрки қияпитигә кирди һәм Абдуреһимға һуҗум қилип, оғлиниң паҗиәлик өлүмини унтушқа тиришқан кишидәк, тәхткә олтармайла һөкүм қилди:

– Қаришәргә җүрүшкә тәйярлиниңлар. Җими шәһәр, йеза-кәнтләргә чапармәнләрни әвәтиңлар!

9-бап

ҚАРИШӘР АБДУРЕҺИМҒА САДИҚ БОЛУП ҚАЛДИ

Яркәнт уйғур ханлиғиниң бирләшкән қошуни мәмликәтниң шәрқий тәвәсигә бирнәччә мәртә җүрүш уюштурди.

Қошунниң асасини Яркәнт билән Хотәнниң миңлиған адәмдин ибарәт ләшкири тәшкил қилди.

Җүрүш давамида уларға Қәшқәр билән Үчтурпан һәрбий отрядлири қошулди.

Яхши қуралланған атлиқ ләшкәр авал Ақсуға җәм болди, андин Бай һәм Кучар арқилиқ Корлиға атланди.

Қаришәр билән Турпан қошуни уларниң йолини тосиди.

Ака укини, қериндаш қериндашни өлтүридиған уруш еди бу. Пәқәт шаһзадиләрла әмәс, һәр икки тәрәпниң һәрбий сәрдарлириму бир-биригә йеқин қериндаш еди.

Мирза Һашим Чурас Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң бирләшкән қошунининиң сәрдари болуп бәлгүләнди.

Униң йеқин туққини Муһәммәт Вәлибәг Чурас, әксичә, Абдуреһим султан қошунини башқуратти.

Қошун Ақсуға җәм болғанда, Мирза Һашим Чурас очуқ җәң қилишни тәклип қилған. Һәрбий кеңәштә у сәл әсәбийләшкән һалда:

– Бәс! Вақит йәтти! Биз һалакәт гирдавиға келип қалдуқ! Мән буниң һәммисигә хатимә беримән! – деди.

Ақсу вилайитиниң валиси Искәндәр султан ичидә сәрдарниң мәнмәнлигигә күлүмсирәп қойғини билән, сиртиға чиқармиди.

У Яркәнт һәм Хотәндин кәлгән һәрбий башлиқларға қизиқиш билән қаримақта еди. Қариғансири, җүрүшниң муваппәқийәтлик аяқлишидиғанлиғиға гуманлинатти.

Бир туруп Искәндәр султан Абдуреһим натоғра иш тутуватсиму, бирақ униң дәваси орунлуқ дәп ойлатти. Искәндәр султанниң Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханға наразилиғи бар еди, чүнки һөкүмдар акиси Муһәммәт Һашимни өлтүргән қатилни мунасип җазалимиғанди.

Иккинчи тәрәптин, асасий гуна Абдуреһимда еди. Мошуларни ойлап, беши қатқан еди Искәндәр султанниң. Униң көңлини гуман басқан.

– Очуқ җәңдә мән исиянчиларни терә-перәң қиливетимән! Улар шәһәргә кирип, йошурунупму үлгирәлмәйду! – дәтти қизирип-бозирип Мирза Һашим Чурас.

– Амма биз турпанлиқларниң сан җәһәттин биздин кам әмәслиги тоғрилиқ мәлумат алдуқ, – дәп етираз билдүрди Үчтурпан атлиқ ләшкириниң башлиғи.

– Бирақ уларда қәйсәрлик төвән!

– Яқ, сиз бәкму чоң чағлавәттиңиз өзиңизни!

Мирза Һашим Чурас бу гәпләрни ейтқан ләшкәр бешиға етилиштин өзини тәсликтә басти.

Искәндәр султан қелиплашқан вәзийәтни юмшитиш үчүн, мусәлләс һәм мевиләрни әкиришни буйриди.

Хизмәткарлар һәрбий кеңәш өтүватқан Ақсу қорғинининиң қобулханисиға киргичә, ушбу һәрбий кеңәш әзалири топларға бөлүнүп, булуң-булуңларға тарқилип кәтти.

Қорғанниң сол қанитиға орунлашқан мәзкүр қобулхана бенаси егиз һәм йоруқ еди.

Қорған Яркәнт уйғур ханлиғиниң асасчиси Султан Саид ханниң бовиси Юнус хан дәвридә селинған.

1469-жили Юнус хан җими Моғулистанниң һөкүмдари болуп тайинланди. Дөләтниң пайтәхти Ақсу еди. Қорғанда әйни чағларни әслитидиған көплигән қурал-ярақ сақлинип қалған: хәнҗәрләр, шәмшәрләр, нәйзиләр, ай палтилар, оқялар, қиличлар. Қорғанниң бөлмилири билән узун дәлһизлириниң тамлирида есиқлиқ туратти бу қурал-ярақлар.

Ақсулуқлар өзлириниң мәшһур әҗдади Юнус ханниң шәриқтин келип, дөләткә бесип киргән қалмақлар билән тоқунушқанлиғидин хәвәрдар еди. Амасанҗи тәйҗи рәһбәрлигидики қалмақларниң миғилдиған ләшкири Или дәриясиниң оң саһилида җәң башлиғанди.

Дүшмәнни тар-мар қилған Юнус хан Ақсуға тәнтәнилик қайтип кәлгән еди шу чағда. Кейинирәк шәһәр турғунлири дүшмәндин қоғдиниш үчүн қурал-ярақ сақлиған.

Бу әнъәнә Юнус хан вә униң оғуллири I Султан Маһмут хан билән I Султан Әхмәт хан дәвридиму йоқалмиған.

Умумән, Юнус хан дәвридә Моғулистан қудрәтлик дөләткә айлинип, гүлләнгән. Юнус хан болсизә, бирләштүргүчи сүпитидә тарихта қалди. Чүнки у һөкүмдарлиқ қилған чағда, мәмликәт зимини бәк кәңәйгән еди.

Булардин ташқири, Юнус ханниң икки нәвриси икки әҗайип дөләт қурған.

Юнус ханниң нәвриси Султан Саид хан Алтишәр вә

Уйғурстан зиминида Яркәнт уйғур ханлиғини бәрпа қилған. Униң иккинчи нами Моғулия дөлити болған.

Юнус ханниң иккинчи нәвриси Заһириддин Муһәммәт Бабур Һиндистанға бирнәччә һәрбий жүрүш уюштуруп, у йәрдә Улуқ Моғул империясини қурған.

Һазир, топларға бөлүнүвелип, тамда есиқлиқ турған қилич, нәйзә, хәнҗәрләрниң астида туруп өз ара пичирлишиватқан Яркәнт уйғур ханлиғиниң сәрдарлири билән әмирлири бирнәччә күндин кейин болидиған тоқунуш өзлириниң даңлиқ әҗдади Юнус хан дәвридики қәйсәрликниң алий үлгисини көрсәткән тоқунушларға нисбәтән беһөдә, әрзимәс, тимаққа турмайдиған бир иш екәнлигиниң тегигә чүшинип йәтмәйвататти...

Пака, амма кәң шириләргә сапал козиларға қуюлған мусәлләс, дүгләк пиялә, кәң мис пәтнусларға селинған мевә-чевә қатарлиқларни қоюп, Искәндәр султанға баш егип чиқип кетишти хизмәткарлар.

Пәқәт икки сақи пака ширә йенида еһтирам билдүргән қияпәттә һәрбий сәрдарлар билән әмирләрниң олтиришини күтүп туратти. Улар әмәлдарлар бәк яқтуридиған үзүмдин ишләнгән мусәлләсни пиялиләргә қуюшқа тәйяр еди.

Қелин пахта көрпигә чөккән Мирза Һашим Чурас, хелә хатирҗәмләнди болғай, йәнә сөз башлиди.

– Мән турпанлиқларни үзүл-кесил тар-мар қилишни тәләп қилимән. Шундақ қилғандила, дөләткә қарши туғулған хәтәрдин қутулушқа болиду.

– Сизниң бу пикириңизгә һәммә қошулиду, лекин биз униңға қандақ еришимиз? Мошу мәсилини пиширивалған әқилгә мувапиқ мениңчә, – сапал пиялидики мусәлләсни сүмәргәч тәмкинлик билән гәпкә арилашти хотәнлик әмир.

Мирза Һашим Чурас униңға җавап қайтурмиди. Чүнки у өзини стратегиялик ишларға мәсъул, дәп һесаплатти. Қалған ушшақ-чүшәк мәсилиләр билән, униң ойичә, башқилар шуғуллиниши керәк.

Ариликта һөкүм сүргән җим-җитлиқни миңдин ошуқ атлиқ ләшкәр башлиғи – үчтурпанлиқ яш, нәпсанийити бәкму жуқури сәрдар бузди.

– Очуқ җәң әқилгә мувапиқ әмәс. Абдуреһим султан пистурма (засада) қуруп, тузаққа чүширивалсичу бизни? – деди.

Бу сөзләр көплигән етиразларни кәлтүрүп чиқарди. Һә, Мирза Һашим Чурас мәхситигә йәттә – қандақ турғуда җәң қилиш чоң бәс-муназиргә айланди.

– Қандақ пистурма тоғрилиқ гәп қиливатисиз? Абдурeһим унчилик мәккар әмәс!

– Абдурeһим қалмақларни башлап кәлмисә болаттиғу?!

– Һәқ гәп. Бу қарақчилар уштумтут пәйда болиду әмәсму!

– Қалмақлар? Биз һазир турпанлиқ уйғурлар һәққидә ойлишимиз лазим! Биз турпанлиқларниң қорқмас-қайтмас җәңчиләрдин екәнлигини тән елишимиз керәк.

– Амма бу уларни тар-мар қилишимизға тосалғу болалмайду.

Искәндәр султан бәс-муназиригә қатнашмай, җим олтиратти. У уйғурларниң бир-биригә болған ғәзәп-нәпритигә һәйран болуватати.

Буни әндила чүшиниватқанлиғиму уни тәәҗүпләндүрмәктә еди.

У Төмүр султан билән акисиниң интиқамини алимән, дәп Қаришәргә қилған ахирқи жүрүшидиму, кичик чеғида дадиси Худабәнди султан III Муһәммәт ханниң дөлитини зәйипләштүрүшкә интилғандиму бунчилик тәәҗүпләнмигән еди.

Мусәлләс һәддидин зиядә көп истимал қилинған һәрбий кеңәш мәҗлиси түн йеримдин ашқичә давамлашти.

Ниһайәт, оқчилар һуҗумидин кейин атлиқ ләшкәр җәңгә кирип, дүшмәнни терә-перәң қилиши керәк, дегән қарарға кәлди улар.

Өзлириниң қом-қериндашлири болған «дүшмән» билән тоқунушқа йәнә бирнәччә күн барлиғини көңлидин өткүзгән шир кәйпә әмирләр билән һәрбий сәрдарлар меһмандост Ақсуниң һакими тәрипидин алдин-ала тәйярлинип қоюлған бөлмиләргә меңишти.

* * *

Җәң чиңқи чүштә башланди. Мусәппә асманда парчә булутму көрүнмәйду. Қуяш өз нурини Корла зиминиға айимай чачмақта.

Оқячилар қураллирини бәтләп тәқ болғанда, Абдуреһим султанниң әсәбийлишиватқанлиғидин учур алған Муһәммәт Вәлибәг Чурас етиниң яйлини силап туруп:

– Әндишә қилмаңлар. Биз ғәлибә қазинимиз! – деди.

– Амма улар бу қетим дадил һәрикәт қилидиғандәк туриду!

– Әң муһими, режә бойичә иш тутуш керәк!

Абдуреһим султан Муһәммәт Валибәг Чурас билән келишкәндәк, бешини лиңшитти. У һәрбий ишта шөһрәт қазанған әвлатниң вәкили болған Муһәммәт Вәлибәг Чурасқа ишинәтти. Һазирму қарши икки тәрәпниң қошунини «чурас» уруғиниң вәкиллири башқурмақта еди. Улар бир-биригә қериндаш болсиму, өз һөкүмдарлириға садиқ еди.

Муһәммәт Вәлибәг Чурас җәң мәйданини диққәт билән күзитивататти. Мана униң буйруғиға бенаән, оқячилар икки яққа айрилип, атлиқ ләшкәргә йол ачти.

– Муһими, режә бойичә иш тутуш лазим! – тәкрарлиди у.

Абдуреһим султан асасий қошунға ярдәмгә келидиған қумуллуқ миң җәңчиниң барлиғини унтимиған.

Муһәммәт Вәлибәг Чурас режә тоғрилиқ тәкрар-тәкрар гәп қилғанда нәқ әшу қумуллуқ овчилардин, тағлиқлардин тәркип тапқан ләшкәрни нәзәрдә тутқанди.

Җәңдә нәқ қумуллуқлар һәл қилғучи роль ойниши керәкти.

Корлидин он икки чақирим йәрдики түзләң бирдәмдила қанға боялди.

Хотәнликләр, қәшқәрликләр, үчтурпанлиқлар, ақсулуқлар, кучарлиқлар корлиқларға, қаришәрликләргә, турпанлиқларға тохтимай һуҗум қилатти. Муһәммәт Вәлибәг Чурасниң режиси бойичә, қериндаш қериндашни, уйғур уйғурни өлтүрүватқан бу дәһшәтлик җәңни қумуллуқлар һәл қилиши керәк еди.

Қошунининң чекингәнлигини көргән Абдуреһим султан техиму әсәбийләшти. «Әгәр бирла нөкәр қачқили турса, җәңгә киргиливатқан миң қумуллуқму ярдәм қилалмамдекин», дегән ой чақмақ тезлигидә өтти униң каллисидин.

Неридики дөңдә туруп, Муһәммәт Вәлибәг Чурасниң мулазимлирини диққәт билән күзәтмәктә еди Абдуреһим султан.

Шу әснада Муһәммәт Вәлибәг Чурас наһайити хатирҗәм еди. Һәр һалда, униң чирайидин паракәндилик аламәтлири байқалматти. У җәңгә рәһбәрлик қиливататти, һәтта кичиккинә өзгиришләрму униң диққәт мәркизидин сирт қалматти.

Униң ләшкири чекиниватқан болсиму, вәзийәт анчә қорқунучлуқ әмәсти. Шуңа у бәлгү беришкә алдиримайвататти.

Искәндәр қәйсәрлик билән җәң қиливататти. Җирән қашқа мингән у ичкириләп кирип, дүшмән билән елишивататти. У чәбдәслик билән қилич уратти, өзигә кәлгән зәрбини әпчиллик билән қайтуратти. Абдуреһим султан қошунининң һалсизлиниватқанлиғини байқиған Искәндәр султан бу қетим мәсилининң үзүл-кесил бир тәрәп болидиғанлиғиға ишәнчә һасил қилди.

У өзининң урған қиличидин бурути техи хәт тартмиған

жигитниң товлап, аттин сирилип жиқилғанлиғини көргәндә, ғәлибиниң йеқин екәнлигигә көзи йәткәндәк болди. Турпанлиқ бомба сақал жәңчиму Искәндәргә тәқабил туралмай, етиниң бешини буриди.

Искәндәр чүшәнди: бирнәччә дәқиқә вә бомба сақалла әмәс, бәлки Абдуреһимниң җими ләшкири атлириниң бешини бурап, кәйнигә қачиду.

Амма дәл мошу мәзгилдә қапиғи түрүлгән Муһәммәт Вәлибәг Чурас йенидики жигиткә буйруқ бәрди. Жигит дәрһал хелә неридики дөңгә торуқ етини чаптурди.

Аридин қисқа вақит өтти. Амма бу вақит Абдуреһим билән униң ләшкәрлиригә бәкму созулуп кәткәндәк билинди. Шу мәһәл егиз дөңләр билән идирларниң кәйнидә йошурунуп турған қумуллуқ ләшкәр һуҗумға өтти. Атлирини һөкүрәң ташлитип кетип барған бу җәңчиләр қумул шевисидә шуар товлимақта еди.

Биқин тәрәптин зәрбә бәргән қумуллуқлар дүшмәнни қисип, ичкириләп кирмәктә.

Мирза Һашим Чурас дәрғәзәп болуп, какиримақта еди:

– Чекинишмә! Берилиш йоқ! Азла қалди! Аз!

Бирақ уни һечким тиңшимиди. Шундиму, Мирза Һашим Чурасниң буйруғиға бенаән әмәс, бәлки қарши тәрәпләр күчиниң тәхминән баравәр екәнлиги түпәйлила, қумуллуқлар һуҗумиға тәқабил туруш мүмкин болди.

Һәммә чүшәнди: һечким бу урушта ғәлибә қазиналмайду. Демәк, Абдуреһим султан ғәлибигә еришти дегән сөз.

Ениғираға, бир уруқтин чиққан икки сәрдарниң биригә – Муһәммәт Вәлибәг Чурасқа – амәт күлүп бақти.

Икки һәрбий сәрдар буни чүшәндидә, өз қошунлириға җәңдин чиқиш буйруғини бәрди.

Корла йенидики җәң мана шундақ аяқлашти.

Ғазатта шеһит болғанларни дәпин қилип болғандин кейин, һәр икки тәрәпниң қошуни өз лагерьлириға қайтишти.

Қаришәр Абдуреһим султанниң илкидә қалди.

Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң һөкмигә бола бирнәччә әмир билән бәгләр Ақсуда қалдурулди. Улар мәлум вақиттин кейин Абдуреһимға қарши йеңи жүрүш уюштуруши керәк еди.

10-бап

ИСКӘНДӘР СУЛТАННИҢ ХАИНЛИҒИ

Кейинки күнләрдә Искәндәр султан роһи чүшкән, бәкму мәйүс һаләттә жүрди. У дадиси Худабәнди билән дадисиниң дүшмини Абдуреһим султанниң һәқ екәнлиги тоғрилиқ көп ойлайдиған болуп қалди.

Бу ой униңда Қаришәр үчүн болған җәңдин кейин пәйда болған. Шу чағда йә дөләт башлиғи Шаһ Шуджидин Әхмәт хан, йә Турпан билән Қумулниң һөкүмдари Абдуреһим султан ғалип келәлмигән еди.

Ақсуниң валиси болған Искәндәр султан ушбу шәһәрниң тар кочилирида сәйлә қилидекән, униң тарихиға чоңқурлап киришкә башлиди.

Хотән мәдрисисидә тәһсил көргән Искәндәр султанниң балилиғи мошу шәһәрдә өтти. У ихтиярсиз Ақсу билән Хотәнни селиштуратти.

У башта Ақсуни өз тарихиға егә әмәс бир шәһәр дәп ойлиғанди. Искәндәрниң тәңтушлириму шундақ пикирдә еди.

Хотәнниң уйғур хәлқиниң тарихидики роли, шәһәр турғунлириниң муваппәқийәтлири, Хотән шәһириниң бәрпа қилиниши, у йәрниң мутәппәккүрләр мәркизи болғанлиғи һәққидә мәдрисидики устазлиридин көп аңлиған.

Қараханийлар дәвридики әң гөзәл һәм гүлләнгән шәһәрләрниң бири һесапланған Хотән ушбу шәһәрниң

мәдрисилиридә билим алған яшлар үчүн, шу жүмлидин Искәндәр үчүн, Яркәнт вә Қәшқәр билән риқабәтлишишкә қадир еди.

Лекин кичик вақитлирида Искәндәр Ақсу тоғрилиқ ойлапму бақмиғанди.

Бирнәччә жил бу шәһәрдә турған Искәндәр султан Ақсуниң тарихи, әждадиниң, һәммидин авал Юнус хан паалийити билән тонушти. Юнус хан дәвридә Ақсуниң Моғулистан пайтәхти болғанлиғини билди вә Искәндәрниң мошу вақиәләргә болған мунасивити пүтүнләй өзгәрди.

Искәндәр Яркәнт билән Турпанниң бемәна қаршилиғи дөләтни вәйран қилиши мүмкинлигини чүшинишкә башлиди. У йәнә әң болмиғанда бир-бирини қанлиқ уруш ечишқа дәвәт қилидиған иғваларни уюштурмаслиқ керәк екәнлигини чүшинип йәтти.

У шәһәр мөтивәрлири, мәдрисиләр мудәрислири, мәсчитләр имамлири, Яркәнт уйғур ханлиғиниң жирик шәһәр һәм йезилирида, шу жүмлидин Ақсуда өткүзүлгән мушаириләргә кәлгән шаир, мәддаһлар билән болған сөһбәтләрдин кейин мошу пикиргә кәлди.

Ақсуға бағлиқ үч асаслиқ сәвәп Искәндәрни вәзийәтни кәскин өзгәртишкә дәвәт қилди.

Һәммидин бурун бу – Ақсуниң орунлашқан орни. Мәмликәтниң икки тарихий тәвәсиниң оттурисиға җайлашқачқа, Ақсу бу икки тәрәпниң тоқунуш нуқтиси еди.

Шәриққә, шималға вә мәркәзгә җайлашқан Турпан, Қумул, Бәшбалиқ, Алмилиқ, Корла, Қаришәр, Кучарларни өз ичигә алған Уйғурстан өзини тарихән Орхондики Уйғур хақанлиғиниң вә манихей һәм әйни чағларда бутқа чоқунған Уйғур Турпан дөлитиниң вариси дәп һесаплатти. Бу мәмликәтләр Чиңғиз ханниң моңғуллири вә униң әвлади билән зич тарихий мунасивәттә болған.

Җәнуптики алтә шәһәрни – Яркәнт, Қәшқәр, Хотән,

Үчтурпан, Йеңиса, Ақсуни бирләштүргән Алтишәрни, әксичә, тарихий җәһәттин Мавриннәһәргә йеқин дәп санатти.

У Қараханийлар дөлитини тәшкил қилатти. Мәзкүр дөләтниң һөкүмдари Абдукерим Сутуқ Буғра хан уйғур зиминида ислам динини таратқан еди.

Иккинчи сәвәви, Моғулистан дөлити можут чағда, Юнус хан дәвридә Ақсу тәвәниң җими зиминини бирләштүргән пайтәхт болған. Искәндәр султан болсизә, өзини гоя иккинчи Юнус хан, дәп хиял қилатти.

Ниһайәт, үчинчи сәвәви, Искәндәр султан өз ара зиддийәтлишиватқан һәр икки тәрәп билән қериндаш, туққан еди. Шаһ Шуджидин Әхмәт хан униң қейинатиси вә өгәй нәврә кичик дадиси, Абдуреһим султан болсизә, бовисиниң өгәй акиси еди.

Униңдин ташқири, дадиси Худабәнди султан мәзкүр тоқунушни башлап бәргән.

Шундақ екән, Искәндәр султан өзини уларни мурассигә кәлтүргүчи вәзиписини елишқа һәқ дәп һесаплатти.

Ақсуда яшаш җәриянида Искәндәр султан қедимий монускриптларға толиму қизиқти.

Қорғанға адәттикидин кәч қайтип кәлгән Искәндәр һаяҗанланған һалда хотуниға деди:

– Биләмсән, бизниң тарихимиз бәк мурәккәп екән! Мән вақтимни бошқа өткүзүп жүргәнлигимни чүшәндим. Ақсуниң көплигән мәдрисилиридә қедимий қолязмилар толиму нурғун екән.

– Қәшқәр, Яркәнтләрдә қанчилик қолязмилар бардур? – җавап бәрди ериниң жуқури кәйпиятини байқиған Паша Ханум.

Искәндәр униңға диққәт билән қариди:

– Шундақ...

У ойлинип қалди. Паша Ханумму шүк. У алиқанлирини

бир-биригә урди вә босуғида пәйда болған хизмәткарларға йолдин чарчап кәлгән эриниң жуюнушиға лазим нәрсиләрни тәйярлашни буйриди.

Бүглүккә қоюлған шириниң йенида һарғин қияпәттә олтарған Искәндәр султан пәришан һалда хотуниға бақти. Бөлмидә сүкүнат орниған. Өйгә бири су толтурулған комзәк билән ләңгә көтәргән, иккинчиси мис дас тутқан кенизәкләр кирди.

Кенизәкләр тивиш чиқармай меңип, Искәндәр султанға йеқинлашти.

Кенизәкләрниң бири тизини пүкүп, мис дас көтәргән һалда Искәндәр султанниң алдида тәк болди.

Иккинчиси ғожайининиң қолиға аста су қуйди.

Тоз рәсими әкс етилгән ләңгигә қоллирини сүрткән Искәндәр султан хотуниға йеқинлашти.

– Әмирләрни Яркәнткә әвәтиветиш керәк, дегән қарарға кәлдим, – деди у.

Паша Ханум эриниң өзгиришчан миҗәзигә үгинип қалған. Амма бу қетим һәммә нәрсә наһайити тезликтә йүз бәрди.

– Қайси әмирләрни?

Искәндәр ғәзәпкә кәлди.

– Қайси әмирләрни дегиниң немиси! Хан алий һәзрәтлири өзиниң һөкми билән мошу йәрдә қалдурған әмирләрнидә, әлвәттә!

Паша Ханум эриниң аилигә сәлбий тәсир йәткүзидиған ишқа бәл бағлимақчи екәнлигини чүшәнди. Шундиму у үн қатмиди. Искәндәрниң ойлап, пичип қойғанлирини һаман сиртиға чиқиридиған миҗәзини яхши билидиған Паша Ханум күтүшни тоғра көрди.

Һәқиқәтәнму шундақ болди. Ақсу қорғининиң төртбулуңлуқ чоң ханисида у яқтин-бу яққа меңишқа башлиған Искәндәр супиниң йениға келип тохтиди.

Ширигә йеқин олтирип, ханә ичигә диққәт билән көз жүгәртти. Һә, бир чағларда нәқ мошу улуқ йәрдә униң улуқ әждатлири олтарған.

Едәнләргә селинип, тамларға есилған гиләмләр ханиға бирхил шинәмлик-сәрамжанлиқ, өзигә хас ярқин хисләт-хусусийәт беғишлап туратти.

Әгәр Хотән гиләмлири рәңга-рәң болуп, дайим уларда қуш яки һайван рәсми әкс етилсә, Ақсу гиләмлири, бир қаримаққа, аддий еди.

Бирақ Ақсу гиләмлири қандақту бир ғәмкин илликлиқ, сәмимийлик билән толуп-ташқанди, чүнки улар асасән күл рәң һәм тоқ қизил түслүк еди.

Ушбу гиләмләрдә миллий нәқишләргә оралған чәмбәр, төртбулуңлуқ, ромб қатарлиқ шәкилләр әкс етилгән.

Бу ханә Искәндәр султан аилисиниң ғизалинидиған бөлмиси болғачқа, артуқ һечнәрсә йоқти мәзкүр бөлмидә.

Бүглүк тәхлит супиниң сол булуңиға қоюлған ширидин ташқири ишикниң икки тәрипидә адәм бойи билән баравәр келидиған йәрлик һүнәрвәнләр қолидин пүтүлгән ғайәт зор икки мис коза туратти. Оң булуңда ишиклири ойма нәқиш билән безәлгән шкаф орун алған.

Шкаф һәрхил чинә вә сапал қачиларға толтурулған. Бу қача-қомучларни Искәндәр султанниң аилиси пайдилинатти.

Һава рәң непиз ипәк пәрдиләр есилған деризиләр арилиғидики гиләм йоқ тамларға дүгләк шәкиллик мис һәм сапал пәтнуслар есилған.

Мис пәтнусларда мәмликәтниң жирик-катта мәсчитлириниң рәсимлири әкс етилгән.

Сапал пәтнусларға болсизә, дуниядики мәсчитләрниң, шу җүмлидин Муқәддәс Кәбиниң рәсимлири маһирлиқ билән сизилған.

Искәндәр султан ханини диққәт билән күзитиватқанда,

Паша Ханум кәчки ғиза үчүн дәстихан раслаш тоғрилиқ буйруқ бериш үчүн, сиртқа чиқти.

У тезла қайтип кирди вә ериға егилип тазим қилип, чоңқур ойда олтарған Искәндәрниң йениға чөкти.

– Мән әмирләрни чиқиривәтиш қарариға кәлдим, – деди Искәндәр Паша Ханумға сиңаян беқип.

– Немишқа?

– Улар зиддийәтниң давамлишишиниң сәвәпчиси.

– Мән сизгә етираз билдүрүшкә аҗиз, амма гепиңизниң тегигә йетәлмәйватимән. Буниң ақивети яхшилиққа апармамдекин, дәп әндишә қилимән.

– Әмирләр бу йәрдә таңла-әртә Абдуреһим билән урушни давамлаштуруш үчүн қалдурулған. Немисини чүшәнмәйсән! Урушниң алдини елиш үчүнла, мән уларни Яркәнткә әвәтивәтәй дәватимән.

– Ундақ қилсиңиз, мәмликәтниң қудрити осаллишидиғу. Абдуреһим султан һәммә нәрсини һәл қилиш қолумдин келиду, дәп ойлап қалмамду?

– Сән чүшәнмәйсән! – дәрғәзәп болғанлиғидин бойни қизирип кәтти Искәндәрниң. У бир орунда тепчәкләп, бәкму әсәбийләшти. Андин ширә йениға келип, путлирини созуп олтарди. Әтләс билән қапланған қаттиқ тәһийини белигә қоюп, йеничә ятти.

– Бизниң мәмликитимиз ака-укиларниң өз зиминлирини бириктүрүши түпәйли барлиққа кәлгән. Уларниң чоңи Мәнсүр хан Уйғурстанниң һөкүмдари болған. Кичиги Султан Саид хан Алтишәргә егидарчилиқ қилған. Султан Саид хан Яркәнт уйғур ханлиғиниң хани тәхтигә олтарғанда, Мәнсүр хан зимининиң пайтәхти Турпанға пәқәт униң удул әвладини валилиққа бәлгүләш мәҗбурийитини алған. Буниңға җававән Мәнсүр хан инисиниң җими Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари болушиға келишкән.

Искәндәр султан җимип қалди. Еһтимал, буниңдин пай-

диланди болғай, хизмәткар-малайлар кирип кәлди ханиға. Ширигә һәрхил назу-немәтәр қоюлушқа башлиди.

Кәчки ғизаға Искәндәр султан бәк яхши көридиған қизирип пишқан ғаз кәлтүрүлди.

Йәрлик ашпәз қорған һойлисидики очақниң қешида буйруқ күткәч, йоған қосиғини тутуп, күлүмсирәп туратти.

У ғазни чоң төмүр таваққа селип, султанниң алдиға әкирип, уни парчилап беришкә тәйяр еди.

Униң күлүмсириши һәммини – һойлида өз ишлири билән бәнт болуп жүргән вә ширини йемәклик-ичмәкликләр билән толтуруватқан хизмәткарларни – хуш қиливәтти.

Пәқәт Искәндәр султанниңла кәйпияти таза яхши әмәсти. Униң бу мәйүс һалити хотунининиң дилхушлуғиниму қачурди.

– Биз әждатлиримизниң қарарини һөрмәтлишимиз керәк. Мән бүгүнла яркәнтлик әмирләрниң бу йәрдин кетишигә буйруқ чүширимән. Навада улар тәрсалиқ қилидиған болса, қаттиқ қоллуқ қилишқа тоғра келиду маңа!

Паша Ханум көзлирини жумди. У көзлирини ачқанда, икки тамча яш униң мәңизлирини жуюп өтти...

* * *

Ақсуни ихтиярий ташлап кетиштин баш тартқан Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң садиқ әмирлири Үчтурпанға йеқинлишип қалған. Уларни Искәндәр султанниң нөкәрлири қоғлап кәлмәктә еди.

Әмирләрниң чарчиған атлири еғир хиртилдап, башлирини лиңшитқан һалда һөкүрәң ташлап бармақта еди.

Жирақта шәһәр сепилиниң қариси көрүнди. Әмирләр улуқ Аллаһқа илтиҗа қилип, өзлириниң теч-аман шәһәр дәрвазисидин киривелишини тәкрар-тәкрар соратти.

Бәхиткә қарши, уларға шәһәргә кириш несип болми-

ди. Үчтурпан мунарлиридики ләшкәрләр уларни көрүп үлгәргичә, қоғлап келиватқанларниң ялиридин үзүлгән оқлар әмирләрниң бешиға мөлдүрдәк яғди.

Һәмминиң кәйнидә ат чаптуруп келиватқан бәгләрниң бири қаттиқ вақириған пети аттин сирилип жиқилди. Униңға Искәндәр султан нөкириниң учлуқ оқи тәккәнди.

Аваз чиққан тәрәпкә қия баққан бир әмир тәсликтә һөкүрәң ташлап кетип барған етиға қамча басти.

Бундақ қисмәткә Үчтурпанға йеқинлишиватқан әмирләр топила дучар болмиған. Уларниң көпи өз мулазимлири – нөкәрлири, атбақарлири билән – техи Ақсудила уҗуқтурулған.

Искәндәр султанниң өз ихтияри билән шәһәрни ташлап кетиш тоғрилиқ тәклививини рәт қилған әмирләр билән бәгләр қаршилиқ көрсәткәнди.

Сан җәһәттин Искәндәр султанниң ләшкиридин хелә көп нөкәрлиригә ишәнгән әмирләр асасий нәрсидин бехәвәр еди. Искәндәр султан арилиқта Ақсу билән Үчтурпан турғунлирини өзи тәрәптә, демәк, Шаһ Шуджидин Әхмәт ханға қарши урушушқа қайил қилғанди.

Көплигән әмирләр билән бәгләр қиличлирини қинидин чиқиришқиму үлгирәлмәй, шу йәрдила җан үзгән. Ақсудин қечип чиқишқа муйәссәр болғанларзә, Үчтурпан сепилиға йетәлмәй, һалак болмақта еди.

11-бап

ПАША ХАНУМ

Искәндәр султанниң хотуни пүткүл һаяти давамида өзини зор ирадиси арқилиқла бесип кәлмәктә еди. У Искәндәр султанни бәкму сөйәтти. Әшу муһәббити үчүн, у һәммә нәрсидин ваз кечишкә тәйяр еди.

Паша Ханумниң мәрһум акиси Төмүр султан сиңлисиниң хан қизи болғиниға қаримай толиму юмшақ, мураввәтлик екәнлигини дайим тәнә қилатти.

Төмүр султан һәммә киши өзи охшаш тәлвә болуши керәк дәп чүшинәтти.

Амма Паша Ханум ундақ ойлиматти. Кичик вақтида у һәддидин зиядә тәнтәк, һәтта тәрса, җаһил қиз еди.

Улар Қәшқәрдә турған, чүнки униң дадиси Шаһ Шудҗидин Әхмәт тәхт вариси сүпитидә әшу шәһәрдә яшиши шәрт еди.

Бир күни кичиккинә Паша Ханум announcement аписини әгишип, аяллар арисида өткән мушаирәгә қатнашқан. Мушаирә аяқлашқичә, у қапиғини ачмай олтириведи шу қетим.

Ғәзәл, рубаий оқуш билән бир қатарда дутар, сатар, тәмбүр қатарлиқ чалғу әсвапларда саз челинип, нахшилар яңриған бу мусабиқә ғалиплирини мукапатлаш үчүн, улар оттуриға тәклип қилинғанда, Паша Ханум орнидин турди.

Һәммә кичик мәликиниң оттуриға чиқип, җим-җитлиқ тәләп қилған қияпәттә турғанлиғини сәзди.

Сүкүт орниғанда, тил қатти у:

– Мән тунҗа қетим мушаирәгә қатнишиватимән. Мушаирә дегәндә илгири мән уни әҗайип бир мөҗүзә болса керәк, дәп ойлап жүрүптимән. Мән Нәфисә билән замандаш болалмиғанлиғимға өкүнимән. Бүгүн мән бу йәрдә адәттин ташқири бирнәрсиниң гувачиси болимәнмекин дегәндим. Йоғуси! Мениң көңлүм су ичмиди! Силәрниң әсәрлириңларниң бириму мени һаяҗанландуралмиди!...

Мошу сөзләрдин кейин, Паша Ханум ханидин жүгрәп чиқип кәткән...

Униңдин кейин аридин көплигән жиллар өтүп кәтти, Паша Ханум өзини тутушни үгәнди. Әтрапидикиләр башқичә ойлиғини билән, Паша Ханум өзиниң тегини бир дәқиқиму унтиматти, һәтта келип чиқиши җәһәттин өзи-

дин төвән турсиму, әр кишиләр билән мунасивәттә өзини қандақ тутуш керәклигини биләтти.

Паша Ханум ериниң алдидин тоғра өтмәтти. У Искәндәр султан аччиғиниң чос екәнлигини биләтти, ерида йүз бәргән һәрқандақ өзгиришни сезәтти. Шуниң билән биллә Паша Ханум ирадиси күчлүк вә әқиллик аял еди. Керәк йәрдә у зөрүр чариләрни көрүшкиму қадир.

Шәхсий улинини башлап әмирләрни қоғлап, Үчтурпанға йол алған Искәндәр султан шәһәрдин чиқишиға Паша Ханум Ақсуниң һакими билән шәһәрниң жирик мәсчитлириниң бириниң имамини қорғанға тәклип қилди.

– Мән аҗиз бир аял, – деди у көзлиридин яш төкүп. – Хан, һөкүмдарларниң ишиға арилашмисамму болатти. Амма Аллаһниң әмри билән қошулған адәмгә ховуп туғулуватса, қол қоштуруп олтиралмаймән, әлвәттә. Өтүнимән, бала-қаза, апәтниң алдини елишқа ярдәмлишиңлар.

– Лекин, қизим, кечикип қалдуқ, – деди виҗик имам оруқ бармақлири билән ақ сақилини һелидин-һели силап. – Әмирләргә қарши уруш башлинип кәтти әмәсму!

– Билимән, – деди мәйүс қияпәттә Паша Ханум лечиги билән көзлирини япқач, – еримниң һәрикәтлири өзигә қарши болуп қалмиса болаттиғу, дәп әнсирәймән.

Паша Ханумниң бу гәплиридин кейин, һаким билән имам бир-биригә бeқишти. Улар бу аялниң өзлиридин немә тәләп қиливатқанлиғини чүшинәлмәйвататти. Униңдин ташқири Паша Ханум Ақсу вә җими вилайәтниң валиси болған ериниң келишимисиз иш тутуватамдекин, дәп еһтият қилди. Шуңа Искәндәр султанниң ғәзиви хотуниғила әмәс, хотунининиң мону гәплирини тиңшаватқан өзлиригиму қаритилиши мүмкин, дәп ойлиди улар.

Шу әснада, чекинишкә кечикип қалғанлиғини чүшәнгән шәһәр һакими қәмиригә есилған хәнҗирини түзәп қоюп, оң қолини көксигә алған һалда силиқ-сипайилиқ билән зуван сүрди:

– Биздин немә керәк екин айим мәликигә?

Паша Ханум, гоя өшнисидики еғир жүктин қутулғандәк, йеник нәпәс алди. Әгәр бу иккиси гепимни ахириғичә тиңшиса, демәк, җәзмән ярдәмлишиду, дәп ойлиди у.

Бешини сәл егип, икки қолини мәйдисидә тутқан көрүнүштә ишәнчилик бир авазда деди:

– Қени, олтириңлар.

Меһманлар ханиниң нериқи тәрипидики төртбулуңлуқ бүглүкләр таман қәдәм ташлиди.

Һакимму, имамму бу йәрдә бирнәччә қетим болған, чүнки Искәндәр султан һәрхил мәҗлисләрни нәқ мошу йәрдә өткүзәтти. Ақсу қорғинининиң башқа ханә, бөлмилиригә қариғанда, ушбу ханиниң торуслири бәкму егиз, деризилири толиму йоған еди.

Әмәлиятта мәзкүр ханә өз ара бир-биригә қошуветилгән бирнәччә бөлмидин ибарәт еди. Шуңа униң тамлириниң егизлиги охшаш болмиғачқа, торуслириниң бәләнтлигиму һәрхилди.

Бүглүкләр охшаш болуп, уларниң һәрбиригә он адәм әркин сиғатти. Алда кетип барған шәһәр һакими чәттики бүглүкниң йенида тохтиди.

Һакимниң чәттики бүглүкни таллавелишини уларниң бу йәрдә гәплишиватқанлиғини йочун көзләрдин нери болуш үчүн шундақ қилди, дәп җорушқиму болатти, лекин бу саддилиқ билән ахмақлиқниң бәлгүси еди.

Шундақ болсиму, имам билән Паша Ханум униң кәйнидин әгәшти.

Бүглүккә җайлашқандин кейин, қери имам пичирлап бир сүрини оқудидә, алиқанлирини йейип дуа қилғандин кейин, Паша Ханумға мураҗиәт қилди:

– Қизим, ейтиңа, бизгә немә демәкчи едиңиз?

Дадисидин хелә яш чоң адәмләрниң алдида өзини улар билән баравәр тутушқа тиришқан Паша Ханум һәрбир сөзини данә-данә тәләппуз қилди:

– Еримға ярдәмлишишиңларни сораймән.

– Лекин униңға һечбир ховуп-хәтәр йоққу?!

– Һазир йоқ! Силәрдин өтүнүп қалай, навада Ақсу турғунлиридин ярдәм тәләп қилинидиған вәзийәт садир болса, еримни қоллишиңларни илтимас қилимән.

Ақсуниң һакими күлүмсириди, амма бу күлүмсирәшниң сүнъий екәнлиги билинип туратти.

– Әлвәттә, әлвәттә! У дегән мошу шәһәрниң валисидә! Ақсулуқлар, әлвәттә, уни дайим қоллайду!

Һошиярлашқан имам һакимға бурулуп сориди:

– Немә болуп қалди зади?

– Һечнемә, айим мәликә Искәндәр султан үчүн әнсирәватиду. Бизниң көплигән аяллиримизға хасқу бу хисләт, – җавап бәрди һаким, – көплигән аяллиримизға, лекин, әпсус, һәммисигә әмәс...

У вәһимә басқан Паша Ханумға җиддий қияпәттә қарап қошумчә қилди:

– Адаққи имканийәткичә биз Искәндәр султан тәрәптә болимиз!

12-бап

АҚСУ ПУХРАСИНИҢ МӘВҚӘСИ

Искәндәр султан қиличидин қутулушқа муйәссәр болған Мирза Мәсүт, Мирза Қурбан вә Мирза Муһәммәт Саит әмирләр Яркәнткә йетип кәлди.

Уларниң мулазимлири билән ләшкиридин бәкму аз адәм аман қалған.

Қәшқәрдә учисидикини матәмлик кийимгә алмаштурған улар «Шамал Бағ» орда сарийи һойлисиға кирип келишти. Улар йетиләвалған атларғиму матәм йопуғи йепилғанди.

Орда сарайиға киридиған дәрвазиниң икки қасниғиға тикилгән яш дәрәқләрму һаза тутуватқандәк мәйүс еди.

Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари Шаһ Шуджидин Әхмәт хан ордидин чиқип, әмирләрни дәрваза алдида қарши алди.

Атлириниң қешида мәйүс һалда турған әмирләрниң һәрбири билән қучақлишип көрүшти у.

– Мән силәр билән тәңла қайғуруватимән, – деди Шаһ Шуджидин Әхмәт хан ғәмкин көрүнүштә, – һәмралириңларниң қәтил қилиниши мениму чоңқур һәсрәтләндүрди. Бу җими ханлиғимиз үчүн чоң йоқитиш.

У орда сарай таман қәдәм ташлиди. Қалғанлар уни әгәшти.

Сансиз лампилар билән шам чирақлар йорутуп турған ғайәт зор Чоң қобулханида күзәтчи-ясавуллардин башқа һечким йоқ еди.

Нөкәрләр там бойлап, бир-биридин бәш қәдәм арилиқта туратти. Уларниң диққәтчан бақишлири һәтта қәмәрлиригә есилған әгир қиличлардинму вәһимилик еди.

Чоң қобулханиниң оттурисида, арқа тамға йеқинирақ ясалған мәрмәр супида, тәхт орунлашқан.

Тәхтниң путлири билән җәйнәк қойидиған йәрлири қаштешидин ясалған.

Тәхтниң икки тәрипигә, сәл пәсирәк җайға, төрт кресло қоюлған.

Онлиған худди мошундақ кресло-орундуқлар там яқилитип тизилған.

III Муһәммәт хан вапатидин кейин, Чоң қобулханида, мәрмәр едәнгә селинған зор гиләмдин ташқири, һечнемә өзгәрмигән.

Бу гиләм пүтүнләй башқа рәңдә болуп, униңға бесилған нәқишләрму өзгичә еди.

Гиләмләр, умумән, орда сарайниң җими бөлмә, ханилирида бар еди. III Муһәммәт хан бәкму яқтуридиған Хотән гиләмлири Қәшқәр, Қағилиқ һәм Керийә гиләмлиригә алмаштурулған.

Хотән гиләмлириниң сани Муһәммәт хан вапатидин кейин кәскин қисқириған. Буниң сәвәвини һечким чүшәндүрәлмәтти, пәқәт орда сарайдин сиртта болунған ғәйри-рәсмий сөзләрдә буниң йеңи һөкүмдар рәпиқисиниң инжиғи екәнлиги һәққидә пичирлашлар можутти.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан тәхтигә олтарди.

Шуниңдин кейинла әмирләргә оң тамни яқилитип қоюлған кресло-орундуқларға олтириш тәклип қилинди.

Тәхтниң сол йенидики орундуққа ханға баш егип, чирайидин һарғинлиқ чиқип турған алий муфтий олтарди.

Тәхтниң оң йенидики орунға баш вәзир җайлашти.

Ординиң қалған алий әмәлдарлири сол тәрәп тамни яқилитип қоюлған орундуқларға җайлашти.

– Ақсуда йүз бәргән вақиәни кәчүрүшкә зади болмайду! Бу пажиәгә мунасивәтлик адәмләрниң һәммиси җазалиниши керәк! – деди кәскин авазда Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан.

Чоң қобулханидикиләрниң мәйүс чеһрилиридә қанаәт аламәтлири пәйда болди. Һәммә хан гепиниң давамини күтмәктә еди. Лекин Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан үн қатмай, җим олтиратти.

Бәәйни үгдәватқандәк юмшақ орундуққа чөкүп олтарған алий муфтийға көз ташлиған баш вәзир орнидин туруп, ханға егилип, әмирләргә мураҗиәт қилди:

– Силәр бу вақидә җими ақсулуқлар әйиплик дәп һесапламсиләр яки улуқ хан һәзрәтлириниң адәмлирини уруп, саваш буйруғини бәргән ениқ кишини биләмсиләр?

Мирза Мәсүт аста орнидин турди вә ханға егилип, мәйүс һалда деди:

– Бизниң һечнемидин хәвиримиз йоқ. Икки ай давамида һәммә нәрсә яхши еди. Андин улар бизгә туюқсиз һуҗум қилди. Қолумиздин келишичә елиштуқ. Көп адимимиз Ақсуда өлүп кәтти. Қалғанлиримиз қечип чиқишқа

муваппәқ болдуқ. Улар бизни қоғлиди. Үчтурпанға йетип барғинимизда, шәһәр дәрвазилирини йепивелип, бизгә ечип бәрмиди. Пәқәт Аллаһниң өз панаһиға елиши түпәйлила, силәр билән йүз көрүшүватимиз.

– Силәрни қоғлап маңғанларниң арисида Искәндәр султан болдиму?

– Яқ, биз уни көрмидуқ.

Қапақлири түрүлгән Мирза Қурбан билән Мирза Муһәммәт Саитқа көз ташлиған Мирза Мәсүт қошумчә қилди:

– Амма бу ишқа униң мунасивити бармекин дәп ойлаймиз.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан сол қолини бешиға тиригән қияпәттә олтиратти. Һәмминиң көзи ханда. Ниһайәт, униң қоли сақилини сийпап өтти.

– Ақсуға қилинидиған жүрүшкә өзәм рәһбәрлик қилимән! – деди Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан вә тәхттин турди.

Қобулханидикиләрниң һәммиси уни әгәшти.

* * *

Ақсу қамалға елинған. Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң зор қошуни шәһәрни қоршавалған.

Қошунниң асасий қисми лагерь қуруп туратти.

Ләшкәрләрниң азирақ иккинчи қисми Үчтурпанни қоршавалди.

Һечбир һәрбий һәрикәтсизла Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан өз мәхситигә йәтти. Һәр икки шәһәрдә – Ақсу билән Үчтурпанда – ачарчилиқ башланди.

Ақсу мудапиәлинишкә тәйяр болғини билән, узаққа созулған қамалға һазир әмәсти. Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан шәртсиз тәслим болушни – шәһәр дәрвазилирини дәрру ечишни тәләп қилди.

Җазалиништин қорққан Искәндәр султан, шәһәр һакими, әмирләр билән бәгләр бу тәләпкә келишмиди.

Улар хан қараргаһиға бирнәччә қетим чапармән әвәтти, бирақ буниңдин һеч нәтиҗә чиқмиди.

Аридин төрт ай өтүп, қоршавға елинған ақсулуқлар берилди. Шундиму улар чоң қан төкүлүшниң алдини елиш мәхситидә ахирқи имканийәтни пайдиланмақчи болди.

Ахирқи имканийәткичә Паша Ханумға ярдәмлишимән, дәп вәдә бәргән һелиқи виҗик имам Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң алдиға келип, аппақ сақаллирини һелидин-һели силап титрәк авазда зуван сүрди:

– Алий һәзрәтлири! Яркәнткә қайтишиңизни сораймән. Чүнки биз сизниң ғәзивиңиздин қорқимиз. Шуңа алдилириға чиқмаймиз. Әмирлириңизниң бири кәлсун. Биз баш егип, хатаримизни бойнимизға елип, униң алдиға чиқимиз.

Виҗик имам бешиниң тенидин җуда болидиғанлиғиға ишинәтти. Өзиниң аз вақиттин кейин бақилиқ болидиғанлиғини тевиптин аңлиған у, хан алдиға беришни тәшәббус қилғанди.

Лекин виҗик бовайниң бешидин айиғиғичә көз ташлиған Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан:

– Буниң қосиғини тойдуруңлар! – деди. Ханниң бовайға йә ичи ағриғанлиғини, яки униңдин жиркәнгәнлигини билип болматти.

Қулақлириға ишәнмигән виҗик имам чедирдин чиқип кетишигә, Шади ғоҗиниң мәслиһитигә қошулған Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан Ақсу пухралириға үч күн ичидә шәһәр дәрвазилирини ечиш тоғрилиқ шәртни җакалиди.

Шундақла Ақсу турғунлириға қошунға Шаһим Қули әмир рәһбәрлик қилидиғанлиғи, өзиниң мулазимлири билән Яркәнткә қайтидиғанлиғи тоғрилиқ буйруқниму йәткүзүшни тапшурди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң йенидин бир қәдәмму нери кәтмәй, җими ишларниң гувачиси болуватқан Йүсүп, һөкүмдарниң ахирқи қарарни зор мүшкүллүк билән қобул қилғанлиғини сәзди.

Йүсүп Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң Ақсуни қоршавға елип, шәһәр турғунлирини ачарчилиқ азавиға селишқа мәҗбур болуватқанлиғиниң шаһиди болди. Һазирму у шәһәр сепилидин қошунни кәйнигә яндурушқа мәҗбур еди.

Йүсүп Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң көзлирини көрди. Хан ғәлибә қазанған болсиму, униң көзлиридә һалакәткә мәһкүмлүк әләңләтти.

13 -бап

ИСКӘНДӘР СУЛТАННИҢ ӨЛҮМИ

Шаһим Қули әмирниң қаримиғидики йәттә миң ләшкәр Шаһ Шуджидин Әхмәт хан бәлгүлигән мөһләт ахирлашқанда Ақсуға һуҗум башлашқа һазир еди.

Амма ундақ болмиди. Үчинчи күн дегәндә, шәһәр һакими, униң пәрәзи бойичә, Шаһ Шуджидин Әхмәт хан Қәшқәргә йеқинлишип қалғанда, шәһәр дәрвазисини ачти.

Шаһим Қулиниң көз алдида дәһшәтлик мәнзирә намайән болди. Өйлириниң йенида, кочиларда қуруқ қахшал болуп қалған адәмләр олтиратти. Улар тамамән һәрикәтсиз еди.

Мал-варан, тоху-туманлар аллиқачан йейилип болған. Көзлири сиртиға тепип, готу һаләткә йәткән ақсулуқлар шәһәргә киргән Шаһим Қули ләшкәрлиридин тәп тартмиди.

Бу дәһшәтлик көрүнүштин қаттиқ тәсирләнгән ләшкәрләр өзлирини җазалиғучилар әмәс, бәлки қутулдурғучилар дәп һис қилди.

Шаһим Қулиниң җәңчилири егәрлиригә бағлавалған ғоҗунлиридики йемәклик-ичмәкликләрни өлүмгә мәһкүм болған бовайлар билән момайларға тарқитип бәрмәктә еди.

Әмәлиятта улар бовайлар билән момайлар әмәсти. Улар яшлар билән оттура яштики кишиләр еди. Ачарчилиқ уларни шундақ һалға йәткүзгәнди.

Һә, бовайлар билән момайлар болсизә, аллибурун у дуниялиқ болуп кәткәнди.

Шаһим қули өз мулазимидики икки нөкәргә буйриди:

– Искәндәр султанни тепиңлар! Қандақла қилип болмисун тепиңлар!

– Униң аилисини немә қилимиз?

– Маңа Искәндәр керәк!

Коча-кочиларда ач-зерин олтарған кишиләрни айлинип өткән икки нөкәр Ақсуниң мәркизигә қарап ат чаптурди.

Искәндәр султан Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң сөзлиригә ишәнмигән. У өлүшкә тәйяр еди, амма-лекин яркәнтликләрниң һуҗумини қайтуруш җеңидә мәртләрчә өлүшкә тәйяр еди.

Шәһәр қамалға елинған әшу еғир күнләрдә у пухраларниң өзини қоллиғанлиғи, болупму шәһәр һакиминиң адаққи қени қалғичә униң қешида болидиғанлиғи тоғрилиқ қәсәмядиға һаяҗанланмақта еди.

Амма Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан вәдисигә вапа қилип, Қәшқәр йоли билән Яркәнткә қайтқанда, Искәндәр султан қорған деризилиридин қошун һәрикитини күзәткәч, өз тәғдириниң үзүл-кесил йешилгәнлигини һис қилди.

– Улар шәһәргә кириши билән тәңла, балиларни елип, Яркәнткә маң! – деди у деризидин көз үзмәй.

– Сизчу? – бәкму пәс авазда сориди Паша Ханум.

Искәндәр султан җавап қайтурмиди. Җавап қайтурушниң һаҗитиму йоқти. Чүнки Паша Ханум һәммини чүшәнгән еди...

Искәндәр султанниң шәхсий муһапизәтчилири билән күзәтчи, ясавуллири өз ғоҗайини билән Ақсуда адаққи җәңгә киришкә һазир еди.

Арқиму-арқа қилинған һуҗумлар билән һәйвә, попузилар нәтиҗә бәрмиди.

Юнус хан дәвридә селинған қәлъә бәк пухта болуп, һәрқандақ һуҗумға бәрдашлиқ берәләтти.

Амма ачарчилиқ қилич, нәйзиләрдин дәһшәтлигирәк еди. Искәндәр султанларға йемәклик-ичмәкликләр йәнә қириқ күнгә йетәтти, лекин уларниң күни харап еди.

Ачарчилиқтин қаравул, ясавуллириниң четидин қириливатқанлиғини көргән Искәндәр султан дәрвазини өзи ачти.

Нөкәрлиригә Искәндәр султанниң қосиғини тойғузушни тапилиған Шаһим Қули:

– Икки сааттин кейин Яркәнткә қайтимиз. Мениң билән әллик нөкәр маңиду. Қалған ләшкәр шәһәрдә миң җәңчини қалдуруп, үч күндин кейин йолға чиқиду, – дәп һөкүм қилди.

Дәрмансизланған Искәндәр султан мәпидә олтиратти. У буниңдин хелә жиллар муқәддәм худди мошундақ мәпидә дадиси Худабәнди тутқун қилинип, Яркәнткә елип меңилғанлиғини хиялидин өткүзди.

Әйни чағда Худабәндини Яркәнткә йәткүзүш тоғрилиқ буйруқни һазирқи ханниң дадиси Муһәммәт хан бәргән әмәсмеди!

Искәндәр султан өзиниң дадиси билән тәғдирдаш болуп қалғанлиғини ойлиди. Дадиси, әпсуски, өзи бәк яхши көридиған Яркәнт билән дидарлишалмиғанди. Худабәнди Яркәнткә йәтмәй җан үзди, бирақ өзиниң «Алтунлуқ» қәбиргаһиға, дадисиниң йениға дәпин қилиш армини әмәлгә ашқан.

Һә, Искәндәр султан акиси Муһәммәт Һашим билән дадиси, бовиси, қошқа бовисиниң қәбри алдида турғанлиғини һели унтимиди. Һазирму у өзиниң дадисиниң йениға йәрлиниши мүмкин екәнлигини көңлидин өткүзүвататти.

Шу әснада пәқәт бирла тутқунни – Искәндәрни күзитиш

вәзиписини ада қиливатқан әллик адәмдин ибарәт карван Айкөл йезисиға йетип кәлди.

Гугум чүшүп қалди, шуңа карван мошу йәрдә таң атқузуш карариға кәлдимекин, дәп ойлиди Искәндәр султан.

Узақ сәпәр давамида карван бирму йеза, кәнткә кирмигән еди.

Шаһим Қули буниңдин бир йерим ай илгири Искәндәр султанни әсиргә елишни буйриған һелиқи нөкәргә бирнәрсиләрни деди.

Нөкәр мәһбус олтарған мәпигә қарап ат чапурди.

Йеза аһалисини һәйран қалдурған ләшкәрләр атлирини йорутуп, Қәшқәргә қарап йол алди.

Искәндәр султан олтарған мәпә хелә аргта қалди.

Мағдирсизлиқтин һалидин кәткән Ақсуниң сабиқ валисини әнди пәқәт иккила адәм күзитип бармақта еди.

Айкөлдин чиққан йәрдә қапиғи селинған мәпикәш гәп қилмайла мәпини тохтатти.

Әву икки атлиқчанму җим.

Искәндәр султан һаятиниң ахирқи дәқиқилири йеқинлашқанлиғини чүшәнди. Дәрмансизлиқтин пүтүн тени ләхмиләшкән Искәндәр мәпидин чүшүп, аста алға қарап қәдәм ташлиди.

Бирнәччә чамдам маңған у кәйнидә атниң қаттиқ кишнишини аңлиди вә шу мәһәл нөкәрләрниң бири әгир қиличини Искәндәр султанға урди.

Искәндәр султан дадиси, бовиси вә қошқа бовиси охшаш Яркәнттики «Алтунлуқ» қәбиргаһиға дәпин қилинмиди.

У Айкөл йезисиға йәрләнди.

14-бап

АҚСУНИҢ ЙЕҢИ ВАЛИСИ

Шаһим Қули тәрипидин Ақсуда қалдурулған миңлиқ йеңи вали тайинланғичә шу йәрдә болуши керәк еди.

Искәндәр султанниң бәтқилиғидин кейин, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан адәмләргә ишиништин қалған. Бу лавазимға сунулған намзатларни бириниң кәйнидин бирини рәт қилатти у.

Йезилмиған қаидә вә қелиплашқан әнъәнә бойичә, Ақсуға ханға садиқ адәмләр вали болуп тайинлинатти.

Әгәр тәхт варисиниң қараргаһи Қәшқәрдә болса, тәхтниң иккинчи вариси Ақсуда яшатти. Башқичә ейтқанда, Ақсу мәмликәтниң үчинчи орунда турған шәһири еди.

Муһәммәт хан дәвридә униң вариси Шаһ Шудҗидин Әхмәт Қәшқәрниң валиси еди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәтниң чоң оғли Төмүр султан Ақсуниң валиси еди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан тәхткә олтирип, униң тунҗа оғли Төмүр султан қаза болғандин кейин, кичик оғли – ханлиқ вариси Абдулетип Қәшқәрниң валиси болуп тайинланғанди.

Ақсуға болсизә, ханниң күйоғли Искәндәр султан валилиқ қилған.

Йеқин уруқ-туққанлар арисидин Ақсуға вали қилип тайинлашқа садиқ адәм тапалмай, беши қатқан Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан Шади ғоҗиға чапармән әвәтти. У, адәттикидәк, ғоҗиниң дана мәслиһитигә муһтаж еди.

Шади ғоҗа көп кечикмәй ордиға йетип кәлди. Қара чәкмән кийгән, бешиға қара сәллә ориған, учисиға қара чапан артқан у Кичик қобулханиға ишәшлик кирдидә, Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханға баш әгди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан ғоҗиниң матәм киймини көздин кәчүрүп, меһманни ишарә арқилиқ пешайванға тәклип қилди.

Қараңғу чүшүвататти. Яркәнтниң көплигән мәһәллилиридә чирақлар йенишқа башлиған.

– Шәһиримиз нәқәдәр гөзәл! – деди Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан. У тәхткә олтарған вақит ичидә дәсләпки қетим Яркәнт тоғрилиқ пикир билдүрмәктә еди.

Бәкму парасәтлик, өткүр зеһинлик Шади ғоҗа Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң бурун пәқәт Қәшқәрни мәдһийиләйдиғанлиғини әслиди.

Шади ғоҗа дөләт башлиғиниң Яркәнт тоғрилиқ бундақ иллиқ гәп қилишини өзиниң чоң хизмити дәп бәһирләнди.

Демәк, «қаратағлиқ» ғоҗиларниң орни қәшқәрликләр қоллайдиған «ақтағлиқларға» нисбәтән күчәйди дегән сөз.

Ниһайәт, хан тәләппузидики өзгиришму Шади ғоҗиниң диққәт мәркизидин сирт қалмиди. Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң Яркәнт һәққидә гәп қилғанда ихтиярсиз Ақсу муәммасиниму нәзәрдә тутқанлиғини Шади ғоҗа чүшәнди.

– Яркәнт нәқәдәр гөзәл шәһәр! – тәкрарлиди Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан, – амма, муһтәрәм ғоҗам, мән сизни Ақсу тоғрилиқ мәслиһәтлишишкә тәклип қилдим.

– Ушбу шәһәрниң қайғулуқ тәғдири қәлбимни һәсрәт-надамәткә толтурди, алий һәзрәтлири. Ақсу пухралири бешидин кәчүргән қисмәтләргә толиму ечинимән. Улуқ Аллаһ бақилиқ болуп кәткәнләрниң ятқан йерини җәннәттин қилғай!

Арилиқта узаққа созулған җим-җитлиқтин кейин, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан тил қатти:

– Наһайити һөрмәтлик ғоҗа, Ақсуға кимни валилиққа тайинлисақ болиду? Бир мәслиһәт бериңа. Шәһәр пухралири йеңи валини рәнҗиш вә ғәзәп-нәпрәтсиз қобул қилиши керәк.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан сүкүт сақлиди. Униңға ичидики гәпни ейтиш еғир келиватқанлиғи сезилип туратти.

Шади ғоҗа униңға ярдәмгә кәлди. У сөһбәтдишиға қаримай, кәчки Яркәнткә нәзәр ташлимақта еди. Ғоҗа миңлиған лампа, шам чирақлар йорутуп турған «Алтун» мәсчит бенасидин көз үзмәй:

– Вә улар, ақсулуқлар, бизгә садиқ болуп қелиши керәк..., – деди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан нәқ мошуни нәзәрдә тутқанди.

Шади ғоҗа ханға бурулуп қаридидә, қошумчә қилди:

– Ақсу валиси лавазимини егиләйдиған намзат муқәррәр рәвиштә сизниң қериндишиңиз болуши шәрт. Һәр һалда, сулалигә алақиси йоқ һәрқандақ әмирни Ақсу пухраси қобул қилмайду. Әлвәттә, улар очуқ етираз билдүрмигини билән, уларниң қәлбидә сәмимийлик болмайду.

– Мән шуниң үчүн гуманлиниватимән. Растини ейтқанда, мән адәмләргә ишәнмәйдиған болуп қалдим. Сиз билән очуқ гәплишәләймән, амма бундақ кишиләр, әпсуски, аз.

Ханниң сөзлиридин тәсирләнгән Шади ғоҗа миннәтдарлиқ билән тазим қилди. У Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң өзигә чоң һөрмәт билән муамилә қилидиғанлиғини биләтти. Бу муамилини сабиқ һөкүмдар Муһәммәт ханниң өзигә, хусусән дадиси Исһақ ғоҗиға, болған мунасивити билән селиштурушқа болматти.

Шади ғоҗа, адәттикидәк, һәр қетим ордиға қәдәм тәшрип қилғинида муһакимә қилинидиған мәсилигә даир ениқ тәклипләрни тәйярлап қоятти. Униң һәтта валини таллашта нәқ өзиниң пикриниң һәл қилғучи роль ойнайдиғанлиғиға ишәнчиси камил еди. Шуңа у өз тәкливини тәбиий рәвиштә баян қилишқа тиришти.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан ғоҗини алдиратмиди. У аста меңип, Кичик қобулханиға қайтип кирди.

Шади ғоҗиниң әтраплиқ ойлишиға пурсәт яритип бериш қарарға кәлгән хан, уни халә қалдурған еди.

Һәрқандақ башқа алий әмәлдар бу вәзийәттә һөкүмдарниң кәйнидин әгишәтти. Лекин Шади ғоҗа бундақ қилмиди. Бу Шаһ Шуджидин Әхмәт ханға нисбәтән һөрмәтсизлик әмәсти. Өзини хали қалдуруш һөкүмдарниң хаһиши екәнлигини биләтти Шади ғоҗа.

Пешайванда ялғуз қалған Шади ғоҗа Ақсу валиси лавазимиға кимниң намзитини көрситиш керәклиги һәққидә баш қатурватқанда, Шаһ Шуджидин Әхмәт хан үстәлдә турған шахмат тахтисиниң йенидин өтүп кетиветип, қолиға ақ ташни алдидә, биринчи меңишни әмәлгә ашурди.

Униң толуқ бир партия ойнаш нийити йоқ еди. Бу шахмат һазир униңға өзи башқуруватқан дөләтниң тарихини көз алдиға кәлтүрүвататти.

Шаһ Шуджидин Әхмәт хан икки туққан акиси Заһриддин Муһәммәт Бабур акиси Мәңсүр хан билән бирликтә мошу гөзәл мәмликәтни қурған қошқа бовиси Султан Саид ханни әслиди.

Ақсу, андин Қәшқәр мәдрисилиридә тәлим алған яш чағлирида Шаһ Шуджидин Әхмәт хан вәтининиң тарихиға бәк қизиқатти. Яркәнт уйғур ханлиғиниң Султан Саид хан дәвридә мислисиз тәрәққий қилип, меһмандост дөләт болғанлиғидин пәхирлинәтти.

Қәшқәргә кәлгән миңлиған карванлар икки йол арқилиқ Қумулға, андин Сиянға маңатти. Бу карванлар билән мәмликәткә һәрхил мал-товарларла әмәс, шундақла мәдәнийәт, дин вә ғайиләр келәтти.

Шахмат тахтисиға тикилип, чоңқур ойға патқан Шаһ Шуджидин Әхмәт хан Шади ғоҗиниң қобулханиға киргәнлигини сәзмиди. Ғоҗа қара сәллисини түзитип қоюп, шахмат тахтисиға нәзәр ташлиди вә бир ақ ташниң орнидин йөткәлгәнлигини байқиди.

Күлүмсирәп, җававән у қара ташни орнидин қозғиди.

Шаһ Шуджидин Әхмәт хан ташланған чақириқниң қобул қилинғанлиғини чүшәнди вә вали мәсилисиниң бир тәрәп болғанлиғиға ишәнчә һасил қилди. Хан иккинчи ташни йөткиди.

– Қошқа бовамни хатирәмдин өткүздүм. Қәшқәр мәдрисисидә тәһсил көргинимдә, шу дәвирниң қолязмилири билән тонушқандим. Әйни чағларда өз ара разимәнлик вә бирлик можут болған екән. Немишқа биз һазир мошундақ һалға чүшүп қалдуқ?

Шади ғожа бу сөзләргә һәйран болди. Бу сөзләрниң хан еғизидин чиқиши тәәҗүпләндүрди уни.

Өзиниң һәйран болғанлиғини сәздүрмәскә тиришип вә сөһбәтни силиқ қинға селиш мәхситидә Шади ғожа новәттики ташни йөткәп, күлүмсиригиничә тил қатти:

– Алий һәзрәтлири, сизниң улуқ әҗдадиңиз шеир язғанлиғидин хәвириңиз барму?

– Әгәр сиз мениң бовамни нәзәрдә тутуватқан болсиңиз, һә, хәвирим бар.

– Әлвәттә, Абдурешит хан улуқ һөкүмдар һәм қалтис һәрбий сәрдар болуштин ташқири мәдәнийитимизниң гүллинишигә чоң төһпә қошқан мәшһур зат сүпитидә тарихимизда қалди.

Шади ғожиниң көзлири ялтирап кәтти.

– Амма униң бу ишларни рояпқа чиқиришиға сәвәпчи болған, рәғбәтләндүргәнләр болған.

Әнди Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң чеһирисидә күлүмсирәш аламәтлири пәйда болди.

– Сиз гөзәл Нәфисәни нәзәрдә тутуватсиңиз керәк.

– Әлвәттә, алий һәзрәтлири. Лекин мән сизниң улуқ әҗдадиңиз шеир язған дегәндә, Султан Саид ханни көздә тутқандим.

Шахмат тешини тутқан Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң қоли һавада есилип қалди.

– Қандақ? У нәзимгә қизиқаттиму?

– Улуқ Моғул дәриҗисидә әмәс, әлвәттә. Халисиңиз, униң бир рубаийсини оқуп берәй?

– Әлвәттә, әлвәттә! Қени, өтүнимән.

Шади ғоҗа новәттики ташни йөткиди, шуниңдин кейинла пәс авазда оқушқа башлиди рубаийни:

Шүкруллаһ, һаләтим заһир болубдур яргә,
Әмди өзни көрситәй яр алдида әгиярғә.
Сәйр үчүн кирсә гүлистан ичрә ул сәрв-и рәван,
Бәндә болсун сәрв-и азад ул қәдд-и рәфтарғә.

– Аламәт! Әҗайип! Илтимас, муһтәрәм ғоҗа, йәнә оқуңа рубаийләрни!

– Бир шәртим бар, алий һәзрәтлири. Шахмат тешини йөткәш новити сизниң.

– Һә, һә. Мениңчә «қариларниң» һаләт-вәзийити хелә жуқури.

Шади ғоҗа уштумтут җиддийләшти вә Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң көзигә тикилип деди:

– Мән партияни йеңилип қелишқа тәйяр, алий һәзрәтлири, амма мән «қариларниң» һаләт-вәзийити, орни һәрқачан жуқури болушни халаймән.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан Шади ғоҗиниң немини нәзәрдә тутуватқанлиғини бирдинла чүшәнди. Шундиму сәздүрмәскә тиришип:

– Оюнниң давамини күтүватимән, – деди.

– Мәрһәмәт, алий һәзрәтлири!

Шади ғоҗа өзиниң адәттики һалитигә кәлди.

– Мән сизгә Султан Саид хан Әнҗанниң валиси болған яш чағлирида язған ғәзилини оқуп беримән.

Қайси гүлшәнниң йүзүңдәк бир гүл-и рәънаси бар?
Қайси гүлниң бир мениңдәк булбул-и шәйдаси бар?

Һур бирлә җәннәт-ул-мәъвани көңлүм нәйлисун?
Ярниң койинда йүз миң җәннәт-ул-мәъваси бар?

Бир сүчүк сөз бирлә өлгән җисмигә бәрдиң һаят,
Ләъл-и җанбәхшиңдә гояким һеч әнфаси бар.

Йүзи өзрә какул-у зулфи пәришан көргили,
Әй Сәид, ашуфтә көңлүмниң әҗәп сәвдаси бар.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан сүкүнатқа чөкти. У шахматниң қайси тешини йөткәш керәклиги тоғрилиқ ойлиниватқан көрүнүштә туратти. Әмәлиятта Султан Саид хан дәвридә адәмләр мәнивий җәһәттин бай, алийҗанап, яхши пәзиләтлик болғанлиғиға һәсрәт чекиватятти. Әйни чағларда һөкүмдарлар билән һәрбий башлиқлар–сәрдарлар шеир йезип, саз тиңшатти.

Һазирму мушаириләр өткүзүлүп, муқамлар ижра қилиниду. Лекин бурунқидәк зор миқияста уюштурулмайду.

Ханниң кәйпиятини сәзгән Шади ғоҗа сориди:

– Алий һәзрәтлири, әнди сиз бирнәрсә оқуп бәрсиңиз.

– Султан Саид ханниң шеир язғанлиғи – мениң үчүн йеңилиқ! Амма мән бовам Абдурешит хан иҗадийити билән тонуш. Тиңшаң, устаз.

У шахмат қоюлған үстәлдин сәл нери өтүп, қоллирини көксигә алған һалда ишиги очуқ пешайван тәрәпкә нигаһ ташлиди.

Мәһбуп әгәр көңүл қәбули болса,
Ширин һәрәкат, хуш усули болса,
Җан утрусида ениңки йоли болса,
Нә әйб болур, әслиси лоли болса?

– Әҗайип! Қандақ ойлайсиз, алий һәзрәтлири, мәзкүр рубаийдә Абдурешит хан билән Нәфисәниң тонушқан пәйти тәсвирләнгәнмекин дәймән.

– Шундақ. Әйни чағда у яқни Аманниса дәп атишатти. Бовам пухрачә кийинип, һүнәрвәнләр дуканлирида болушни, базарларни арилашни, шәһәр сиртиға чиқип, жирақтики йеза, кәнтләрни зиярәт қилишни яхши көрәттекән. Шундақ кәнтләрниң биридә у аддий бир деханниң қизи Аманнисаханни учритип қапту.

– Аманнисахан шу мәзгилләрдила шеир йезип, тәмбүр чалатти дегән гәпләрни аңлиғандим.

– Мүмкин. Мениң билидиғиним, кейинирәк у бовамниң мәшуқлирини сехирлиқ саз, нәғмә-наваға үгәткән екән, – күлүмсириди Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан, – шу җүмлидин момамни үгәткән охшайду.

– Бир қизиқ йери, җими сулалә һәрбий ишни мукәммәлләштүрүш билән бир қатарда, умумән, сәнъәтни риваҗландурған. Алий һәзрәтлири, иҗазәт болса, бовиңизниң йәнә бир рубаийсини оқуп бәрсиңиз.

– Тохтаң! Мүмкин ғәзәл оқуп бәргиним дурусту?

– Мәрһәмәт, алий һәзрәтлири, ғәзәлму оқуп бериң. Мән илгири-кейин жуқуридики рубаийни аңлап бақмиғандим.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан Шади ғоҗа хошамәт йүзидин шундақ дәватамдекин, дәпму ойлиди. Лекин бу гәпләр униң қулиғиға йеқимлиқ аңланди. Чүнки у, һәқиқәтән, Абдурешит ханниң иҗадийитини яхши биләтти.

Әй пәйк-и сәба, мениң пәямим йәткүр,
Яримғә нияз илә сәламим йәткүр.
Гәр сүбһ-у гәр шам қашиғә йәтсәң,
Әлбәттә, дуъа-йи сүбһ-у шамим йәткүр.

– Рубаий йезиш анчә тәс әмәстәк билиниши мүмкин. Амма рубаий – нәзимниң мурәккәп шәкли.

– Ундақта мән сизгә ғәзәл оқуп берәй! Ейтмақчи, сиз нәқ Бабурниң рубаий йезишқа чевәр болғанлиғини биләмсиз?

– Заһриддин Муһәммәт Бабур өзи ижат қилиш билән биллә, башқа әдипләрниң ғәзәл, рубаийлиридики оңушсиз йәрләрни тапаттекән. Ейтишлириға қариғанда, у һәтта Әлишер Наваий әсәрлириниң муваппәқийәтсиз җайлириниму тапқан дейишиду.

– Һә, һә! Шундақ! Хаталашмисам, «Икки тил муназириси» трактатидинғу дәймән.

– «Бабурнамичу?» Мән уни әҗайип улуқ тарихий әсәр дәп һесаплаймән.

– Бу әсәр « Зәпәрнамигә» охшап кетиду. Бу пикримгә қошуламсиз?

– Қошулимән, лекин илтимас, Абдурешит ханниң ғәзилидин бирини оқуп бериң.

Шади ғоҗа диққәт билән тиңшашқа шимайланди:

– Мәрһәммәт:

Һәқ йолида җан чекип бир җустуҗу-йи қилмидим,
Тәвбә сүйидин тенимни шустушу-йи қилмидим.

Вәһ, нәчүк мәқбул болғай, вәһ, нәмазим ким мениң,
Чунки хунаб-и җигәр бирлә вәзу-йи қилмидим.

Өтти өмрүм дунияниң мәслиһитидин, ва дәриғ,
Ахирәт әсбабидин бир тар-и му-йи қилмидим.

Кечиләр хәстә көңүл ғәмкин өлүм қорқунчидин,
Көз йешим бирлә йүзүмгә аброй-и қилмидим.

Әй Рәшиди, сән өзүңни беһүдә ашиқ демә,
Ишқниң мәйданида бир һайөу-йи қилмидим.

– Нәқәдәр чоңқур мәнилик ғәзәл бу! Абдурешит хан нәқәдәр истедат саһиби болған! Көпчилик уни шәпқәтсиз һөкүмдар вә җасур һәрбий сәрдар сүпитидила билиду! – ариликта һөкүм сүргән узақ сүкүнаттин кейин тил қатти Шади ғоҗа.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан җавап бәрмиди.

Ханниң бу сүкүнатини өзичә чүшәнгән Шади ғоҗа, шундиму, үнлүк мулаһизә қилғач, шахматниң новәтики тешини йөткиди.

– Җими шәртләргә җавап берәләйдиған адәмни, тоғриси, һәмминиң көңлидин чиқидиған намзатни тепишимиз керәк.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан ғоҗини тиңшимайватқан көрүнүштә пешайван тәрәпкә қарап туратти. Амма, әмәлиятта, Шади ғоҗиниң тәкливини тәқаза болуп күтүвататти.

– Мениңчә, алий һәзрәтлири, – сөзини давамлаштурди ғоҗа, – ундақ адәм бар. У – Султан Әхмәт.

Бу гәпләрни қилидекән, Шади ғоҗа Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан тәрәпкә бурулди.

Хан өзиниң ички һалитини сәздүрмәй туратти. Қоллирини арқисида тутқан һалда Кичик қобулханида у яқтин-бу яққа маңғач, һәйран болған қияпәттә деди:

– У техи төрт яштиғу?

– Бу техиму яхши! Ақсу пухралири балини мураввәт билән қарши алиду.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан бирдинла үн қатмиди. У қобулханида меңишни давамлаштурди. Пешайванға қарши тамниң йениға берип, аста бурулдидә:

– Ундақта, шундақ қилайли. Лекин униңға мунасип атилиқ лазим.

– Әнсиримәң. Сизгә садиқ адәм нәвриңизниң атилиғи болиду.

15-бап

ШАҺ ШУДҖИДИН ӘХМӘТ ХАННИҢ ӨЛТҮРҮЛҮШИ

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң Яркәнт уйғур ханлиғиниң тәхтигә олтарғиниға он жил толди. Һөкүмдарниң мулазимлири бу сәнәни нишанлап өтүш үчүн наһайити катта, бәһәйвәт шикар уюштурушни тәклип қилди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан дадиси, кичик дадиси, бовиси, һәттә тунҗа оғли Төмүр султанлар охшаш әшәддий овчи болмисиму, арилап-арилап қурал елип, таққа атлинатти.

Амма бундақ овлашлар бәкму шалаң болуп, һөкүмдарларға хас әмәс қандақту бир дәбдәбисиз өтәтти.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан лачин билән овлашни яқтуратти. Орда сарайда овчи қушларни беқип, баплайдиған мәхсус адәмләр бар еди.

1619-жилниң көклимидә уюштурулған шикар илгәркилиридин кәскин пәриқләнди. III Муһәммәт хан, һәтта һөкүмдарниң мәрһум оғли Төмүр султан бәкму сәлтәнәтлик, катта даиридә чиқатти шикарға. Уларниң шәхсий мулазимлири, қаравул вә хизмәткар - малайларни һесаплимиғанда, бирнәччә йүз адәмни тәшкил қилатти.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң хаһиши бойичә униңға бари-йоқи оттуз бәг билән әмир вә хан һаятиға мәсъул әллик нөкәр һәмра болди.

Келишкән йорға атқа мингән әллик яшлиқ Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан ишик ағиниң мәслиһити билән Барчуқ тәрәпкә йол алди.

Бу тәвә ява қушларға толиму бай еди. Қоюқ қомучлуқлар ичигә уга салған өдәкләр топ-топ болуп, учуп-қонуп жүрәтти. Сәл жуқурида, тағ етәклиридә, қариғайзарлиқларда

түлкә билән тошқан көп еди. Тик қияларда бир ғар таштин иккинчисигә сәкрәп жүргән тағ текилири овчиларниң диққитини җәлип қилатти.

Пәқәт икки күн өткәндин кейинла, Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң овчилиққа қизғинлиғи ешишқа башлиди. У әң қизиқ вақиәләргә толуп-ташқан тағ чатқаллириниң арисиға ичкириләп кириш қарариға техи кәлмисиму, шикар-ов барғанчә уни мәптуп қилмақта еди.

Шундиму хизмәткарлар оқ селинған оқданларни берип үлгирәлмәйвататти. У Барчуқ йенидики тағ етәклиридә тошқанларни қоғлап жүрүп овлавататти.

Шаһ Шуджидин Әхмәт хан һәр күни етини йөткәтти. Чүнки бу йәрләрни бәш бармиғидәк яхши билидиған униң атбақари йорға атни аятти. Бу ханни йорға атта көрүп үгинип қалған ясавулларға азирақ қолайсизлиқларни пәйда қилсиму, чоң бир муәмма йоқти.

Бешиға ақ сүсәрдин әдәпләнгән тәлпәк, учисидики тоқ қизил чәкмәнниң үстигә күмүч рәң савут кийгән Шаһ Шуджидин Әхмәт хан өзигә йеқин әмирләрдинму пәриқлинип туратти.

Шикар давамида мулазимларниң бири һөкүмдарни қоғлап өтүп һайванға яки қушқа йеқин келәтти, амма лачинини хан һаман биринчи учиратти. Униң мәмликәт башлиғи болғини үчүнла қилинматти бу иш. Шаһ Шуджидин Әхмәтхан тәбиитидин чаққан вә әпчил болуп, лачин билән овлашта хелә чоң тәҗрибигә егә еди. Униңға һәмра болуватқанлар болсизә, җәрән етишқа хуштарди. Униң үстигә өзиниң җими әҗдадиға хас һәрбий қәдди-қамәт һағда еди ханда.

Шикарниң үчинчи күни Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң мулазимлири егиз тағниң етигигә орунлашти. Улар әтиси әтигәндә бу йәрдин тағ чатқаллириға ичкириләп кирип, лачинларни түлкигә салмақчи болушти.

Шаһ Шуджидин Әхмәт хан һөкүмдар сулалиниң башқа вәкиллири охшаш түлкиләр падисини издәшкә мәхсус топ әвәтмәтти.

Адәттә һөкүмдарлар алдиға арқар, җәрән, кейик вә башқа һайванлар һайдап чиқирилатти. Әвулар уларни ататти яки лачинлирини қоюп берәтти. Андин уларниң вә уларниң овчи қушлириниң намиға хошәмәт, махташ-мәдһийиләшләр яңратти.

Бу җәһәттин Шаһ Шуджидин Әхмәт хан алаһидә еди.

Вақит бир йәргә барған болсиму, Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң уйқиси қачқан. Күл рәң чәкминининиң үстигә тоқ йешил чапан артивалған ичини төрт шам чирақ йорутуп турған өзиниң чедирида олтирип, муқәддәс Қуръанни оқувататти.

Китап яғач үстәлгә қоюлған.

Шаһ Шуджидин Әхмәт хан кигиз үстигә селинған қат-қат пахта көрпиләрдә олтиратти.

Ухлашқа йетишниң алдида Қуръан оқуш униңға аписидин қалған адәт еди. Кәйпиятиға, һерип, чарчиғанлиғиға, ахирқи саатларда ким билән мулақәттә болғанлиғиға бағлиқ у бирнәччә қур яки пүтүнсүрүк сүрә оқатти. Амма қолиға Қуръанни елип оқумиғичә, ухлашқа ятматти.

«Товва-истиғпар» сүрисини оқуватқан Шаһ Шуджидин Әхмәт хан чедир сиртида тарақлиған авазни аңлиди.

Дәл шу чағда техи йеқиндила униң шәхсий муһапизитиниң башлиғи болуп тайинланған Йүсүп жүгрәп кирди чедирға.

Униң қолида пақирап турған хәнҗәр бар еди.

– Алий һәзрәтлири, кәйнимдин меңишиңизни өтүнимән, – тәшвишини йошурушқа тиришип тил қатти у чедирниң бир булуңида ятқан савутқа көз ташлап.

– Немә иш болди?

Шаһ Шуджидин Әхмәт хан үстәл үстидики Қуръанни япмайла орнидин турди.

Йепинивалған чәкмини ғолидин сирилип чүшүп кәткинигиму пәрва қилмиди у.

– Бизгә һуҗум қилинса керәк! Мән һазирчә кимләр екәнлигини билмәймән, лекин улар биздин хелә көп охшайду. Илтимас, тез болуң, сиз аддий нөкәрниң чедириға йөткилишиңиз лазим.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан алдиримайвататти. У һәргизму вәһимигә чүшмиди, чүнки һәммә нәрсә улуқ Аллаһниң қолида екәнлигини биләтти. У иккилиниватати: өзгә чедирда йошурунуш керәкму яки өзини өлтүрмәкчи болуватқанларниң алдиға чиқиш керәкму?

Әндишидә қалған Йүсүп, шу әснада, чедирдин сиртқа жүгрәп чиқип, қандақту буйруқларни бәргәндин кейин, чедирға қайтип кирип, босуға йенида мәйүс қияпәттә турди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң ички һалитини чүшәнди болғай, һөкүмдарниң өзини тутушиға шатланди Йүсүп.

Ниһайәт, Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан қинидин қиличини чиқирип, баш баһарниң салқин түнигә бақмай, чәкмән биләнла вәзмин қияпәттә чедирдин чиқти.

Вәзийәт мүшкүл еди. Хан қарарғаһида қанлиқ җәң болуватати.

Һуҗум қилғучиларниң қоллиридики мәшъәлгә қариғанда, улар Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари қаравуллиридин кам дегәндә он һәссә көп еди.

Қәйсәрлик билән елишқач, Шаһ Шудҗидин Әхмәтханниң нөкәрлири чекиниватати.

Шундиму ханниң йошурунушиға мүмкинчилик бар еди.

– Алий һәзрәтлири, мана, бу яққа меңишиңизни сораймән. Биз сизгә аддий нөкәрниң киймини кийдүрүп, қоршавни бузуп чиқишқа тиришимиз! – деди Йүсүп ханни тени билән һимайә қилип.

Туюқсиз Шаһ Шудҗидин Әхмәтхан сол қоли билән Йүсүпни нери иштириветип, оң қолидики өткүр қиличини егиз көтирип вақириди:

– Гунасиз адәмләрни өлтүрмәңлар. Әгәр силәрниң мәхситиңлар ханни өлтүрүш болса, мана мән. Мениң исмим Шаһ Шудҗидин Әхмәт!

Һуҗум қилғучиларму, мудапиәлиниватқанларму есәңгирәп қелишти бир дәқиқә. Андин йәнә җәң башланди, бирақ узақ давамлашмиди. Хан чедириниң йенида аңланған авазға қараргаһниң җими тәрипидин җәңчиләр жүгәрди.

Биринчиләрдин болуп Абдулмани ишик аға йетип кәлди. Бешиға дубулға, учисиға савут кийгән у һазир ханниң сарийидики күндилик ишларға мәсъул адәмгә тамамән охшиматти. Униң бу турқи сәрдарни әслитәтти.

Улуғчатиға һакимлиқ қилидиған униң иниси Муһәммәт Қасимму акисидин қелишматти.

Нәпәси боғулуп, һасирап кәткән у Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханға явуз көзлирини тикти. Униң адәмлири болсизә, яриланған Йүсүпкә қураллириниң өткүр тиғини санчимақта еди. Әллик муһапизәтчиниң әң ахирида җан үзди Йүсүп.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан өз ишик ағисиниң адәттин ташқири әқилдә болғиниға қаримай, ака-укиларни тонуди.

Орда сарайда жуқури лавазимларни егилигәндин ташқири, улар әйни чағда Худабәнди султанни әсиргә елип, кейинирәк Яркәнтниң хани болған сәрдар Мирза Шаһниң оғуллири еди.

Абдулмани билән тәң жүгришип кәлгән нөкәрләр Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң қолидики әгир қилични тартивелип, өзини тутқун қилди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан зуван сүрүпму үлгәрмиди, чүнки Абдулмани униң жүригигә хәнҗәр урғанди.

Акисиниң кәйнидинла Муһәммәт Қасимму жиқиливатқан һөкүмдарниң биқиниға бирнәччә мәртә пичақ урди.

* * *

Аридин бирнәччә саат өтүп, һалидин кәткән етини һөкүрәң ташлитип Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң җансиз

тенигә биринчи болуп йетип кәлди Шади ғоҗа. Устази үчүн отқиму кирип, суғиму чүшүшкә тәйяр муритлириниң һәмралиғида хан җәсидини көздин кәчүргән Шади ғоҗиниң көзлиридин тарамлап яшлар ақти.

– Алий һәзрәтлириниң мәйитини «Алтунлуқ» қәбиргаһиға йәткүзүңлар. У ғазатта шеһит болди. Шуңа уни мошу киймидә дәпин қилимиз. Ханимизниң төкүлгән мәсүм қени – униң һәқ йолида маңғанлиғиниң дәлилли. Ахунларни, әмирләрни, бәгләрни бу қайғулуқ вақиәдин вақип қилиңлар.

Шади ғоҗа муһапизитидики униң төрт мурити пәшмәтлиридин зәмбил ясап, Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң мәйитини Яркәнткә елип маңди.

Шади ғоҗа башқа муритлири билән мәрһумниң дәпин мәрасимини тегишлик дәриҗидә уюштуруш үчүн Яркәнткә ат чаптурди.

Шади ғоҗа Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни өлтүргән қатилни тепишни қәтъий қарар қилди. Бу униң үчүн наһайити муһим мәсилә еди. Чүнки Шади ғоҗа еniқ биләтти: ханға сүйиқәстлик қилғанлар тәхткә өз адимини олтарғузушни нийәт қилатти.

Исиянниң бешида кимниң турғанлиғини, болупму униң алдини елиш толиму муһим.

16-бап

III МУҺӘММӘТ ХАН МӘДРИСИСИ

Шу әснада Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни қәтил қилған қатиллар III Муһәммәт хан мәдрисисини елип болмайдиған қорғанға айландуруп, әмирләрдин садиқлиқ қәсәмядини алмақта еди.

Яркәнтниң ғәрбигә җайлашқан Муһәммәт хан мәдрисиси

чөгилитип соқулған егиз тамлар билән қоршилип, бирнәччә бенани өз ичигә алатти.

Әйни чағларда Муһәммәт хан мәзкүр мәдрисиниң селинишиға мәбләғ ажритип, бу йәрдә диний тәлимат билән биргә математика, җуғрапийә, музыка, шаирлиқ сәнъәт вә тарихтинму дәрис өтүшниң лазимлиғини тәкитлигәнди.

Бу җәһәттин Муһәммәт хан ихтиярсиз, мүмкин аңлиқ рәвиштә, дадиси Абдурешит хан билән риқабәтлишишкә тиришқан еди. Абдурешит хан сәнъәт, шу җүмлидин саз-нәғмә – музыка пасибани сүпитидә даңқ чиқарған.

Көпчилик буни Абдурешит ханниң хотунлириниң бири Аманниса билән бағлаштуратти. Аманниса истедатлиқ шаирә болуш билән биргә маһир сазәндә еди. У пүткүл һаяти давамида музыка дурданиси болған «Уйғур он икки муқамини» жиғип-топлаш, рәтләш билән шуғулланған.

Һәқ Аманниса дәвридә һәтта ғурбәтчиликтә яшаватқан болсиму, һәрбир аилидә дутар яки тәмбүр болмиса номус һесаплинатти.

Бели мүкчәйгән мөтивәрләр билән сүйиги қатмиған балилар Йүсүп Хас Һаҗип, Әхмәт Йүгнәкий, Нәсирдин Рәбғузий, Сәкаккий, Лутфий, Әлишер Наваий қатарлиқ мәшһур әдипләрниң әсәрлирини ядқа биләтти.

Аманнисани аддий пухра шу қәдәр яхши көрәттики, ақивәттә уни Нәфисә дәп атиған еди.

Муһәммәт хан мәдрисини ачқанда дадиси Абдурешит хандин озуп кетишни ойлимиған. Яқ, у хан вә сәрдар болуш билән биргә өзидин кейин маарип-мәрипәт ғәмғорчиси дегән нам қалдурушни нийәт қилған.

Муһәммәт хан мәдрисиси талиплар оқуйдиған икки чоң бенадин ташқири алтә йүз бала яшайдиған бирнәччә һоҗридин вә ғайәт зор мәсчиттин ибарәт еди. Мәсчит мунарлири хан ордисиниң пешайванидин көрүнүп туратти. Мәдрисә зимини хан беғидин кичик еди, амма аммибаплиғи

җәһәттин униңдин һеч қелишматти. Башқа мәдрисиләрниң талиплири ушбу мәдрисиниң кәң-таша вә жирақ-жирақларға сайә ташлап турған бүк-барақсан һойлисида сәйлә қилип, бәзидә қизғин сөһбәтләр қуруп, бәзидә болса, диний вә пәнний мәсилиләр тоғрилиқ бәс-муназиригә чүшүшни яқтуратти. Бүгүнзә мәдрисә сүйиқәстчиләргә садиқ нөкәрләрниң икки қатари билән қоршалғанди.

Тәғдир тәққазиси билән Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни қәтил қилғанлар униң атисиниң исми билән атилидиған мәдрисини өзлириниң қараргаһиға айландурған еди.

Буни тәсадипи, шуниң билән биллә аңлиқ рәвиштә әттәй шундақ қилинған иш дәп җорушқиму болатти.

Вақитни бошқа өткүзмәй, сүйиқәстчиләр шәһәрниң һәрбир мәһәллисигә хәвәрчиләрни әвәтти. Улар пухраға ханниң туюқсиз вапат болғанлиғини, әмирләр билән бәгләрниң дәрру Муһәммәт хан намидики мәсчиткә келип, йеңи һөкүмдарға садиқ болушқа қәсәмяд кәлтүрүшни җакалиди.

Таң сәһәрдин башлапла Яркәнт шәһири тәшвиш, әндишидә қалди.

Аддий пухра наразлиғини билдүрмиди, бепәрваму болмиди. Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң паҗиәлик өлүми һәққидики хәвәр хелә тез тарқалған болсиму, бу учур техи тәстиқләнмигән еди. Шуңа хаватир болған һүнәрвәнләр дуканлирини япса, деханлар етизға чиқмиди, анилар балилирини талада ойнашқа қоюп бәрмиди.

Әмирләрниң азирақ қисми өз ихтияри билән алдиримай Муһәммәт хан мәдрисисигә маңди.

Әмирләр қайси йол билән мәдрисигә кәлмисун, уларни вә уларниң мулазимлирини дәрвазидин хелә арилиқта атлиқ сақчилар тохтитип, синчилип тәкшүригәндин кейинла, мәдрисә дәрвазиғичә киргүзәтти.

Дәрваза йенида җими әмирләр билән мулазимлар аттин чүшүп, йәнә бир қетим назарәттин өткәндин кейинла, һойлиға киргүзүләтти.

Мәдрисиниң кәң һойлиси нөкәрләргә лиқ толған. Там яқилап һәрбир бәш қәдәмдә бирдин нөкәр туруп, һойлиға киргәнләрни диққәт билән күзитиватагти. Жигирмигә йеқин нөкәр бевасигә оқуш бенасиниң йениға җайлашқан.

Талиплар оқуйдиған мошу бенаға сүйиқәстчиләр сәркилири орунлашқанди.

Ушбу бенаға әмирләр билән бәгләр пәқәт бирла муһапизәтчисиниң һәмралиғида кириши шәрт еди.

Қалған мулазимләр сипайә, амма қәтъий түрдә талиплар һоҗрилириға тәклип қилинмақта еди. Улар һәрхил һоҗриларға киргүзүлди. Тоғриси, һәр түрлүк әмирләргә һәмра болуватқанлар бир-бири билән имканқәдәр аз мулақәтгә болуши көздә тутулған.

Әмирләр билән бәгләрниң көп қисми дәсләп пурсәт күтүш мәвқәсидә болди. Улар өз ихтияри билән ханни өлтүргән қатилларға садиқ болушқа қәсәмяд бәргүси кәлмәйвататти, амма өзлиригә нисбәтәнму чоң хәтәрниң барлиғини сезәтти.

Шуңлашқа улар Муһәммәт хан мәдрисисигә халимиған қияпәттә алдиримай кетип баратти.

Бу күни җими яркәнтлик – әмирләр, бәгләр, ахунлар һәм аддий пухра гаңгирап қалди. Улар немә қилишни билмәтти.

Қатилларниңму беши қатқан. Улар ханни өлтүргини билән, бундин кейин немә қилиш керәклигини билмәтти.

Садиқлиқ тоғрилиқ қәсәмядни алғини билән, улар техи тәхткә ким олтиридиғанлиғидинму бехәвәр еди.

Исиянчилар рәһбәрлириниң тәхткә олтиришқа һәққи йоқти, чүнки уларниң һечқайсиси Моғулистан дөлитиниң асасчиси Туғлуқ Төмүрниң беваситә әвлади әмәсти. Яркәнт уйғур ханлиғиниң барчә һөкүмдари Туғлуқ Төмүрниң әвлади болуп, Туғлуқтөмүр сулалисигә кирәтти.

Шуңа ушбу қәсәмяд қатилліқни қоллиған бир шәкилгә егә болған еди, халас.

Пәқәт Шади ғоҗила қандақ тәртиптә, қайси усул арқилиқ немә қилиш керәклигини биләтти. Муритлириға ғазатта шеһит болған Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң мәйитини суға алмайла «Алтунлуқ» қәбиргаһиға кийими билән дәпин қилиш тәйярлиғини көрүшкә буйруқ бәргән Шади ғоҗа бирнәччә садиқ муритиниң һәмралиғида Яркәнткә қарап ат чаптурди. Мәхсити – әң нопузлуқ «қаратағлиқ» ғоҗиларни жиғип, улар билән сөзлишиш.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан қатиллири Муһәммәт хан мәдрисисини өзлириниң қарагаһиға қилған бир пәйттә, Шади ғоҗиниң қорғини уларға қарши мәркәзгә айланди.

Яркәнтниң һәрхил тәрипигә орунлашқан бу беналар, гәрчә мемарчилиқ сәнъитиниң бүйүк әсәри болсиму, қисқа вақит ичидә һаятлиқтин учур йоқ иншаәт – улуғвар орда үчүн болған күрәшниң рәмзи болуп қалди.

Шади ғоҗа қорғининиң ясавул, күзәтчилири сан вә күч җәһәттин Муһәммәт хан мәдрисисигә бәкингәнләрдин кам әмәсти. Уларниң арисида чоң пәриқ бар еди.

Әгәр сүйиқәстчиләрниң нөкәрлири уларниң шәхсий уланлири болуп, хизмити үчүн айлиқ мааш алса, Шади ғоҗиниң мулазимлири, ясавуллири ғоҗиниң муритлири вә сәпдашлири еди.

Башқичә ейтқанда, улар Шади ғоҗиниң диний-сәясий көзқарашлирини қоллиғучилар еди, демәк, уларниң садиқлиғини пул үчүн хизмәт қиливатқанлар билән һәргизму селиштурушқа болматти.

Шади ғоҗиниң қорғиниға биринчи болуп Һапиз Мурат ахун йетип кәлди. Оттура яшлардики бу кишини һәммә тонатти. Өзиниң наһайити йүксәк аброй-инавитигә қаримай, у бәкму кәмтар вә сәмимий киши еди. Һапиз Мурат ахун әттәй муһапизәтчиләрсиз жүрәтти. Һазирму у пәқәт хәнҗәр билән қуралланған бирла жигитниң һәмралиғида йетип кәлди.

Шади ғоҗиниң әтрапидики көплигән кишиләр Җумахун исимлиқ бу жигитни тонатти. У хәнҗәр билән шунчилик чәбдәслик билән җәңгә кирәттики, қилич, палтилар билән қуралланған икки-үч нөкәрни йәр чишлитишкә қабилди.

– Җумахун, мошу йәрдә қал! – буйриди Һапиз Мурат қорған дәрвазисиниң йенида етидин чүшиветип.

Ахунниң бу сөзлиридин кейин Шади ғоҗа муритлири йеник нәпәс елишти, чүнки улар Җумахун билән сөзлишишкә хуштар еди.

У сәл егилип ғоҗайининиң етиниң чулвурини қолиға алди вә Һапиз Муратниң қариси жүткичә униң кәйнидин қарап турди.

Андин чеһрисидә нәпрәтлик илҗийиш әкис етилгән қорған ясавулиға көз ташлидидә, атларни бағлашқа маңди.

Шади ғоҗиниң ханисиға киргән Һапиз Мурат течлиқ-аманлиқтин кейин тәшвиш ичрә сориди:

– Улар буниңға қандақ җүръәт қилалиди? Бу дегән қип-қизил хиянәтқу!

– Немигә һәйран болуватсиз? Улар мошу дәқиқиләрдә садиқ болушқа қәсәмяд бериватиду!

– Кимгә садиқ болушқа?

– Пат йеқинда билимиз буни. Һәр һалда, қатиллар җәзмән җазасини алиду!

Шади ғоҗа Һапиз Муратқа олтиришни тәклип қилди, амма ахун башқа тәклип қилинғанларниң келидиған вақит болуп қалғанлиғини вә кәң бөлминиң единидики гиләмләргә селинған пахта көрпиләрдин кәлгән меһманларни қарши елиш үчүн һәр қетим орнидин турушниң мәлум қийинчилиқларниң пәйда қилидиғанлиғини ейтип, тик турушни давамлаштурди.

– Һәммәйлән тәң олтирайли, – дәп қошуп қойди у ахирида.

Һәқиқәтәнму, анчә өтмәй Шатур хәлпә, Насир ғоҗа

ахун, Молла Салиһ ахун, Нәжмидин қази, Мир Муһәммәт Риза қази, Мир Һашим ғожилар биридин кейин бири кирип кәлди бөлмигә.

Шади ғожа ишикләрни өзи япқандин кейин, меһманларни көрпиләргә олтиришни тәклип қилип, өзи ишик йениға селинған көрпигә чөкти.

Яшинип қалған Шатур хәлпигә қарап, бешини лиңшитип қойди у.

Шатур хәлпә қоллирини көтирип, ичидә қисқа бир сүрини оқуғандин кейин, дуа қилишти. Шуниңдин кейинла Шади ғожа тил қатти:

– Бүгүн мәмликитимиздики әң дәһшәтлик күнләрниң бири. Дөлитимиз башлиғи Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан рәзил қатилниң қолидин қаза болди. Улуқ яратқучи Аллаһ ханимизниң ятқан йерини җәннәттин қилип, қатилниң җазасини бәргәй. Һәммиңларға аянки, мошу саат, мошу дәқиқиләрдә III Муһәммәт хан мәдрисисидә әмирләр билән бәгләрни садиқ болушқа қәсәмяд қилдуруш мәрасими өтүватиду. Уларни қатиллиқ қилған җинайәтчиләргә садиқ болушқа мәҗбурлаватиду. Садир болған вәзийәткә бағлиқ һәрбириңларниң очуқ пикир билдүрүшиңларни сораймән.

Шади ғожа җимип қалди. У бөлмидикиләрниң һечқайсисиға нәзәр ташлимай, шу арқилиқ һечкимниң гәп қилишиға иҗазәт бәрмәй, чәкмининиң қоюн янчуғидин тәсвий чиқирип, тартишқа башлиди.

Шатур хәлпә йешиниң һәммидин чоңлуғи вә Шади ғожиниң устази екәнлигини һесапқа елип, муһакимә қилиниши тегиш мәсилиниң йөнилишини ениқлашқа һоқуқлуқ еди. Баш қошуш иштракчилириму шуни күтүвататти.

Лекин у еғиз ачмиди. Шуңа Нәҗмидин қази биринчи болуп сөз алди. У яш җәһәттин Шатур Хәлпидин азирақла кичик болуп, толиму бәқувәт еди. Униң чирайлиқ чәктүрүл-

гән ақ сақили алийҗанаплиқ йеғип турған қоғун бешиға бәкму ярашқанди.

– Ғазатта шеһит болған хан алий һәзрәтлириниң дәпин мәрасими башланғичә қатилни тепишимиз лазим, – деди у.

– Муһтәрәм Нәҗмидин қазиниң сөзигә толуқ қошулимән, – гәпкә арилашти Шатур хәлпә. – Биз «Алтунлуқ» қәбиргаһида қатилниң исмини атишимиз керәк.

– Бу һазир шунчилик муһимму? Алий һәзрәтлири Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни һәргизму қайтидин тирилдүрәлмәймиз! Һазир сүйиқәстчиләрниң тәхткә кимни олтарғузмақчи екәнлигини ениқлашниң әһмийити чоң.

– Өзиңизни бесиң, муһтәрәм ахун. Сизниң пикриңизгә қошулимиз, амма сизму бизниң гепимизгә қулақ селиң. Сүйиқәстчиләр тәхткә олтарғузмақчи болуватқан намзатниң исим-шәрипини ениқлаштин балдур биз сүйиқәстчиләрниң әпти-бәширисини ечип ташлишимиз керәк. Шундақ қилғандила уларниң намзитиниң күчи йоқилиду.

– Қошулимән, – сәл тартинип зуван сүрди Һапиз Мурат.

– Мениңчә, Шади ғоҗа һәқ гәпни қилди. Авал сүйиқәстликкә кимләрниң беваситә қатнашқанлиғини ениқ билишимиз шәрт. Андин кейин җинайәтчиләрниң тәхткә олтиришиға қолдин кәлгичә тосалғулуқ қилиш лазим.

– Мир Муһәммәт Риза қази, ейтиңа, «қолдин кәлгичә» дегәндә сиз немини нәзәрдә тутуватисиз?

Мир Муһәммәт Риза қази беваситә өзигә мураҗиәт қилған Молла Салиһқа дәһшәтлик тикилип, һечбир тәп тартмайла деди:

– Һәммидин бурун уларни хәлқи-аләм алдида паш қилиш. Андин уларниң намзитини ениқлап, йәккиләндүрүш. Қатиллиқа мунасивәтлик җими әмәлдарларни лавазимлиридин бошитиш. Шундақ қилсақ, җинайәтчи әмәлдарлар башқиларға тәсир көрситәлмәйду.

– Йәнә тәхтниң һоқуқлуқ вариси болған Абдулетипқа ушбу вәзийәттин учур берип қоюш керәк, – деди баятин җим олтарған Насир ғоҗа ахун ойчан қияпәттә.

– Вәзийәттин учур беришла әмәс, уни һәммә җәһәттин қоллаш лазим!

– Муһтәрәм Мир Һашим ғоҗа, Абдулетипни бизниң «ақтағлиқ» қериндашлиримиз қоллаватиду. Мән буниңға камил ишинимән әпсус, – ечинишқа толуп-ташқан күлүмсирәш ичрә ейти бу гәпләрни Нәҗмидин қази.

Шади ғоҗа сөз башливеди, Нәҗмидин қазиниң чеһрисидики күлүмсирәшниң изнасиму қалмиди.

– Абдулетип Қәшқәрдә. Демәк у – «ақтағлиқ». Мәрһум Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханму «ақтағлиқ» еди. Бизниң, яркәнттикиләрниң, мәвқәси чиң һәм мустәһкәм болушниң ғемини қилишимиз лазим. Һазирзә, биз, һәқиқәтәнму, шаһзадигә ғәмхорлуқ қилип, уни қоллишимиз шәрт.

– Муһәммәт хан мәдрисисидикиләр билән немә қилимиз? – узаққа созулған сүкүнатни бузди Молла Салиһ.

Бу қетимму жиғилғанларниң һәммиси диққитини Шади ғоҗиға җәлип қилди.

– Мәдрисигә берип, әһвалдин вақип болушимиз лазим.

Һапиз Мурат орнида тепчәкләп кәтти. Шади ғоҗиниң бу пикриниң униңға яқмиғанлиғи көрүнүп туратти.

– У йәргә немишқа беришимиз керәк?! Җими вакаләтләрни берип, бир вәкилимизни әвәтәйли. Халисаңлар, мән барай.

Олтарғанларда җанлиниш пәйда болди. Бир мәһәл өз ара Һапиз Муратниң тәкливини каллисидин өткүзди. Андин һәммәйлән тәңла:

– Һәқиқәтәнму, биз уларниң алдиға немишқа беришимиз керәк! Биз биригә бeқинда әмир әмәсқу ахир!

– Бизгә тәхт үчүн күрәшкә һәргизму арилишишқа болмайду. Биз пәқәт һәммә ишниң қанун даирисидә өтүшигә болашсақла купайә.

– Ханни өлтүрүш – бу қанунлуқма? Әгәр биз уларниң алдиға барсақ, бу уларни қоллиғанлиқ билән баравәр болғини!

– Мүмкин улар Абдулетип султанни тәхткә олтарғузмақчиду? Шундақ қилса, бу қанунлуққу!

Шади ғоҗа сүкүт сақлап, уларни тиңшиди. Улар сәл җим болғандин кейинла, тәмкинлик билән тил қатти:

– Һәммиңларниң гепи орунлуқ. Мән һәрқайсиңларни охшаш һөрмәтләймән. Силәрни тәклип қилғинимму шу вәҗидин. Лекин бир йәргә қошулмаймән. Еһтимал, мән хаталишидиғандимән. Шундиму пикримни ейтишқа иҗазәт қилғайсиләр. Мән алий һәзрәтлири Шаһ Шуджидин Әхмәт ханни, Аллаһ униң ятқан йерини җәнәттин қилғай, қанға боялған кийимдә дәпин қилиш буйруғуни бәргәндә, униң пәскәшлик билән өлтүрүлгәнлигини нәзәрдә тутқандим. Демәк, уни өлтүргән қатиллар җәзмән җазалиниши керәк. Биз қатилларни җазалалмаймиз, чүнки бу пәқәт тәхт варисиниң әнчисидики иш. Лекин биз орда әмәлдари лавазимлириға интилмайватқан диний өлима сүпитидә бу җинайәтни әмәлгә ашурғанларни билишимиз һәқ. Униңдин ташқири, буни билиш үчүн III Муһәммәт хан мәдрисисигә һәммәйлән биллә беришимиз лазим. Шундақ қилғандила, мәдрисидикиләрдә өзимизниң нийитини ашкарә қилип қойидиған гуман туғдурмаймиз. Әгәр биз өзимизниң вәкилинила, гәрчә у бәк аброй-инавәтлик болсиму, әвәтсәк, – бу сөзләрни ейтидекән, Шади ғоҗа Һапиз Муратқа нигаһ ташлиди, – хан алий һәзрәтлирини өлтүргәнләр бизгә вә бизниң нийитимизгә нисбәтән гуманлиниду. Улар биздин шүбһилинип, мәхситини ейтмиши мүмкин. Әлвәттә, хан алий һәзрәтлириниң дәпин мәрасимини өзимиз башқуримиз. Тәхтниң қанунлуқ вариси Абдулетип шаһзадини қоллиғучиларниң бешида туришимиз шәрт. Биз, пәқәт бизла Қәшқәргә Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң

өлүми тоғрилиқ хәвәрни йәткүзүшимиз керәк. Демәк, биз, пәқәт бизла Абдулетип султан йетип кәлгичә, Яркәнт уйғур ханлиғи тәхтигә олтиришқа урунуватқанларниң алдини елишимиз лазим.

Шади ғожиниң гәплирини һәммәйлән қоллиди. Шади ғожа баш қошуш қатнашқучилириниң пикир, тәклиплирини умумлаштуруп, йәкүнлиди.

Вақитни бошқа өткүзмәй, Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң паҗиәлик өлүми һәққидә мәктүп йезиш тапшурулуп, Шади ғожа муритлиридин икки кишини Қәшқәр әвәтиш келишилди.

Аридин бир йерим саат өтүп, «қаратағлиқ» сопи-ғожиларниң әң нопузлуқ сәккиз вәкили йүзлигән муритлириниң һәмралиғида III Муһәммәт хан мәдрисисигә йеқинлашти.

Бундақ аброй-инавәтлик адәмләр топини көргән ясавуллар башлиғи әтигәндин бери қиливатқан иши – кәлгүчиләрни ахтуруп, тәкшүрүватқанлиғини унтуп, етидин сәкрәп чүшүп, Шади ғожа етиниң йениға жүгрәп кәлдидә, үзәңгини ләвлиригә апирип сөйүп, дәрру кәйнигә дақиди. Бешини әккән қияпәттә «қаратағлиқлар» сәркисиниң сөзини күтти.

Қапиғи селинған Шади ғожа униңға бақтидә, андин деди:

– Йолни бошитиңлар! Бизниң муритлиримизни ахтуруп, тәкшүрүшкә йол қоймаймиз. Әмирләргә ейтиңлар, мәдрисигә биз ясавулларсиз киримиз. Бизгә һәмра болуватқанларниң һәммиси сиртта қалиду.

Ясавуллар башлиғи еғиз ачмай, бешини лиңшитти. Андин етиға миндидә, җирән қашқисини һөкүрәң ташлитип, мәдрисигә қарап йол алди.

Ат чаптуруп кетип берип, у буйруқ бәрди болғай, Шади ғожа өз һәмралири билән чоң яғач дәрвазиға йеқинлашқанда, дәрвазиниң һәр икки қанити очуқ болуп, йә һойлида, йә сиртта бирму нөкәр көрүнмиди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни өлтүргән қатиллар Шади ғоҗини һойлида қарши алди. Өз ара соғла вә җиддий саламлашқандин кейин, һәммәйлән талиплар оқуйдиған бенаға кирипти.

Тамни яқилитип едәнгә селинған пахтилиқ көрпиләрдә ғоҗайин сүпитидики әмирләргә қариму-қарши олтарди ахунлар.

Вәзийәт бәкму назук болғачқа, бирәр орунсиз соал, оңушсиз җавап биләнла һәммини харап қиливетиш еһтималди, әнъәнә бойичә қуръан тилавәт қилинғандин кейин, Шади ғоҗа һәрбир сөзини чоңқур ойлиғач, гәп башлиди.

– Аллаһниң хаһиши билән Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан бақилиқ бопту. Һәммә иш қудрәтлик Аллаһниң қолида. Амма у бизни кесәл болғанлиғидин яки қерилиқ йәткәнликтин ташлап кәтмиди. У шеһит болди. Биз бу вақиәниң қандақ йүз бәргәнлигини вә униң сәвәвини билгили кәлдуқ бу йәргә.

Әмирләр шүк. Сүкүт толиму созулуп кетиведи, Абдулмани көзлирини көтәрмәй пәс авазда тил қатти.

– Муһтәрәм ахунлар! Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан шикарда қаза болди. Униң қечип қутулуши мүмкинди, амма у өлүмдин қорқмиди. Мәртләрчә қаза болди.

– Лекин немишқа, қандақ сәвәп билән ханға қарши ов уюштурулди?

Җими көзләр Абдулманиға тикилди, амма у йәнила җим.

– Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан Искәндәр султанни қоллиған әмирләргә нисбәтән адаләтсизлик қилди. У Ақсу пухрасини ачарчилиқтин киривәтти. Буни җазасиз қалдурушқа болматти, – деди Муһәммәт Қасим.

Акисиға қариғанда у қаттиқ, қандақту қаршилиғини билдүргән авазда қаршисида олтарған Мир Муһәммәт Риза қазиға тикилип қарап ейтти бу гәпләрни.

– Амма сиз Улуғчатиниң һакими болдиңизғу! – деди Мир Муһәммәт Риза қази. – Сиз бу йолға қандақ бардиңиз?

– Биз өзимизниң қериндашлири үчүн интиқам алдуқ, халас, – салмақлиқ җавап бәрди Муһәммәт Қасим.

Униң бу вақиәгә қилчилик пушайман қилмайватқанлиғи көрүнүп туратти. Сабиқ ишик аға – ханниң әң ишәнчилик адәмлириниң бири Абдулмани болсизә, хиҗил болуп, азаплиниватати.

Мәдрисигә жиғилғанларниң һәммиси ака-ука Абдулмани билән Муһәммәт Қасимниң Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни қәтил қилишни уюштурғанлиғини чүшәнди. Лекин беваситә ханни өлтүргән қатилни ениқлаш керәк еди.

Һапиз Мурат Шади ғожиға қарап қоюп көңлидики гәпни қилди:

– Ейтиңлара, алий һәзрәтлирини өлтүргән ким?

Мәдрисә бенасида йәнә өлүм җим-җитлиғи һөкүм сүрди. Сүкүнат бәкму узаққа созулди. Ниһайәт, Абдулмани наһайити пәс авазда, пичирлап дегидәк җавап бәрди:

– Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни өлтүргән мән.

Көзигә кәлгән яшни йошуруш үчүн, Шади ғожа қисқа сүрини оқуди.

Дуа қилғандин кейин, орнидин турдидә, һечкимгиму қаримай, ишик тәрәпкә маңди.

Ахунлар уни әгәшти. Мирза Шаһниң оғуллири Абдулмани билән Муһәммәт Қасим өз тәрәпдарлири билән мәдрисидә қалди.

Шади ғожа таки «Алтунлуқ» қәбиргаһиға кәлгичә зуван сүрмиди.

Дәпин мәрасими чәмбәрчас тәйяр, дегән сөзләрни ейтқан муритқиму гәп қилмай, бешини лиңшитиш билән чәкләнди у. Шади ғожа етидин чүшүп, таһарәт елишқа маңди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан Шади ғожа буйриғандәк, қанға боялған чәкмәндә тавутта ятатти. Мәрһумниң кийми һәр түрлүк гәзмалдин тикилгәчкә, чәкмәнниң пәқәт сол тәрипигила қан сиңип қапту.

Мәрһумниң намизини Шатур хәлпә чүшәрди. Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни йәрләп болғандин кейин, Шади ғоҗа хошна қәбиргә қариди. У йәрдә III Муһәммәт хан ятатти. Буниңдин он жил илгири Шади ғоҗа Муһәммәт ханға униң әвладиға көз-қулақ болуп, һәртәрәплимә ярдәмлишимән дегән әмәсмеди?!

Һазир Шади ғоҗа Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни өлүмдин қутулдуруп қалалмидим, дәп мәлум дәриҗидә өзини әйипләвататти.

III Муһәммәт билән Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханларниң қәбри алдида туруп, у тәхт вариси Абдулетип султан һәққидә ойлимақта еди.

17-бап

ЯРКӘНТ ХАНЛИҒИНИҢ ВАРИСИ

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң кәнҗә оғли Абдулетип шаһзадиниң Қәшқәрдә туруватқиниға үч жил болған. Акиси Төмүр султанниң паҗиәлик өлүмидин кейин, Абдулетип тәхтниң рәсмий вариси аталған.

Униң атилиғи – тәрбийичиси Абдуғопур Сағричи яш шаһзадиниң кәлгүсидә җасур вә адил һөкүмдар болуши үчүн, җими билим һәм тәҗрибисини сәрип қилмақта еди.

Абдулетип Қәшқәргә кәлгәндә, у бари-йоқи он бир яшта еди.

Үч жил ичидә Абдуғопур Сағричи уни қилич вә айпалта билән җәң қилиш сәнъити билән биргә һәрхил илимлардин тәлим бәрди.

Абдулетип алгебра вә жуғрапийә, шаирлиқ маһарәт асаслири, музыка, тарих вә мәнтиқә қатарлиқ пәнләрдин әтраплиқ билим алди.

«Һейтка» мәсчитидә у теология – диншунаслиқ, натиқлиқ сәнъәткә үгәнди.

Абдулетип ана тили – уйғур тилидин ташқири әрәп вә парс тиллириниму мукәммәл өзләштүрди.

Қисқиси, шаһзадә һәммә җәһәттин йетилгән еди. Шуңа ханлиқтикиләр униңға зор ишәнчә артқан.

Абдулетип билимгә тәшна, тиришчан, сәвир-тақәтлик еди. У һәммә дәрисләрни әстаидил оқатти һәм миҗәзи җәһәттин мәрһум акисидин кәскин пәриқлинәтти.

Төмүр султан аччиғи чос, қопал вә мурәссәсиз еди, Абдулетип болсизә, әксичә, һаяҗанини бесип, сөһбәтдишини диққәт билән тиңшаш иқтидариға егә еди.

Төмүр султан сәлтәнәтлик мәрасимларни, дәбдәбилик мәрикиләрни яқтуратти. Абдулетип бундақ тәнтәнә, мәрасимларни күзитишкә майилди.

Пат-пат у бирнәччә муһапизәтчиси вә атилиғиниң һәмралиғида шәһәр арилатти. Муқәррәр рәвиштә Қәшқәрниң кона кочилирида меңип, шәһәр базириға баратти. Бу йәрдә у аддий һүнәрвәнләр һәмдә содигәр-тиҗарәтчиләр билән сөһбәтләрни қуратти.

Абдулетип улардин һүнәрвәнчиликниң сирлири һәққидә соратти вә тәпсилий җавап алмиғичә қанаәтләнмәтти. У әшу соаллар арқилиқ билимини кәңәйтәтти. Сөһбәтдашлири яш шаһзадиниң тиришчанлиғиға апирин әйлишәтти.

1619-жили сәвр ейиниң шундақ күнлириниң биридә Абдулетипниң төмүрчиләр билән мулақәттә болғуси келип қалди. Униң тәсәввурида төмүр тоғрилиқ төмүрчиләрдин артуқ билидиған һечким йоқ. Шуңа у төмүрчиләр дуканлири җайлашқан қатарға бармақчи болди.

Абдуғопур Сағричи етираз билдүрмиди. У төрт нөкиригә пухрачә кийинип, өзлириниң кәйнидин меңишини буйриди. Бехәтәрлик йүзисидин бундақ чарә зөрүр еди, амма Абдулетип буниңға анчә келишмәтти.

Тоғриси, ясавулларниң өзлирини узитип меңишиға у қарши әмәсти. Пәқәт улар савут вә дубулғисиз болуши шәрт еди.

Абдулетип йеши кичик болғачқа, хаватирлинишниң һаҗити йоқ, чүнки әтрапта өз ишлири билән бәнт худди өзи охшаш адәмләр жүриду, дәп ойлатти.

Абдуғопур Сағричи башқичә ойлатти, уму өз иши билән – тәхт вариси шаһзадиниң бехәтәрлигини тәминләш билән – бәнт едидә!

Абдуғопур Сағричиниң йеши қириқ бәштә болуп, қәдди-қамити келишкән һәммә җәһәттин камал тапқан киши еди. У Хотән һәм Яркәнт мәдрисилиридә тәһсил көргән. Бухара вә Сәмәрқәнттә бирнәччә жил турған. III Муһәммәт хан дәвридә мәхсус мәктүп билән Улуқ Моғуллар императори Нуриддин Муһәммәт Җаһангир ордисиға икки мәртә барған.

Җүмә күни еди. Күн очуқ. Қуяш сехи нурини җаһанға тәкши чачмақта. Бала-қазадин һечқандақ бәшарәт йоқ – хатирҗәмлик. Абдулетип, адәттикидәк, төмүр-тәсәк буюмлири сетилидиған, төмүрчи көрүклири пүвдилинип, иш қайниған, атлар тақилинидиған, башқа кочиларға қариғанда күлкә-һәзил аз йәргә йеқинлашти. У төмүрчи дукининиң алдида тохтап, устиниң ишини диққәт билән күзитип, андин алдиримай йолини давамлаштурди.

Мана әнди у кона орундуқта олтирип, өзиниң бойидин егиз мис козиға нәқиш чекиватқан қәләйчиниң ишиға қизиқип қариди.

Кочиниң уқанитидики нәққашқа көзи чүшти Абдулетипниң. Нәққаш күмүч пәтнусқа илһам билән намәлум гөзәлниң рәсимини чекивататти.

Сәл нерида бәш-алтә яшлардики икки бала дадисиниң һәрикәтлиригә қарап-қарап қоюп, жумран қоллиридики кичик болқилирини һелидин-һели тәхсиләргә уратти. Улар

өзлириниң қешиға Абдулетипниң өз мулазимлири билән кәлгәнлигини сәзмәй қалди.

Һүнәрвәнчилик қурал-әслаһларни чевәрлик билән ишлитиватқан устиниң қолидин надир буюмниң һасил болидиғалиғиға һечким шәк кәлтүрмәтти, чүнки нәққашлиқни бу аилиниң сәккизинчи әвлади кәсип қилған еди.

Нәққаштин көз үзәлмәйватқан Абдулетип деди:

– Ейтиңа, һөрмәтлик устам, сиз мошу нәқишиңизни давамлиқ тәкрарламсиз яки һәрхил нәқиш чекәмсиз?

Козидин бешини көтәрмәй өз ишини қизғин давамлаштуруватқан нәққаш синчи жигиткә көзиниң қирида қарапла, алдида турған жигитниң аддий әмәслигини ениқлидидә, күлүмсирәп җавап қайтурди:

– Муһтәрәм тәхсир, һәрбир дәқиқә бир-биригә охшимиғандәк, бу қолларда пүтүлүватқан һәрбир буюмму тәкрарланмас хусусийәткә егә.

– Ундақта сиз җан беқиш үчүн ишләватқан һүнәрвән әмәс. Сиз мөҗүзә яритиватқан адәм!

– Шундақ десиму болиду, тәхсир. Амма бу мөҗүзиләр мону сойтақларни беқишқа аранла йетиду.

– Немә кашила қиливатиду?

Нәққаш қолидики болқисини нери қоюп, Абдулетипқа диққәт билән бақти. Андин җими зеһни билән сөһбәтни тиңшап йенида җим турған қәдди-қамити келишкән адәмгә тикилип күлүмсирәп:

– Маңа қариғанда сизниң һәмралириңизға бу яхширақ мәлум болса керәк, муһтәрәм тәхсир.

Уста Абдуғопур Сағричиниң көзлиригә қариди. Абдуғопур Сағричиниң сүрлүк чирайини көрдидә, қайтидин ишиға киришип кәтти.

Соалиға ениқ җавап алалмиған Абдулетип рәнҗигән қияпәттә йолини давамлаштурди.

Кулалчилар дуканлириниң йенида тохтимақчи болди Абдулетип, амма униңға Абдуғопур Сағричи йол қоймиди.

– Тәхсир, әгәр сиз һәрбир дуканниң алдида тохтавәрсиңиз, чүшкичә үлгирәлмәймиз. Бүгүн – җүмә. «Һейтка» мәсчитигә берип, җүмә намизини оқуйдиғанлиғимизни унтимаң!

Төмүрчиләр кочисиға барғичә, Абдулетип башқа тохтимиди.

Лекин алдида учрашқан биринчи дуканниң йенида ат тақиливатқанлиғини көрүши билән, өзини туталмиди. Төмүрчи очиғидин һәртәрәпкә чачраватқан учқундин қаттиқ тәшвишләнгән ат һәләттин бешини чайқимақта еди. Абдулетип төмүрчиниң ишини күзитиш үчүн, атқа бәкму йеқинлашти.

– Тәхсир, авайлаң, ат тепиветиши мүмкин!

Абдуғопур Сағричи жүгрәп кәлдидә, Абдулетипни хелила қопаллиқ билән кишнәватқан аттин нери иштәрди.

Чулвурни тәсликтә тутуп турған атниң ғоҗайини аваз чиққан тәрәпкә бурулдидә, нарази қияпәттә вақириди:

– Немә, өлгүң келиватамда?!

У йәнә бирнемиләрни демәкчи еди, амма яш жигитниң йенида пәйда болған палван бәстлик төрт кишини көрүп, гепиниң ахирини ичигә жутувәтти. Гәрчә жигитләр деханларчә кийинивалған болсиму, ат егиси уларниң бир қетимму кәтмән тутмиғанлиғини ениқлап үлгәрди вә чулвурни қаттиқ тутуп, атниң бешини чайқишиға йол қоймиди.

Шу әснада төмүрчиләрниң бири дуканниң йенидики адәмләргә қарапму қоймай, җаниварниң артқи оң путини көтирип, тақини өлчәп көрдидә, тил қатти:

– Маһмут, қаттиғирақ тут атни! Хелә тосун охшимамду бу бийә!

Егиз бойлуқ, кәң ғоллуқ Маһмут күлүмсирәп:

– Әнсиримәң, ака. Биринчи қетим әмәсқу, – деди.

Униң өз ишини яхши билидиғанлиғи көрүнүп туратти. Атниң путини күчинип қаттиқ тутқан төмүрчиниң чекә томурлири көпүп кәтти. Шундиму у Абдулетипқа көзини қисип қоюп:

– Жигит, бу сизгә ғәлитә билиниватиду, еһтимал, һә?

У йәнә бирнемиләрни демәкчи еди, амма үлгирәлмиди, чүнки униң акиси кона терә пәртуғиниң кәң янчуғидин миқ чиқирип, атниң туйиғиға қеқишқа башлиди.

Абдулетипқа бу әнди қизиқ әмәс еди. Шу мәһәл базған садаси яңриди. Һәқиқий төмүрчиниң иши башланди, дегән ойни каллисидин өткүзгән шаһзадә, шу тәрәпкә алдириди...

Йерим күнни төмүрчиләр дуканлирида өткүзгән Абдулетип хушкәйпиятта шәһәр мәркизидики «Һейтка» мәсчитигә йол алди. У җүмә намазни һечқачан қаза қилматти...

«Һейтка» мәсчитиниң имами уни қизғин қарши алди. Имам буниңдин үч жил муқәддәм Төмүр султанниң паҗиәлик өлүмидин кейин тәхтниң йеңи варисини Қәшқәргә әвәтиш тоғрилиқ илтимас билән Яркәнткә, Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң һозуриға барған әмирләр, диний өлүмалар, инавәтлик шәһәр турғунлиридин ибарәт нопузлуқ топниң тәркивидә болғанди.

«Һейтка» мәсчитиниң имами узун жиллар давамида һөкүмдар сулалә шаһзадилиригә тәсир көрситиватқан «ақтағлиқ» сопиларниң тәрәпдари еди.

Имам бәк мулайим, хушмуамилә, бай һаятий тәҗрибигә егә киши болуп, өз пикрини таңмай, қәдәммуқәдәм, тәдриҗий рәвиштә яш шаһзадә билән униң әтрапидикиләргә «ақтағлиқлар» халайдиған һөкүмәт ғайисини сиңдүрүш йолида беҗанидил хизмәт қилмақта еди.

Бу ғайиниң маһийити Яркәнт уйғур ханлиғи тәхтигә алий диний рәһбәрләр билән зич бағланған һөкүмдар олтириши керәк.

«Ақтағлиқ» сопилар билән «қаратағлиқ» сопиларниң өз ара зиддийити мана мошунинда еди. «Қаратағлиқлар» һәрқачан дуниявий һөкүмәт тәрәпдари болуп кәлгәнди. Уларниң сәркилири ханниң мәслиһәтчиси болуш биләнла чәклиниши керәк, халас.

«Ақтағлиқлар» тәсиридики Абдуғопур Сағричи «Һейтка» мәсчити имаминиң Абдулетип билән болған узақ сөһбәтлиригә һөрмәт билән қаратти.

Адәттә бундақ сөһбәтләр җүмә намаздин кейин өтәтти.

Улар «Һейтка» мәсчитиниң һойлисидики супиларниң биридә олтирип гәплишәтти.

Миңлиған адәм җүмә намаздин кейин тарқилип кетәтти. Онлиған намазхан новәттики намазни мошу йәрдә өтәш үчүн, мәсчиттә қалатти.

Бу йәрдә асасән яшанған адәмләр қалатти. Яшлар вә оттура яштикиләр ишлирини чапсанирақ бир тәрәп қилип, қайтип келиш үчүн тарқилатти.

Қерилар һеч нәгә алдириматти. Улар супида олтарғач, көк чай ичип, қизғин сөһбәткә чүшәтти. Бәзиләр тәсвий тартип, икки һавузға толтурулған сүзүк суға бақатти.

«Һейтка» мәсчитиниң имами Ишан Қалан ғоҗа нами билән мәлум «ақтағлиқ» җамаәниң асасчиси Муһәммәт Имин һәмдә «ақтағлиқ» җамаә тарихи һәққидә сөзләп болуп, әнди униң оғли – җамаәниң һазирқи сәркиси Муһәммәт Йүсүп ғоҗа тоғрилиқ гәп башлиди. Имамниң бүгүнки һекайиси илгәркилирини тәкрарлимиди. У Абдулетип техи аңлимиған йеңи мавзуда гәп ечишиға, мәсчит һойлисиға Абдулетип муһапизәтчилириниң һәмралиғида яркәнтлик икки чапармән кирип кәлди.

Чеһрисидин ғәм-ғуссә йеғип турған чапармәнләрниң сүрлүк қияпитини көргәндә, Абдуғопур Сағричи татирип кәтти.

Күни бойи ғоҗайининиң йенида болған, һазирзә супидә олтирип чай ичиватқан Абдулетипниң төрт муһапизәтчиси дәрһал ирғип турди орунлиридин. Улар қәмәрлиригә есилған хәнҗәрлирини ғилавидин чиқармай тутуп, чапармәнләр билән Абдулетипниң оттурисиға турувалди.

Абдулетип алда турған кишигә соал мәнасида бақти.

Әву киши – чапармән – бешини егип, көндин ишләнгән җилтисидин липапини чиқирип, Абдуғопур Сағричиға сунди.

Атилиқ мәктүпни липапидин чиқарди.

Мәктүпни Абдулетип өзи оқуди. Униңда Аллаһниң хаһиши билән Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң бу дунияни ташлап, кәлмәскә кәткәнлиги тоғрилиқ мисралар бар еди.

18-бап

У ТӘХТТӘ ТОҚҚУЗ КҮН ОЛТАРДИ

Исиянчилар II Күрәйш султанни хан дәп елан қилди. У Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң нәврә иниси еди. У рәсмий рәвиштә тәхт вариси әмәсти вә өзиму тәхттә олтиришни халиматти.

Амма Абдулманиниң, хусусән Муһәммәт Қасимниң йошурун һәйвиси уни мақул болушқа мәҗбур қилди.

Тәхткә олтарғузуш мәрасими, әнъәнә бойичә, ордида өтти, амма у илгәркилиригә охшимиди.

Султан Саид хандин башлап Яркәнт уйғур ханлиғи тәхтигә олтириш умумйүзлүк байрам көрүнүшидә өтәтти. Бу күни Яркәнттә вә башқа шәһәрләр билән йеза, кәнтләрдә һәрхил йәрмәңкиләр уюштурулуп, давазлар дарда меңип, палванлар челишип өз һүнирини намайиш қилса, чәвандазлар бәйгигә чүшәтти. Ашпузулларда дутар, тәмбир садалири тохтимай яңратти. Бу қетимзә, тамамән башқичә болди.

III Муһәммәт хан мәдрисисигә бәкинивалған әмирләр Шади ғожа башлиқ ахунларниң Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни дәпин қилишини, ханниң рәпиқиси Ханум Паша билән қизи – ериниң өлүмидин кейин Ақсудин Яркәнткә

келивалған Паша Ханумларниң ордидин сулалигә тәәллуқ шәһәр четидики қорғанларниң биригә көчүп кетишини күтүшти.

Улар, әмирләр, чоңқур вәһимидә, әтики күнниң қандақ болидиғанлиғини тәсәввуридин өткүзәлмәй қәдәм тәшрип қилди орда сарайға.

Тәхт қоюлған Чоң қобулханида әмәс, бәлки Кичик қобулханида өз ара бир-биригә беқишип, II Күрәйш султанни күтти әмирләр.

Дөләт һөкүмдари орда сарайға киргәндә, бу наениқлиқ билән мүҗимәллик техиму күчәйди.

Сәл дүмчәк, қоюқ қашлиқ, қисқа бурути чирайлиқ чәктүрүлгән тәхтниң йеңи ғоҗайини бовиси Күрәйш султанға охшатти. Яқ, униң чирай-шәкли әмәс, меңиштуруши, өзини тутуши, бир нуқтиға узақтин-узақ қарашлири бовисидин айниматти.

Муһәммәт Һашим билән Искәндәр султанниң нәврә акиси болған II Күрәйш султанда әву иккисигә хас нәпсанийәт йоқ еди. У Күрәйш султан сулалисигә тән болғачқила, әмирләр тәрипидин таллавелинғанди. Йеңи ханниң атиси Худабәндиниң өгәй акиси еди.

Кичик қобулханидикиләрниң һечқайсиси буниңдин хелә жиллар илгири Исһақ ғоҗиниң Күрәйш султанға йә униң, яки униң әвладиниң һечқачан тәхткә олтиралмайдиғанлиғи тоғрилиқ ейтқан гәплиридин бехәвәрди.

Шундиму тәхткә олтарғузуш мәрасими дағдуғидин хали еди, чүнки көплигән әмирләр II Күрәйш султанниң ордида узақ туралмайдиғанлиғини ичидин сәзгәндәк болатти.

Кичик қобулханиниң оттурисиға кәлгәндә, II Күрәйш султан тохтап, өз һөкүмдарини өлтүргәнлиги үчүн лавазимини бошитиши керәк болсиму, ишик аға вәзиписини ада қилишни давамлаштуриватқан Абдулманиға тикилди.

Башқилар қатарида кәлгүси ханға бешини әккән Абдулмани тәшвишини йошурушқа тиришип тил қатти:

– Тәғдир тәқәзаси билән Шаһ Шуджидин Әхмәт хан бизни ташлап, кәлмәскә кәтти. Бүгүн биз Аллаһниң хаһиши билән сулалә шаһзадилириниң әң мунасипи болған мураввәтлик II Күрәйш султанни тәхткә олтарғузимиз.

Мошу сөзләрдин кейин, Абдулмани салмақлиқ қәдәм ташлап хан шәхсий кативиниң үстили турған тамдики оюқ тәрәпкә маңди.

Оюқтики мәзкүр Қуръанни тутуп, җими сабиқ ханлар қәсәмяд қилғанди.

Аллаһни мәдһийиләйдиған сөзләрни ейтқач, Абдулмани Муққәдәс Қуръанни авайлап икки қоллап алдидә, уни үч қетим ләвлири билән пешанисигә тәккүзгәндин кейин, II Күрәйш султанниң йениға кәлди.

II Күрәйш султан Абдулмани һелирақта қилған һәрикәтләрни дәлму-дәл тәкрарлап, Қуръанни ишик ағиға қайтуруп бәрди.

Әмирләр қоллирини көксигә елип, тик туратти. Абдулмани болсизә, бир пути билән тизлинип, алға созулған қоллирида Муқәддәс Қуръанни тутқан қияпәттә II Күрәйш султанға тикилди.

II Күрәйш султан оң қолини Қуръанға қоюп, көзлирини сәл жумған һалда дөләтниң гүллиниши үчүн мүмкин болған җими ишларни қилишқа вәдә берип, қәсәмяд кәлтүрди.

У мәзкүр алийҗанап гәпләрни еғизидин чиқарғини билән, уларниң әмәлгә ешишиға ишәнмәтти. Чүнки у тәхткә сүйиқәстлик нәтиҗисидә олтарди, гәрчә шәхсән өзи бу рәзил ишқа арилашмиған болсиму, дөләт һөкүмдари болушқа келишкәнлиги үчүн, өзини әйиплик һесаплатти.

Шу әснада йеңи ханни тәхткә олтарғузуш мәрасими ахирлашти. II Күрәйш султан II Күрәйш ханға айлинип, Яркәнт уйғур ханлиғиниң тәхтигә олтарди.

* * *

Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң мәйити « Алтунлуқ» қәбиргаһиға дәпин қилинған күндин етиварән Шади ғоҗиниң кәң-таша қорғини йеңи ханға қарши мәркәзгә айланди.

Һечқандақ ховуп-хәтәр йоқ болсиму, Шади ғоҗа қорған әтрапидики күзәтни күчәйтишни буйриди.

Пәқәт Яркәнттила Шади ғоҗиниң муритлири миңлап санилатти. Униң қорғиниға чегаридаш мәһәллә, кәнтләрдин Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханға садиқ әмирләр билән ахунлар Шади ғоҗа қорғининиң әтрапиға топлашмақта еди.

Шади ғоҗа билән III Муһәммәт хан мәдрисисигә барған җими киши қорғанда өткүзүлгән кеңәшкә қатнашти. Улар шәһәрдә қелиплашқан кәскин вәзийәтни очуқ муһакимә қилди.

– Хан алий һәзрәтлирини қәтил қилған әмирләрдин һәрнемә күтүшкә болиду! – деди Һапиз Мурат. – Улар бу йәрдә пәйда болса, мән буниңға һәйран болмаймән.

– Әлвәттә, улардин һәр бала келиду, амма сүйиқәстчиләр мәхситигә йәттиғу. Улар тәхткә өзлириниң адимини олтарғузди, әнди тиничланған болса керәк.

– Муһтәрәм Мир Муһәммәт Риза қази, анчә саддилиқ қилишниң һаҗити йоқ, – Һапиз Муратниң әндишисини қоллиди Шатур хәлпә. – Әгәр сиз дегәндәк, улар тиничлансиму, вәзийәт кәскин пети қеливатидудә!

– Сиз Абдулетип тәрәпдарлирини нәзәрдә тутуватамсиз?

– Әлвәттә. Пәқәт унила әмәс.

– Йәнә немини?

Шатур хәлпә җимип қалди.

Һәммә тәңла Шади ғоҗиға бақти.

Бирнәччә дәқиқидин кейин, у ойчан қияпәттә тил қатти:

– Абдулмани зор һәмдә пажиәлик хаталиққа йол қойди. Бу хаталиқниң дәрдини һәммәйлән көримиз. Сөзсиз, биринчи новәттә Абдулмани өзи җавапқа тартилиду. У Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни өлтүрүп, Аллаһ униң ятқан йерини җәннәттин қилғай, алий һәзрәтлирини чоңқур һөрмәтләйдиған җими «қаратағлиқ» җамаә әзалири билән уларниң тәрәпдарлирини өзигә қарши қойғанни аз дәп, – Шади ғоҗа сөзини түгәтмәйла өз ара пичирлишиш башланди бөлмидә. Һәммә тиничланғандин кейин, гепини давамлаштурди у. – Абдулмани II Күрәйш султанни алдирап тәхткә олтарғузуп, «ақтағлиқларниңму» ғәзивини қозғиди. «Ақтағлиқларниң» яш шаһзадә Абдулетипни бәк һөрмәтләйдиғанлиғи барчигә аян.

– Абдулетип, һәқиқәтәнму, алийҗанап вә адил жигит! – деди Нәжмидин қази. – Ойлаймәнки, яхши атилиқтин тәлим алса, у милләтни бирләштүрәләйдиған хан болалайду.

– Униң атилиғи бар. Абдуғопур Сағричи.

– Биз буни билимиз, – гәпкә арилашти Молла Салиһ. – Лекин йеқинқи күнләрдин бери у Муһәммәт Йүсүп ғоҗиниң тәсиригә чүшүп қалди.

– Мениң нәврә акамниң тәсиригима?

– Шундақ, муһтәрәм Шади ғоҗа. Сизниң! қериндишиңизниң! «Ақтағлиқ» ғоҗилар сәркисиниң!

– Амма у һазир Қәшқәрдә әмәсқу?!

– Тоғра, лекин Қәшқәрдә униң көплигән тәрәпдарлири бардә!

– Мән Муһәммәт Йүсүп ғоҗиниң Қумулда дәп аңлиғандим, – тәшвиш ичрә тил қатти Һапиз Мурат. Униң әндишиси орунлуқ еди. Чүнки «ақтағлиқ» ғоҗилар сәркиси Турпан валиси Абдуреһимни қоллиши мүмкинди. Қелиплашқан вәзийәттә буни җәзмән һесапқа елиш керәкти.

– Яқ, Муһәммәт Йүсүп ғоҗа Қумулда әмәс, – кеңәш иштракчилирини хатирҗәмләндүрүшкә алдириди Шади ғоҗа, – У нәгә берип, немә қиливатқанлиғидин мән яхши хәвәрдар.

Шади ғоҗа бу мавзуда ечилған гәпләргә хатимә беришкә тиришти, амма пүткүл кәч давамида зуван сүрмәй олтарған Насир ғоҗа:

– Ундақта у қәйәрдә? – деди.

– У һазир Дөң Қиранда. Йәрлик аһалини улуқ динимиз – исламға дәвәт қиливатиду.

– Дөң Қиран қәйәрдә?

– Қумулдин шәриққә төрт күнлүк йол, – изаһ бәрди Һапиз Мурат. –У йәрдә исламни техи қобул қилмиған бизниң қандашлиримиз яшайду.

– Уйғурларму?

– Һә, сериқ уйғурлар.

– Йолум чүшүп, маңа даңлиқ Һесамдунниң карвини тәркивидә Дөң Қиранда болушқа тоғра кәлгән, – мәйүс авазда тил қати Молла Салиһ. – Шәһәр егиз дөңгә җайлашқан. Һазир уни Дун-Хуан дәп атайду.

Молла Салиһ гепини ахирлаштуруши билән, Шади ғоҗа һечким етираз билдүрәлмәйдиған авазда деди:

– Биз бу йәрдә Муһәммәт Йүсүп ғоҗини муназирә қилишқа жиғилмидуқ. Униң тоғрилиқ гәп қилип үлгиримиз. Йәнә келип, әгәр Яркәнттики вәзийәт өзгәрмисә. Әксичә болған тәғдирдә, Абдулмани билән униң қочақ хани II Күрәйш бизгә һәтта бешимизни қошушқа имканийәтму бәрмәйду.

– Немә қилишимиз керәк ундақта? Бизниң пәқәт бирла йолумиз бар – тәхтни зорлуқ билән тартивалғанларға қаршилиқ көрситишимиз керәк, дәп һесаплаймән.

Шатур хәлпиниң бу пикригә көпчилик қошулди.

Амма Шади ғоҗа өз устазини рәнҗитивалмасқа тиришип, аста етираз билдүрди:

– Қаршилиқ көрситишни уюштурушқа болиду. Лекин хәлиқ бизни қолламду? Кепиллик барму? II Күрәйш султан хан дәп елан қилинип болған турса!

– Амма у қануний хан әмәсқу!

– Шундақ. Бу хаталиқни пәқәт бирла адәм түзитәләйду!

Һәммәйлән гәпниң ким һәққидә болуватқанлиғини чүшәнди. Шади ғоҗа гәрчә һелиқи «бир адәмниң» исмини еғизидин чиқармисиму, униң бу тәклививгә барчә қошулди.

Әнди пәқәт тәхтниң қануний вариси – Абдулетипниң Яркәнткә келишини күтүш қалған еди.

3-қисим

АБДУЛЕТИП ХАН

1-бап

ЯРКӘНТКӘ ЖҮРҮШ

Шаһ Шуджидин Әхмәт хан өлтүрүлүп, аридин тоққуз күн өткәндин кейин, униң оғли Абдулетип асасән қәшқәрликләрдин түзүлгән қошунни башлап, Яркәнткә йеқинлашти.

Әмирләр шаһзадигә һуҗум билән шәһәрни ишғал қилмаслиқ мәслиһитини бәрди. Яркәнт пухралирини җаңҗалға җәлип қилип, вәзийәтни кәскинләштүрүшкә һәргиз болматти.

Абдулетип өз мәслиһәтчилиригә, һәммидин бурун, Абдуғопур Сағричиға ишинәтти. У тәхт варисиниң қешидин бир қәдәмму нери кәтмәй, шаһзадини тәрбийиләшни давамлаштурмақта еди.

Кейинки айларда Абдулетипқа Абдуғопур Сағричи өзиниң йеқин қериндишидәк болуп кәткән.

Атилиқниң – устазиниң мәслиһити билән, тәхт вариси Рабатчи кәнтиниң йенида җәң қилмақчи болди. У жигирмә җәңчини җәң болуш күтүлүватқан йәрни чарлап келишкә әвәтти.

II Күрәйш ханму қол қоштуруп олтармиди.

Тәхткә олтарған күндин етиварән, һәтта униңдин бурун, у Абдулманиға урушқа тәйярлиниш буйруғини бәргән. У урушниң муқәррәрлигигә ишинәтти. Кәмтар вә дағдуғисиз өткән тәхткә олтарғузуш мәрасими аяқлишип, әмирләр тарқилип кәткәндин кейинла, уруш тәйярлиғини башлавәткәнди улар.

– Бизгә садиқ әмирләр билән бәгләрни дәрру жиғиң. Улар толуқ қуралланған өз ләшкәрлири билән йетип кәлсун.

– Алий һәзрәтлири, Абдулетип шу қәдәр тез жүрүшкә атлиниду, дәп ишинәмсиз? У техи балиғу!

– Әгәр сиз гөдәк вақтиңизда тәхткә интилсиңиз һәм уни башқа бири тартивалған болса, сиз немә, техи чиқмиған сақилиңиз ақарғичә тақәт қилип тураттиңизма? Андин тәхтни тәләп қилаттиңизма? – Абдулманиниң көзигә тикләнгән һалда кәскин ейтти бу гәпләрни II Күрәйш хан.

– Мән... Мән... Сиз тәхткә олтарғандин кейин һәмминиң, биринчи новәттә яш шаһзадиниң нәпсанийитини басимизмекин дәп ойлиғандим, – өзиниң немә қилип қойғанлиғини әндила чүшиниватқандәк дудуқлиди Адбулмани.

II Күрәйш хан авазини өзгәртмәй буйриди:

– Абдулетиплар йолда чағда уларға һуҗум қилиш керәк. Шуңа Яркәнткә елип келидиған җими йолларға күзәтчи ләшкәрләрни қоюңлар. Һәммә әмирләр билән бәгләрни хәвәрдар қилиңлар!

– Хоп, алий һәзрәтлири, амма немишқа җими йолларға? Абдулетипниң Қәшқәрдин келидиғанлиғи аянғу.

– Надәндә сиз! – дәрғәзәп болғинидин бойни қизирип кәтти II Күрәйш ханниң. – Кичик қобулханида техи һелирақта йүз бәргән ишларға пәқәт Абдулетипниңла нарази екәнлигигә кепиллик берәләмсиз?!

Әсәбийләшкән II Күрәйш хан қобулханида у яқтин бу яққа меңишқа башлиди. Дәл һазир II Күрәйш хан кичик дадисиға бәкму охшап кәтти.

Абдулмани бешини әккән көрүнүштә чоңқур сүкүт ичидә туратти, II Күрәйш хан болсизә, пешайван ишигиниң йениға келип, қоллирини арқисида тутқан һалда деризидин сиртқа көз ташлиди. У кәйнигә бурулмайла, хелә хатирҗәм қияпәттә гепини давамлаштурди:

– Қелиплашқан вәзийәттә бизниң қериндишимиз Абдуреһимни җим ятиду дәп ойламсиз? Әлвәттә, Қаришәр, Кучар, Ақсу вә Қәшқәр йоллири униң үчүн йепиқ. Амма-лекин у Яркәнткә Чарқилиқ, Чәргән, Нийә, Керийә, Хотән арқилиқ келиши мүмкинғу!

У Абдулмани тәрәпкә бурулди вә алтундин һәл берилгән, зәр жипларда тикилгән чапинини һимлап қошумчә қилди:

– Қағилиқ билән Ладак арисидики йолни пайдилиниши мүмкин екәнлиги каллиңизға кәлмидиму? Бу Кәшмир арқилиқ бизниң зиминимизға Улуқ Моғул империяси қошуни һуҗум қилиши мүмкин дегән сөз!

У йәнә җимип қалди, андин:

– Бу йол ярамсиз, бирақ Нуридин Муһәммәт Җаһангирниң немә ойлаватқанлиғини биләмсиз? – дәп пичирлиди.

II Күрәйш хан гәплириниң җени барлиғини сәзгәчкә, Абдулмани шүк турушни давамлаштурди.

II Күрәйш хан Абдулманиниң қешиға йеқин келип, буйруқни тәкрарлиди:

– Җими йолларға күзәтчи ләшкәрләр қоюлсун!

II Күрәйш ханға садиқ әмирләр, гәрчә өзлири анчә халап кәтмисиму, өз ләшкәрлирини Абдулманиға әвәтти.

Мошундақ йол билән топланған атлиқ ләшкәр катта күчкә егә болуп, сан җәһәттин Абдулетип қошунидин қелишматти.

Лекин бу икки қошун арисида чоң пәриқ можут еди.

Абдулетип қошуни тәхткә өзлириниң сопилиқ йөнилиш-паалийитигә һөрмәт билән қарайдиған адәмни олтарғузушқа тиришиватқан «ақтағлиқ» ғожилар муритлиридин тәркип тапқан болуп, мәхситини қәтъий әмәлгә ашурушқа бәл бағлиғанди. Айрим әмирләрниң тарқақ ләшкиридин тәшкил қилинған II Күрәйш хан қошуниниң ғәлибигә болған бундақ сәвәп-асаси йоқти.

Униңдин ташқири «қаратағлиқ» ғожилар Шаһ Шуджидин Әхмәт ханға қилинған сүйиқәстликни қоллимиди. Демәк, уларниң муритлириму йеңи ханни қоллиматти.

Шундақ қилип, узақ жиллар давамида һәрхил көзқараштa болуп кәлгән «ақтағлиқ» вә «қаратағлиқ» ғожиларниң мәвқәси бир йәрдин чиқти. Бу тәсири күчлүк һәр икки жамаә II Күрәйш ханниң мәғлуп болуп, яш Абдулетип султанниң ғәлибә қазинишиға тиләкдаш еди.

Абдулетипниң чарлиғучи ләшкири Рабатчиға йеқинлашқанда, Абдулманиниң чарлиғучилири ордидикиләрни әһвалдин вақип қилиш үчүн, Яркәнткә ат чаптурди.

Ат һөкүрәң ташлап чепип кетип барсиму, чапармән һаман униң сағрисиға қамча басмақта еди. Бойнини созуп, болушичә чепип келиватқан бечарә жаниварниң бурун парриги көпүп, һалидин кәткән.

Ғалжирлашқан яш чапармән етиниң буниңдин артуқ чапалмайдиғанлиғини билип туруп, униңға қамча бесиватти.

Йәттә чақирим йолни артта қалдуруп, қара тәргә чүшкән етини тохтимай қамчилаватқан чапармән II Күрәйш хан орунлашқан «Шамал Бағ» ордисиға йетип кәлди ахири...

Рабатчи кәнти Қәшқәр йолиниң һәр икки қасниғиға жайлашқан. Қедимий қәлъә – карван-сарай – униң диққәткә сазавәр көркәм жайи. XI әсиридә мошундақ иншаәтләр қәд көтирип, бундақ карван-сарайлар рабат дәп атилишқа башлиған.

Вақит өтүши билән, «рабат» ибариси ушбу кәнтниң нами болуп қалди. Йәрлик аһалиниң ейтишиға қариғанда, можут ривайәткә бола, улуқ мутәпәккүр Маһмут Қәшқәрий әйни чағларда Қараханлар пайтәхти Қәшқәрни ташлап, Бағдатқа йол тутқанда мошу кәнттә йошурун яшиғанмиш.

Кейинирәк көплигән шаирлар, сазәндә-мәддәһлар, содигәр, тиҗарәтчиләр нәқ мошу кәнткә орунлашқан екән.

Кәнт аһалисиниң бесим қисми, худди карван-сарай охшаш, Қәшқәрдин Яркәнткә маңғандики йолниң оң қасниғиға орунлашқан.

Йолниң сол тәрипидә он нәччә өй бар еди.

Нәқ мошу йолниң сол тәрипидики өйләрниң арқисида әҗайип мәнзирә ятатти. Бепаян етиз мәйданлирини яқилитип сувадан, терәк, чинар дәрәқлири тикилгән. Бирнәччә қатарға тикилгән яш көчәтләр, бәәйни бири-бири билән бәсләшкәндәк, көккә бой созмақта.

Чәксиз етизлиқ сүкүткә чөмгән. Тағ тәрәптин келиватқан ләрзән шамал дәрәқләр йопурмақлирини шилдирлитип, бу җим-җитлиқни бузуп туриду.

Аздин кейин Рабат кәнтиниң пухралири билән жирақларға сайә ташлап турған дәрәқләр адәмгә арам беғишлайдиған ушбу җимлиқниң бузулуп, әтрап вақираш, қарғаш, товлашларға толуп-ташидиғанлиғини тәсәввур қилматти.

Һаваниң Аллаһқа илтиҗа қилип, товва-истиғпар оқуватқан адәмләрниң авази билән қаплинидиғанлиғини көз алдиға кәлтүрүпму бақматти.

Мәсүм қанлар булуқлап еқип, зиминни қизил-җия қилидиғанлиғини ойлиматти...

Тоқунуш әнъәнивий башланди. Һәр икки тәрәпниң оқячилири ондин оқ үзгәндин кейин, учисиға савут, бешиға дубулға кийгән атлиқ ләшкәрләр җәңгә кирди.

Өзигә толиму ярашқан савут кийгән Абдулетип, худди тәҗрибилик җәңчидәк урушти. Җәңниң беришиға шәхсән өзи рәһбәрлик қилди. Униң йенида устази Абдуғопур сағричи һағда еди.

Уруш дәһшәтлик, амма қисқа болди. II Күрәйш хан

қәйсәрлик билән җәң қилсиму, униң қошуни вәһимә ичидә қалди.

У Яркәнт уйғур ханлиғиниң тәхтигә олтирип, чоң хаталиққа йол қойғанлиғини чүшәнди. Лекин униң көңлидин өткән бу пәрәз узаққа созулмиди.

II Күрәйш хан мәсилиниң һөддисидин өзи чиқти.

Вәтәндашлар бир-бирини өлтүрүватқан қанлиқ җәң мәйданиға хатирҗәм һалда көз тикти II Күрәйш хан. Хәтәрлик бир нуқтини тапти болғай, етиниң бешини кәскин шу яққа буриди. Бир қисми муһапизәтчиләр билән мулазимлар уни әгәшти...

2-бап

ОН ТӨРТ ЯШЛИҚ ҺӨКҮМДАР

– Җәң мәйданида қаза болғанларни дәрһал дәпин қилиш керәк.

– Тәхсир, яридарлар Рабатчиға йәткүзүлүватиду. Амма улар бәк нурғун.

– Тәкрарлаймән, қаза болғанлар дәпин қилинсун! Уларниң һәммиси бизниң вәтәндашлиримиз.

Абдулетип Рабатчидин сәл нерида тикилгән чедирда олтиратти. У техичә савутини йәшмигән. Чирайидин һарғинлиқ йеғип туратти. Бешидики дубулғисини селиветип, қиличини пака үстәлгә қойған у атилиғиға – устазиға мәйүс қариди.

Абдуғопур Сағричи шаһзадиниң ички һалитини чүшәнди. Уму шеһит болғанларни Абдулетип үчүн яки II Күрәйш хан үчүн җәң қилған дәп бөлүшниң тәрәпдари әмәс еди.

Амма бу уни анчә тәшвишләндүрмәтти. Униң җими хи-

яли «әнди немә қилимиз?» дегән соалға җавап тепишқа қаритилған.

Һәқиқәтәнму, немә қилиш керәк? Йәттә чақирим йол меңип, мудапиәлиниш иқтидарини йоқатқан Яркәнткә кириш керәкму? II Күрәйш ханниң шеһит болғанлиғи тоғрилиқ хәвәр чақмақ тезлигидә тарқалғандин кейин, униң қошуни чечиланңғу һалда, паракәндиликтә Ташқорған таман чекиниватати. Улар Ташқорғанға бәкинип, йеңи ханни елан қилишиму мүмкин.

Яки әмирләр, ахунлар, бәгләр, жирик тиҗарәтчиләр билән содигәрләр, муһими, «қаратағлиқ» ғоҗилар Рабатчиға келип, Абдулетип султанға итаәт қилишини күтүш керәкму?

– Тәхсир, һәммә иш сиз дегәндәк орунлаштурулиду! – деди у бешини егип. – Лекин Яркәнткә һуҗум билән атлинимизму яки Рабатчида күтүмизму – мошу мәсилини бир тәрәп қилишимиз лазим.

Адбулетип ойлинип қалди. У атилиғиниң сөзлирини аңлимайватқандәк, бир нуқтиға тикилгән һалда тил қатти:

– Күрәйшни таптиңларму?

– Таптуқ, тәхсир. Шеһитлар арисидин.

Абдуғопур Сағричи бир диқиқә җимип қалди, андин Абдулетипқа қаримай, қошумчә қилди:

– Абдулмани билән Муһәммәт Қасим тепилмиди дәң. Улар қечип қутулған охшайду.

Бу гәпләрни қилидекән, Абдуғопур Сағричи шаһзадиниң қарарини күтүп, баш егип турди.

Абдулетип өзи үчүн һәммә нәрсини йешип болғанди. Шуңа у алдиримай орнидин туруп, чедир ишигиниң оң тәрипидә қатуруп қойған таштәк тик турған нөкәргә көз ташлап, сиртқа чиқти.

Абдулетипни әгәшкән Абдуғопур Сағричи шаһзадиниң:

– Биз һечнәгә бармаймиз. Җәңчиләр чедирларға орунлашсун. Биз мошу йәрдә Яркәнттин меһман күтимиз, – дегән сөзлирини аңлиди.

Абдулетип бу гәпләрни хатирҗәм вә ишәшлик ейтқачқа, меһманлар кечикмәй келидиғанлиғини чүшәнди Абдуғопур Сағричи.

Абдулетиптин иҗазәт алған Абдуғопур Сағричи йәрлик молла вә һаким билән шеһитларни дәпин қилиш мәсилисини йешиш үчүн, Рабатчиға алдириди.

Аридин бирнәччә саат өтүп, кәнтниң җими әр кишилиридин тәркип тапқан топ етизлиқта йүз бәргән җәңдә шеһит болған қәшқәрлик вә яркәнтликләрни йәрләш үчүн, гөр колашқа киришти.

Мәсилә, тоғриси, паҗиә шуниңда едики, шеһитлар Рабатчи аһалисиниң терилғулуқлирида бир-бирини өлтүрди. Пүтүнсүрүк бир кәнтни асраватқан етизлиқ қәбирстанлиққа айланди.

Әтиси әтигәнлиги, бамдаттин икки саат өтүп, Яркәнттин тәнтәнилик жүрүп келиватқан топ көрүнди. Есил кийим кийгән онлиған атлиқ адәм астидики җаниварлирини йорутуп, Абдулетип султанниң қараргаһиға йеқинлашмақта еди.

Қалғанлардин пәриқлинип турған келишкән айғир мингән бири топ алдида келиватәтти. Егиз бойлуқ, оттуз яшлар чамисидики бу жигитниң учисида – аддий йешил чәкмән. Чәкмәнниң үстидә – шундақ түслүк пәшмәт. Бешида – чирайлиқ йөгәлгән йешил рәңлик сәллә.

Һәмралиридин униң йәнә бир пәрқи, чәкмининиң үстидин бағланған қәмиригә есивалған хәнҗәрни һесапқа алмиғанда, у қуралсиз еди.

Қара айғир егәридә тик олтарған у толиму һәйвәтлик көрүнәтти. Униң турқиға қарап бәкму ирадилик, парасәтлик,

һечкимниң тәсиригә учримайдиған киши екәнлигини билиелиш тәс әмәсти.

Яркәнтлик меһманлар Абдулетип султанниң Рабатчидики қараргаһиға йеқинлашқанда, кәнтниң кочилирида дақ йәрдә олтарған II Күрәйш ханниң яриланған җәңчилири орунлиридин турушуп, меһманлар таман маңди.

Өткүр қилич тиғи тилип өткән, учлуқ нәйзә яки я оқи тегип җараһәтләнгән җәңчиләр ағриққа чидалмай товлап, қара айғир мингән адәмгә йеқин келип, униң пәшмитиниң етәклиригә қоллирини тәккүзүшкә тиришмақта.

Шади ғожа тәбиитидин бепәрва әмәсти. Шуңа у етидин ирғип чүштидә, жүгрәп кәлгән муритлириниң биригә чулвурни тутқузди.

Яридарлар һәмралиғида Абдулетип султанниң чедириға йеқинлашқанда, униң абройи техиму ашти.

Чедир ишиги йенида Шади ғожа билән учришип қалған Қәшқәр валисиниң әмирлири һодуққинидин немә қилишни билмәй қалди.

Улар Абдулетипқа беқинатти, амма Шади ғожа пәйда болғанда, ихтиярсиз баш егип, тазим қилишти. Чүнки улар Шади ғожиниң бәкму нопузлуқ болуп, мәмликәттики тәсири әң күчлүк адәм екәнлигидин, өзлириниң һөкүмдари Абдулетипниң дадиси, хусусән бовиси униң мәслиһитигә қулақ салғанлиғидин хәвәрдар еди.

Қәшқәр қошуни билән кәлгән «ақтағлиқ» ғожилар тәрәпдарлири – көплигән әмирләр өзлириниң сәркиси Муһәммәт Йүсүп ғожиниң хәлиққә йеқин болуп, зор нопузға егә екәнлигини биләтти, амма униң қәдди-қамәт, мәртлик-мәрданилиқ, өзигә ишиниш етиқати җәһәттин Шади ғожиға йәтмәйдиғанлиғини тән алатти.

Абдулетип султан чедирдин әң ахирида чиқти. У һели дөләт хани дәп елан қилинмиған болсиму, Шади

ғоҗа башлиқ яркәнтлик меһманларниң қәдәм тәшрипи вәзийәтни юмшатти.

Абдуғопур Сағричиниң мәслиһити билән Абдулетип Шади ғоҗиниң йениға келип, тазим қилған қияпәттә тил қатти:

– Муһтәрәм ғоҗа, алийҗанап дадамни ахирқи сәпәргә узитип қойғанлиғиңизға өзәмниң миннәтдарлиғимни билдүримән.

– Хан алий һәзрәтлири җәңдә шеһит болди. Мән өзәмниң җими намазлиримда улуқ Аллаһтин униң ятқан йерини җәннәттин қилишни сорап, илтиҗа қилимән, – бешини егип ғәмкин һалда деди Шади ғоҗа.

Бу гәпләрни ейтип, Шади ғоҗа сәл нериға силҗиди. Оттуриға Шатур хәлпә чиқти.

Егилип тазим қилған Шатур хәлпә, өзиниң алдида худди һөкүмдар турғандәк, яш шаһзадигә мураҗиәт қилди:

– Алий һәзрәтлири, Яркәнткә берип, алийҗанап атиңиз Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң тәхтини егилишиңизни сораймиз.

Тосаттин Шатур хәлпиниң авази титрәп, аппақ сақилини бойлап икки тамча яш домилиди.

Абдулетип өзини тәсликтә бесивататти. Маһийәттә, у техи бала еди. Гаңгирап қалған у қоллаш издәп, устазиға бақти.

Абдуғопур Сағричи дәрру ярдәмгә кәлди.

– Атилиқ һоқуқум билән Абдулетип шаһзадиниң қануний тәхт вариси екәнлигини тәкитләймән. Бу һоқуққа тәхтни қанунсиз егиләвалған II Күрәйш хан билән җәң қилип еришкән Абдулетип шаһзадә дәрһал гөзәл пайтәхтимизгә берип, ханлиғимизни башқурушқа тәйяр.

Абдуғопур Сағричиниң гепи түгиши билән тәң, һашқала сөзлири яңриди.

Аридин аз вақит өтүп, чоң карван Яркәнткә қарап йолға чиқти.

Карван бешида қара айғир мингән Шади ғожиға яндишип ақ йорғида тик олтарған өз һөкүмдарини муһапизәт қиливатқан хан уланиниң нөкәрлири кетип баратти.

Уларниң кәйнидә муритлар билән егәрдә олтиришқа чами бар җәңчиләрниң һәмралиғида Абдулетипниң Рабатчидики қараргаһиға тазим қилип кәлгән әмирләр, бәгләр, ахунлар топи келивататти.

Яридар җәңчиләр олтарған һарвулар чақлирини ғичирлитип, кона йолға чоңқур из қалдуруп, карванниң әң кәйнидә аста кәлмәктә еди. Рабатчи кәнти турғунлиридин соравелинған бу һарвуларға егиз сувадан һәм терәкләр билән қапланған етизда мәңгү қалған җәңчиләрниң атлири қошулғанди...

3-бап

АБДУРЕҺИМ КҮРӘШНИ ҚАЙТА БАШЛИДИ

Турпан, Қаришәр вә Қумул һөкүмдари Абдуреһим султан һаяттики өзиниң асаслиқ мәхситини бир дәқиқиму унтимиди. Шаһ Шуджидин Әхмәт хан өлүмидин хәвәр тапқан у дөләт һөкүмдарлириниң үчинчи әвлади билән күрәшни қайта башлашни қарар қилди.

Абдулетип ханниң йеши билән тәҗрибисизлигини чоң камчилиқ дәп һесаплиған Абдуреһим султан сәрдарлирини йәнә жиғди.

– Вақтимиз кәлгән охшайду! – деди у.

Өзигә тәәҗүп билән қараватқан сәрдарларни бир қур көздин кәчүрүп чиқип, җилмийип чүшәндүрүшкә башлиди.

– Һаңвеқип туришисәңғу! Биз узақ тәйярландуқ,

әнди мана Яркәнт тәхтини тартивелишқа пурсәт кәлди дәватимән!

Азирақ сүкүт сақлиғандин кейин, гепини давамлаштурди:

– Тәхткә олтиришқа, һәр һалда, мениңму һоқуқум бар. Йәнә келип Абдулетиптин кам әмәс һоқуқум!

Сәрдарлар күчинип, тәшвишлиниши керәк еди, амма улар бу гәпләрдин кейин йеник нәпәс елишти.

– Биз сизниң һәрқандақ буйруғиңизни орунлашқа тәйяр! – җараңлиқ авазда тил қатти оқячилар башлиғи.

Абдуреһим униң сөзлирини қулиғиниң йенидин өткүзүвәтти. У мәҗлис өтүватқан чоң бөлминиң тамлирини худди тунҗа қетим көрүватқандәк, әтрапиға көз тикти.

Еһтимал, өзлириниң Турпанға қилған биринчи җүрүши вақтида қәлъә тамлири йенида болған Худабәнди тоғрилиқ ойлаватқанду. Шу җүрүштә Яркәнт қошуниға III Муһәммәт хан өзи рәһбәрлик қилған әмәсмеди. Һә, җүрүш нәтиҗисиз аяқлашқанди. Һәр һалда, шу қетим Турпан Худабәндиниң қолида қелип, адәм өлтүрүш, қатиллиқ, булаңчилиқ дәһшитини қаришәрликләр тартқан.

Әйни чағда Турпан, Қаришәр вә Қумулни давамлиқ, пәқәт өзиниң әвлади башқуруш шәрти билән иниси Султан Саид ханға беқинишқа келишкән Мәңсүр хандәк сезәтти өзини Абдуреһим султан.

Бүгүнки вәзийәт шу қетимқиға охшатти. Бирла пәрқи – тәхттә иниси әмәс, нәврә җийәни олтиратти. Бу, Абдуреһимниң пикричә, адаләтсизлик еди.

Узаққа созулған җимлиқни Абдуреһим султан бузди. У атлиқ ләшкәр башлиғиға қарап:

– Нәччә җәңчиңиз бар? – дәп сориди.

– Оқячилар билән уланларниң қошқанда қириқ миң! – дәрру җавап бәрди әву.

– Мәшиқ, тәлимичу?

– Мәшиқ, тәлим яхши, бирақ...

– Сениң немә демәкчи екәнлигиңни чүшәндим, Батурбәг... Уларни мәғлуп қилидиғинимизға ишәнмәйватисән, һә? Шундақма ?

– Шундақ, тәхсир! Пәқәт Яркәнттила уларниң шунчилик ләшкири бар. Йәнә Қәшқәр, Хотән. Үчтурпан, Ақсу...

– Бәс! – вақириди Абдуреһим, – мени шунчә надан дәп ойлаватамсән?! Тиничлан! Җим!

У һәрбий башлиқларни йәнә бир қетим көздин кәчүрди.

– Хатирәңләрни җәм қилиңлар! – деди у, амма өзиниң җүригини тәшвиш чулғавалғанди. – Мән шу саат, шу дәқиқиләрдә Яркәнткә атлинайли дәватмаймән. Амма Ақсуға җүрүш қилиш тоғрилиқ ойлинишимиз лазим.

Һәрбий башлиқлар өз ара пичирлишип, Турпан қәлъәсиниң чоң бөлмисидин чиқишқа башлиди. Өзини тутувалған Абдуреһим деризиниң йениға келип, хиялға патти. У өзиниң мошу арзуюни қандақ әмәлгә ашуруш һәққидә баш қатурмақта еди.

Абдуреһимниң көз алдидин өзиниң пүткүл һаяти тизилип өтти. Чарәк әсир давамида у мәхситигә интилип, бир қәдәмму алға басалмиғанлиғини әпсуслиниш билән әслиди.

Болупму һазир, атмиш яшниң йүзини көргәндә, пишип, камал тапқанда, он төрт яшлиқ балиға беқинда һаләттә болуш униңға бәк әләм қилмақта еди. Яш хан дөләт дегән немә, уни қандақ башқуруш керәк екәнлигини билмәйдиғанду, еһтимал.

Абдуреһим дөләт тоғрилиқ ойлайдекән, униң хияллири ихтиярсиз сабиқ һөкүмдарларни чарлап кәтти.

Алди билән у дадиси Адбурешит хан тоғрилиқ ойлиди. Абдуреһим дадисини һечқачан көрмигән, чүнки у Абдурешит хан вапат болуп, бир айдин кейин туғулған.

Анисиниң һекайилири, мөтивәр әмирләр билән бәгләрниң әслимилиригә қариғанда, униң дадиси бәк алийҗанап, пәм-парасәтлик, йүксәк адимий пәзиләтләргә егә адәм болғанкән. «Дадам сәрдар сүпитидиму даңқ чиқирип, көплигән жүрүшләрдин ғәлибилик қайтқан болса керәк», дәп ойлиди Абдуреһим.

Атисидин кейин, тәхт новәт билән акилириға өтти. Бу һал уни дайим азаплап кәлди.

У өгәй акиси Абдукеримни ханлиқни һечкимгә охшимиған усулда башқурған, дегән пикиргә толуқ қошулатти. Һәқиқәтәнму, бир мәзгил Яркәнт уйғур ханлиғиға рәһбәрлик қилған Абдукерим улуқ һөкүмдар болғанди.

Оттуз бир жил ханлиқ тәхтидә олтарған Абдукерим хан Абдурешит вә III Муһәммәт ханларни доримиди, у ғожилар билән уларниң сәркилирини яхши көрмәтти. Уларни мәмликәттин чиқиривәткәнди.

III Муһәммәт хан болсизә, тәхтниң атидин балиға қалидиған әнъәнини бузуп, һөкүмдарлиқни акисидин тапшурувалған.

Бу ишлар тинич, талаш-тартишсиз, җаңҗалларсиз орунлаштурулған болсиму, мошуларни хиялидин өткүзгәндә, Абдуреһим һәрқачан әсәбийлишип, ғәзәпкә келәтти.

III Муһәммәт хандин кейин тәхткә униң оғли Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң олтириши Абдуреһимни дәрғәзәп қилған.

Аридин жигирмә сәккиз жил өтүп кәтти. Униң он сәккиз жили Абдуреһимниң өгәй акиси тәхттә олтарди. Он жил ханлиқни униң өгәй җийәни башқурди. Әнди мана, дәп ой-латти Абдуреһим, Яркәнт уйғур ханлиғиниң тәхтигә өзәм олтиридиған пәйт кәлди...

Абдуреһим султан сәмимий һалда бирнәрсини чүшән-

мәтти: сулалә вәкиллири немишкә униң билән һәтта келишимгә келишкә интилмайду?

Чоңларни һөрмәтләш, қом-қериндашлар билән инақ-иҗил яшаш әнъәнилири билән, ниһайәт, тарихий һәқиқәттин келип чиқиватқан қелиплашқан вәзийәттин III Муһәммәт ханниң уттур варислириниң тоғра қарар қобул қилмайватқанлиғиғиму һәйранди у.

Абдуреһимниң пикричә, әң тоғра йол – уни тәхткә олтарғузуш. Униң бу пикри биртәрәплимә болуп, реал һәқиқәттин бәкму жирақ еди, чүнки тәхт үчүн болған күрәштә қериндашлиқ вә башқа нәрсиләр инавәткә елинматти.

Тәхт үчүн болған күрәштә муваппәқийәткә еришиш қарши турған күчләрниң инчикә-назук һесап, мәнпийәтлиригә бағлиқ еди. Рәқивигә нисбәтән күч-қудритиниң төвәнлиги түпәйли узақ жиллар мабайнида елип барған күришиниң мәхситигә йетәлмәй, нәтиҗисиз аяқлишиватқанлиғини Абдуреһим султан чүшәнди.

Амма униң вәзийәтни өзгәртиш пурсити бар еди. Бу мәхсәткә еришиш үчүн, тәсир күчи наһайити чоң қудрәтлик ғоҗилар җамаәсиниң қоллишини қолға кәлтүрүш керәкти.

Абдуреһим султан Яркәнт уйғур ханлиғиниң тәхти үчүн күрәшкә хошна мәмликәтләрни җәлип қилиш имканийитигә егә еди.

Қазақ ханлиғиниң хани Есим хан униң күйоғли болуп, қизи Паша Ханум униңға ятлиқ қилинған. Абдуреһим өзи Есим ханниң җийәнигә өйләнгән еди.

Абдуреһимниң йәнә бир хотуни – Бегим Паша тәсири күчлүк қалмақ нойини Дүренкиниң қизи болуп, буниңдин хелә жиллар илгири Дүренк Худабәнди билән болған уруш-та Абдуреһимға ярдәмләшкәнди. Яркәнт билән Турпан оттурисида тоқунуш йүз бәрсә, Дүренкниң Абдуреһимға ярдәмгә келишидә шүбһә йоқти.

Турпан қәлъәсиниң деризисидин сиртқа қарап турған Абдурейим султан өз арзусиниң рояпқа чиқиши үчүн җими имканийәтләрдин пайдилиниш һәққидә ойланди. Җими имканийәтләрдин, бирақ сиртқи күчләрни җәлип қилмай.

Яқ, у сиртқи күчләргә тайиништин үзүл-кесил ваз кәчкини йоқ. У Шади ғоҗа башлиқ «қаратағлиқ» сопилар җамаәси охшаш қудрәтлик сәясий һәрикәт билән йеқинлишишни муһим дәп һесаплатти.

4-бап

КУЧАР

Шади ғоҗиға адәмлирини әвәтишкә қолайлиқ пурсәт күтүп жиргән Абдурейим бу ишниң бирдин һәл болмайдиғанлиғини пәрәз қилди. Тәсирлик ғоҗиниң көзини йәткүзүш үчүн, униңға ишәнчлик дәлилләрни кәлтүрүш керәк. Қелиплашқан вәзийәттә һәрбий мувапәқийәтла бундақ дәлил болалатти.

Шуңа Абдулетип хан тәхткә олтирип, бирнәччә ай өтүп, җими матәм мәрасимлири ахирлашқандин кейин, 1619-жилниң яз пәслидә турпанлиқлардин, қумуллуқлардин, қаришәрликләрдин түзүлгән вә кейинирәк Алмилиқ, Бәшбалиқ, Корлидин қошулған Абдурейимниң қириқ миңлиқ қошуни Ақсуға қарап жүрүшкә атланди.

Абдурейимниң стратегиялик режисидә сөзсиз Ақсуни ишғал қилиш вә, һәтта, Үчтурпанға һуҗум қилиш қараштурулған.

Көплигән тәҗрибилик, нәччә жилларни егәрдә олтирип өткүзгән сәрдарлар, әмирләр утуқ қазинишниң әң қолайлиқ пәйти мошу, дәп Абдурейим султанни ишәндүрди.

Уларниң һесавичә, һазир йеңи ханға һөкүмәттә қарарлиниш үчүн, вақит тәләп қилинатти. Униң үчүн Абдулетип ханға һәм һәрбий, һәм пухралиқ саһаларни қайта тәшкил қилиш лазимди. У йәр – бу йәрдә мәһәлләвий исиянлар көтирилиши мүмкинди вә Абдулетип ханға бу топилаңларни бастуруш үчүн, күч тәләп қилинатти.

«Өзәмгә садиқ сәрдарларниң пикригә җәзмән қулақ селишим керәк», – дәп ойлиди Абдуреһим жүрүшкә бирнәччә күн қалғанда Турпан қәлъәсигә улинип ятқан бағда сәйлә қиливетип.

Турпанға қараңғу чүшүвататти. Абдуреһим султан йопурмақлири чекилмигән дәрәқләрниң учиға көз ташлиди. Петиватқан қуяшниң оқя кәби қизил нурлири яш алмилар билән өрүк йопурмақлирида җилвиләнмәктә.

Тәбиәтниң бу мәнзирисини у дәрру жүрүшкә атлиништин бәшарәт, дәп җориди.

У қәлъәгә кирип кәтмәкчи болди, амма тосаттин униңдин жигирмә бәш жил муқәддәм әйни чағлардики тәхт вариси, җийәни Шаһ Шудҗидин Әхмәт билән Қәшқәрдә сәйлә қилғанлиғи ядиға чүшти. Шу қетим улар Худабәнди султанниң исияниға қоллинидиған қарши чариләр һәққидә гәпләшкән. «Мүмкин, шу жили Худабәнди нәқ мошу йәрдә, мошу бағда сәйлә қилғанду», – дәп ойлиди Абдуреһим вә чоң-чоң қәдәм ташлап, қәлъә дәрвазиси тәрәпкә маңди...

Ақсу йолидики әң жирик шәһәр Кучар еди. Абдуреһим бу шәһәрни ишғал қилишқа вақитни өлтүргүси кәлмиди. У шәһәр һакими Абдулһадиниң қаршилиқ көрсәтмәйдиғанлиғиға ишинәтти.

Абдуреһимниң тунҗа оғлиниң Абдулһадиниң қолида туруватқиниға бирнәччә жил болған. Абдулһадиниң һейлә халтисиға чүшүп қалған Абдуреһим сәккиз яшлиқ оғли Абдулни Абдулһадиға өткүзүп бәргәнди.

Лекин Кучар валисини чүшинишкә болатти. Чүнки балиниң атилиғи сүпитидә у шәһәр бехәтәрлигигә капаләтлик берәтти. Абдулла Кучарда болидекән, демәк, униң дадиси шәһәрни бесивелишқа җүръәт қилалматти.

Һелигәр Абдулһадиниң һесави тоғра еди. Өз шәһирини чәксиз сөйидиған Абдулһади Яркәнт билән Турпан арисидики зиддийәткә арилишишни халиматти. У һаятидики икки муһим мәсилини йешишкә мәхсәтлик интилмақта еди.

Биринчи мәсилә – зиддийәткә арилашмай, бетәрәп болуш, Кучар пухралирини уруш зәрдавидин сақлап қелиш.

Иккинчиси – қизлирини оңушлуқ, нәп келидиған қилип турмушқа чиқириш. Абдулһадиға Алла-тәала көп қиз пәрзәнт бәрди. Бу қизларниң анилири башқа болсиму, Абдулһади уларни бәк яхши көрәтти.

Бу икки муһим мәсилини Кучар валиси имканқәдәр бир-биригә маслаштуруп һәл қилишни ойлиди. Башқичә ейтқанда, Кучарниң бехәтәрлиги билән шәһәрниң гүллинишигә у қизлирини утуқлуқ ятлиқ қилиш арқилиқеришмәкчи болди.

Абдулһадиниң қолида тәрбийилиниватқан Абдуреһимниң чоң оғли Абдулла мана шундақ «оңушлуқ» күйоғул еди...

Абдулһади Кучарни бәк яхши көрәтти. Чүнки униң җими әҗдади мошу шәһәр билән униң әтрапида туруп кәлгән. Бу сулалә һәтта Ақсу билән Қаришәрдиму кам болатти.

Абдулһадиниң ата-бовилири арисида Чиңғиз хан вә униң варислири қошуни тәркивидә, шундақла сода карванлириға мәтә болуп Мәркизий Европа далалири билән Хитай түзләңлиридә болғанларму аз әмәс еди.

Абдулһади кичик Абдулла билән Кучар кочилирида сәйлә қилишни яқтуратти. Адәттә улар шам намизидин бурун коча арилатти.

Бирнәччә муһапизәтчиниң һәмралиғида улар шәһәрниң хилвәт кочилирида маңатти. Абдулһади сәйлә давамида Абдуллиға шәһәр тарихи, мәмликәт тарихи һәққидә сөзләп берәтти. Бу һекайиләр арисиға өз аилиси тарихиниму қистуриветәтти.

Абдулла билимгә хуштар вә тиришчан бала еди. Кучарда турған бирнәччә жил ичидә у атилиғи билән шу қәдәр ичәкишип кәттики, Абдулһадини йеқин қериндиши, дәп һесаплашқа тәйяр еди.

Гөдәклигигә қаримай, хирә болсиму мәлум дәриҗидә өзиниң гөрүгә елинғанлиғини һис қилатти.

Амма униңға Кучарда туруш яқатти. Бу йәрдә униң билән чоңқур һөрмәт-еһтирам ичрә муамилә қилатти. Абдулһади билән мулақәттә болушқа амрақти, чүнки Абдулһади наһайити яхши һекайивән еди.

Мана һазирму, әнъәнә бойичә, мәзинниң әзанини күткәч, шәһәр кочилирини мәхсәтсиз айлинип жүргән икки сөһбәтдаш бир харабилиқниң йенида тохтиди.

Бармақлириға чоң алмас үзүкләр селинған қоллирини арқисида тутқан Абдулһади кочилар билән өйләргә нәзәр ташлиди.

Өрүлүп, харабилиққа айланған таш тамларни көрситип:

– Яш достум, қандақ ойлайсиз, бу немә? – бешидики гүллүк кучар дописини йешип, гәжгисини татлап туруп сориди у Абдуллидин.

Абдулла харабилиққа жүгрәп берип, униң үстигә чиқмақчи болди, амма чиқалмиди. Домсайған һалда тил қатти:

– Мениңчә, бу бир өйниң харабилири болса керәк. Маңа бу йәр қизиқ әмәс. Кетәйли!

У хилвәт кочини бойлап ушшақ қәдәм ташлап харабилиқтин жирақлашқанда, өзигә тонуш вәзмин авазни аңлиди.

– Алдирмаң, өтүнүмән! Әгәр сиз мону ташларниң тарихини һазир биливалмисиңиз, һечқачан биләлмәйсиз.

Абдулла тәәҗҗүп ичрә тохтиди. Атилиғиниң сөзлири уни ойландуруп қойди. Бир диқиқә көңлини гуман басқандәк болди, амма, шундиму, аста бурулуп, гәп-сөзсиз харабилиққа қайтип кәлди.

– Бу ташлар үч йүз жиллиқ тарихқа егә, – һекайисини башлиди Абдулһади. – Бу сиз ойлиғандәк өйләрниң қалдуғи әмәс. Бу – шәһәр сепили тамлириниң қалдуқлири. Әйни чағларда шәһәрни қоғдап турған ушбу қудрәтлик там һазирқи тамдин кам әмәсти. Шу жирақ өтмүштә мениң әҗдатлиримниң бири Турпан Уйғур идиқутлиғиниң һөкүмдари Баурчуқ Арт Текиндә хизмәт қилған екән. Хошна мәмликәтләрниң көплигән һуҗумиға зәрбә бериш үчүн, Баурчуқ Арт Текин дунияни зил-зилигә кәлтүргән Чиңғиз ханға иттипақлишиш тоғрилиқ тәклип билән адәмлирини әвәткән. У йәнә дәрһал өз дөлити шәһәрлирини қоғдашни буйриған. Мениң әҗдадим әйнә шу чағда Кучарни айландуруп, мошу тамларни турғузушқа рәһбәрлик қилған екән.

Тәбиитидин тәсиратқа тез берилидиған Абдуллиға Абдулһадиниң сирлиқ авази шу қәдәр тәсир қилдики, у гоя өзини қурулуш мәркизидә турғандәк һис қилди.

Кучарни қаплаватқан гугум Абдулһадиниң һекайисини техиму сехирлиқ қиливәтти.

– Туғлуқ исимлиқ мениң әшу әҗдадим яш вә җасур балған.

Абдулһади Абдуллиниң көзлиригә тикилди. Балиниң көзлиридин тақәтсизлиниш аламәтлирини байқиған у гепини давамлаштурди:

– Қурулушқа җими шәһәр турғунлири җәлип қилинипту. Әр кишиләр там қопарған, аяллар тамақ әткән. Әйни

чағда бизниң әҗдатлиримиз Ислам динини техи қобул қилмиғанди. Улар Бутқа чоқунатти. Яшанған адәмләрму чәттә қалмиған. Улар бутханиларға берип, Кучар шәһириниң хатирҗәмлиги билән тиничлиғини тиләп, илтиҗа қилишқан. Бәзи мөтивәрләр ибадәтханилар тамлириға Бутниң рәсимлири сизған.

– Һелиқи биз барған өңкүрләрдикидәкма? Шу өңкүрләргиму көплигән һәрхил тәсвирләр сизилғанғу?

– Һә, амма улар пәқәт сизилған. Өңкүрләрдә бизниң һәрипләр билән ана тилимизда йезилған һәр түрлүк қолязмилар сақланған. Сиз өңкүрләрниң пәқәт бир қисминила көрдиңиз. Улар «Миң өй өңкүрлири» дәп атилиду. Биз иккимиз пәқәт Қизил өңкүрнила зиярәт қилдуқ. Кучар әтрапида Тумшуқ, Қумтур, Қириша, Аччиқ-Иләк өңкүрлириму бар.

– Уйғур йезиғи? Сиз уйғур йезиғида пүтүлгән қолязмилар тоғрилиқ дәватамсиз?

– Һә, бундақ қолязмилар наһайити көп...

Абдулһади җимип қалдидә, чоңқур нәпәс елип, тәәҗүп ичидә қалған муһапизәтчиләргә бақти. Абдулһадиниң һекайиси муһапизәтчиләр үчүн йеңилиқ еди. Андин өзигә зоқлинип қарап турған Абдуллиға көз тикти.

– Әпсуски, монускриптларниң нурғуни йоқап кәткән, амма өңкүрләрдики тәсвирләр сақлинип қалған.

– Бу өңкүрләр пәқәт Кучар әтрапидила барму?

– Як, әлвәттә.Турпандин анчә жирақ әмәс йәрдә Кочо, Яр-Хото, Муртук, Сенгим, Туюқ охшаш өңкүрләр сақланған. Улардиму қолязмилар болған... Қәшқәр, Хотәнләрдиму өңкүрләр болған...

У йәнә сүкүт сақлиди, андин хушкәйпиятта гепини давамлаштурди:

– Шәһәр темини қопириш иши ахирлишай дегәндә,

мениң әҗдадим ибадәтханиларниң биригә кирип, Бутқа чоқунмақчи бопту. У көплигән кәң-азадә, чоң ибадәтханиға бармай, қопириливатқан тамдин анчә жирақ әмәс йәрдики кичик ибадәтханиға йол апту. У йениға һечкимни әгәштүрмәй, ялғуз меңипту. Ибадәтханиға йетип кәлгәндә, қараңғу чүшүшкә башлапту.

Абдулһади, бәәйни намаз вақтини ениқлимақчи болғандәк, әтрапиға көз ташлиди. Шам намизиниң башлинидиғанлиғиға бирнәччә минутла қалғанлиғини молҗалап, һекайисини тамамлашқа алдириди:

– Бутханиға йеқинлашқан Туғлуқ ишикниң қия очуқ болуп, ичидә гиримсән йениватқан шам чираққа көзи чүшиду. Тивиш чиқармай, бутханиға, киргән у хирә шам йоруғида ибадәтхана тамлириға рәсим сизиватқан раһипни көрүп, һәйран қалиду. Униң қоллири кичик болуп, һәрикәтлири йеник екән. Туғлуқ уни бурути хәт тартмиған бала, дәп ойлайду. Ибадәтханиға бириниң киргинини сәзгән раһип кәйнигә бурулиду вә Туғлуқниң көз алдида әҗайип гөзәл қиз намайән болиду...

Абдулһади йәнә сөзлимәкчи еди, амма Кучарниң җими мәсчитлиридин мәзинниң әзани аңланди.

Һәммәйлән йеқин йәрдики мәсчиткә алдириди вә униңға йеқинлашқанда, һекайиниң ахирини тәқаза болуп күтүватқан Абдуллиға қарап үн қатти Абдулһади:

– Аридин нурғун жиллар өтти. Мениң әҗдатлиримниң учришишиға сәвәпчи болған кона шәһәр тамлири харабилиққа айланди.

Мәсчит босуғисиға йетип кәлгәндә Абдулһади пәс авазда деди:

– Ениқ бир аилигә мунасивәтлик бундақ вақиәләрни шәһиримизниң һәрбир пухраси ейтип берәләйду.

5-бап

АҚСУНИ ИККИНЧИ ҚЕТИМЛИҚ ҚАМАЛ ҚИЛИШ

Турпан қошуни Кучарға таң сәһәрдә йеқинлашти. Абдуреһимниң бу йәрдә вақитни беһөдә өткүзүш нийити йоқ еди. У Абдулһадиниң меһмандостлуқ қилмайдиғанлиғиға, шундақла қаршилиқму көрсәтмәйдиғанлиғиға ишинәтти.

Қошунни йемәклик-ичмәкликләр билән тәминләш үчүн Кучар сепили тамлириға бирнәччә адәмни әвәткән Абдуреһим Абдулһадиға яш Абдулла билән пешин намизидин кейин шәһәр темиға чиқиш буйруғини йәткүзүшни тапилиди.

Абдулһади Абдуреһимниң буйруғини дәлму-дәл орунлиди. Өзиниң һәрқандақ зиддийәт, тоқунушларға арилашқуси кәлмәйдиғанлиғини Абдуреһимниң чүшәнгәнлигигә у бәк хурсән еди.

У Абдуреһим әвәткән ләшкәрләрни йемәклик-ичмәкликләр билән тәминлигәндин кейин, мунарлири жирақтин көзгә ташлинип турған шәһәриң мәркизий мәсчитидин чиқип, мәзмут там төписигә көтирилди. Там шунчилик кәң едики, униң үстидә үч атлиқ бемалал қатарлишип маңалатти.

Оғлини сақ-саламәт, хушкәйпията көргән Абдуреһим султан хатирҗәм болди. Бу йәрдә, бир тәрәптин, Абдуллини һечким рәнҗитмәйдиғанлиғини Абдуреһим биләтти.

Иккинчи тәрәптин, оғлиниң Абдулһадиға қаттиқ үгинип қелип, ақивәттә өзи үчүн бирәр келишмәсликниң садир болуши мүмкин екәнлигидин әнсирәтти. Чүнки Абдулһадидин һәр бала, шу җүмлидин оғлини дадисиға қарши қоюш ховпини күтүшкә болатти.

Бу хил еғир хиялларни каллисидин чиқирип ташлап, қошунниң Бай шәһиригә қарап меңишни буйриди у.

Есил кийим кийгән, яхши қуралланған миғ-миғ атлиқ ләшкәр ишәнчилик алға илгирилимәктә еди.

Бу қетим Абдуреһим имканқәдәр көп нәрсиләргә еришишни режилиди. Униң мәхсити Ақсу еди. Униң көплигән һәрбий башлиқлири таки Үчтурпанғичә һечбир җиддий қаршилиқ болмайду, дейишкәнди.

Атмиштин ашқиниға қаримай, Абдуреһим егәрдә чәбдәс олтиратти. Арилап-арилап у қошундин айрилип, алға ат чаптуруп кетәтти. Мулазимлар билән муһапизәтчиләр аран йетишәтти униңға.

Қәдди-қамити келишкән, атта тик олтарған Абдуреһим, һәқиқәтәнму, дөләт һөкүмдари болушқа лайиқ еди. Униң күч-қувити, матанити, қәтъийлиги һөрмәткә мунасипти.

Жигирмә бәш жил мабайнида у Яркәнткә жүрүш қилип, бир чағларда бовиси Султан Саид хан олтарған тәхтни егиләш арзусини бир дәқиқиму ядидин чиқармиди.

Тәғдир Абдуреһимға илтипат билән күлүп бақти. Бай шәһириниң валиси – атақлиқ сәрдар Субһан Қули бәг һадуқ елип, бир кечә қонуш тәкливи билән униң алдиға чиқти.

Абдуреһим тәклипни қобул қилди. У Субһан Қули бәгкә асасий қошун билән Ақсуни ишғал қилишқа бармай, чәмбәрчас тәйяр һаләттә мошу йәрдә, Байда қелишни буйриди.

Қорқумсиз вә тәҗрибилик Субһан Қули бәг Абдуреһимниң бу қарариға хошал болди, чүнки у вәзийәтни әқил таразисидин өткүзүшкә адәтләнгән адәм еди.

Һазир униң бешидин әгәр Абдуреһим утуққа еришсә, һәрқачан өзиниң турпанлиқлар тәрәпдари болғанлиғини,

униң буйруқлирини орунлиғанлиғини ядиға селип қоймән, дегән хиял өтти.

Әгәр Абдулетип ғәлибә қазанса, Субһан Қули бәг буниңға гуман кәлтүрмәтти, униң җавави тәйяр еди: Абдуреһимниң буйруқлириға қаримай, у, Субһан Қули бәг, қошун тартип ханға қарши чиқмиди, бәлки өз ләшкирини шәһәрдә қалдурди.

Абдуреһимниң қошуни кечини Байда өткүзүп, бамдаттин кейин Ақсуға йол алди.

Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан дәвридә Ақсуниң қамал қилинғанлиғи Абдуреһимниң ядида еди. Бирнәччә жил муқәддәм йүз бәргән мәзкүр вақиә нәтиҗиси дәһшәтлик болди: миңлиған адәм ачарчилиқтин қирилип кәтти.

Буни хатирисидин өткүзгән Абдуреһим ақсулуқлар һелиқи паҗиәниң тәкрарлинишидин әнсирәп, шәһәрни қамал қилишқа йол қоймайду: улар йә дәрру җәңгә кириду яки шәһәр дәрвазисини ечип бериду, дәп тәхмин қилди.

Бундақ тәхмингә асас бар еди, чүнки Абдуреһимниң қошуни Ақсу мудапиәчилиридин бирнәччә һәссә артуқти.

Шуниңға бағлиқ Абдуреһим Йәрбеши кәнтидә чедир тикип, шәһәрниң өзигә беқиниши тоғрилиқ тәләп билән Ақсуға чапармән әвәтип, вақит өткүзди.

Көп өтмәй, ақсулуқларниң берилидиғанлиғиға у ишинәтти.

Лекин Абдулетип хан әвәткән ярдәмниң Ақсуға төрт күн илгири йетип кәлгәнлигидин Абдуреһим бехәвәр еди.

Үчтурпан ләшкириниң башлиғи йетип келиши биләнла, дәрһал жиғин ечип, кәлгүси һәрикәтләр режиси билән тонуштурди.

– Һәммидин авал, – деди ақ сақили мәңизидики тартуқни толуқ япалмиған яшанған сәрдар, – өзимизниң Үчтурпандин

кәлгинини мәхпий тутушимиз керәк. Абдуреһим сәйлигә чиққандәк һис қилсун өзини.

У әтрапидикиләрни көздин кәчүрүп, шүк болуп қалди. Андин деди:

– Рәқиплиримиздин һаман аз болсақму, үмүтсизлән-мәслигимиз лазим. Яркәнттики әйни әһвалдин учур беришиңларни тәклип қилимән.

Бу сөзләрдин кейин һәммәйлән Ақсуниң тоққуз яшлиқ валиси Султан Әхмәткә қариди.

Бала наһайити җиддий еди. Һәр һалда, у мошундақ көрүнүш һасил қилишқа тиришти.

Бешини атилиғиға бурап, униңға сиңаян баққан у, һечкимдин ярдәм тилимәй тил қатти:

– Алий һәзрәтлири Абдулетип ханға Абдуреһим қошунининиң сани бизниң ләшкиримиздин көп екәнлиги тоғрилиқ хәвәрни йәткүзүшимиз керәк, әлвәттә. Лекин йәрлик аһалини сәпәрвәрликкә кәлтүрүш лазиммекин дәп ойлаймән. Шәхсән мән Ақсу әтрапидики йеза, кәнтләрдә нурғун қетим болдум. Уларниң һәммисиниң ханимизға садиқлиғини сәздим. Шуңа Қумбеши, Арал, Ақйәр вә башқа йеза, кәнтләргә адәмлиримизни әвәтип, Турпан қошуниға қаршилиқ көрситиш ишини уюштуруш керәк.

Йүзлирини қоруқ бесип, сақаллири ақарған, һаятида талай нәрсиләрни көргән мөтивәрләр балиниң сөзлиригә һәйран қалди. Улар Султан Әхмәтниң пикригә толуқ қошулидиғанлиғини билдүрүп, башлирини лиңшитишти.

Ваң-чуң бесилғандин кейин, исиянкар Искәндәр султан валилиқ қилған замандин бери һеч өзгәрмигән бүглүкләрниң биридә олтарған әмирләрниң бири орнидин туруп, титрәк авазда:

– Бу тамлар ялқунлуқ, шанлиқ нутуқларни нурғун аңлиған. Қазанған ғәлибилири билән Ақсуниң даңкини

чиқарған бизниң әждатлиримиз дайим аддий пухраға тайинип кәлгән. Шәһәр вә униң әтрапида яшайдиған адәмләр зиминниң – бағлар билән үзүмзарлиқларниң – тәғдири доға қоюлуватқанда, чәттә турмайду. Яш Султан Әхмәт һәммәйләнниң җүригидики гәпни деди. Жиғилип, бир мәзгилдә җәңгә кириш зөрүр!

Кечиси қараңғуда Ақсу әтрапидики йеза, кәнтләргә мәхсус кишиләрни әвәтиш қарар қилинди.

Абдуреһим қошуниға топ-тоғра үч күндин кейин түн йеримда, һуҗум қилиш келишилди...

* * *

Ақсулуқлар билән шәһәр әтрапидики йеза, кәнтләр пухралири қәйсәрлик билән җәң қилди. Лекин сан җәһәттин көп болғачқа, уруш турпанлиқлар пайдисиға һәл болди.

Нурғун адәм чиқимиға учриғиниға қаримай, ақсулуқлар уюшқан һалда чекинмәктә еди.

Шәһәргә кирәлмәйдиғанлиғиға көзи йәткән Абдуреһим Ақсуни қоршавалди. Шәһәр қаттиқ қамал ичидә қалди.

Кичик болғиниға қаримай, Султан Әхмәт шәһәр мудапиәсигә рәһбәрлик қилди.

Һәммидин бурун, у шәһәр сепилиниң әң муһим җайлириға оқячиларни қойди.

Андин йемәклик-ичмәкликләрни, шу җүмлидин мал санини ениқлап, һесапқа елишни буйриди.

Ниһайәт, қошумчә бирнәччә қудуқ қаздурди.

Ачарчилиқниң немә екәнлигини яхши билидиған ақсулуқлар шәһәрниң қамал қилинишини җиддий қобул қилди.

Шуниң билән биллә, қулаққа ғәлитә аңлансиму, һечким Абдуреһимдин қорқмиди. Чүнки уларниң яш Абдулетип

ханға болған ишәнчиси шу қәдәр билән едики, таңла-әртә у қошун тартип келип, Турпанниң исиянкар валисини Ақсудин қоғлайдиғанлиғиға шәк кәлтүрмәтти.

Абдулетип хан, һәқиқәтәнму, Ақсуға кәлди. Лекин шәһәр қамалға елинип үч айдин кейин. Бу үч айда шәһәр турғунлири ачарчилиқ, йоқитишларни баштин кәчүрди.

Лекин улар хан алий һәзрәтлири рәһбәрлигидики зор қошунниң Йеңиериқ кәнтиниң йенида чедир тикип турғанлиғи һәққидә хәвәрни аңлап, роһланғанди.

Өйләрниң қешидики бәлдиңләрдә, кочиларда сөһбәт қурған, дәрмансизлиқтин һалидин кетәй дәп қалған адәмләр хошаллиғини йошуралматти:

– Хан алий һәзрәтлири Ақсуниң йенидики Йеңиериққа йетип кәптәк.

– Демәк, бизниң азаплиримиз аз күндә түгәйдекәндә!

– Абдулетип хан бизни ғәм-қайғуда қоймайду.

– Ейтишлириға қариғанда, у яш вә җасур җан екән.

– У ғоҗиларниң мәслиһитигә қулақ салармиш.

– Ғоҗилар қошун тәркивидә кәлгәнду мүмкин?!

Абдулетип ханниң Ақсуға кәлгини тоғрилиқ хәвәр аддий пухрадин башқа йәнә икки адәмни һаяҗанландурди.

Уларниң биринчиси Абдулетипниң җийәни кичик Султан Әхмәт еди. Дадисидин бир йерим яшта житим қалған у Төмүр султандин өзигә ишиниш, шохлуқ, нәпсанийәт қатарлиқ хисләтләрни сиңдүргән еди.

Султан Әхмәтму башқилар охшаш, Абдулетипниң әқил-параситигә, қәдди-қамитигә, алийҗанаплиғиға зоқлинатти. Шуңа қамалға мунасип тәқабил туралиғанлиғи үчүн, ханниң өзини махтишини халатти.

Һәммидин көп тәшвиштә қалған иккинчи адәм, тәбиийки, Абдуреһим еди. У Абдулетип ханниң Ақсуға

йетип келидиғанлиғини тәсәввур қилипму бақмиған. Бир сәрдарини әвәтиду, халас, дәп ойлиғанди Абдуреһим.

Ақсуға Абдулетип хан билән Шади ғожиниңму кәлгини тоғрилиқ хәвәр Абдуреһимни техиму әсәбийләштүрди.

Йәрбешидики қараргаһиға әмирләр билән һәрбий башлиқларни жиққан Абдуреһим әсәбийләшкән һалда тәкрарлатти:

– Көп болса икки күндин кейин Абдулетип хан бу йәргә йетип келиду!

Мәҗлис иштракчилири арисида вараң-чуруң овж алди.

Улар җим болғандин кейин, Абдуреһим сөзини давамлаштурди.

– Униң йенида Шади ғожиму бармиш!

– «Қаратағлиқ» ғожилар сәркисима?

– Абдулетип хан униң тиңшайдекән техи!

– Әнди немә қилимиз? – сориди әмирләрниң бири.

– Йә уларға биринчи болуп һуҗум қилимизму? Шундақ қилсақ, уларни көпирәк зиянға учритимиз, – тәклип қилди иккинчиси.

Абдуреһим бирдин җавап бәрмиди. У чоң чедир ичидә у яқтин-бу яққа меңишқа башлиди. Булуң йенида тохтап, гоя һәммиси аңлисун дегәндәк, қаттиқ авазда деди:

– Абдулетип ханни һәммә қәдди-қамити келишкән, чирайлиқ жигит дәп тәриплишиду. Адәмләр униң бир бекишиға җенини пида қилишқа тәйярмиш. Андин Яркәнт билән Қәшқәр ләшкириниң сани йоқ. Улар билән урушуш әқилгә мувапиқ әмәс.

Бу сөзләргә һечким етираз билдүрәлмиди. Әмирләр башлирини әккән һалда туратти. Җимлиқни йәнә Абдуреһимниң мәйүс авази бузди:

– Абдулетип қошуни билән тоқунушмай, чекинишни буйруймән!

Абдуреһимниң қошуни қамалға елинған Ақсуни ташлап, Байға қарап йол алди. Навада Абдулетип һужум қилса, Бай шәһиригә бәкинивелип, җәң қилмақчи болди улар.

Лекин уларниң көңли ғәш болди. Байниң валиси Субһан Қули бәг бу қетим Абдуреһимниң алдиға чиқмақ түгүл, һәтта дәрвазини ечип бәрмиди.

Роһсизланған Абдуреһимниң қошуни Байни айлинип өтүп, Кучарға йол алди.

Һелигәр Абдулһади, адәттикидәк, Абдуллини доға қоюп, буниңдин бирнәччә ай муқәддәм қилған ишни тәкрарлиди. У мәртлик билән турпанлиқларни йемәклик-ичмәкликләр билән тәминлиди, амма қонуп қелип, арам елишни тәклип қилмиди. У йемәклик-ичмәкликләрни зор севәтләргә селип, биләктәк арқан-шойниларға бағлап, сепил тамлиридин төвән чүширип бәрди.

Аччиқ, пушайман, әләм илкидә қалған Абдуреһимға Қаришәргә қайтип келиштин башқа чарә йоқ еди.

Шу әснада Абдулетип хан ханлиқ намидин чидам-бәрдашлиғи үчүн Ақсу турғунлириға өзиниң миннәтдарлиғини изһар қилип, қошунни Байға атландурди.

Өзини шат-шадиман, қучақ йейип қарши алған шәһәр әтрапидики йеза, кәнтләр пухрасини хатирҗәмләндүргән Абдулетип хан Субһан Қули бәг билән җийәни Султан Әхмәтни рәғбәтләндүрүп, Яркәнткә қайтти.

6-бап

ШАДИ ҒОЖИНИҢ ВАСИТИЧИЛИҒИ

Абдуреһим султан гаңгирап қалди. Бир тәрәптин, у Ақсуни егиләвелиш мәхситигә йетәлмигән болсиму, һаман тарихий Уйғурстанниң, йәни кәң-таша Турпан, Қумул, Қаришәр зимининиң һөкүмдари болуп қаливәрди. Бу тәвә Моғулистанниң бир қисми болуп, уни шанлиқ әждади сақлап қелишқа муйәссәр болғанди. Униң бовисиниң акиси Мәңсүр хан мәмликәтниң ахирқи һөкүмдари болған.

Иккинчи тәрәптин, улуқ Султан Саид ханниң ата мирас мүлки болған тарихий Алтишәр Яркәнт һөкүмдарлириниң қолида қеливататти.

Бир қисмиға әмәс, бәлки җими мәмликәткә егидарчилиқ қилиш Абдуреһимниң асаслиқ арзуси еди.

Кәйпияти йоқ һалда Турпанға қайтип кәлгән Абдуреһим шундиму роһини чүшәрмиди. Ләшкәрләр арисида зор аброй-инавәткә, адәмләр арисида бәләнт нопузға егә Абдулетип, имканийити болуп туруп, өзини немишкә қоғлимиғанлиғи қаттиқ ойландурмақта еди Турпан валисини.

Яш Абдулетип ханниң бу қилиғи униң рәқиплиринила әмәс, тәрәпдарлиринниму тәәҗүпләндүрди. Һечким чиш йерип параң қилмиғини билән, ханниң бу қарари өз ара сөһбәтләрниң мавзусиға айланған.

Һечким ханни җүръәтсиз яки қорққақ дәп ейталматти. Чүнки Абдулетип ханниң Рабатчидики җәңдә җасурлуқ билән урушқини һәммигә аянди.

Абдулетип қериндашлар өз ара бир-бирини өлтүридиған бемәна урушларға хатимә бериш керәклигини, шуңа

у қошунини Кучар сепилиниң алдида тохтитип, мәлум шәртләр асасида өзиниң уни кәчүрүветишкә тәйяр екәнлигидин учур бәргәндәк болди, дәп пәрәз қилишти көпчилик.

Өз новитидә Абдуреһим султан бирнәччә ай ойланғандин кейин, Абдулетипниң бу ишарисини мунасип баһалашни қарар қилди.

Өзиниң садиқ тәрәпдарлири билән мәслиһәтлишип, течлиқ һәққидики тәклип билән Абдулетип ханға чапармән әвәтти.

«Қаратағлиқ» ғожиларниң ханға болған тәсирини һесапқа алған Абдуреһим султан Шади ғожиниң васитичи хизмитини атқурушини тәклип қилди...

Мәктүпни оқуп чиққан Абдулетип хан йеңи атилиғиға бурулдидә, ойчан қияпәттә тил қатти:

– Шади ғожиға адәм әвәтиңлар. Униңға ейтиңлар: мән униңға тапшурмақчи болуватқан ишни пәқәт ғожила әмәлгә ашуруши мүмкин.

Абдулетип тәхткә олтарған күндин етибарән ушбу хизмәтни атқуруватқан йеңи атилиқ бешини әккән қияпәттә Кичик қобулханидин чиқти.

Ханни баш вәзир вә бахши-катип билән қалдурған атилиқ ординиң мәрмәр пәләмпәйлиридин пәскә чүшүп, сарай катиплири олтиридиған чоң бөлмигә маңди.

Униң пәйда болуши билән күзәтчиләр башлиғи қәддини руслап, тез қәдәм ташлап, атилиққа йеқинлашти. Мәхсус вәзипә атқуридиған чапәрмәнләрму күзәт башлиғиға бекинатти.

– Муһтәрәм Шади ғожиға дәрру чапармән әвәтиң. Хан алий һәзрәтлири пешинғичә униң билән көрүшүши керәк.

Ординиң күзәт башлиғи гәп қилмай қолини көксигә қойдидә, һәрбийләрчә бурулуп, ишик тәрәпкә қәдәм ташлиди.

Абдулетип ханниң атилиғи униң кәйнидин хелә қарап турғандин кейин, алдиримай меңип, Кичик қобулханиға қайтип кирди.

Гиләм-паяндазлар селинған мәрмәр пәләмпәйдин көтирилидекән, хияли Шади ғоҗиға кәтти атилиқниң. У авал «қаратағлиқлар» сәркиси Шади ғоҗа иброй-инавитиниң нәқәдәр жуқури екәнлиги тоғрилиқ ойлиди, андин өзиниң – Шади ғоҗиниң садиқ мурити вә сәпдиши – Муһәммәт Йүсүпниң бу лавазимға егә болушида нәқ Шади ғоҗиниң чоң роль ойниғанлиғини тәсәввуридин йәнә бир мәртә өткүзди.

Ханниң атилиғи Шади ғоҗа Абдуғопур Сағричиниң илгириму «ақтағлиқ» ғоҗиларни тәрғип қилип, яш ханға уларниң тәлиматини сиңдүргәнлигигә ишәнчиси камил болғачқа, уни Хотәнгә вали хизмитигә әвәтиветишкә тәсир қилған болса керәк, дәп ойлиди ханниң йеңи атилиғи.

Һазир мәрмәр пәләмпәйләр билән көтириливетип, өзиниң «ақтағлиқ» ғоҗилар сәркиси, Шади ғоҗиниң нәврә акиси билән исимдаш екәнлиги һәққидә ойлиди у.

Ханниң атилиғи Кичик қобулханиниң ойма нәқиш селинған мәзмут яғач ишигигә йеқинлашқанда, немишкиду, Шади ғоҗиниң әзан чақирип қойған исми Муһәммәт Йәһя екәнлигини хиялидин өткүзди...

Көп кечикмәй, Шади ғоҗа йетип кәлди ордиға. У, адәттикидәк, Кичик қобулханиға өзигә хас иззәт-етибарлиқ вә, шуниң билән биллә, кәмтар қияпәттә кирип кәлди.

Бинәпшә рәңлик чәкмининиң үстигә кийивалған тоқ көк пәшмити өзигә бәк ярашқан. Юмшақ өтүк билән гиләмдә тивиш чиқармай кетип барған бу адәмниң һәрбир қәдимидә өзигә болған ишәнчә вә алийҗанаплиқ әкс етиләтти.

Хиялға чөмгән Абдулетип хан олтарған орундуққа йеқинлашқан Шади ғоҗа, гәрчә қобулханида алий

лавазимлиқ әмәлдарлар һәғда болсиму, гоя һечким йоқтәк, пәқәт Абдулетип ханғила баш егип, сүкүт сақлап турди.

Абдулетип хан Шади ғожиға қандақту бир гөдәкләргә хас қизиқиш билән қариди.

Шуниң билән биллә униң бу бекишида Шади ғожиға болған чоң һөрмәт ипадилинип туратти.

Дадиси Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан билән бовиси III Муһәммәт ханниң Шади ғожиға зор еһтирам билән мунасивәт қилғанлиғини Абдулетип биләтти.

Бирнәччә жил Қәшқәрдә яшиған Абдулетип өзиниң сабиқ атилиғи Абдуғопур Сағричи билән хусусән «Һейтка» мәсчитиниң имами билән қоюқ арилишип, көп қетим мулақәттә болған. «Ақтағлиқ» ғожилар тәрәпдарлири болған уларниң мәхсәтлик һалда һәр жүмә намаздин кейин ейтқан гәплирини хан алий һәзрәтлири һели унтимиди.

Һазир «қаратағлиқ» ғожилар тәлимати билән әтраплиқ тонушуп чиққандин кейин, Абдулетип хан исламниң бу сопилиқ икки еқиминиң йөнилиши һәмдә инчикә тәрәплириниң пәрқини ажритишқа башлиди.

Сап диний йөнилиштә уларда чоң пәриқ йоқ еди.

Һакимийәт мәсилисигә «қаратағлиқлар» һөрмәт билән қаратти. Улар Яркәнт уйғур ханлиғи һөкүмдариниң мәслиһәтчиси болуш биләнла чәклинәтти.

«Ақтағлиқ» ғожилар исламни турмушниң һәрхил саһалириға жарий қилиш тәрәпдарлири еди. Уларниң вәз-хутбилирида диний өлималар заһирлиқ һөкүмдарлардинму кәңирәк һөкүмгә егә болуши керәк, дегән пикир пат-пат алға сүрүләтти.

Хелә узаққа созулған жимлиқни күткән Шади ғожа немә тоғрилиқ гәп болидиғанлиғини пәрәз қилишқа тиришти. Өткүр зеһинлиқ ғожа өзигә хас әшу хислити түпәйли ханниң кәйпиятини, муһакимә қилинидиған мәсилини яки

униңға тапшурулидиған вәзипини вә, ниһайәт, бу муназиридики өзиниң ролини ениқлаш иқтидариға егә еди.

Бүгүнки мәсилиниң наһайити җиддий екәнлигини вә уни пәқәт өзиниңла һәл қилалайдиғанлиғини бирдин молҗалиди Шади ғоҗа.

Гәп униң дәрру ордиға тәклип қилғанлиғида әмәсти. Гәп Кичик қобулханида һөкүм сүрүватқан муһитта еди.

Қобулханидики һөкүмдар башлиқтин өзгә алий әмәлдарлар пәришан, һәтта гаңгирап қалғандәк көрүнәтти.

Өзини тақәтсизлик билән күтүшкәнлигини чүшәнди Шади ғоҗа. У йәнә гәрчә, муназирә мавзуси өзидин башқа һәммигә аян болсиму, униңсиз бу мәсилә һәққидә һели еғиз ечилмиғинини чүшәнди.

Сүкүтни Абдулетип хан бузди. Орнидин турмайла, у мәҗлис қатнашчилири билән саламлашқандәк, қолини көтирип ишарә қилдидә, тил қатти:

– Турпанлиқ Абдуреһим өткән ишларни унтуп, течлиқ келишим тоғрилиқ тәклип бериватиду. У, шундақла, Турпанға васитичи сүпитидә сизни, муһтәрәм ғоҗа, әвәтишни илтимас қиливатиду.

Абдулетип хан җимип қалди. Қобулханида йәнә сүкүт орниди.

Абдулетип хан нарази қияпәттә орнидин туриведи, алий әмәлдарлар дәрру башлирини әгди.

Пешайванниң кәң ишиги таман қәдәм ташлиған Абдулетип, қобулханидикиләрниң башлирини бурап, өзигә қараватқанлиғини сәзди.

– Қериндишимизниң ушбу тәкливи әқилгә мувапиқ, дәп ойлаймән. Шуниң билән биллә униңға нисбәтән һечқандақ имтиязлар берилмәйдиғанлиғиниму униң қулақлириға қуюш керәк, – деди Абдулетип хан.

У қоллирини көксидә тутқан һалда әмәлдарларға бу-

рулмай, пешайван тәрәпкә қариған қияпәттә гепим түгиди, вәссалам дегәндәк туратти.

Шади ғожа өзиниң сөзләш новити кәлгәнлигини һис қилди. Кичик қобулханидики җими алий әмәлдар, хусусән Абдулетип хан униң гепини тәқәза болуп күтүватқанлиғини сәзди ғожа.

– Алий һәзрәтлири! – деди Шади ғожа. Униң тәләппуз-авазидин әтигәндин бери орда әһлини азаплаватқан муәмманиң бир тәрәп қилинғанлиғини, «қаратағлиқ» ғожилар сәркисиниң һазир ейтидиған сөзлирини һәммәйлән хошаллиқ илкидә қарши алидиғанлиғи аян болди қобулханида. – Абдуреһим султанниң нийәтлири, әгәр улар сәмимий һәм ғәрәзсиз болса, мениң пикрим билән, муһими, дөлитимиз мәнпийәтлири билән охшаш екән. Дөләт дегинимиз – сиз. Шуңа мән дәрру Турпанға атлинишқа тәйяр.

Хәлқимиз узақ вақит давамида тәшналиқ билән күткән еди бу битим-келишимни. Яркәнт билән Турпанда, Қәшқәр билән Қаришәрдә, Қумул билән Ақсуда яшаватқан уйғурлар өз ара уруш-талаш, җаң-җаллардин чарчиди. Униңға хатимә беридиған вақит аллибурун йәтти. Бу вәзипини ада қилишни маңа тапшуруватқанлиғиңиздин өзәмни бәхитлик сезиватимән.

Шади ғожа бу сөзләрни ейтиватқанда, Абдулетип хан аста бурулди. Ғожа ахирқи гәпләрни еғизидин чиқарғанда, алий һәзрәтлири «қаратағлиқ» ғожилар сәркисигә диққәт билән қарававатти.

«Нәқәдәр әҗайип гәп қилдиңиз, – хиялидин өткүзди Абдулетип хан, – немишқа өзиңиз қериндишиңиз билән дүшмәнлишишни давамлаштуриватисиз? «Ақтағлиқ» ғожилар сәркиси Муһәммәт Йүсүп сизниң нәврә акиңиз әмәсму?! Немишкә силәрниң дадилириңлар –Исһақ ғожа билән Муһәммәт Имин боваңлар – сопиларниң мәшһур мутәпәк-

күри Маһдуми Әъзамниң тәлиматини бөлүп ташлиди? Немишкә силәрниң тәрәпдарлириңлар – «қаратағлиқлар» – әмәлиятта Яркәнт пухрасиниң қәлбидин чоңқур орун алдиңлар? Пәқәт силәрниңла миңлиған муритлириңлар барғу? Мәмликәт ичидики тәрәпдарлириңлар йүз миңлап санилидиғу?! Муһәммәт Йүсүпниң Қумул һәм Турпанда яшиғучи муритлириниң саниму тәхминән шунчилик. Лекин болупму улар Қәшқәрдә нурғун. Сиз немишкә буларни көрмәйватисиз яки көргиңиз кәлмәйватиду?!»

Бу хил ойларни бешидин өткүзгән Абдулетип, тамамән башқа параң қилди. Униң гәплиридә мәлум дәриҗидә ишариму можутти.

– Сизгә, муһтәрәм Шади ғоҗа, Абдуреһим султанға берип, течлиқ битимни қолға кәлтүрүшкә тиришишни һөкүм қилимән. Хәлқимизниму, динимизниму һәргиз бөлүшкә болмайду. Әҗдатлиримиз қудрәтлик Султан Саид хан билән униң акиси Мәнсүр хан дәвридики изгүлүк, хәйир-сахавәтни биз пәқәт өз ара уруш-тоқунуш, зиддийәтләрни тохтитиш вә әҗайип динимиз исламға чоңқур еһтирам билән қараш арқилиқла әслигә кәлтүрәләймиз.

* * *

Қириқ адәмдин ибарәт ихчам атлиқ топ әтисила Турпанға қарап йолға чиқти. Кона йол Қәшқәр, Ақсу, Бай, Кучар, Корла вә Қаришәр арқилиқ өтәтти. Бу йол карван билән сәпәр чәккән җими кишигә мәлум еди.

Гәп шуниңдики, бәзиләр бу йолда пат-пат маңатти, бәзиләр, әксичә, бәкму аз маңатти. Шади ғоҗа иккинчисигә ятатти.

Лекин Шади ғоҗа һәмралириға нисбәтән ушбу йолниң әһмийитини яхширақ биләтти. Мәзкүр йол пәқәт шәһәрләрнила бир-биригә бағлимай, бир хәлиқниң икки бөлигини бағлап туратти. Бу хәлиқ тарих тәқазиси билән

шу қәдәр бөлүнгән едики, һәтта өз намини йоқитиш гирдавиға келип қалғанди.

Шади ғоҗа чулвурни бош тутқан һалда путлирини үзәңгигә селип, қара етиниң егәридә олтирип, адәттикидәк мулаһизигә чөккән.

Шади ғоҗиниң һәмралири униң бу адитини биләтти, шуңа уни тола беарам қилматти.

Униң үстигә ғоҗа топ рәһбири еди. Турпанға йол тутқан ушбу топ иссиянкар Абдуреһим билән учришип, муһим мәсилиләрни һәл қилишқа атланғанди.

Шу әснада, очуғини ейтқанда, Шади ғоҗиниң бешиға чүшәндүрүп болмайдиған ойлар кәлмәктә еди. Қизиғи, «қаратағлиқлар» сәркисиниң каллисини чирмавалған бу ойлар Абдулетип хан түнүгүн көңлидин өткүзгән хиялларға охшап кетәтти.

«Өз ара уруш-талаш немишкә тохтимайватиду? – ойлиди Шади ғоҗа. – Немишкә бир-биригә рази болуп, һечким мурассигә кәлмәйватиду? Хәлқимиз һөкүмдарлар нәпсанийитидин азап чәкиверәмду?»

Шади ғоҗа, сөзсиз, өзиниң имканийәт, иқтидарини биләтти, шуңа зиммисидики вәзипини ада қилишқа тәйяр еди. Абдуреһим султанниң әнди баш көтирип, исиян қозғимайдиғанлиғиға һечким кепиллик берәлмәтти. Амма дөләттә бундин кейин бәрқарарлиқ һөкүм сүрүп, тиничлиқ орнайдиғанлиғиға Шади ғоҗа ишинәтти.

Һөкүмдарларниң өз ара қаршилиғи тоғрилиқ мулаһизә қилидекән, Шади ғоҗа башқа, буниңдинму хәтәрлик қариму-қаршилиқ һәққидә ойлимаслиққа тиришти. Бу хәтәрлик қариму-қаршилиқ униң аилисигә, шу җүмлидин өзигә тегишлик екәнлигини қәлбиниң чоңқур бир йеридә иқрар қилсиму, у һәқтә ойлимаслиққа бәл бағлиди.

Ушбу қариму-қашилиқ ака-укилар арисидики яки

сулалә ичидики тәхт үчүн йүз бериватқан күрәшләрдинму дәһшәтлигирәк еди.

Шади ғоҗа җәлип қилинған қариму-қаршилиқ мутлақ башқа еди. Аилиләр арисидики дүшмәнлик диний идеологиядә техиму күчийивататтти. Чүнки Шади ғоҗа башлиқ «қаратағлиқларниң» көзқарашлири билән униң нәврә акиси Муһәммәт Йүсүпниң рәһбәрлигидики «ақтағлиқларниң» интилишлири бир-биригә тамамән зит еди.

Һазирчә кәскин зиддийәт можут болсиму, амма, әмәлиятта, мурәссәсиз тоқунуш йүз бериши мүмкин.

Мәзкүр зиддийәтләр асасән Муһәммәт Йүсүп билән униң тәрәпдарлириниң заһирлиқ вә диний һакимийәт бир адәмниң қолида болуши лазим, дегән хаһишидин келип чиққатти. Шади ғоҗа вә униң муритлири болсизә, өзлирини ханниң қудрәтлик мәслиһәтчилири сүпитидила тәсәввур қилатти.

Турпан йолниң бойидики йеза, кәнтләр аһалиси Шади ғоҗини чоң һөрмәт билән қарши алди. Аддий пухра униң алдиға чиқип, ғоҗа өтүгиниң қончисиға, оң келип қалса, пәшмитиниң етигигә қол тәккүзүшкә тиришатти.

Шади ғоҗиниң, болупму униң дадиси Исһақ ғоҗиниң аброй-инавити шу қәдәр үстүн едики, көплигән адәмләр уни дөләт һөкүмдари билән баравәр көрәтти.

Шади ғоҗа Яркәнт уйғур ханлиғидики һөкүмдарлар билән ғоҗилар арисида, һәр һалда, ханлиқ пайтәхтидә ғайәт зор нопузға егә «қаратағлиқ» ғоҗилар арисида, һечбир риқабәтниң йоқ екәнлигини биләтти.

Лекин, навада, «ақтағлиқ» ғоҗилар тәрәпдалири–муритлири көпәйсә, бундақ риқабәтниң пәйда болидиғанлиғи турған гәп, дәп ойлиди Шади ғоҗа.

Яркәнт уйғур ханлиғиниң үчинчи һөкүмдари Абдукерим

хан ғоҗиларни яхши көрмәтти.

Шади ғоҗиниң атиси Исһақ ғоҗини нәқ Абдукерим хан мәмликәттин Сәмәрқәнткә чиқиривәткән әмәсмеди?! Ғоҗилар тәлиматиниң аммибаллишиватқанлиғини көргән Абдукерим хан мошу чарини қолланған.

Абдукерим хан «қаратағлиқ» яки «ақтағлиқ» ғоҗилар тәрәпдарлириниң – муритлириниң көпийиши дөләт мустәһкәмлигигә дәхил йәткүзиду, дәп тәхмин қилған.

Бәзи паалийәтчан ғоҗилар: әгәр Яркәнт уйғур ханлиғи һөкүмдарлири өзлириниң нәсәпнамисини, тоғриси, шеҗирисини беваситә Чиңғиз хандин башлиса, ғоҗилар Муһәммәт Пәйғәмбәр билән униң биринчи төрт тәқвадар хәлиписини өзлириниң әҗдади дәп һесаплайдиғанлиғи тоғрилиқ гәпләр Шади ғоҗиниң қулиғиға йәткән.

Шади ғоҗа Абдукерим ханниң дөләтни һечкимгә охшимайдиған усулда башқурғанлиғини биләтти. Униң алдида яки униңдин кейин тәхттә олтарған ханларниң һечқайсиси дөләткә Абдукерим хандәк рәһбәрлик қилалмиғанди.

Абдукерим ханниң дадиси Абдурешит хан ғоҗилар билән уларниң тәлиматиға һөрмәт билән муамилә қилған болса, Абдукерим хан улардин үз өрүди.

Бирақ униңдин кейинки ханлар – Абдукерим ханниң иниси III Муһәммәт хан, III Муһәммәт ханниң оғли Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан, әндиликтә Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң оғли Абдулетип хан, әксичә, ғоҗилар паалийитини һәртәрәплимә қоллап, рәғбәтләндүрмәктә еди.

Шади ғоҗа мошу җавапкәр вәзипиниң : һөкүмдар сулалиниң риқабәтлишиватқан икки топини бир тәрәп қилиш өзигә тапшурулғанлиғиға пәхирләнди.

Шуниң билән биллә, дадиси билән кичик дадиси

кәлтүрүп чиқарған ушбу қариму-қаршилиқниң иҗабий һәл болуши натайин еди...

Абдуреһим султан Шади ғоҗини қәлъәниң, ривайәтләрдә ейтилишичә, Баурчуқ Арт Текинниң қобулханисида қобул қилди. Турпан уйғур идиқутлиғиниң мәшһур һөкүмдари улуқ Чиңғиз хан әлчилирини нәқ мошу йәрдә қарши алған еди. Нәқ мошу йәрдә авал Баурчуқ Арт Текин, андин униң оғли Қусмаин муһим дөләтлик карарларни қобул қилғанди, нәқ мошу йәрдин улар жүрүшләргә атланғанди.

Абдуреһим султан Шади ғоҗини әттәй мошу йәрдә күтүвалди. Униң пәрәзи, яқ, униң қәтъий ишәнчиси бойичә, әқил-парасәтлик Шади ғоҗа Абдуреһимниң Турпанғила әмәс, бәлки җими мәмликәткә һөкүмдарлиқ қилиш һоқуқиға егә екәнлигини чүшиниду.

Амма сүлһ түзүш тәшәббускари можут чәктин ашалмайдиғанлиғини һис қилатти.

Шуниңға бағлиқ Шади ғоҗа зор ханиниң босуғисини атлишиғила, Абдуреһим султан көтирәңгү авазда:

– Бизниң илтиҗалиримиз улуқ Аллаһ-тәаланиң қулиғиға йетип, васитичи сүпитидә қедимий Турпанға өзиңиз қәдәм тәшрип қилдиңиз, муһтәрәм Шади ғоҗа, –деди.

Абдуреһим билән сөзләшкәндә һошияр болуш керәк екәнлигини дәрру каллисидин өткүзгән Шади ғоҗа бешини сәл әккәндәк қилдидә, дәрһал қәддини руслап, өткүр көзлирини Абдуреһимға қадиди. Буниң билән у пәқәт бирла кишини дөләт башлиғи дәп һесаплайдиғанлиғини намайән қилған еди Абдуреһимға.

– Җанабий вали! Алий һәзрәтлири Абдулетип хан маңа бәкму назук вәзипини жүклиди. Лекин мән сиз билән учришип, гөзәл мәмликитимизниң әң тәсирлик, мениң көзқаришимчә, икки адиминиң мәвқәсини йеқинлаштуруш бәхтигә еришкәнлигимдин толиму хурсән.

Шади ғоҗа тәшвишини сиртқа чиқармасқа тиришип,

хатирҗәм-тәмкин сөзлиди. Лекин тәҗрибилик Абдуреһим мошу дәқиқиләрдә Шади ғоҗиға асан әмәслигини дәрһал чүшәнди.

Абдуреһим султан Шади ғоҗиниң Турпанға қилған бу зиярити арқилиқ Абдулетип ханға «қаратағлиқлар» тәсирини күчәйтип, «ақтағлиқлар» ролини аҗизлаштурушқа уруниидиғанлиғиниму ениқ һис қилди. «Ақтағлиқлар» сәркиси Муһәммәт Йүсүп Қумул вә униң шәрқидики наһийәләр билән шәһәрләрдә зор нопузға егә еди.

Қумул шәһириниң шәрқидә истиқамәт қилидиған, бутқа чоқунидиған уйғурланиң ислам диниға өтүшидә нәқ Муһәммәт Йүсүп бебаһа хизмәт қилғанди. У санақлиқ муритлириниң һәмралиғида, ховуп-хәтәрдин қорқмай, вәз ейтиш арқилиқла исламни тәрғип қилип, шөһрәт қазанған.

Шади ғоҗиниң дөләттики «әң тәсирлик икки адәм» тоғрилиқ гәплирини аңлап, Абдуреһим султан ихтиярсиз күлүмсирәп қойди.

Бу күлүмсирәш Абдуреһим султанниң қәлбидә толуп-ташқан әләм, ғәм-қайғуниң ипадиси еди. Чүнки Абдуреһим бирнәрсини ениқ биләтти: мәмликәттики әң тәсирлик адәмләр, әмәлиятта, Абдулетип ханму, өзи, Абдуреһимму әмәс, бәлки алдида турған «қаратағлиқлар» сәркиси – Шади ғоҗа исми билән мәлум Муһәммәт Йәһя билән униң нәврә акиси – «ақтағлиқлар» сәркиси Муһәммәт Йүсүп еди. Муһәммәт Йүсүп һазир, мундақ ейтқанда, моҗут түзүм, шараитқа қарши мәвқәдә еди.

– Мән һәммә нәрсиниң илгәркидәк қаливеришини халиған болаттим. Мениң нәврә җийәним Турпан, Қумул, Қаришәрләр мәлум дәриҗидә мустәқиллигини сақлап қелиши керәклигигә келишиши шәрт. Мәнсүр хан дәвридин тартип шундақ болған, һазирму вә келәчәктиму шундақ болуши лазим, – деди Абдуреһим султан вә ишарә арқилиқ

тамниң йениға қоюлған тахтиға олтиришни тәклип қилди Шади ғоҗиға.

Шади ғоҗа тахта таман алдиримай, салмақлиқ қәдәм ташлиди. Униң аддий, кәмтар қарамту-көк чәкмини билән шу түстики сәллиси Абдурeһимниң есил, һашамәтлик киймидин кәскин пәриқлинип туратти.

Зәр жипларда тикилип, алтундин һәл берилгән чәкмининиң үстигә артилған пәшмәт атмиш яштин алқиғиниға қаримай, қәдди пүкүлмигән Абдурeһимға сәл йоғандәк билинәтти.

Абдурeһим султан улуғвар вә вәзмин көрүнәтти. «Һәр һалда, сирттин қариғанда, у һөкүмдар болушқа лайиқтәк көрүнүш һасил қилиду», – дегән пикиргә бир дәқиқә берилди Шади ғоҗа.

7-бап

АБДУРЕҺИМ СУЛТАН ҚОЛ ҚОШТУРУП ОЛТАРМИДИ

Орниған тиничлиқтин пайдиланған Абдурeһим султан өзигә тәвә зиминда һөкмини мустәһкәмләшкә тиришти. У берилиш һәққидә ойлапму қойматти, чүнки мол тәҗрибигә егә у әвришим сәясәтчи сүпитидә һечқачан наүмүт болмиған еди.

Һәрқандақ вақиә садир болуп, һәммә нәрсә өзгирип кетиши мүкин екәнлигини у яхши чүшинәтти. Ушбу өзгиришләр өзи һаят чағда йүз бәрмисиму мәйли, бу өзгиришләр оғуллириниң һаятида орун елишиға қәлбидә рази еди Абдурeһим султан...

Абдулетип хан Абдурeһим султанниң ишәндүрүшлиригә гәп-сөзсиз қулақ салидиған шу қәдәр саддә әмәсти. Шундиму у Шади ғоҗиниң Абдурeһим султанниң сүлһигә

келишкәнлиги һәққидики баянатини тиңшиди вә нәпсанийәтлик Турпан валисини иғва, питнә-пасатларни кәлтүрүп чиқиришқа дәвәт қилидиған йолға қәдәм басмаслиққа тиришти.

– Абдуреһим султан вәдисидә туриду, дәп ойламсиз, муһтәрәм ғожа? – деди Абдулетип хан Шади ғожа сөзини түгитип, бешини әккән һалда бирнәччә чамдам кәйнигә шохшиғанда.

У Шади ғожиға диққәт билән қариди вә пәс авазда қошумчә қилди:

– Тоғриси, вәдисидә турушни халимисичу?

Абдуреһим султан бәрбат болуштин қутулушниң өзгә йоли болмиғачқа, сүлһи қилишқа мәҗбур болғанлиғини аллибурун чүшәнгән еди Шади ғожа.

Бирақ, һәтта, буниң әң муһим әмәслигини Шади ғожиму билмәтти. Муһими, Абдулетип хан улуқ һөкүмдар сүпитидә өз дүшмининиң һалак болушиға йол қоймиди. Абдуреһим султанниң Абдулетипниң, униң дадиси вә акисиниң, қериндаш болушиға қаримай, дүшмини екәнлиги шүбһисиз еди.

Башқичә ейтқанда, нәқ Абдулетип хан Абдуреһим султанни қутулдуруп қалди. Абдулетип хан Турпанниң иссиянкар валисини қоғлап, кукум-талқинини чиқирип уҗуқтуруш буйруғини бәрмиди, униң сүлһи һәққидики тәкливини рәт қилмиди.

Лекин дөләтниң алий мәнпийәтлири, пухралар тиничлиғи, Абдукеримниң тәғдири Абдулетип ханни бу йолға маңғузмиди.

Әндиликтә, Абдуреһим султан өз зиминиға егидарчилиқ қилиш һоқуқини сақлап қалғанда, сүлһи әһд қилинип болғанда, Абдулетип ханни қайғулуқ пикирләр чүмкәвалди.

Абдулетип хан қәлбиниң астин-үстин болуватқан-

лиғидин Шади ғоҗа бехәвәр еди. Лекин Абдулетипниңла әмәс, униң дадиси Шаһ Шуджидин Әхмәт ханниң вә, мәлум дәриҗидә, бовисиниң йеқин мәслиһәтчиси болған Шади ғоҗа парасәт билән алий һәзрәтлириниң шу тапта немә ойлаватқанлиғини тоғра тәхмин қилмақта еди.

– Алий һәзрәтлири, бирнәччә жил давамида Турпан тәрәптин ховуп-хәтәр туғулмайду, – сәл күлүмсиригән Шади ғоҗа гепини давамлаштурди.

– Амма бу тиничлиқниң узаққа созулидиғанлиғиға һечким кепиллик берәлмәйду. Арқиму-арқа мәғлубийәтләргә учрап, һечнемигә қаримай, вәзийәтни өзгәртишкә тиришиватқан адәмниң қандақ қарарға келишиниң һәмдә немигә қадир екәнлигини һечким билмәйду.

– Сиз Абдуреһимда азирақ болсиму имканийәт бар дәп һесапламсиз?

– Мән өзәмниң әрзимәс пикримни ейттим, халас, – деди Шади ғоҗа егилип. – Еһтимал, мениң сөзлирим қулаққа хуш яқмайдиғанду, амма бу гәпләрни қилишим керәкти, чүнки, күч-қувитимниң йетишичә, гөзәл дөлитимиз билән сизниң һакимийитиңизниң гүлләп, яшнишиға азирақ болсиму төһпәмни қошай, дегән нийәттимән.

– Яқ, яқ! Давамлаштуруң! – алдирап үн қатти Абдулетип хан.

Шади ғоҗа гәплириниң униңға қаттиқ тәсир қилғанлиғи көрүнүп туратти. У өзини қолиға алмақчи болди, амма буниңдин һечнемә чиқмиди.

Шундиму у бармақлири билән иңигини тутқан һалда һарғин авазда пичирлиди:

– Бирликни қолға кәлтүрәләймән, дәп ойлиғандим. Өз ара тоқунушларниң вақти өтүп кәтти, мәмликитимизниң илгәрки қудритини тикләймиз, дәп пәрәз қилғандим. Һәҗәва, мошуларниң һәммиси хам хиялдиму?!

Шади ғоҗа җим. У ейтидиған гепи түгәп қалғачқа сүкүт

сақлаватқини йоқ. Яқ, әксичә, у хан алий һәзрәтлиригә етираз билдүрүшиму мүмкинди. Һә, асаслиқ етираз билдүрүши мүмкинди. У мәмликәтниң қудритини тикләш үчүн қәтъийлик, дадиллиқ, қаттиқлиқ, һәтта шәпқәтсизлик лазим дейиши мүмкинди.

Хәлиқниң тәғдирини ойлимай, һакимийәткә, һөкүмдарлиққа интилғанларға нисбәтән мана шундақ қилиш керәк!

Амма Шади ғоҗа бу гәпләрни Абдуреһимға нисбәтән ейталматти. Чүнки Абдуреһим сабиқ ханлар – һазирқи һөкүмдар Абдулетип ханниң бовиси III Муһәммәт хан яки III Муһәммәт ханниң акиси һөкүмдар Абдукерим хан охшаш Абдурешит ханниң оғли, Султан Саид ханниң нәвриси еди.

Шади ғоҗиниң пикричә, Абдуреһим султан тәхткә олтиришқа толуқ һәқлиқ еди.

Лекин Аллаһниң буйруши билән һәммә нәрсә бүгүнкидәк болди. Бу әһвал билән һесаплишиш керәк. Шу әснада Шади ғоҗа: әгәр тәхттә Абдуреһимдәк тиришқақ адәм олтарған болса, еһтимал, дөләтни бирләштүрүшкә болатти. Мәйли һәтта шәпқәтсизлик билән, – дегән ойларни хиялидин өткүзди.

Өзиниң соаллириға җавап алалмиған Абдулетип хан Абдуреһим султан мәсилисини бирнәччә жилға болсиму кейингә қалдурди. Ушбу соалларниң җававини болсизә, униң өзидин башқа һечким билмәтти...

* * *

Һәқиқәтәнму, Абдуреһим султан бирнәччә жил мабайинида, өзиниң халис стратегиясигә вә һәққаний вәзийәтни һесапқа елип, пәқәт егилик мәсилилири биләнла, гәрчә улар униң нәпсанийәтлик дәвалириға мас кәлмисиму, шуғулланди.

Хәлиқниң турмушини яхшилаш үчүн, у Турпан оймаилиғиниң суғириш мәсилисигә җиддий көңүл болди.

Қедимий каризлар диққәт билән тәкшүрүлди. Ярамсизлириниң орниға Абдуреһим султанниң буйруғиға бенаән йеңи каризларни бәрпа қилиш бойичә иш башланди. Йәр асти сүйини пайдилинишни мукәммәл өзләштүргән турпанлиқ уйғурлар Абдуреһим султан дәвридә әҗдатлири вуҗутқа кәлтүргән ишни қайта җанландурди.

Шуниң билән биллә деханлар билән һүнәрвәнләрниң мәһсулатлири Қәшқәр, Яркәнт, Хотәнләрдин һалқип өтүп, мәмликәтниң сиртиғиму чиқирилди. Бу җәһәтләрдики Абдуреһим султанниң хизмити бебаһа еди. Шуңа у, вақит өтүши билән, ханлиқ тәхтигә олтириш нийитини әмәлгә ашуруш тоғрилиқ мулаһизиләргә берилишкә башлиди.

Бу хил өзгиришләргә әң авал һелигәр Абдулһади инкас билдүрди. Техичә Абдуреһимниң тунҗа оғли Абдуллини қалқан қилип, балиниң атилиғи ролини бәҗириватқан у дәрһал Турпанға Кучарниң инавәтлик адәмлиридин тәшкил қилинған чоң топни әвәтти.

Карван ақ сақал-мөтивәрләр, катта содигәрләр, сазәндә-мәддаһлардин тәркип тепип, уларниң арисида бирму һәрбий йоқти. Абдулһади әттәй шундақ қилди. Абдулһади бу һәрикити арқилиқ өзиниң течлиқпәрвәрлигини, Яркәнт билән зиддийәтлишишни халимайдиғанлиғини тәкитлимәкчи болди.

Шуниң билән биллә у өзиниң Абдуреһим султан билән йеқинлишишқа тәйяр екәнлигидин бәшарәт бәргәндәк, карван билән һәрхил соғиларни, тоғриси, селиқ әвәтти.

Кучарниң нопузлуқ ақ сақал мөтивәрлири билән катта содигәрлири Турпан қәлъәси қобул қилиш ханисиниң босуғисини атлиши биләнла, тәхтни әслитидиған зор кресло мәғрур олтарған Абдуреһим тил қатти:

– Араңларда оғлумни көрмәйватимәнғу!

Кучарлиқ меһманлар башлирини егип, шүк турмақта еди. Гоя мәңгүгә созулғандәк билингән қисқа дәқиқидин кейин, топ алдиға ақ сақал чиқип, хатирҗәм көрүнүш һасил қилишқа тиришип деди:

– Муһтәрәм тәхсир! Кучар валиси Абдулһади җанаплири вақтини яш Абдуллиға беғишлаш билән бәнт. Оғлуңиз өзини Кучарда бәк яхши һис қилиду. Униң бу йәрдә йоқ болушиниң сәвәви бирла – у өзи Кучарда қелишни халиди.

Ақ сақал гепини үзүп, Абдурениимға бақти. Турпан валисиниң барғансири дәрғәзәп болуватқанлиғини көрүп, алдираш қошумчә қилди:

– Лекин оғлуңиз сизгә мәктүп әвәтти.

Мошу сөзләрдин кейин есил кийимлик бир кучарлиқ алға чиқти. У ақ сақалдин хелила яш болуп, сода-тиҗарәткә майиллиғи көрүнүп туратти.

У егиликниң умумйүзлүк риваҗлиниши түпәйли сода-тиҗаритини оңшавалған һәмдә яш Абдулла билән қоюқ мулақәттә болуп жүргән жигитләрниң бири болса керәк.

Мәктүп селинған липапини у Абдуреһим султанниң адәмлириниң биригә узатти. Әву көндин ишләнгән қутини ачти.

Абдуреһим мәктүп тутқан кишигә сүрлүк қияпәттә қариведи, җимлиққа чөмгән чоң ханидикиләр төвәндикиләрни аңлиди:

«Бисмиллаһир рәһманир рәһим!

Наһайити һөрмәтлик Турпан, Қумул, Қаришәрләр валиси, алийҗанап Абдуреһим султан дада, сизгә өзәмниң сәмимий пәрзәнтлик муһәббитимни билдүримән. Мениң шанлиқ Кучар шәһиридә туруватқинимға бирнәччә жил болди. Мошу жиллар мабайнида һечбир нақолайлиқларни һис қилмидим. Мениң әтрапимдикиләр, хусусән алий-

җанап Абдулһади маңа зор еһтирам билән мунасивәт қилиду.

Сизниң арзулириңизниң әмәлгә ешишини улуқ Аллаһтин сораймән. Мениңдин әнсиримишиңизни илтимас қилимән. Сизгә мураввәт тиләп, оғлиңиз Абдулла».

Арилиқта һөкүм сүргән сүкүнатни Абдуреһим султан бузди. У орнидин турди. Валиниң ғәзиви сәл қайтипту. Шуниң билән биллә, гәрчә Абдуреһимниң қияпити сүрлүк, қәдди-қамити келишкән вә мәғрур болсиму, йешиниң бир йәргә берип қалғанлиғиниң гувачиси болди һәммәйлән. Униң чеһрисидә бир дәқиқә һарғинлиқ аламәтлири пәйда болуп, дәрру жүткәнлигиму әвуларниң диққәт мәркизидин сирт қалмиди.

Кучарлиқ ақ сақалниң йениға кәлгән Абдуреһим султан, қандақту сүнъий һалда, меһманларни ғизалинишқа тәклип қилған ишарини билдүргәндәк, оң қолини көтәрди:

– Абдулһадиниң маңа яхши көрүнгүси келиватиду. У мәхситигә йәтти! Турпанға хуш кәпсиләр! Амма ядиңларда тутуңларки, – бу гәпләрни қилидекән, у кучарлиқларниң һәрбиригә диққәт билән қарап чиқти, – һөрмәт дегән вәзийәтниң өзгиришигә бақмай, давамлиқ болуши керәк!

Қобулханидики кучарлиқлар Абдуреһим султанниң немә демәкчи екәнлигини бирдинла чүшәнди. Чүнки Абдулһади Турпан билән Яркәнт тоқунушида бирнәччә қетим көзқаришини, мәвқәсини өзгәрткән еди. Шундиму Абдуреһимниң бу гәплирини өзлиригә қаритилип ейтилған сөз, дәп чүшәнди меһманлар.

8-бап

ҺУЖУМ

Турпандин чиққан ғайәт зор карван Ақсуға йеқинлашти. Карван асасән қазақ хани Есим ханниң адәмлиридин ибарәт еди.

Буниңдин бирнәччә жил муқәддәм Абдуреһим султанниң қизи Паша Ханум Есим ханға ятлиқ қилинип, Абдуреһим султан өзи болсизә, Есим ханниң җийәнигә өйлинип, қош той дағдуғилиқ өткәндин кейин, бундақ карванлар Турпандин Сиғанаққа давамлиқ қатнап туридиған болған.

Туққанчилиқ риштилири билән мустәһкәмләнгән иттипақлишиш мунасивәтлири Абдуреһим султанниң Яркәнт уйғур ханлиғи тәхтигә олтириш мәхситигә еришишигә ишәнч һасил қилмақта еди.

Абдурешит ханниң мәйли ахирқи, он иккинчи оғли болсиму тәкитләш керәкки, һаман оғли, демәк, Яркәнт уйғур ханлиғи икки һөкүмдарниң – Абдукерим хан билән III Муһәммәт ханниң иниси, Есим ханниң қейинатиси, өз ара тоқунушларға хатимә берип, мәмликәтни бирләштүргән, Турпан – Қумул – Қаришәр зимининиң һөкүмдари болған Абдуреһим султан онлиған жиллар мабайнида пәқәт мошу мәхсәткә йетишкә интиливататти.

Карван Турпандин чиқишиға, Абдуреһим уни Ақсуғичә узитип, дәрру қайтиш тоғрилиқ буйруқ бәрди нөкәрлиригә. Абдулетипниң иҗазитисиз Ақсудин нери өтүшкә униң һоқуқи йоқти.

Карван Ақсуға йеқинлашти. Бу шәһәрниң валиси яш Султан Әхмәт Абдуреһим султан меһманлириниң қәдәм тәшрипидин хәвәрдар еди. Шуңа навада улар шәһәргә

кирмәкчи болса, меһмандостлуқ билән қучақ йейип қарши елишқа тәйярди. У карван сарайларни һазирлаш, катта содигәрләр билән мулазимлар арам алидиған җайларни рәтләш тоғрилиқ буйруқни берип болғанда, униң йениға карванниң алдиға әвәтилгән топ башлиғи бөсүп дегидәк кирип кәлди.

– Тәхсир! – оң қолини мәйдисигә алған егиз бойлуқ жигит егилип тил қатти. – Маңа һазир Турпандин чиққан карванниң булаң-талаң қилинғанлиғи тоғрилиқ хәвәр кәлди. Карванни узитип келиватқан көп киши қаза болған.

– Есим ханниң адәмлиригә һуҗум қилишқа ким җүръәт қилди?

Султан Әхмәтниң авазида тәшвиш аламәтлири сезиләтти. У Ақсу қәлъәсиниң чоң ханисида әсәбийләшкән һалда у яқтин-бу яққа меңишқа башлиди. Бешини егип турған егиз бойлуқ жигитниң алдида тохтап, у йәнә пәс авазда тәкрарлиди:

– Улуқ Есим ханниң адәмлиригә һуҗум қилишқа ким җүръәт қилди?

Гәрчә, Султан Әхмәт алдида бешини егип тик турған егиз бойлуқ жигиткә қадилип қарап бу гәпләрни ейтиватқан болсиму, әмәлиятта бу соал ялғуз униңғила қаратилмиғанди. Ушбу соал һәммигә: дөләт бишлиғи Абдулетип хандин тартип Ақсуниң валиси болған өзигиму қаритилғанди.

Есәңгирәп қалған Султан Әхмәт бирнәччә дәқиқидин кейин әслигә янғандәк болдидә, деризиниң йениға кәлди. Деризидин сиртқа нәзәр ташлайдекән, у гоя таштәк қетип турған егиз бойлуқ жигитни тамамән ядидин чиқиривәткәндәк еди.

«Буни ким қилди? – мулаһизә қилмақта еди Султан Әхмәт. – Бүгүнки күндә Есим хан –тәвәниң қудрәтлик һөкүмдари. Қазақ ханлиғи бепаян зиминға егә, күчлүк, яхши үги-

тилгән қошуни бар. Уларниң бирлиги мустәһкәм. Буниңда, сөзсиз, Есим ханниң төһписи бебаһа. Әндиликтә мана кимду бири бу қудрәтлик ханға тәәллуқ карванға һуҗум қипту. Есим ханниң қейинатиси, Турпанниң валиси, Абдулетип хандин Яркәнт уйғур ханлиғи тәхтини талишиватқан Абдуреһим султан башқуруватқан Турпандин чиққан карванни булап-талап, һуҗум қилған ким? Карванниң ужуқтурулуши чоң балаю-апәтләрни кәлтүрүп чиқириши мүмкин?»

Султан Әхмәт бурулуп, егиз бойлуқ жигиткә буйриди:

– Бу рәзилликни қилғанларниң изи совумай турғанда уларни издәп тепиңлар. Әң болмиса, уларниң бири тирик елип келинсун! Карванниң бәк чоң екәнлигини вә униң күзитилгәнлигини һесапқа алсақ, демәк, һуҗум қилғанларниң сани хелә көп болған. Шуңа мениң шәхсий уланимни вақитлиқ қармиғиңизға елип, җинайәтчиләрни тез тепишни буйриймән. Мениң уланимни өзиңиз башқурисиз!

Бу сөзләрни аңлиған егиз бойлуқ жигитниң тени шүркинип кәтти. У Султан Әхмәткә етираз билдүрмәкчи болди, бирақ җүръәт қилалмиди. Жигит өзидин йеши һәм унвани чоң һәрбий башлиқларниң бар екәнлиги һәққидә сөз қилмақчи еди, амма Абдулетип ханниң җийәни болған Ақсу валисиға гәп қайтуралмиди.

Егиз бойлуқ жигит чоң ханидин чиққанда, Султан Әхмәт техичә деризә алдида туруп, сиртқа бақмай, әҗдади Юнус хан дәвридики қураллар есиқлиқ тамға қадилип қариди. Һә, әйни чағларда Ақсу Моғулистан дөлитиниң пайтәхти еди.

«Кичик дадам Абдулетип хан билән қошқа бовамниң иниси Абдукерим султанниң өз ара мунасивитиниң, силиқ ейтқанда, җиддийлиғини, Қазақ ханлиғиниң һөкүмдари Есим ханниң Абдуреһим султанға күйоғул екәнлигини

һесапқа алсақ, карванниң уҗуқтурулуши мениң қериндашлиримниң арисидики мунасивәтниң чигичлишишини кәлтүрүп чиқириду.

Бу мәмликәт зор ховуп ичидә қалиду дегән сөз. Мән хан алий һәзрәтлиригә садиқ адәм сүпитидә буниң кимгә пайда елип келидиғанлиғини чүшәнмәймән.

Абдулетип хан тоқунушни тохтитишқа келишти, Абдуреһим болсизә, сүлһи қилиш тәкливини бәрди. Буниңдин бизниң гөзәл мәмликитимиз зиян тартмиди, әксичә, гүлләп, яшниди, риваҗланди!

Һазир җими шәһәрлиримиз билән йеза, кәнтлиримизни мал, буюм-мәһсулатлар билән тәминләш үчүн Қәшқәрдин Қумулғичә йүзлигән карванлар қатнимақта. Улар һечбир хейим-хәтәрсиз мәнзилгә йетиватиду. Бүгүнзә һәтта йеқинлишишқа болмайдиған карван уҗуқтурулди».

Мошуларни мулаһизә қиливатқан Султан Әхмәт тамға есилған қуралларни йәнә бир мәртә көздин кәчүрди. У әнди өз әҗдатлириниң нәсәпнамиси – шеҗириси һәққидә ойлашқа башлиди.

Әң авал у йәттинчи әҗдади – бовиси Юнус ханни хиялиға кәлтүрди. У Моғулистанниң қудрәтлик һөкүмдари болған. Юнус хан йәнә икки мәшһур әрбапниң – икки қудрәтлик дөләт һөкүмдарлириниң бовиси еди.

Юнус ханниң қизи Қутлуқ Нигар ханум Һиндистанда қурулған Улуқ Моғул империясиниң асасчиси Заһиридин Муһәммәт Бабурниң аниси болса, оғли I Султан Әхмәт хан Яркәнт уйғур ханлиғиниң яки Моғулия дөлитиниң асасчиси Султан Саид ханниң дадиси болған. Ақсуниң һазирқи валисиниң исми нәқ I Султан Әхмәт ханниң шәрипигә қоюлғанди.

Яш Султан Әхмәт кәң ханида у яқтин-бу яққа маңмақта.

У һаман әҗдади тоғрилиқ хиял сүрүвататти. Бүгүн йүз бәргән пажиәниң җававини тарихтин издимәктә еди у.

«I Султан Маһмут ханниң һөрмитигә инимға шундақ исим қоюлди. Мени I Султан Әхмәт ханниң шәрипигә шундақ атишипту.

Биз буниңға бәк пәхирлинимиз! Улар дөләтни наһайити яхши башқурди. Мәдрисидә тәһсил көрүватқинимда, мудәрисләр уларниң шанлиқ ишлири һәққидә сөзләп бәргән. Хусусән I Султан Әхмәт хан шан-шәрәпкә бөләнгән еди. У пүткүл һаятини егәрдә өткүзгән! Җими өмрини ана зиминни қоғдашқа беғишлиған! Пүткүл һаяти давамида дүшмән һуҗумиға зәрбә бәргән!»

Султан Әхмәт туюқсиз ханиниң оттурисида тохтиди. Униң мейисигә дәһшәтлик пәрәз кәлди. Әндикинидин у есил пәшмитиниң етәклирини ечивәтти. Қоллирини арқисида тутқан һалда таш едәнгә селинған зор гиләмгә қадилип туруп қалди.

«I Султан Әхмәт көчмәнләр һуҗумлирини қайтурған. У көчмәнләрни кәйнидин қоғлап, жирақ чөлләргә чекиндүргән. Хаталашмисам, бу Гоби болса керәк. Бу Қурбан туңғут чөли еди. Буларниң ғәрбий қалмақлар қәбилиси екәнлигини ейтип беришкәнди маңа. Һә, һә... Нәқ шундақ! Улар җоңғарлар дәп атилатти. Тоғра, җоңғарлар! Улар билән болған җәңләрдә I Султан Әхмәт даңқ чиқарған әмәсмеди!?»

Султан Әхмәт алиқанлирини бир-биригә уриведи, чоң мәзмут ишиктә яшинип қалған киши пәйда болди. У зуван сүрмәй вәзминлик билән Ақсу валисиға баш әгди.

– Устаз, дәрру карван һалак болған йәргә маңимиз. Бу пәскәшликни қилғанларни билимәнмекин дәймән. Һәр һалда, мәлум пәрәзим бар.

* * *

Турпандин Сиғанаққа маңған карванға һуҗум қилған бәш миң җәңчиси бар җоңғар нойининиң хошаллиғи ичигә патмайвататти.

Шундақ болмайзә! Биринчидин, у бунчилик мол олҗини һечбир чиқимсиз қолға чүшәрди, иккинчидин, Абдуреһим султан билән Абдулетип хан арисидики тоқунушни пәйда қилди, ниһайәт, Есим ханни ғәзәпләндүрди!

Карванни һалак қилип, икки сааттин кейин җоңғар нойини асасий күчтин арқида маңидиған ләшкәрниң йүзбешини чақиртти.

Җирән қашқа мингән жигирмә сәккиз яшлардики жигит торуқ ат егәридә олтарған нойанға йеқинлашқанда, нойан жигит тәрәпкә бешини буримай пәс авазда сориди:

– Кәйнимиздин қоғлиғанлар йоқту?

– Бизни ким қоғлалайду дәйсиз! Карван толуқ уҗуқтурулди. Турпанлиқ Абдуреһим бу йәрдин жирақта. Яркәнтлик Абдулетип техиму жирақта. Ақсулуқ яш Султан Әхмәт бу ишқа арилашмайду. Есим хан болсизә, буниңдин кейинирәк хәвәр тапиду.

– Барикалла! Ундақта тохтап, арам алайли. Һәр тәрәпкә күзәтчиләр қоюлсун!

– Кәч кирип қалди. Мошу йәрдила қонмаймизму. Әтә әтигән өз зиминимизға йетип баримиз.

– Һәр һалда, ойлаштурайли. Пейимизгә чүшкәнләр йоқ екәнлигигә көзүң йәтсә, қонуп қалсақму болиду.

Хошаллиғидин ағзи қулиғиға йәткән йүзбеши чулвурни тартип, етиниң меңишини астилатти. Үч яки төрт атлиқ җәңчиләр қатари өтүп кәткәндин кейин, етиниң бешини кәскин солға буридидә, өтүги билән җаниварниң биқиниға тепип, уни девитти. Җирән қашқа тизилип келиватқан ләшкәрләрниң ахириға қарап чапти.

Егиз бойлуқ жигит рәһбәрлик қиливатқан Султан Әхмәтниң улани җоңғар ләшкирини аллибурун қоғлап йәтти. Лекин уларни толуқ тар-мар қилиш үчүн, өзлирини мәлум қилмиди. Он адәмдин ибарәт чарлаш топи җоңғарларниң бәш миң кишилик ләшкирини бир дәқиқиму диққәт мәркизидин сирт қалдурмиди.

Җоңғарларға улар лагерь қуруп, арам елишқа ятқанда һуҗум қилиш келишилди. Чүнки җоңғарлар нурғун еди, һуҗум пәйтидә улар тошқанлардәк қачмай, һуҗумни қайтуруши мүмкинди.

Султан Әхмәт уланиниң сани җоңғарлардин көп әмәсти. Амма улар икки әвзәлликкә егә еди.

Биринчидин, тосаттин һуҗум қилиш. Җоңғар нойини һечким өзлириниң пейигә чүшмиди дәп ишинәтти.

Иккинчидин, Алтай теғиниң етигидин өтидиған йол Яркәнт уйғур ханлиғи зиминида болуп, җоңғарларға қариғанда уйғурларға яхширақ тонуш еди. Егиз бойлуқ жигитниң уланлири һәрбир чатқал, дөң, идир-қирни маһирлиқ билән пайдиланди.

Түн йеримда һуҗум башланди. Султан Әхмәтниң уланлири карванни шәпқәтсиз уҗуқтурғанларға өзлириниң җими ғәзәп-нәпритини төкти.

Җоңғарларниң җәңгивар күзәтчилири яхши йолға қоюлған болсиму, уштумтут берилгән зәрбидин есәңгирәп қалди.

Хелә кәң йәргә қурулған лагерь чедирлиридики җоңғарларға қоллириға мәшъәл тутқан Султан Әхмәт уланлири шиддәтлик һуҗум башлиди.

Җоңғарлар қонушқа таллавалған тағ арилиғидики чатқални қоршап турған дөң, төпиләр, пака тағларни уйғурлар егиләвалди.

Атлар бағланған җай җәң башланғандила кесип

ташланғачқа, атлири тәрәпкә интилған бир топ жоңғар дәрру ужуқтурулди.

Паракәндиликкә чүшкән ләшкирини башқуралмай қалди жоңғар нойини. Һәрбир йүзлүк пәқәт өз сәрдарининиң буйруғинила орунлашқа тиришатти, умумий буйруқ йоқ еди.

Тағ арилиғидики чатқалға йеқинлашқанда берилгән буйруқни уйғурлар наһайити яхши бәжирмәктә еди. Һәрбир улан өзиниң немә қилиши керәклигини биләтти. Һәрбир улан өзиниң немигә қадир екәнлигини биләтти. Һәрбир улан навада муваппәқийәтсизлик рой бәрсә, һалакәтниң мислисиз хәтәр кәлтүрүп чиқиридиғанлиғини биләтти...

Таң сәһәрдә һәммә нәрсә ахирлашти. Қалмақ-жоңғарларниң бәш миң ләшкириниң пәқәт бирнәччисила Алтай теғи тәрәпкә қечип кетишкә муваппәқ болалиди.

Явдақ атқа минип, жан қачуруп кетип барған жоңғарларниң һәрқайсиси навада һаят қалидиған болса, һечқачан бу зиминға йенип аяқ басмайдиғанға қәсәм ичип кетип баратти.

9-бап

БӘҺӘЙВӘТ РЕЖӘ

Жигирмә төрт яшлиқ Абдулетип хан Хотәндин келиватиду. Йеңи валини тайинлап, Керийәниң кона йолини көздин кәчүргән униң кәйпияти үстүн.

Униңға һәмра болуватқан әмирләр ханниң роһий һалитини көрди. Чүнки Абдулетип хан етини девитип, топтин хелә узап кетәтти, мулазимлири уни қоғлап йетишигә, уларға күлүмсирәп қоюп, астидики үч яшар торуқ етини тағ тәрәпкә һөкүрәң ташлитатти.

– Қоғлап йетәлмидиңлар! Егәрдә олтиришни үгиниш керәк техи силәргә! – дәтти яш һөкүмдар вә мулазимлири уни әгәшкили турғанда, етини қарши тәрәпкә чаптуратти.

Хотән – Яркәнт йоли илгири-кейин бундақни көрүп бақмиғанди. Жирик дөләт рәһбириниң гөдәкләрчә тәлвилик қилиши адәттин ташқири бир иш еди.

Абдулетип ханниң шатлинишиниң сәвәви көп еди.Тәхттә олтарған он жил ичидә у хелә ишларни әмәлгә ашурди. Сода-тиҗарәт җанланди. Тәвәләр ара мунасивәт мустәһкәмләнди. Исиянкар Абдуреһим тиничланди.

Лекин Абдулетип ханни өтмүшкә кәткән утуқлар хурсән қилмиди. Кейинки айларда өзиниң арамини алған мәмликәтни гүллитишни мәхсәт қилған режини у Хотәнгә меңишниң алдида өткән Дөләтлик кеңәштә тәклип қилған.

Һазир әтрапидики җими нәрсигә: мусапә асманға, йолниң оң қасниғидики бүйүк қараңғу тағ тизмисиға, жирик барханлири хелә жирақтин көзгә ташлинип турған чәксиз созулуп ятқан Тәклимакан чөлигә – шатлиниватқан Абдулетип хан әшу Дөләтлик кеңәш өткән күнни әслиди.

Қопал жуңдин тоқулған гиләм билән креслолар саниниң көпәйгәнлигидин башқа ғайәт зор Чоң қобулханида III Муһәммәт хан билән Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан дәвридикидин һечнемә өзгәрмигән еди.

Чоң қобулханиға жиғилған дөләтниң алий әмәлдарлири можут қаидигә риайә қилған һалда тамларни яқилитип қоюлған юмшақ орундуқларда олтарди.

Тәхтниң оң тәрипидә, дөләт башлиғиниң йениға вәзирләр җайлашқан. Униңдин нерида–сәрдарлар. Қобулханиниң булуң тәрипидә тәвәләрдин кәлгән валилар билән тәсири чоң бирнәччә әмир орунлашқан.

Тәхтниң сол тәрипидә егиз сәллилик Яркәнт мәсчитлириниң имамлири мәғрур олтиратти. Чоң қобулханиға

шәһәрдики әң жирик мәсчитләр имамлирила тәклип қилинған. Җими мәсчитләр вәкиллирини бу йәргә жиғиш мүмкин әмәсти, чүнки Яркәнттә җәми үч йүздин артуқ мәсчит бар еди.

Сабиқ ханлар дәвридикидәк, тәхтниң сол тәрипигә қоюлған орундуқларниң биридә алий муфти олтарди.

Баш вәзир лавазимиға мунасип болған оң тәрәпкә қоюлған чәттики орундуққа җайлашмай, алий муфтиниң йенидин орун алған.

Баш вәзир әттәй шундақ қилди, чүнки һечқандақ рәсмий лавазим егиси болмиғиниға қаримай, һөкүмдарниң әң йеқин мәслиһәтчисигә айланған Шади ғоҗа Дөләтлик кеңәшкә әзалиққа елинғанди.

– Узақ ойлиниш, мулаһизиләрдин кейин, – деди Абдулетип хан, – чоңқур өзгиришләрни қолға елиш қарариға кәлдуқ. Улар селиқ жиғиш, йолларни яхшилаш, деханчилиқ қилидиған терилғулуқларни бөлүш, қаштеши ишләп чиқиридиған канларни җөндәш, шундақла дөлитимиздин өтидиған карванларни муһапизәт қилишни күчәйтиш, мал-буюмларни, шу җүмлидин мәмликитимизниң шәрқий тәвәлиридә ишләнгән мәһсулатларни сиртқа чиқириштин ибарәт. Қисқиси, өз ара тоқунушларни тохтитип, тәрәққият йолиға чүшүш пәйти кәлди. Хәлқимиз тинич-хатирҗәм, паравән яшашқа мунасип. Һәрбир аилә балилирини хатирҗәм тәрбийиләш имканийитигә егә болуши лазим. Мәмликитимизни илгәрки шәрәп-шанға қайтурушимиз керәк!

Абдулетип хан Чоң қобулханидикиләрни көздин кәчүрүп чиқти. Уларниң көпчилигиниң чеһрисидә қоллаш аламәтлири намайән еди. Пәқәт сол тәрәптә олтарған бирнәччә адәмла тәәҗүпләнгән әлпаз көрсәтти.

– Биз шундақла содини җанландуруп, һәр жили чегаримиз арқилиқ өтидиған карванлар санини көпәйтиш

мәхситидә хошна мәмликәтләргә әлчи әвәтишни ойлаштуриватимиз. Содидин чүшкән селиқ ғәзнимизни бейитиду, сода-тиҗарәт, өз новитидә, һүнәрвәнлиримизни рәғбәтләндүриду.

Абдулетип сүкүт сақлиди. Тәхттә сәл қимирлап қоюп, авал оң тәрәптә олтарған орда әһли билән һәрбий сәрдарларға, андин сол тәрәпкә җайлашқан диний өлималарға диққәт билән нәзәр ташлиди.

Ханниң бу қаришини қандақту бир аламәткә җориған алий әмәлдарлар һөкүмдар гәплирини рәсмий сөз елиштин бурун, өз ара пичирлап, муһакимә қилмақта еди.

Қобулханидикиләрниң һаяҗанлинип, пикир ейтишини аңлаш үчүн, хелә тәхир қилишқа тоғра кәлди Абдулетип ханға. У орда әһли ичидики тәсири чоң үч кишигә җими зеһни билән қариди. Чүнки бу үч адәм көпчиликниң пикрини изһар қилишқа қадир еди.

Һәммидин бурун у Шади ғоҗиниң мәвқәсини билишкә тиришти. Растини ейтқанда ислаһатлар муваппәқийити «қаратағлиқ» ғоҗилар сәркисигә бағлиқ еди. Исламниң сүниләр мәзһипиниң бу сопилиқ йөнилишиниң муритлири күн санап көпийиватәтти. Шади ғоҗа муритлириниң ичидә алий тәбиқә вәкиллириму, аддий пухраму, деханлар билән нөкәрләрму нурғунди.

Абдулетип хан үчүн алий муфтийниң пикриму муһим еди, чүнки дөләт ишлириға арилашмаслиқни тәрғип қилидиған әнъәнивий ислам сопилиқтин пәриқлинәтти. Униң үстигә динниң тәсири бәк чоң еди.

Ниһайәт, асасән егилик паалийитини өз ичигә алған ислаһатлар һәққидә баш вәзирниң немә ойлайдиғиниму қизиқтурди Абдулетип ханни. Чүнки бу ислаһатларни нәқ баш вәзир әмәлгә ашуруши керәк.

Әву үчиниң һеч гәп қилмай, тинич олтириши Абдулетип ханни әҗәпләндүрди.

Юмшақ орундуқниң мәхсус җайиға җәйнәклирини қоюп олтарған Шади ғожа имамларға хелә узақ бақти.

Сол қоли билән сақилини сиқимдап, оң қолида тәсвий тутқан алий муфтий бешини саңгилитип, көзлирини гиләмдики нәқишләргә қадиған.

Баш вәзир алдиға қарап, тик олтиратти. Униң хияллири һәр ян чечилған.

Һелирақта башланған пичирлаш үзүл-кесил бесил-ғандин кейин, Абдулетип хан сөзлигүчиләргә иҗазәт бәрди.

Күтүлмигән йәрдин Яркәнт һакими орнидин туруп, бешини әккән қияпәттә дәбдәбилик билән үн қатти:

– Алий һәзрәтлири! Сизниң режилириңиз бәһәйвәт екән! Сизниң гәплириңиз мени мәптун қилди, зоқумни кәлтүрди. Дөлитимиз үчүн наһайити муһим бу пәйттә сизниң қешиңизда болушқа җими нәрсәмни сәрип қилишқа тәйярмән!

Һакимниң бу һәмду-сана, мәдһийә гәплиригә писәң қилмиған Абдулетип хан баш вәзир тәрәпкә қариди.

Һөкүмдарниң өзигә баққинини сәзди болғай, алдиримай орнидин турған баш вәзир есил пәшмитиниң етәклирини түзәп, ханға илгәрки натиқтәк чоңқур егилмәй, сәл тазим қилди вә Абдулетипниң көзигә қаримасқа тиришип деди:

– Алий һәзрәтлири! Сизниң тәклиплириңизни әмәлгә ашурсақ, мәмликитимиз ушбу тәвәдики җими дөләтләрниң сәркисигә айлиниду сөзсиз. Бу улуқ һәм алийҗанап вәзипә.

Баш вәзир җимип қалди. Һәммәйлән униң гепиниң давамини тәқәза болуп күтмәктә еди.

– Лекин бу ишларни рояпқа чиқиралаймизму? Абду-

реһим султанниң бизни чүшинишини қолға кәлтүрәләймизму?

Баш вәзир орниға олтарди. Чоң қобулханида узаққа созулған җим-җитлиқ һөкүм сүрди.

Ислаһатлар алдида турған қийинчилиқ, мүшкүлатларни баш вәзирдинму яхширақ чүшинәтти Абдулетип хан. Лекин у қобулханида олтарғанларға чоң үмүтләрни артқанди. Чүнки улар җай-җайлардики вәзийәтни хандин артуқ биләтти. Абдулетип хан әгәр ислаһатларни алий муфтий қоллиса, әгәр Абдуреһим султан билән әң болмиса һазирқи можут әһвални сақлап қелишни қолға кәлтүрүшкә муваппәқ болса, ушбу ислаһатлар әкелидиған пайдини һәммәйлән сезәтти.

Амма, Абдулетип ханниң пичип қойған режиси бойичә, у Шади ғоҗиниң қоллишиға еришиш керәк еди. Чүнки ғоҗилар тәсири Яркәнттин һалқип чиқип, аллибурун Турпанда йилтиз тартқанди.

Абулетип хан Шади ғоҗа билән униң нәврә акиси – «ақтағлиқ» ғоҗилар сәркиси Муһәммәт Йүсүп арисидики бир-биригә зит һәрхил көзқарашниң өзи билән Абдуреһим султан оттурисидики қариму-қаршилиқтин өзгичә асасқа егә екәнлигини чүшинәтти. Шуңа у ғоҗиларниң аддий пухралар һәмдә әмәлдар билән нопузлуқ кишиләргә тәсири зор болғачқа, улар, ғоҗилар, Яркәнт билән Турпан оттурисида васитичилик қилалайду, дәп һесаплатти.

Шади ғоҗа өз пикрини изһар қилишқа алдиримиди. У бирдә тәхтниң оң тәрипидики, бирдә сол тәрипидики адәмләрниң орнидин туруп ейтқан бир-биригә охшимайдиған гәплирини диққәт билән тиңшиди.

Бир сәрдар Абдулетип султанға үзүл-кесил қарши җүрүш уюштуруп, андин ислаһатларға киришиш тәкливини бәрди.

Новәттики бешиға сәллә йөгигән натиқ өтмүштә яшиған улуқ әрбапларниң мазарлирини зиярәт қилғанлардин селиқ елишни ойлаштуруш керәк, дегән пикирни алға сүрди.

Әйнә шундақ тарихий ядикарлиқлар тизимиға у Атуштики Абдукерим Сутуқ Буғра хан, Қәшқәрдики Йүсүп Хас Һаҗип, Опалдики Маһмут Қәшқәрий, Алмилиқтики Туғлуқ Төмүрләр мазарлири билән Қумул, Турпан, Ақсудики қедимий қәбиргаһ-гөртөпиләрни киргүзүшни тәклип қилди.

У Абдулетип ханниң әҗдади – Султан Саид хан, Абдурешит хан, Абдукерим хан, III Муһәммәт хан, Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханлар дәпин қилинған Яркәнттики «Алтунлуқ» қәбиргаһиниму әслитип өтти, амма, бәхиткә яриша, бу мавзуға әтраплиқ тохталмиди.

Абдулетип ханниң дөләтниң алтинчи һөкүмдари екәнлиги хусусида ойлиди Шади ғоҗа. Һазирчә ханниң оғли йоқ. У техи яш, амма униң избасар тоғрилиқ баш қатурғини әвзәл.

Сөзлигүчиләрниң сани ондин ашқанда, Шади ғоҗа Абдулетип ханға қаридидә, оң қолини көксигә қойди.

Һөкүмдар бешини лиңшитти вә «қаритағлиқ» ғоҗилар сәркиси дәрһал орнидин туруп, сәл егилгән қияпәттә тил қатти:

– Бүгүн алий һәзрәтлири данишмәнлиги, бәркамаллиғи, муһими, дадиллиғи билән һәммәйләнни қайил қилди. Дөлитимиз хани жуқурида зор қәтъийәт билән тәкитлигән пикир барчимизни роһландурди. Һечким жүригигә қачиланған муһәббәттин артуқ өз хәлқини сөйәлмәйду. Бизниң һөкүмдаримизниң жүриги хәлқимизниң турмушини яхшилаш үчүн соқуватқанлиғиниң гувачиси болуватимиз. Улуқ Аллаһ-тәала Абдулетип ханға сумбатлиқ қәдди-қамәт, чоңқур тәпәккүр, қәйсәрлик вә дадиллиқ әта қилған! Ал-

лаһ-тәала ханимизға йәнә меһир-муһәббәт бәргән. Өз пухралириға – гөзәл Вәтинимизниң асасини тәшкил қилидиған, мәмликитимиз тарихини яритиватқан вә ана дияримизниң бүгүнкиси билән парлақ истиқбалини бәрпа қиливатқан хәлқини чәксиз сөйидиған меһир һәм муһәббәт ата қилған. Нәқ мана әшу меһир-муһәббәт түпәйли, улуқ Аллаһ-тәаланиң несип қилиши билән, алий һәзрәтлири алға сүргән ислаһатлар ронақ тапқуси!

Шади ғоҗа бир диқиқә җимип қалди. У қәлбини өзигә хас әмәс һаяҗан егиләватқанлиғини сәзди болғай, өзини қолға елип, гепини давамлаштурди:

– Шәхсән өзәм алий һәзрәтлири әмәлгә ашурмақчи болған башланмиларниң толуқ рояпқа чиқиши үчүн җими күч-ғәйритимни сәрип қилимән.

...Хотәндин қайтқан Абдулетип ханниң кәйпияти үстүн. Чүнки Керийәдин Қәшқәргә баридиған Җәнуптики кона йолни тәкшүрүш бәһәйвәт режидә көздә тутулған ислаһатларни ишқа ашурушқа ташланған дәсләпки қәдәм еди...

10-бап

«АҚТАҒЛИҚЛАРДИН» «ҚАРАТАҒЛИҚЛАРҒИЧӘ»

Кейинки жилларда Абдулетип хан Шади ғоҗиға барғанчә йеқинлишиватавтти. Ислаһатларни «қаратағлиқ» ғоҗилар сәркисиниң қоллиши Абдулетип ханни хуш қиливәткәнди. Шуниң билән биллә һөкүмдарда ислаһатлар арқилиқ «қаратағлиқлар» билән «ақтағлиқларни» мурассигә кәлтүрүп, яхши-хоп қилиш үмүти пәйда болди.

Бала чеғида тәхт вариси сүпитидә бир мәзгил Қәшқәрдә

турғинида, Абдулетип хан Муһәммәт Йүсүп муритлириниң тәсиригә учриған.

«Ақтағлиқ» ғоҗилар сәркиси Қумулда яшап, шәриқтә тәрғибатчилиқни кәң қанат яйдуруватқанда, униң Қәшқәрдики муритлири Қумулдики тәрәпдарлиридин ешип кәтти.

Ақтағлиқ җамаәниң вәкили – «Һейтка» мәсчитиниң имами билән өткүзүлгән көплигән сөһбәтләр беһөдә әмәс еди. Уларниң пикир-ғайилири Абдулетип ханниң җүригидин мустәһкәм орун алған. Шуңа у Муһәммәт Йүсүп билән дидарлишишни тәқәзалиқ билән күтүвататти.

Дадиси Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан сүйиқәстлик билән өлтүрүлгәндин кейин, яркәнтлик әмирләр II Күрәйш ханни қанунсиз тәхткә олтарғузғанда, Абдулетипқа нәқ қәшқәрликләр қол учини сунғанди. «Ақтағлиқ» ғоҗилар вә уларниң муритлири адаләтликниң тәнтәнә қазинишида яш Абдулетипқа ярдәмләшкән.

Бу вақиә 1619-жили йүз бәргән. Аридин он жил өтүп кәтти.

Һазир 1629-жил. Көп нәрсиләр өзгәрди.

Муһими, Абдулетип хан өзиму өзгәрди. Яркәнттә, орда сарайда өткән он жил мабайнида, һәр күни Шади ғоҗа билән узақ мулақәттә болуп, у пәйдин-пәй «ақтағлиқ» ғоҗилар тәлиматидин жирақлишип, «қаратағлиқ» ғоҗилар җамаәсигә қаттиқ иштияқ бағлиди.

Хотән зияритидин кейин Абдулетип хан Шади ғоҗиға адәм әвәтти. Һөкүмдар ғоҗа билән ислаһатларни әмәлгә ашуруш бойичә бәзи мәсилиләрни муһакимә қилмақчи еди.

Шади ғоҗа муһапизәтчи-муритлири билән қорғандин чиққанда, күн тутуқ еди. Мизан ейиниң салқин сәлкини уруп туратти. Асман булутлар билән қапланған.

Базардин өткәндин кейин, Шади ғожа орда чапармини-дин сориди:

– Шәһәрдә сода-сетиқниң җанланғанлиғини бай-қи-диңизму?

– Һә, тәхсир. Шәһиримизгә тәрәп-тәрәпләрдин мал ки-риватиду.

«Ислаһатлар әндила башланғанлиғиға қаримай, Абду-летип хан көп нәрсиләрни қолға кәлтүрди», –дәп ойлиди Шади ғожа.

Шу дәқиқидә III Муһәммәт хан билән Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң қияпити гәвдиләнди Шади ғожиниң көз ал-дида.

«Бовиси билән дадисиға қариғанда Абдулетип хан хе-лила паалийәтчан. Униң улуқ һөкүмдар болидиғанлиғида шәк-шүбһә йоқ.»

Шади ғожа та орда сарайға барғичә Абдулетип ханниң есил хусусийәтлири тоғрилиқ ойлиди.

Муһапизәтчилириниң биригә чулвурни тутқузған Шади ғожа дәрваза тәрәпкә маңди.

Ордиға қәдәм тәшрип қилған җими кишиләр охшаш Шади ғожиму тәкшүрүштин өткәндин кейин, мәрмәр пәләмпәй қешида өзини күтүп турған шиғаулниң һәмра-лиғида Кичик қобулханиға көтирилди.

Егиз бойлуқ, сөләтлик жигитниң йеңигә аста қолини тәк-күзгән Шади ғожа:

– Алий һәзрәтлириниң кәйпияти яхшиду? – дәп сориди.

Һөкүмдар меһманлирини хан қобулханисиғичә узитиш вәзиписини орунлиғучи шиғаул:

– Һәр түрлүк. Амма пат-пат күлүмсирәйду, – деди.

Абдулетип хан Шади ғожа билән халә сөзләшмәкчи болди.

Шуңа шиғаул Шади ғожини Кичик қобулханиниң ишиги-гичә узитип бардидә, ғожиға егилип, кәйнигә янди.

Шади ғоҗа зор бөлмигә киргәндә, Абулетип хан Кичик қобулханида җиддий қияпәттә у яқтин-бу яққа меңип жүрәтти. Шади ғоҗини көргән у дәрру өзгәрди.

– Муһтәрәм ғоҗа, қени, бу яққа өтүң, – бирдинла мәхсәткә көчти Абдулетип хан.

– Сизниң Яркәнт–Қаришәр йоли тоғрилиқ пикриңизни билгүм келиду.

– Хотән, Керийә вә Нийә арқилиқ өтидиған кона йолни нәзәрдә тутуватамсиз, алий һәзрәтлири?

– Шундақ. Мениң һесавимчә, бу йол мусапини үчтин биргә қисқартиду. Чүнки у Тәклимакан билән қийилишиду.

– Һә, һә, – ойчан қияпәттә үн қатти Шади ғоҗа. У чақмақ тезлигидә өз рәһбәрлигидики «қаратағлиқ» җамаә үчүн бу йолниң нәқәдәр пайдилиқ екәнлигини тәсәввуридин өткүзди.

«Қаришәр–Қәшқәр билән Қумулниң оттурисиға җайлашқан. Һазир Қәшқәрдиму, Қумулдиму «ақтағлиқ» ғоҗиларниң муритлири көп», – ойлиди Шади ғоҗа. – Әгәр Абдулетип хан Яркәнттин чиқидиған кона йолни әслигә кәлтүрсә, мениң тәрәпдарлиримға Қаришәрдә йилтиз тартиш пурсити яритилиду, шундақ қилип, Муһәммәт Йүсүпниң тәсири аҗизлишиду.Чүнки у шәриқтин ғәрипқичә болған тәвәни туташ өз тәсири астиға бирләштүрәлмәйду».

– Бу йол пәқәт мәмликәтни бирләштүрүпла қоймай, сода-тиҗарәт вә һүнәрвәнчиликни овҗ алдуриду. Бу, очуғини ейтқанда, дөлитимизниң унтулуш гирдавиға келип қалған тәвәләрдики пухралиримизниң һаятини җанландуриду.

– Әлвәттә, алий һәзрәтлири, әлвәттә!

Бу йолниң пайдисини йәнә бир мәртә тәсәввуридин өткүзгән Шади ғоҗа Абдулетип ханниң өзигә нисбәтән алий-

җанап екәнлигигә қайил болди, чүнки у мәмликәтни гүллитишкә тиришмақта еди.

Режиләп қоюлған ишларни әмәлгә ашуруш үчүн Шади ғоҗиниң разилиғини алған Абдулетип хан бу мәсилә бойичә үзүл-кесил қарар қобул қилишни кейингә қалдурди.

Һазирзә, Кичик қобулханида у яқтин-бу яққа меңип жүргән Абдулетип хан сулалә әңгүштәри болған шахмат турған пака үстәлниң йенида тохтиди.

Шади ғоҗа Абдулетип ханниң шахмат ташлириға хелә узақ қараватқанлиғини байқиди. Һөкүмдарниң бу шахмат тарихи һәққидә соал қоюшини күткән Шади ғоҗа Заһириддин Муһәммәт Бабур, Султан Саид хан вә, умумән, шу дәвир тоғрилиқ сөзләп беришкә тәйяр еди.

Лекин Абдулетип хан тамамән башқа нәрсә һәққидә сориди.

У Шади ғоҗа тәрәпкә бурулди вә үстәл йенидин қозғалмайла соал қойди:

– Сизниң Муһәммәт Йүсүп билән риқабитиңизниң әсли маһийити немидә? Немишқа «қаратағлиқ» ғоҗилар «ақтағлиқ» ғоҗиларға қарши?

Күтүлмигәндә берилгән соаллар сәрасимға селип қойди Шади ғоҗини. Өзиниң шу қәдәр зәйип һалда қалғанлиғини чүшинәлмиди. Илгири бундақ әһвалда қелип бақмиғанди у.

Өзигә кәлгән Шади ғоҗа дәрру җавап тәләп қилмай, хелә узақ сәвирлик билән күтүватқан Абдулетип ханға ичидә миннәтдар болуп, мәйүс авазда деди:

– Сизгә, алий һәзрәтлири, мәлум болса керәк, диний җәһәттин бизниң көзқарашлиримиз охшаш.

Ғоҗа җимип қалди.

Абдулетип ханму шүк. У бир-биригә қариму-қарши тизилған қара ташлар билән ақ ташларға йәнә нәзәр ташлиди.

– Бизниң атилиримиз – мениң алийҗанап дадам Муһәммәт Исһақ Вәли билән нәврә акам Муһәммәт Йүсүпни бу дунияға елип кәлгән Муһәммәт Имин бөлүнүп, пүткүл һаяти давамида бир-бири билән риқабәтлишип кәлгәнлигидинму хәвириңиз бар, алий һәзрәтлири.

У йәнә җимип қалди, амма бу қетимқи җимлиқ узаққа созулмиди. Шади ғоҗа бир дәқиқидин кейин давамлаштурди гепини.

– Бу һәқтә һечким чиш йерип параң қилишмайду, амма Муһәммәт Йүсүп иккимизниң дадилиримизниң анилири бөләк болғанлиғи үчүн, зиддийәт башланғанлиғини әвладимизниң җими әзалири билиду...

Тәәҗүпләнгәнликтин, Абдулетип ханниң қашлири көтирилип кәтти. У шахмат тахтисиға қадалған көзлирини әнди Шади ғоҗиға тикти.

Шади ғоҗа болсизә, булуттинму ғәмкин көрүнәтти. Униң мәңзиниң титрәп кәткәнлигини сақили йошуруп қалалмиғини билән, Абдулетип ханниң диққәт-нәзәридин сирт қалмиди.

Шундиму өзини тутушниң нәмуниси намайиш қилған Шади ғоҗа улуқ-кичик тинивелип:

– Бизниң бовимиз – даңлиқ сопилиқ тәрғибатчиси Маһдуми Әъзам – өз вақтида икки аялға өйләнгән. Бири сәмәрқәнтлик, иккинчиси – қәшқәрлик. Нәқ мошу әһвал зиддийәтни кәлтүрүп чиқарди.

– Немишқа? –дәвәтти Абдулетип хан.

Шади ғоҗа мүрисини чиқириш билән чәкләнди. У техи бала чеғидин тартип өзигә мәлум нәрсиләрни яш һөкүмдарға чүшәндүрүп олтиришни халимиди.

У ана диярини риваҗландурушқа тиришиватқан бу алийҗанап жигитни хапа қилишни халимиди, чүнки униң соалиниң җававини тепиш мурәккәп әмәсти.

Шади ғоҗа Абдулетип ханниң соалиға соал билән җавап бәргүси кәлмиди. Чүнки униң бу соалиниң җавави йоқ еди.

Соал бундақ еди: «Немишқа Абдулетип хан, униң бовиси билән дадиси пүткүл һаяти давамида Абдуреһим султан билән күришип өтти?»

Шади ғоҗа бу соални каллисидин өткүзгини билән, сиртиға чиқармиди...

11-бап

КЕСӘЛ

Аридин көп өтмәйла, Абдулетип хан башлиған өзгиришләр көзгә көрүнүшкә башлиди.

Әнъәнә бойичә Қәшқәрдин Ақсу, Бай, Кучар арқилиқ өтидин вә Хотән –Қаришәр йоли билән риқабәтлишәләйдиған йолни әслигә кәлтүрүш қолға елинди.

Хотәндин Керийәгичә көплигән қудуқлар қезилди.

Бу иш давамлашмақта еди. Абдулетип ханниң буйруғиға бенаән жил ахирғичә бундақ йеңи қудуқлар Нийә әтрапиғиму колиниши керәкти.

Шуниң билән биллә чоң карванларни қобул қилалайдиған кәң карван сарайлар селиниватәтти.

Һүнәрвәнчилик җанланған. Төмүрчиләр, кулалчилар, арпа, сулу тиҗарәтчилири, тоқумичилар билән көнчиләргә сансиз буйрутмилар келиватмақта еди.

Йолниң икки қасниғида ашпузуллар шунчилик көп ечилдики, уларниң ғоҗайинлири адәмләрни ашханиға вақирап тәклип қилидиған мәхсус ишчиларни яллашқа мәҗбур еди. Бу ашпузулларда сәяһәтчиләр билән содигәрләр иштәй нәғмиси астида һәрхил уйғур таамлири билән

ғизалинатти. Дәмлик тамақ, иссиқ орунға муһтаҗлар мошу йәрдин пана тапатти.

Иштәй нәғмиси дутар, тәмбүр, ғеҗәк, сатар, раваплар-да иҗра қилинатти.

Һаят, турмуш-мәишәт яхшилиниватАтти. Көплигән адәмләр бу өзгиришләрниң давамлишидиғанлиғиға ишинәтти. Шундақ болушқа тегиш еди, чүнки Хотәндин Қаришәргичә болған йол Абдулетип қолға алған бәһәйвәт ислаһатларниң башлиниши еди.

Лекин буйримиған нәрсиниң әмәлгә ашмайдиғанлиғи һәқ.

1626-жилниң оғлақ ейида анисиниң бөлмисидики Абду-летип хан уштумтут мәйдисиниң көйүватқанлиғини сәзди. У буниңға анчә әһмийәт бәрмиди. Амма йөтәл башланғанда, сәзгүр ана әнсирәп қалди:

– Балам, немә болдуң?

Абдулетип анисиға хатирҗәм көрүнүшкә тиришти.

– Һечнемә, апа. Шамаллап қалсам керәк.

– Сән өзәңни пәқәтла асримайсән, Абдулетип. Дайим иш билән бәнт. Яркәнттин жирақ йәрләрни көздин кәчүрүп, тәкшүрүп соғ тәккүзүвапсәндә.

– Апа, мән чоң мәмликәтни башқуруш шәрипигә еришкән адәм. Турпанда, Қәшқәрдә, Қумул вә башқа җайлардики пухралиримиз Яркәнт турғунлири охшаш паравән яшиши лазим.

– Уғу шундақ, амма сән тилға алған шәһәрләрниң ва-лилири барғу. Мәрһум атаң охшаш башқурсаң болидиғу мәмликәтни.

– Апа, мән бир дәқиқиму дадамни ядимдин чиқармидим. Амма мән өзәм таллавалған йолда меңишим керәк.

– Мақул, балам. Аял бешим билән сени үгәтсәм бол-

мас. Лекин мән дайим сениңдин әндишә қилимән. Достлар бар, бирақ дүшмәнму бар. Буни һәргиз унтима. Һәммисила, һәтта достлириңму саңа муваппәқийәт тилимәйдиғанлиғини ядиңда мәккәм тут!

Абдулетип күлүмсириди вә анисини қучақлап:

– Мән билимән, апа. Өзәмни асраймән, – деди.

Икки күндин кейин йөтәл тәкрарланди. Тевип йөтәл дорисини тәйярлап, ханниң әң болмиса бирнәччә күн жирақ сәпәрләргә чиқмаслиғини өтүнди.

Абдулетип хан тевипниң ейтқанлирини булжутмай орунлиди. У путлирини, гәрчә шамаллап қалғинининиң шәписи йоқ болсиму, илман суға чилиди, ат минмиди, ордидин сиртқа чиқмиди, көп вақтини Кичик қобулханининиң йенидики арам елиш бөлмисидә өткүзди.

Һәммә нәрсә яхшидәк қиливеди, амма төрт күндин кейин Абдулетип хан қаттиқ йөтилишкә башлиди. У дәрру қол яғлиғини ағзиға апарди. Қол яғлиқтики хәпрүк қан арилаш еди.

Һөкүмдарни диққәт билән тәкшүрүп чиққан тевип узақ зуван сүрмиди.

Бешини икки мәртә чайқиған тевип қулиғини Абдулетипниң мәйдисигә қоюп пүткүл зеһни билән тиңшиди. Униң ханниң йә жүригини, яки гуманлиқ ғижилдашни тиңшаватқинини билгили болматти. Лекин Абдулетип хан өзиниң саламәтлигиниң таза яхши әмәс екәнлигини чүшәнгәнди...

– Илтимас, ейтиңа, оғлум немә бопту? – деди Абдулетипниң аниси тевип хошна бөлмигә чиққанда. Бу бөлмигә һөкүмдарниң уруқ-туққанлири билән ханлиқниң алий әмәлдарлири жиғилған еди.

– Мән хаталишишим мүмкин, лекин кесәл өпкидә угилиған охшайду, – сөзигә әттәй пәдәз бериватқандәк тил қатти тевип.

– Бу хәтәрликму?

Мәзкүр соалниң саддилиғиға тәәҗүпләнгән тевип кәйнигә қайрилип қариди вә соал қойған яш чоканниң һамилдар екәнлигини көрүп деди:

– Яхши болуп кетиду, дәп үмүт қилайли. Һәммә нәрсә Аллаһниң қолида.

Өзи болсизә, үмүтниң наһайити азлиғини, жигирмә төрт яшлиқ Абдулетип ханниң тәғдири йеқинлишип қалғанлиғини, көп болса униң бирнәччә ай һаят кәчүридиғанлиғини чүшинип болғанди.

Кесәл Абдулетипниң тениға патманлап киривататти. Қан түкәргән чағдин он күн өтүп, униң ағриғи йәнә күчәйди.

Тевип тәйярлап бәргән дориларни ичип, бираз вақитла өзини яхши сәзгәндәк қилатти, амма дора күчини йоқитиши биләнла, кесәл әдәп кетәтти.

«Бу немә иш? Маңа һазир ағришқа һәргиз болмайду. Немишқа шундақ бир пәйттә ағрип қалдим? – ойлатти Абдулетип хан. – Немишқа тевип мени мошу күнгичә өрә қилалмайватиду? Мән техи яшқу. Илгири мән бундақ ағрип бақмиған едимғу?»

Бундақ ойлар униң аписи билән тунҗа пәрзәндигә һамилдар хотунининиң, Абдулетип ханға дөләтни башқуруш ишида ярдәмлишиватқан башқа орда әһлиниң қәлбини чулғувалғанди.

Кесәллик аддий бир адәмни жиқитса, адәмләр буни чоң қайғу дәп аһ уруп кәтмәйду.

Атақлиқ адәм ағриқ дәрдини тартип, һаят билән видалишиш алдида турса, тамамән башқа әһвал һөкүм сүриду.

Амма қом-қериндашлар, дост-бурадәрләр үчүн униң, сәкраттики кишиниң, даңлиқ яки аддий болуши муһим әмәс. У саңа йеқин адәм болди, халас.

Абдулетип хан адәмләрниң мошу һәр икки хилини өзидә

мужәссәмләштүргән. У дөләт рәһбири, мошуниң өзи уни даңлиқ қилди.

У йәнә өзидин авалқи һөкүмдарлар қилалмиған ишни қолға алди. У ислаһатларни башлап бәрди.

Шуниң билән биллә у аддий вә кәмтар болуп, дехан һәм һүнәрвән, нөкәр һәм содигәр, вәзир һәм навай билән тил тепишалатти.

У һечқачан гедәймәтти, һечқачан ажиз, бечариләрни рәнжитмәтти.

У, шундақла, һәддидин ашқан әмәлдарға дәрру рәдийә берәтти, өзидин кәткән хаталарни түзитәти.

Абдулетип ханниң туюқсиз ағрип қелиши қандақту бир чүшәндүрүп болмайдиған адаләтсизлик еди.

«Шамал Бағ» ордисидикиләр билән биллә пайтәхтниң жими турғунлири униңға саламәтлик тиләп, Аллаһқа илтижа қилатти.

Абдулетип хан, әгәр ханға нисбәтән шундақ дейишкә болса, һәқиқий мәнасида хәлиқниң сөйүмлүк һөкүмдари еди. Униң бетап болуп қалғини һәққидә хәвәр тарқалған күндин етиварән, Яркәнтниң һәрхил мәһәллә, коча вә базарлирида, турғунлар арисида мошу гәп овж алған.

Мәһәллиләрдики холум-хошнилар, төмүрчи, кулалчи, қисқиси, һүнәрвәнләр өз дуканлириниң алдиға жиғиливелип, қол һарвулирини сөригән көктатчилар ғәмгә чөкүп, өзлириниң күч-қувәткә толуп-ташқан паалийәтчан, тәшәббускар жигирмә төрт яшлиқ һөкүмдариниң еғир ағриққа муптила болғанлиғиға мәйүслинәтти.

Яркәнт базири гоя һәриләр угисиға охшайду. Ваң-чуң. Содигәрләр яллавалған мәхсус кишиләр херидарларға өз мелини тәшвиқ қилип, канайлири житилип кәткидәк вақиришатти. Улар қапчуғи «семиз» херидарларни дуканлириға чақирип аварә.

Улар мелини махтап қанчилик вақириғини билән, нәтиҗә көңүлдикидәк әмәсти. Чүнки хошна дукандикиләрму шу усул билән җәлип қилатти херидарларни. Шуңа көплигән содигәрләр башқа амалларни издәтти.

Бу чарә-амаллар Абдулетип хан саламәтлиги әтрапида овҗ алған миш-мишлар еди.

– Сиз биләмсиз, – пичирлиди содигәр көктат сетивелишқа кәлгән һаллиқ өйниң хизмәткар аялиға, – бизниң ханимиз, Аллаһ униң өмрини узақ қилғай, еғир ағриққа учрапту. Мениң бир тонушум бар. У яқ ордида кир жуйғучи болуп ишләйдиған аял билән һәр күни көрүшидекән. Шу аял көп нәрсиләрни ейтип бериши мүмкин...

– Немиләрни дәйдиғансиз, – содигәр ташлиған қармаққа илинип қалди херидар. – Униңға немә бопту?

– Мән сизгә көп нәрсиләрни ейтип берәттим, – билигини тутуп, өзигә тартти херидарни сәмиришкә башлиған содигәр аял. – Бирақ билисизғу, ордида бундақ сөзләр йошурун, мәхпий тутулиду.

– Мән хан алий һәзрәтлириниң ағрип қалғанлиғи тоғрилиқ аңлиған, лекин униң кесилини шу қәдәр җиддий дәп ойлимаптимән, – деди херидар покәйдики көктатларни илғап севитигә селиветип. Содигәр болсизә, новәттики херидарни қолға чүшириш үчүн, көзлирини адәмләр топиға тикти...

Зор базарниң иккинчи четидә, төмүр-тәсәк буюмлири сетиливатқан йәрдә, херидар билән содигәр арисида тамамән башқа сөзләр болуватовтти.

Амма гәп һаман Абдулетип хан мавзусиға йөткиләтти.

– Бундақ һәрхил миқларни сиз җими базардин издәп тапалмайсиз! – көтирәңгү авазда тил қатти ақ сақаллиқ, үзини қоруқ басқан бовай.

Униң кона, күл рәң чапининиң астида бәрқут пинҗәк бо-

луп, у пакиз, уйғурчә нәқиш тутулған кәштә билән безәлгән яқисиз ақ көйнәкниң үстигә кийилгәнди.

Бовайниң бешида хотән дописи болуп, у дописиниң бир қирини маңлийиға чүширивапту.

– Бу миқларни мениң бовам билән дадамму соққан. Бовам рәһмити Абдурешит хан атханисини мошундақ миқлар билән тәминләп турған.

– Сән, бовай, бизгә датлишип кәткән мал сетиватамсән? – күлди салапәтлик адәм. У покәйдә уюлуп ятқан һәрхил узунлуқтики миқларни көздин кәчүрүватқан херидарларниң арисида туратти.

– Сән иза тартма! Ал, андин шуни билип қой: кона нәрсә һәрқачан пухта болиду. Яшларға ишәнч йоқ! – етираз билдүрди бовай.

– Немишқа йоқ? – хошна покәйниң қешида турған жигит ғуңшиди. – Сизму, Кевир бова, бир чағларда яш болдиңизғу? Яки болмидиңизму?

– Мениң демәкчи болғиним, биздә билимлик вә әқиллик яшлар аз. Яшлар чоңларниң гепини қулаққа қисмайдиған болувалди. Улар һәммә нәрсигә бепәрва. Биз яш чеғимизда бир мәхсәткә интилаттуқ, утуқларға еришишкә тиришаттуқ. Ейтайлуқ, мәйли, һүнәрвәнчиликтә болсун. Мән, мәсилән, төмүрчи болдум. Махтиниватиду дәп ойлап қалма, мән яман әмәс төмүрчи, җуму! Балилирим болсизә, мениң изим билән меңишни халимиди...

– Таға, мениңчә сән төмүрчә әмәс, пәйләсоп болушиң керәк, – йәнә сөзгә арилашти салапәтлик киши қалпиғи йоған миқларни таллаветип. – Нәччә тәңгә беримән?

– Миқларға икки тәңгә, мулаһизилирим үчүн төрт, –деди бовай күлүмсирәп.

– Мана, таға алтә тәңгә. Бирақ йәнә икки тақа қошувәт.

– Яхшиси, етиңни төмүрчи дукиниға елип бар. Тақини

шу йәрдә таллавалисән, – дукан алдиға жиғилғанларниң бири гәпкә арилашти.

Шәриқ базириниң алаһидилиги шуниңдики, бу йәргә бир нәрсә сетивелиш яки мелини сетиш үчүнла кәлмәйду адәмләр. Бирдәм, йеримдәм параңлишишқиму қәдәм тәшрип қилиду.

Салапәтлик адәм гәпкә арилашқан кишигә қарап қоюп, бовай билән һесап-чот қилип болғандин кейин, қелин терә қапчуғини пичақ есилған бәлбеғиға қистурдидә, өзигә хас кинайә билән деди:

– Мениң етим йоқ. Тақа билән миқ маңа дәрвазини зенәтләш үчүн керәк.

Униң гепи һечкимни һәйран қалдурмиди. Пәқәт топ ичидә турған бәстлик бир бовайла салапәтлик адәмниң сөзлирини аңлап, уни диққәт билән көздин кәчүрүп чиқтидә, тил қатти:

– Әпәндим, сиз қәшқәрликму?

– Уни қандақ билдиңиз?

–Ишик, дәрвазиларни зенәтләшкә пәқәт қәшқәрликләрла чоң әһмийәт бериду. Мәнму қәшқәрлик. Жутдишимни учратқанлиғимға бәк хурсән болуватимән.

Яркәнт базирини арилап жүрүп тәсадипи тонушуп қалған бу икки киши әтрапидикиләрниң тәәжҗүпигә писәң қилмай, йеқин туққанлардәк қучақлишип көрүштидә, ашпузулларниң биригә йол алди.

– Һә, қәшқәрликләр – алаһидә хәлиқ, – деди содигәр бовай вә шу мәһәл униң қулиғиға кимду бириниң:

– Хан алий һәзрәтлири мошу қәшқәрликләрниң ярдими билән тәхткә олтарған дегән гәпләрни аңлиғандим, – дегән сөзләр кирди.

–Шундақ. Нәқ шу чағда Рабатчида уруш болди әмәсму.

Бу – Яркәнтниң қешидики кәнт. Қәшқәрликләр Күрәйшниң қошунини тар-мар қилған. Күрәйш өзиму қаза болғанди шу җәңдә. Һөкүмдаримиз Абдулетип хан әйни жиллири тамамән яш еди.

– Ейтишлириға қариғанда, у еғир кесәлгә гириптар болған охшайду.

– Ениғини билмәймән, амма бу миш-мишлардин мениңму хәвирим бар.

Содигәр бовай җимип қалди. Миқлирини махтап вақирап, херидарларни җәлип қилиштин бурун пәс авазда яш хошнисиға деди:

– Аилини бир палакәт әгип җүриду. Абдулетип ханниң дадиси сүйиқәстлик нәтиҗисидә өлтүрүлди. Акиси шикарда қаза болди. Әнди мана кесәл уни зәнҗирбәнд қипту...

12-бап

КЕЛӘЧӘК ҺӘҚҚИДӘ ОЙЛАР

Абдулетип хан орун тутуп йетип қалди. Ағриқ азирақ вақитқила бесилаттидә, андин йәнә башлинатти. Қан түкүрүп ятқан яш һөкүмдарниң һали күн санап еғирлашмақта еди.

Күткүчигә асан болуш үчүн, пака каривәттә ятқан Абдулетип хан түнләрни кирпик қақмай өтүзмәктә. «Тәғдир маңа немишқа адаләтсизлик қиливатиду?», – дегән соалға җавап тапалмай аварә болатти у.

Өзиниң оңшилип кетишигә көзи йәтмәтти, шуңа келәчәк һәққидә хиял сүрәтти.

Келәчәк һәққидә дегәндә Абдулетип хан өзиниң

һаятини нәзәрдә тутматти. Чүнки униң тәғдири бәлгүлинип болғанди. Һәтта у техи туғулмиған пәрзәнди һәққидиму баш қатурматти.

Келәчәк һәққидә ойлайдекән, Абдулетип ханниң көз алдида өзи он жил башқурған мәмликәт гәвдилинәтти. Өзиниң вапатидин кейин мәмликәтниң техиму риважлинишини халатти. Он жил ичидә у мәмликәтни көңүлдикидәк гүлләткән болса, келәчәктә буниңдинму артуқ ронақ тепишини халатти.

Абдулетип хан бир биқиниға өрүлди. Һәр күни алмаштурулуп туридиған кирликләрниң шарақлишини аңлиған күткүчи дәрру йетип кәлди кәң каривәтниң қешиға.

– Бир йериңиз беарам қиливатамду?

– Яқ, сәл әпсиз. Хаватир болмаң, Мәрийәм.

Абдулетип хан күткүчилиригә үгинип қалған. У күткүчилириниң исмини ататти. Төрт күчкиниң арисида у Мәрийәмниң новәтчилик қилишини халатти. У Ақсу йенида Абдуреһим султан билән болған җәңдә шеһит болған җәңчиниң хотуни еди.

Мәрийәм өткән қетим новәтчилик қилғинида Абдулетип ханниң соаллириға қаза болған ери тоғрилиқ жиғлап туруп сөзләп бәргән.

У өзиниң һәсрәт чекиватқинини көрсәткүси кәлмиди. Униң үстигә, һөкүмдар өзи бетап. Бирақ у алий һәзрәтлириниң соаллирини җавапсиз қалдурматти.

Һазирму, Мәрийәм Абдулетип хан кариветиниң қешида турғанда, у Мәрийәмгә бурулуп пичирлиди:

– Мәрийәм, өткән қетим сиз икки оғлиңиз бар екәнлигини ейтқандиңиз.

– Шундақ, алий һәзрәтлири. Чоңи жигирмә яшта, кичиги он йәттидә.

– Балилириңизға илтипат билдүрүп қояй дәймән.

Уларниң атиси вәтән мәнпийәтлирини қоғдап қаза болған әмәсму.

Мәрийәмниң көзлиридин яшлар төкүлди. У тохтимай еқиватқан йешини көйнигиниң йеңидин чиқарған қол яғлиғи билән сүртмәктә еди.

– Рәхмәт сизгә, алий һәзрәтлири, – деди у бир чағда.

Бираз сүкүт сақлап, андин тил қатти:

– Чоң оғлум дадиси үчүн интиқам елиш койида жүриду. Кейинки жүрүшләргә чоқум қатнишидиғанлиғини тинмай тәкрарлайду.

Абдулетип ханни йөтәл қистиди. Қол яғлиғини ағзиға апирип, узақ ятти.

Мәрийәм Абдулетипни ухлап қалди дәп ойлиғанди, амма униң:

– Кичиги немә дәйду? – дегән сөзлири аңланди.

– У дадимизни өлтүргәнләрни кәчүрүветишимиз керәк, дәп акисиниң көзини йәткүзүшкә аварә.

Бу сөзләрдин кейин Абдулетип хан тәһийиләргә йөлинип, йерим олтарди.

Мәрийәм униңға ярдәмләшмәкчи боливеди, Абдулетип хан униң қолини силиқ иштәрди.

Каривәт йениға қоюлған үстәлдә турған суюқ дорини Абдулетипқа узатти Мәрийәм. Һөкүмдар дорини башқа ичкүси кәлмәйдиғанлиғини ишарә арқилиқ чүшәндүрүп, пәс авазда деди:

– Кичик оғлиңизни көргүм келиватиду.

Мәрийәм немә дейишни билмәтти. У бешини сәл егип, неридики орундуқниң қешиға кәлди. У бу орундуқта таң атқичә олтириши керәк.

Абдулетип хан йәнә хиялларға берилди.

«Бу аялниң оғли өткүр қабилийәт саһиби екән. Мәмликәт мәнпийәтлирини шәхсий мәнпийәтлиридин, аиләвий

қайғу-һәсрәттин артуқ көрүш көрүнгәнла адәмниң қолидин келиверидиған иш әмәс».

Абдулетип хан әтә әтигәндә Мәрийәмниң кәнҗә оғлини елип келишни буйриймән, дегән қарарға кәлди. У жигит билән дәқәмдә сөзлишишни көңлигә пүкти. Әгәр тәхмини тәстиқләнсә, яш болушиға қаримай, униңға ордидин алий лавазим бәрмәкчи болди.

Әнди Абдулетип ханниң хияли, бәхиткә қарши, наһайити тез һәл қилиниши керәк мәсилиләргә йөткәлди. Чүнки униң вақти бәкму чәкләклик еди. Мәсилә болсизә, бәк муһимди.

Абдулетип хан тәхт варисини ениқлиши лазим.

Яркәнт уйғур ханлиғи тәхтигә, униң пикричә, пәқәт иккила адәм дәва қилалатти. Улар Абдулетипниң җийәнлири – акиси Төмүр султанниң оғуллири еди.

Ақсу валиси, оғулларниң тунҗиси Султан Әхмәт чоң болғачқа, биринчи дәвагәр еди.

Лекин Абдулетип хан уни мәмликәтни башқуралмайду, дәп һесаплатти.

«Султан Әхмәттә дадиллиқ йетишмәйду. Униң аччиғи чос, изчиллиқ камчил, –мулаһизә қилатти Абдулетип хан. – У Ақсуни башқурғини билән, мәмликәтни башқуруш асан болмайду».

У техила тәһийиләргә йөләнгән һалда йерим олтиратти. Гоя бөлмини тунҗа қетим көрүватқандәк, униңға диққәт билән қаримақта еди.

Бу орда сарайниң баш бенасиға җайлашқан бөлмә болуп, Абдулетип хан орда сарайниң башқа ханилириға чиқиштин үзүл-кесил баш тартти. У Кичик қобулханиға хошна мошу бөлмидә йетишни давамлаштурувататти.

Еғир кесәлгә қаримай, у өзини һаман дөләтниң һөкүмдари һесаплатти. Шуңа, биринчидин, һәммә нәрсини өзи йешәтти.

Иккинчидин, адаққи тиниғиғичә өз режисини әмәлгә ашурмақчи еди.

Шам чирақлар хирә йорутуп турған бөлмә қараңғулуққа чөмгән. Деризә сиртидики оғақ шәкиллик йерим ай бөлмигә шам чирақлардин яхширақ йоруқ чүширип туратти.

Абдулетип ханниң у ян-бу янға көз ташлаватқинини байқиған Мәрийәм әнсирәп қалди. У һәрқандақ вақитта мәзмут ишикниң кәйнидә турған ясавулларни чақиришқа һазир еди.

Шунда қом-қериндашлири, орда әһли вә, биринчи новәттә, тевип жүгрәп йетип келиду.

Улар Мәрийәм бәлгү бәргән һаман, дәрру йетип келиду. Һөкүмдарниң саламәтлиги сәлла начарлашса, бундақ бәлгү бериш буйруғи берилгәнди Мәрийәмгә.

Абдулетип хан йәнә хиялларға берилди.

«Еһтимал, тәхткә Султан Маһмутниң олтарғини әқилгә мувапиқ болса керәк. Мәмликәтни күчәйтип, гүллитидиған хусусийәтләр мужәссәм униңда. У – дадил, җүръәтлик, өз пикридә қаттиқ туралайдиған, керәк йәрдә башқиларниң пикригә қулақ селишни билидиған жигит. Әлвәттә, әң авал тәхт дәвасини қилидиған акиси Султан Әхмәткә тәәллуқлуғи униң үчүн тосалғу.»

Абдулетип хан азирақ чарчиди. У көзлирини жумуп, бармақлири билән қапақлирини силиди вә Қәшқәргә Шади ғоҗиниң адәмлири келип, дадиси Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң өлүми һәққидики шум хәвәрни йәткүзгән күнни әслиди.

Тәхт вариси һәққидә ениқ бир қарарға келәлмигән Абдулетип, таң атқичә кирпик қақмай, шу қияпитидә олтарди.

Йәнә униң алдида бундақ нәччә түн барлиғини һечким билмәтти.

13-бап

ӘМИРЛӘР ҚАРАРИ

Тәхт вариси һәққидә пәқәт Абдулетип ханла баш қатурмайвататти. Һөкүмдар саламәтлиги начарлишип, тевипниң гәплирини аңлиған ханлиқниң алий әмәлдарлири – тәсири чоң әмирләр, аридин он күн өтүп, Яркәнтниң мәркизидин жирақ қорғанлириниң биригә мәхпий жиғилди.

Мәҗлис гугум чүшкәндә башланди. Чоң ишикләрниң сиртида турған қаравул, ясавуллар қорған йенидин өтүватқан йәккә-йеганә адәмләр билән атлиқчанларни диққәт билән күзәтмәктә еди.

Аддий безәлгән кәң бөлмигә жиғилған дөләтниң нопузлуқ кишилири пәқәт бирла мәсилини – туюқсиз садир болған бу вәзийәттә немә қилиш керәк – дегән мәсилини муназирә қилмақчи еди.

– Һөкүмдаримиз еғир ағриққа гириптар болди, – тәшвиш ичрә мәхпий мәҗлисни ачти баш вәзир. – Биз, һәмәйлән, улуқ Аллаһниң униңға саламәтлик әта қилишини сорай-миз. Амма биз һәммигә тәйяр болушимиз лазим. Алий һәзрәтлириниң оңшилип кетиши натайин.

Баш вәзир җимип қалди вә һечкимгә нәзәр салмай, ге-пини давамлаштурди:

– Қени, әмсә пикриңларни очуқ ейтиңлар.

Кәң бөлминиң тамлирини яқилитип селинған юмшақ пахта көрпиләрдә он икки әр киши олтиратти. Һәрхил яштики бу адәмләр һәртүрлүк хизмәтләрниң егиси еди.

Уларниң арисида һөкүмдарниң йеқин сәпдашлири, кат-та содигәрләр билән даңлиқ сәрдарлар бар еди.

Өзлириниң ениқ пикир, тәклиплиригә мәмликәт тәғдири бағлиқ екәнлигини уларниң һәрқайсиси яхши чүшинәтти.

Баш вәзир уларни алдиратмиди. Гәрчә, у нәқ мошу адәмләрни тәклип қилишни буйриған болсиму, уларниң бәзилири билән мунасивити анчә яхши әмәсти.

Баш вәзир қаршисида олтарған вә дайим Абдуреһим султанға қарши йәнә бир қетим жүрүш уюштурушни қәйт қилип һармайдиған сәрдарни яқтурматти.

Сәрдарниң йенидин орун алған дөләтниң йәнә бир инавәтлик адими, катта бай, содигәр вә бирнәччә карванниң ғожайиниму яқматти баш вәзиргә. Амма буниң башқа сәвәви бар еди.

Бу катта содигәр өзгә мәмликәтләрдин ханлиққа кириватқан карванлар санини чәкләп, әксичә, вәтән карванлириниң жирақ йәрләргә сәпәр чекишини қоллашни тәклип қилатти.

Баш вәзир бу тәклипкә мутлақ келишмәтти. Чүнки бундақ қилғанда, ханлиқ карван сарайлириниң кирими билән уларни йемәклик-ичмәкликләр һәмдә һәрхил һүнәрвәнчилик буюмлири билән тәминләватқан деханлар билән һүнәрвәнләрниң тапавити кәскин төвәнләп кетәтти.

Лекин, шу нәрсә ениқ едики, әгәр мошу йол таллавелинса, ханлиқ содигәрлири, шу жүмлидин мәзкүр ғайини алға сүргән тижарәтчи техиму бейиған болатти.

Уларниң сөзини күтти баш вәзир. Амма туюқсиз қушбеги көрсәткүч бармиғини көтәрди. Пака бойлуқ, вижик бу адәм орнида олтиралмайвататти.

– Абдулетип хан –улуқ һөкүмдар! – һаяжанлинип зуван сүрди у. – У көп ишларни әмәлгә ашуралиди! Биз униң әтрапиға жипсилишишимиз керәк! Һәрбиримиз ишимиз арқилиқ уни қоллишимиз лазим.

Андин ишик аға сөз алди.

– Һәммәйлән хан алий һәзрәтлириниң сәллимаза болуп кетишини улуқ Аллаһтин тиләймиз. Амма шәхсән өзәм һәр нәрсигә тәйяр болушимиз керәк дегән пикиригә қошулимән. Демәк, – у мәхпий мәҗлис иштракчилирини диққәт билән көздин кәчүрүп чиқти вә Абдулетип ханни башқиларға нисбәтән көп көридиғанлиғини һәмдә һөкүмдар саламәтлиги һәққидә өзгиләргә қариғанда яхширақ билидиғанлиғини намайән қилған қияпәттә гепини давамлаштурди. – Демәк, биз тәхт вариси һәққидә җиддий ойлишимиз лазим!

Олтарғанлар қимирлишип, өз ара наразилиқ пичирлашлар шу қәдәр күчәйдики, баш вәзир оң қолини көтирип, уларни тәртипкә чақиришқа мәҗбур болди.

– Мәрһәмәт, сөзүңизни давамлаштуруң.

– Биз тәхт вариси һәққидә ойлишимиз керәк. Лекин бу Абдулетип ханни орнидин ғулитайли дегәнлик әмәс. Яқ, әсла! Тәхт варисиниң исми хан алий һәзрәтлиримизниң жүриги соқуштин тохтиғандила елан қилинғуси...

Азаплиқ җим-җитлиқ һөкүм сүрди бөлмидә. Ишик ағиниң мәхпий мәҗлис қатнашчилириға һәммәйләнниң қәлбидики гәпни қилғанлиғи чүшинишлик еди. Әндила жигирмә бәш яшқа қәдәм қойған Абдулетип ханниң өлүп кетидиғанлиғиға һечкимниң ишәнгүси кәлмәтти.

Баш вәзир яқтурмайдиған сәрдар сөз алди андин.

– Әҗдатлиримиздин қалған әнъәнниләргә риайә қилишимиз керәк. Әлмисақтин бери оғуллар атисиниң вариси болуп кәлгән. III Муһәммәт хандин кейин дөләтни униң оғли Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан башқурди. У вапат болғанди кейин, тәхткә униң оғли Абдулетип хан олтарди!

Сәрдар бир дәқиқә сүкүт сақлиди. У қәшқәр хәнҗири есилип, белигә чиң тартилған кәң қәмирини түзәп қоюп, улуқ-кичик тинған һалда қошумчә қилди:

– Абдулетип ханниң беваситә вариси йоқ. Амма униң җийәнлири – акисиниң оғуллири бар. Шуңа пәқәт шу жигитләрла тәхткә олтириш һоқуқиға егә...

У ейтмақчи болған сөзлирини давамлаштуралмиди.

– Тоғра! – қувәтлиди содигәр. Җийәнләрниң чоңи Султан Әхмәт болғачқа, нәқ шу олтириши керәк тәхткә!

– Адил гәп!

– Тоғра! Нәқ Султан Әхмәт олтириши керәк!

– Бүгүнки күндә у Ақсуниң валиси хизмитини атқуруватиду. Униң Қәшқәр валиси болуши үчүн, җими ишни қилишимиз шәрт. Чүнки тәхт вариси мошу шәһәрдә болуши һаҗәт.

– Биз, бу йәргә жиғилғанлар, Султан Әхмәтни қоллайдиғанлиғимизни һәл қилишимиз лазим. Мәмликитимиз тарихида өзини бирәв қилип көрсәткән қаллабларниң болғанлиғини билимизғу, – пәс авазда тил қатти мәҗлис иштракчилириниң арисидики әң чоң киши – атақлиқ йәр егилигүчи Муһәммәт Нәсирдин.

Мәмликәтниң һәрхил тәвәлиридә униң бепаян йәр-зимини билән егиликлири бар болуп, у ғайәт зор аборойға егә еди.

Муһәммәт Нәсирдин аброй-инавитиниң Турпан билән Қумулдиму бәләнтлигидин хәвәрдар мәҗлисчиләр уни пүткүл зеһни билән тиңшимақта еди.

– Әлвәттә, биз бу қарарни мәхпийәттә тутимиз, амма башқа бирини тәхткә олтарғузушқа урунуш йүз бәрсә, буниңға йол қоймаслиғимиз лазим.

Бөлмидә йәнә җимлиқ орниди.

– Әгәр Абдулетип хан өзи башқа бирини тәклип қилсичу? – һөкүмдарни муһапизәт қилидиған атлиқ улан сәрдари аста сориди.

Чачлири ақарған болсиму, техи яш, өз һөкүмдари билән

талай қетим пәләкниң гәрдишини бешидин кәчүргән еди у. Сәрдар җими җүрүшләргә қатнашқанди. Абдулетип ханға униңдәк садиқ киши йоқти.

Мәзкүр соал ениқ биригә қаритилмиған еди, амма һәммәйлән бу соалға баш вәзир җавап бериши керәк, дәп ойлашти.

Баш вәзир өзигә қадалған он бир җүп көзни көрүп, гәпниң лилласини ейтти:

– Хан алий һәзрәтлириниң әқли сағлам. У вәзийәтни биздинму яхши чүшиниватиду. Ойлаймәнки, уму Султан Әхмәтни таллайдиғу дәп.

Мәхпий мәҗлискә қатнашқан башқа әмирләрму Абдулетип хан вапатидин кейин, бәхиткә қарши, буниңға һечким гуманланматти, бир еғиздин Султан Әхмәтни қоллашни қарар қилди. Уларниң пикричә, һөкүмран сулалә әзалириниң ичидә нәқ Султан Әхмәтла тәхтни егиләшкә лайиқ еди.

* * *

«Шамал Бағ» сарийидин бир коча неридики қорғиниға муһапизәтчилириниң һәмралиғида атлирини йорутуп қайтқан баш вәзир хилвәт кочиларниң биридин өткәндә, Шади ғоҗа һәққидә хиял сүрүшкә башлиди. У ғоҗини мәхпий мәҗлискә әттәй тәклип қилмиғанди. Еһтимал, дәп ойлатти баш вәзир, Шади ғоҗиниң тәхт вариси тоғрилиқ пикири башқичиду?!

«Униңдин һәммә нәрсә күтүшкә болиду. Әң хәтәрлик йери – униң Абдулетип ханға тәсири бәк зор. Һә, ғоҗа һөкүмдаримизниң бовиси билән дадисиғиму шундақ қаттиқ тәсир қилатти әмәсму...»

Баш вәзирниң ети, әтималим, ташқа путлишип кәтти болғай, пурқуп қойди.

Баш вәзир әтрапиға сәп селип кәлмәктә.

Бир чағда қара лай билән сугалған пака өйниң алдида турған он икки яшлар чамисидики балиға көзи чүшти униң. Бала атлиқчанларға азирақ тәәҗҗупләнгән һалда диққәт билән қарап туратти.

«Бизниң һөкүмдаримиз тәхткә олтарғанда, тәхминән әшу балидәк яшта еди», – көңлидин өткүзди баш вәзир.

Есил кийимлик, яхши атларға мингән атлиқчанларни көзлири билән узатқан бала өрүлүп кетәй дәп қалған пака өйниң алдида йәнә узақ турди.

«Әтә наштиға ағриқчан апам, сиңлим вә икки иним немиму йәр», дегән ой уни қаттиқ беарам қиливататти.

14-бап

ТУРПАНДИН НӘЗӘР

Яркәнттин чиққан чапармән қара тәргә чүшүп, һалидин кәткән етиға қамча бесип, түн йеримдин ашқанда Турпанға йетип кәлди.

Чапармән өзиниң беваситә Абдуреһим султанға мәхсус мәктүп елип кәлгәнлигини уқтурғандин кейин, валиниң күзәт башлиғи ғоҗайинини охитишни қарар қилди.

Абдуреһим султан Турпан қәлъәсиниң қобулханисида өй киймидә – күндилик чәкмәндә, ялиңач путлириға учи жуқури қаритилған башмақ сәпкән көрүнүштә пәйда болди.

У егиз бойлуқ, палван бәстлик чапармәнгә бақти. Жигит қәддини руслап, андин Абдуреһимға егилип тазим қилдидә, қойнидин мәктүп селинған липапини чиқарди. Өзиниң алдида һәқиқәтән Абдуреһим султан турғанлиғиға көз йәткүзгәндин кейин, липапиниң униңға узатти.

Турпан валиси чапармәнгә диққәт билән қаридидә, липапини алди.

Абдуреһим султанниң күзәт башлиғи чапармәнниң кәйнидә әгир қиличиниң сепини чиң тутуп икки қәдәм нери туратти. У һәрқандақ вәзийәттә қуралини қинидин чиқирип, чапармәнгә урушқа һазир еди.

Абдуреһим султан липапини ечип, хотән қәғизигә йезилған бир варақ қәғәзгә көз жүгәртип чиққандин кейин:

– Ағзаки дәйдиған гепиңиз барму? – дәп сориди.

– Яқ, тәхсир. Мениң ғоҗайиним мәктүпни сизгә тапшурушни буйриди.

– Җавап болмайду. Ундақта һазир арам елиң. Әтә кәчқурун жутуңизға қайтиң. Алдиримай меңиң. Әксичә болса, етиңизни өлтүрүп қоюшиңиз мүмкин!

Чапармән бөлмидин чиқти. Абдуреһим султан өзиниң һәрқандақ буйруқни орунлашқа тәйяр шәхсий күзитиниң башлиғиға қарап қоюп, аста деризә тәрәпкә қәдәм ташлиди.

Түн йеримдин ашқан. Шу қәдәр җим-җитлиқ һөкүм сүрүвататтики, һәтта чоң бөлминиң булуңлириға есилған мәшъәлләр қәтранлириниң гижилдиши аңлинип туратти.

Абдуреһим деризә сиртидики қараңғулуққа узақ қарап турди.

У һаман мәктүп мәзмуни һәққидә ойлимақта еди.

Ниһайәт, қоли билән ишарә қилип, күзәт башлиғиға иҗазәт бәрди.

Күзәт башлиғи чоң ханидин чиққини билән, жирақ кәтмиди –у хошна бөлмидә турушни давамлаштурди.

У кечилик қаравулларни тәкшүрүп кәлмәкчи болдию, дәрру бу пикридин ялтайди. Чүнки валиниң күзәтчи-ясавуллири өз ишини яхши биләтти.

Кечилик қаравуллар җәдвәлгә қаттиқ әмәл қилатти. Сиртта турғанлар билән қәлъә ичидики ясавуллар бир-бири билән давамлиқ вақиришип, хатирҗәмликтин вақип қилатти.

Қәлъәниң җими җайи йоп-йоруқ еди. Әйнәк ичидики май фонарьлар билән дәлһизләр булуңлиридики мәшъәлләр мәлум тәртип билән орнитилған.

Яркәнттин чапармән кәлгәндә, Абдуреһим үчинчи хотунининң ятақ бөлмисидә еди.

Қобулханида йәнә бирнәччә дәқиқини өткүзгән Абдуреһим, ятақ бөлмигә қайтти.

У үчинчи хотунининң ятиғиға кетип берип чип тохтидидә, қәлъәниң қарши тәрипигә йол алди. Нәқ шу йәрдә униң төртинчи хотунининң ятақ бөлмиси бар еди...

* * *

Әтиси бамдат намаздин кейин, төрт хотуни билән наштиға олтиришниң алдида, Абдуреһим султан Турпан қәлъәсиниң зор беғида сәйлә қилди. У муқим бир карарға келип болғанди...

...Яркәнттин кәлгән мәктүпни тапшурувалғандин кейин, Абдуреһим кирпик қақмиди.

Он тоққуз яшлиқ сөйүмлүк хотунини көргәндә, у, өзиму һәйран болған һалда, чүшиниксиз бир күч-қудрәткә егә болғандәк һис қилди өзини. Бирнәччә саат бурунла у үчинчи хотуни билән кечилик раһәткә бөләнгән еди. Шуңа Абдуреһим җими әр кишилик күчини үчинчи хотунининң ятақ бөлмисидә қалдурдум дәп ойлиғанди. Йоғуси...

Абдуреһим султан оңда йетип, рәңга-рәң бояқлар билән безәлгән торусқа қарап мулаһизә қиливататти.

«Әгәр Абдулетип ханниң һали харап болса, мән алдиришим керәк. Амма қандақ? Жүрүш уюштурайму?

Ундақ қилсам, һәммә, һәтта мени һөрмәтләп, илтипат билдүриватқанларму, маңа қарши бирлишивалмамду? Абдулетип ханни җими хәлиқ, орда әһли бәк яхши көриду. Униң үстигә у техи һаят!»

Абдуреһим султан нәврә җийәни Абдулетип ханға, сабиқ ханларға қариғанда, гәрчә Абдулетип ханму дадиси вә бовиси охшаш Абдуреһим султанға риқабәтчи, һәтта дүшмән болсиму, һөрмәт билән қаратти.

Татлиқ ухлаватқан хотуниға зоқлинип көз ташлиған Абдуреһим султан өзиниң тәхткә олтиридиған вақитниң кәлгәнлигини тәсәввуридин өткүзди.

Пүткүл һаяти давамида әмәлгә ашмай кәлгән мәхситиниң қелиплашқан вәзийәт түпәйли рояпқа чиқиши мүмкин екәнлигигә тәәҗүпләнмәктә еди у. Абдулетипниң туюқсиз ағриққа гириптар болуши әшу вәзийәтни кәлтүрүп чақардидә!

Абдулетип хан үчүн бу вәзийәт паҗиәлик.

Абдуреһим султан үчүн бу вәзийәт, хушкәйпият беғишлимисиму, амма бәхитлик...

«Яқ, алдиримаслиқ керәк, – һелирақта ойлиғандин тамамән башқичә мулаһизә қилди у. – Һәргиз алдиримаслиқ керәк! Әмирләр өзлири мени тәклип қилишини қолға кәлтүрүш лазим. Күтүш керәк, күтүш! Абдулетип ханниң вариси йоқ. Мәнзә, униң бовиси III Муһәммәт хан охшаш, Абдурешит ханниң оғли.»

Абдуреһим султан хотуниға йәнә көз ташлиди. У тосаттин хотунидин өзиниң наһайити көп яш чоң екәнлигини ойлиди вә узақ яшаватқанлиғини һис қилди.

Униң һәммә нәрсиси бар еди: хотунлири, балилири, мал-мүлки. Пәқәт бирла нәрсә, униң пикриччә, кам еди – алий һакимийәт, тәхт!

«Иккинчи акам Абдукерим хан вапат болғанда, униң варислири болмиғанди. Шу чағда тәхткә III Муһәммәт хан олтарған. Демәк, тәхткә олтириш һоқуқиға егә биринчи намзат мән дегән сөз! Мән вә башқа һечким әмәс! Пәқәт азирақ күтүшүм керәк...»

...Наштини күтүп, бағда сәйлә қиливатқан Абдуреһим мана шундақ қарарға кәлгән еди.

Өзиниң чоң аилә-тавабаитиниң бирәр әзасиға, йеқин әмәлдарлириға у мәктүп һәққидә еғиз ачмиди.

Көтирәңгү кәйпиятта нашта қилған Абдуреһим султан хотунлириға тинмай күлүмсирәтти. Кәкликтин дәмлик тамақ әткини үчүн узақ жиллардин бери ашпәзлик қиливатқан қумуллуқ устини махтап қойди.

Абдуреһим султан дәмлик ғизани яхши көрәтти. Кәкликниң юмшақ пишқан путини иштиһа билән йәватқан у:

– Қери Ғулам өзигә садиқ болуп қапту! Қушни һечким униңдин артуқ тәйярлалмайду. Кәклик, кәптәр, һәтта адәттики тоху ағзиңда бәәйни һәсәл-шәрбәттәк, ерип туриду.

Абдуреһимниң төрт хотуни ериниң хушкәйпиятта олтарғанлиғиға шатлинип, өзлириму қушлардәк вичирлишип кәтти.

Шу әснада Абдуреһим қери Ғуламни чақиртти.

Аш бөлмисиниң босуғисида чачлири ақарған семиз киши пәйда болди. У йоған қоллирини техиму йоған қосиғиға қоюп, ақ арилиған бурутлири үстидин саңгилап чүшкән мәңизлирини көптүрүп, тазим қилишқа йоған қосиғи яр бәрмигәчкә, егилип турди. У Абдуреһимниң немишкә чақиртқанлиғини билип болғанди.

Нәқ шундақ болди.

– Ғуламахун, болупму бүгүн һәйран қалдурдуң мени! –

күлүмсириди Абдуреһим султан һөрмәт йүзисидин ашпәзниң исмиға «ахун» дегән ибарини қошуп. – Бундақ кәкликләр билән пәқәт җәннәттила меһман қиламдекин дәймән!

– Сизгә хизмәт қилиш – мениң үчүн бәхит, тәхсир, – адити бойичә җавап бәрди қери Ғулам. – Ширидики кәклик қедимий қумул усули бойичә тонурда пиширилгән.

– Сөзүңгә қариғанда, қумуллуқлардин артуқ ашпәз йоқ охшайду җаһанда! – күлүвәтти Абдуреһим султан. – Лекин бизниң һәрбир шәһиримиздә нәқ шундақ дәйдиғанлиғини билимән. Яки сән башқичә ойламсән?

Қери Ғулам күлүмсирәп шүк турди.

– Шундақ әмәсму? Пүтүнла қизирип пишқан йеңиса қойи һәққидә аңлимидиңму йә? Яки қәшқәр кавави? Ақсулуқлар басқан полу тоғрилиқ немә дәйсән?

Абдуреһим султан гепини түгәткәндин кейин, қери Ғулам тәп тартмай, бир җүмлә биләнла валиниң сөзини йоққа чиқарди.

– Сиз ейтқанларниң һәммиси, тәхсир, Қумулда тәйярлиниду.

– Шундақ, амма әшундақ дәмлик тәйярлинамду?

– Чүшлүк ғизаға кавап буйрутуң, мән сизгә шундақ кавап пиширип берәйки, қәшқәр кававини бирә-тола ядиңиздин чиқирип ташлайдиған болисиз!

– Яхши, яхши, – деди Абдуреһим султан хатирҗәм қияпәттә. – Ишиңға маңивәр, сениң уста ашпәзлигиңдә һечқандақ гуман йоқ!

Қери Ғулам аш бөлмисидин чиқти, Абдуреһим султан униң ахирқи сөзлирини аста тәкрарлиди:

– Қәшқәр кавави. Қәшқәр кавави...

Турпан валисиниң хотунлири җим олтирип, иштиһа билән ғизалиниватавтти. Улар әнди мевиләргә еғиз тәккили турди.

Ширә үсти алма, нәшпүт, үзүмгә лиқ толған.

Чирайлиқ хончиларға кишмиш, яңақ, меғиз, хормилар селинған.

Пиялиләргә һәсәл қуюлған.

Тонурдин һелила соювелинған тоғачлар шириниң булуңлириға тизилған.

Хормидин башқа җими нәрсиләр Турпан зиминида өстүрүлүп, тәйярланған еди.

Хорма Бағдаттин карванлар билән кәлтүрүлгән. Карванлар Турпандин Бағдатқа кишмиш, яңақ, меғиз қатарлиқларни елип қайтатти.

Қери Ғулам еғизиға алған Қәшқәр тоғрилиқ ойлиған Абдуреһим султан күтүшниң зөрүрлүги хусусидики пикирниң тоғрилиғиға йәнә бир мәртә көз йәткүзгәндәк болди.

Лекин вақит йәтти, дегән шәпиниң пәйда болуши биләнла, у Қәшқәргә атлинишни көңлигә пүкүп қойди. Чүнки бу шәһәр толиму чоң әһмийәткә егә еди.

15-бап

ҚӘШҚӘРНИҢ ЙЕҢИ ВАЛИСИ

Абдулетип ханниң әһвали күндин-күнгә начарлашмақта еди. Ағриқ күчигә киргәндә, у нәпәс алалмай қалатти. Бундақ чағларда у һәрикәтсиз олтиришқа мәҗбур болатти.

У мәмликәтни башқурушни давамлаштуривататти, бирақ һәрқандақ дәқиқидә өзини йоқитип, һошидин кетиши мумкин екәнлигини яхши чүшинәтти.

Тевип бир чамдам нери маңмай, хошна бөлмидә олтиратти. У пат-пат латини нәмләтти, суюқ дориларни тәйярлатти, икки қетим қанму аққузди.

Бу дорилар нәтиҗә берәтти, амма улар вақитлиқ еди. Мәзкүр дорилар билән амаллар һөкүмдарни ағриқ азавидин қутулдуралматти.

Шундиму ханниң йәнә қанчилик яшайдиғанлиғини һечким ейтип берәлмәтти.

Сирттин қариғанда, Абдулетип ханниң ағриватқанлиғини һечким билиндүрмәтти.

Адәттикидәк, һәр күни баш вәзир униң алдиға кирип, мәмликәттики вәзийәтни баянлатти.

Ишик аға орда сарайниң күндилик ишлири билән бәнт еди.

Катип муһим дөләтлик қәғәзләрни йезиш билән шуғуллинатти.

Абдулетип ханниң йеқинлири – аниси вә хотуни – уни артуқ беарам қилмасқа тиришатти.

Улар орда сарайниң аяллар яшайдиған қисмида туратти вә күнигә бир қетим келип, Абдулетип ханниң һалидин хәвәр алатти.

Абдулетип хан болсизә, өзини мәртлик билән тутатти. У зор ирадиси билән қәйсәрликниң алий нәмунисини намайиш қилған һалда өзи башлиған бәһәйвәт ислаһатларни ишқа ашурушни давамлаштурмақта еди.

– Кона Хотән йоли бойида қәд көтириватқан икки карван сарайниң қурулуши бәлгүләнгән қәрәлдә селинип болуши лазим, – аста, лекин қәтъий авазда деди Абдулетип хан баш вәзиргә.

Әву бешини лиңшитти, дора-дәрмәкләр қоюлған үстәлни вақитлиқ егилигән катип дәрру қәлимини қәғәзгә сүркиди.

– Улуқ бовимиз Туғлуқ Төмүрниң мазарини әслигә кәлтүрүшни әнди Ақсу валисиниң өшнисигә өтидиғанлиғини йәткүзүңлар униңға.

– Алий һәзрәтлири, – әҗәпләнгән қияпәттә тил қатти баш вәзир, – амма мазар Алмилиқниң йенидиғу.

– Немә бопту? Яки сиз бу ишни Абдуреһим султанға жүклишимни халамсиз?

Баш вәзир җим болди. Абдуреһим султанниң узун вақит давамида Яркәнтни тәшвишкә салмайватқанлиғи һәммигә пайдилиқ екәнлигини у яхши чүшинәтти. Әгәр һазир мәмликәт һөкүмдари униңдин бирәр нәрсә сориса, бу Абдулетип ханниң аҗизлиғини көрсәткән болатти.

– Шаһ Җаһанаваттики қериндишимизға – Шиһабуддин Муһәммәт Шаһ Җаһан императорға – мәхсус адәмләр топини әвәтиң. Қарақорум тағлирида өтәңләрни ечиш тоғрилиқ келишим имзалаш керәк, – гепини давамлаштурди Абдулетип хан.

– Мәхсус топқа ким рәһбәрлик қилса болиду?

– Ташқорғанниң валиси. У буниңдин икки жил илгири бу хилдики вәзипини ада қилған.

Баш вәзир катипқа бақти. Катип пәй қәләмни қаштешидин ясалған дүгәттики сияға чилап, Ташқорған валисиниң исмини язди қәғәзгә.

Абдулетип хан җимип қалди. Униң тенигә йәнә ағриқ кирмәктә еди. Буни сәзгән баш вәзир һәмдәртлик билән тил қатти:

– Гепимизни тохтитип турсақ қандақ болар, алий һәзрәтлири?

Абдулетип қоли билән «яқ» дегән ишарини билдүрди.

Ағриқ азирақ бесилғичә у сүкүт сақлиди, андин тәһийиләргә йөлинип, ойчан қияпәттә сөзини давамлаштурди:

– Қәшқәрдин өтидиған карван немә болуватиду?

– Төрт күндә шәһәргә он бир карван кирди, Қәшқәрдин он төрт карван чиқти.

– Тәркиви қандақ?

– Оттура һесапта тәхминән оттуз төгә.

Абдулетип хан разимәнлик билән бешини лиңшитти вә қошумчә қилди:

– Бүгүндин қалмай Қәшқәр валисиниң Хотән вә Қаришәр тәвәлиридә ислаһатларни өткүзүшкә мәсъул болуп тайинланғанлиғи тоғрилиқ қәғәзләрни тәйярлаң. Униңға Хотән, Керийә, Нийә, Чарқлиқ һәм Чарчән валилири башлиқ җими тәвә аһалиси беқиниши лазим.

– Лекин...лекин сиз Қәшқәргә кимни вали қилип тайинлимақчисиз? – тәшвишлик авазда сориди баш вәзир. Чүнки у бу мурәккәп күнләрдә Қәшқәргә вали болған адәм тәхт вариси болидиғанлиғини яхши чүшинәтти.

Шуңа у зор тәвәниң сабиқ валиси йеңи лавазимға тайинланғандин кейин, чоң зиминға егидарчилиқ қилип, тәхткә олтириш имканийитигә егә болидиғанлиғидин қорқматти.

Бундақ имканийәт, умумән, можут әмәсти, чүнки Қәшқәрниң кона валиси һөкүмдар сулалиниң әзаси әмәсти, бу лавазимни у шаһзадиләр йешиниң кичик болуши түпәйлила егиләп турғанди.

Лекин Абдулетип ханниң Қәшқәргә йеңи валини тайинлаш тоғрилиқ гепи баш вәзирни есәңгиритип қойди.

Абдулетип хан баш вәзирниң бу тәшвишини сәзди. Шундиму қәтъийәтликни сақлашқа тиришип, толиму рәсмий рәвиштә деди:

– Қәшқәрниң валилиға һөкүмран сулалә әзаси болған Султан Маһмут тайинлансун, дәп һөкүм қилимән!

Баш вәзирниң тили тартилди. Бөлмидә орниған җимҗитлиқта пәй қәләмниң зич хотән қәғизидә ғичилдиған авази ашкарә аңланди.

Катип һөкүмдарниң һәрбир сөзини язмақта еди.

Абдулетип ханниң күтүлмигән һөкмидин әслигә кәлгән

баш вәзир етираз билдүрүшкә һәргиз мүмкин әмәслигини чүшинип, чоңқур егилдидә, ханниң новәттики қарарлирини тиңшашқа тәйярланди.

Лекин Абдулетип хан:

– Һөрмәтлик Шади ғоҗа немә ишлар билән бәнт? –дәп сориди.

– Муһтәрәм Шади ғоҗа һазир Үчтурпанда. У йеқин қериндишиниң оғлиниң некаһ тойиға кәткән.

– Яркәнткә қачан қайтип келидекән?

– Бирнәччә күндин кейин болса керәк.

– Кәлгәндә, маңа кирсун.

– Хоп, алий һәзрәтлири.

Абдулетип хан өзини тәһийиләргә ташлиди. Баш вәзир катипқа алдин-ала бәлгү бәргәндәк ишарә қилдидә, шохшип, бөлмидин чиқти.

Шу һаман бемар каривитиниң йениға тевип йетип кәлди.

* * *

Баш вәзир ейтқандәк, Шади ғоҗа пайтәхткә төрт күндин кейин қайтип кәлди.

У базардин өтүп, етиниң бешини қорған таман буриғанда, күн ағамча бойи көтирилгән еди.

Аддәттикидәк, улуқ ечилған дәрвазиға йеқинлашқинида, һойлидин жүгрәп чиққан муритлириниң бири бирнәччә саат бурун зор мулазимларниң һәмралиғида Яркәнткә Султан Мәһмутниң кәлгәнлигини хәвәрлиди.

Шади ғоҗа техи етидин чүшүп үлгәрмигәчкә, һойлиғиму кирмәй, җирән қашқисини һөкүрәң ташлитип, ордиға алдириди.

Униң кәйнидин һарғинлиқ йәткән атлирини қамчилап, икки муһапизәтчиси маңди.

Шади ғоҗа үлгирәлмиди. Уни һечбир гәп-сөзсиз һөкүмдар ятқан бөлмигә қоюп беришти, амма у йәрдә Султан Маһмут йоқ еди.

– Саламәтлигиңиз хелә түзүкму, алий һәзрәтлири? – деди Шади ғоҗа бари-йоқи бирнәччә күн ичидә йүз бәргән өзгиришләргә тәәҗүплинип.

Ағриқ дәрдидин җүдәп кәткән Абдулетип ханниң чеһрисидә азаплиқ аламәтлири намайән еди.

– Олтириң, ғоҗа, – бәкму пәс авазда тил қатти Абдулетип хан.

Шади ғоҗа әтрапиға көз ташлиди. Еһтимал, күткүчи үчүн қоюлған болса керәк, пака орундуққа олтарди. Узун йол Шади ғоҗини чарчатқан еди.

У Абдулетип ханға бақтидә, өзини ханға әмәс, бәлки оғлиға қараватқандәк һис қилди.

Шади ғоҗа Абдулетип ханниң өзигә толиму йеқин адәм екәнлигини сәзди шу тапта.

Мүмкин бу сезиниш ғоҗиниң һөкүмдар биләнла әмәс, шундақла униң дадиси һәм бовиси билән узақ жиллар давамида қоюқ мунасивәттә болғанлиғиниң аламитиду?

Шади ғоҗа һәр күни ордиға келәтти. У өзиниң һаятини буниңсиз тәсәввур қилалматти. Онлиған жиллар давамида у ханларға дөләтни башқурушта ярдәмләшмәктә еди.

«Һөкүмдар алмишиватқини билән, мән һелиғичә уларға лазим болуватимән, – ғәмкинлик билән ойлиди у. – Мана һазирму бу жигит кәлмәскә сәпәр қилишниң алдида туриду, униң бовиси җан үзгәндиму, мән униң қешида болған едим».

– Мән бүгүн Султан Маһмутни Қәшқәр валиси қилип тайинлидим, – деди Абдулетип хан. – Буниң немә мәна беридиғанлиғини чүшәнсиңиз керәк.

Шади ғожа бешини лиңшитти. У бу қәдәмниң мәнасини чүшинәтти.

Абдулетип хан қанаәт һасил қилди болғай, йеник нәпәс алди.

– Султан Маһмутни қоллап турушиңизға үмүт қилимән.

Шади ғожа жим. У Абдулетип ханниң тәхт варислиғиға Султан Маһмутни таллавелишиниң сәвәвини яхши чүшинәтти. Һөкүмдар өзидин кейин мәмликәтниң жошқун тәрәққий қилишини истәтти.

Ака-укиларниң мижәз-хулқи, хисләт-хусусийәтлирини Шади ғожа яхши биләтти. Ғожа өзиму Султан Маһмутниң тәхткә олтарғини әқилгә мувапиқ дәп һесаплатти.

Амма Султан Әхмәтниң йеши чоң еди вә бу һал һәмми-ни һәл қилатти. Көплигән жиллар муқәддәм муқимлашқан әнъәниниң бузулушиға һәргизму йол қоюшқа болматти. Әксичә болғанда, ихтилап, зиддийәтләр күчийип, дәһшәтлик палакәт, һәтта пажиәләр садир болуши мүмкинди.

Түпсиз, еғир хияллар әсиридә қалған Шади ғожа нәқ шуңлашқа Абдулетип ханниң илтимасиға ижабий җавап берәлмигәнди.

Бу, һәқиқәтәнму, илтимас еди, чүнки Абдулетп хан мәмликәтниң әмәлдики һөкүмдари вәзиписини һели атқуруватқанда, Султан Маһмут Қәшқәр валилиққа тайинланғанди.

16-бап

АКА-УКИЛАРНИҢ ӨЗ АРА КҮРИШИНИҢ БАШЛИНИШИ

Султан Маһмутниң Қәшқәргә вали болуп тайинлиниши униң акиси Султан Әхмәтниң ғәзивини кәлтүрди. Узақ жиллар мабайнида Ақсуға валилиқ қилған вә дөләттә алий лавазимларни егилигән у һаман Қәшқәр валисидин төвән туратти.

Қәшқәр – тәхт варислириниң карарги. Шуңа өзини камситилғанлиғи әләм қилди Султан Әхмәткә. Камситилғини үчүн, у интиқам елишқа қәсәм ичти.

Интиқамни у бетап кичик дадиси Абдулетип хандин әмәс, валилиқ лавазимдин баш тартмиған инисидин алмақчи болди.

«У валилиққа келишмәслиги керәкти! – мулаһизә қилатти Султан Әхмәт. – У өз келишими билән мени инкар қилди».

Султан Әхмәт Қәшқәргә берип, өз наразилиғини билдүрүшни ойлиди.

Лекин, аччиғи сәл бесилғанда, Султан Маһмутниң Ақсуға келишини күтти.

Һөкүмдар қарари муһакимә қилинматти. Ака-укилар һаман буйруққа бойсунушқа мәҗбур еди.

Ака-укиларниң бир-биригә болған қериндашлиқ меһри қанчилик? Гәп мана шуниңда еди.

Уларниң арисидики қериндашлиқ меһир болсизә, синақтин өтәлмиди.

Султан Әхмәт хапа болуп, кәк сақлаш биләнла чәкләнмиди. У җими ақсүйәкләрни, һәммидин бурун,

әмирләр билән ахунларни Султан Маһмутқа қарши «сазлашни» қарар қилди.

Султан Маһмутниң Қәшқәргә вали болуп тайинланғанлиғини башқилар қатарида Яркәнттин мәхсус әвәтилгән чапармәндин аңлиған Ақсу атлиқ ләшкириниң сәрдари Султан Әхмәткә жуқуридики тәклипни бәргән еди.

Яркәнт әмирлири җими жирик шәһәр, кәнтләргә чапармәнләрни мәхпий әвәтип, Абдулетип ханниң қарариға наразилиғини билдүрди.

Бу пикир техи һелила каллисиға кәлгәндәк көрүнүш һасил қилған атлиқ ләшкәр сәрдари:

– Өз һәрикәт-паалийитиңизни яркәнтлик әмирләр билән келишип әмәлгә ашурғиниңиз әқилгә мувапиқмекин. Хан алий һәзрәтлири бетап, ойлаймәнки, әмирләр нәқ һазир чоң имканийәтләргә егә. Һөкүмдаримизниң өз қарарини яңливаштин қарап чиқишини қолға кәлтүрүшни әмирләрдин өтүнсәкмекин дәймән, – деди. Униң авазидин сүнъийлик аламәтлирини байқаш тәс әмәсти.

Җүмә болғачқа, улар Ақсудики әң жирик мәсчиткә кәлгән. Султан Әхмәт һәр җүмә намазни мошу мәсчиттә өтәтти.

Башқа күнлири у Ақсу қәлъәсидики мәхсус намаз өтәйдиған бөлмидә пәрзини ада қилатти. Жүрүштә жүргәндә, чоң чедирда Аллаһ-тәалаға илтиҗа қилатти.

У Ақсуда чағда һәр җүмәдә жирик әмәлдарлар, сәрдарлар, әмирләр һәмралиғида намаз башлиништин хелә бурун мәсчиткә келивалатти.

Ақсуниң әң жирик мәсчити Яркәнттики «Алтун» мәсчит яки Қәшқәрдики «Һейткадәк» даңлиқ әмәсти. Һәҗими җәһәттинму улардин кичик еди.

Лекин Султан Әхмәт үчүн у дуниядики җими мәсчитләрдинму улуқ. Чүнки нәқ мошу мәсчитниң алди-

да униң мәшһур әҗдади Юнус хан Ақсуни Моғулистанниң пайтәхти дәп елан қилған.

Нәқ мошу мәсчиттин Юнус ханниң оғли I Султан Әхмәт җәңгивар қошунға рәһбәрлик қилип, қалмақ-җоңғарларниң һуҗумини қайтурушқа атланған.

Өз исминиң әшу атақлиқ зат I Султан Әхмәт шәрипигә қоюлғанлиғи һәққидә анисидин бирнәччә қетим аңлиғанлиғи униң ядиға кәлди.

Бу һөкүмдар Юнус ханниң кәнҗә оғли еди. Юнус ханниң чоң оғлиниң исми I Султан Маһмут еди.

Ақсу мәсчитиниң алдида мәзинниң әзанини күтүп турған Султан Әхмәт өзиниң жуқуридики әҗдади – ака-укилар арисида бундақ ихтилап, қариму-қаршилиқлар болмиған болса керәк, дәп ойлиди.

I Султан Әхмәт хан Шәрқий Моғулистан билән Уйғурстан зиминиға һөкүмдарлиқ қилса, акиси I Султан Маһмут хан Ғәрбий Моғулистанни башқурған.

Султан Әхмәт өзигизә, иниси билән риқабәтлишишкә тоғра келиватиду.

Бир туруп Султан Әхмәтниң каллисиға башқа ойлар келәтти. «Зиддийәткә чүшүшкә техи әтигән. Чүнки Абдулетип хан һели һаят. Униң қанчилик яшайдиғанлиғи пәқәт улуқ Аллаһ-тәалағила мәлум».

Лекин у дәрру бу пикридин ялтайди. «Ундақта у немишқа Султан Маһмутни Қәшқәрниң валиси қилип тайинлиди?»

Ғоҗайининиң җававини күтүп чарчиған атлиқ ләшкәр сәрдари тар пәләмпәйләр арқилиқ пәштаққа көтириливатқан мәзингә қия беқип турғанди:

– Еһтимал, сизниң тоғра! Яркәнткә, әмирләргә, адәм әвәтиш керәк. Лекин буни алдин-ала билдүрмәскә тиришиш лазим, – дегән Султан Әхмәтниң гәплирини аңлиди.

– Мениң ишәнчилик адимим бар. Сиз мәктүп язмақчиму?

– Намаздин кейин өзәмниң үзүл-кесил қараримни ейтимән...

* * *

Яркәнттин қайтип келиши биләнла, Султан Маһмут муқәррәр йүз беридиған тоқунушқа паал тәйярлиқни башлавәтти. У тәхтни егиләшни зор иштияқ билән арзу қилатти. Уни Абдулетип ханниң өзи қоллаватиду. Бу Султан Маһмутниң әң күчлүк тәрипи еди.

Амма, шуниң билән биллә, Султан Маһмут өзиниң бу күчлүк тәрипиниң барғансири аҗизлишиватқанлиғини чүшинәтти. Шуңа тәсири зор әмирләрниң қоллишини қолға кәлтүрүш керәк еди.

Йеши чоң болғачқа, тәхткә рәсмийәт җәһәттин, Султан Әхмәт олтиришқа һоқуқлуқ еди.

Шундиму күришишкә бәл бағлиған Султан Маһмут өз новитидә, Яркәнткә – тәсир даириси зор әмирләр билән ахунларға – чапармән әвәтти. Улардин акиси билән овҗ елиш алдида турған зиддийәттә өзини қоллашни өтүнмәкчи еди.

Яркәнттин қайтип келип, үч күн өткәндин кейин, мулазимлириға өзигә Атуштики Сутуқ Буғра хан мазариға һәмра болуп беришни буйриди Султан Маһмут.

У X әсирдә дәвир қарарини қобул қилған Қараханлар дөлити һөкүмдариниң қәбиргаһи – мазарини мәхсус зиярәт қилмақчи болди.

Нәқ Сутуқ Буғра хан дәвридә уйғурлар ислам динини қобул қилған.

Гәрчә, Қараханлар дөлитиниң пайтәхти Қәшқәр бол-

симу, мусулманчә Абдукерим дегән исимни қобул қилған Сутуқ Буғра хан мазари Атушта еди.

Сутуқ Буғра хан Саманилар дөлитиниң һөкүмдари Әбу Насир Самани билән мошу йезиниң йенида тунҗа қетим көрүшкән. Кейинирәк, Әбу Насир Самани Сутуқ Буғра ханниң йеқин бурадиригә айлинип, Қараханлар һөкүмдариға қаттиқ тәсир тәккүзгән.

Султан Маһмут, гоя хан дәп елан қилинип болғандәк, атта мәғрур олтиратти. Униң ети, худди ғоҗайини охшаш, йеник аяқ ташлатти, бәәйни тәнтәнилик намайишта маңғандәк ойнақлап, әмәлдарлар топини йерип чиқип, алға интилатти.

Султан Маһмутқа һәмра болуватқанларниң арисида қәшқәрлик «ақтағлиқ» ғоҗиларниң сәркисиму бар еди.

У көплигән жиллар мабайнида мәмликәтниң әң шәрқидики Қумулда давамлиқ туруватқан «ақтағлиқлар» җамаәсиниң сәркиси Муһәммәт Йүсүпни Қәшқәрдә йүз бериватқан өзгириш, йеңилиқлардин вақип қилип туратти.

Вали мулазимлириниң оттурисида келиватқан қәшқәрлик «ақтағлиқлар» сәркиси бепәрва қияпәттә әтрапиға бақмақта.

Қарлиқ чоққилири көккә тақашқан улуғвар тағлар киши қәлбидә унтулмас тәсиратларни қалдуратти. Топтики қәшқәрлик «ақтағлиқлар» сәркисидин башқа җими мулазимлар бу мәнзирини бәһирлиниш билән тамашә қиливататти. Сәркә тәбиәтниң мәзкүр көрүнүшигә мутлақ бепәрва еди.

Муһәммәт Йүсүпниң Қәшқәрдики вәкили шу тапта қандақ қилип Султан Маһмутни валилиқтин тәхткә олтарғузуш хусусида баш қатуруватТти.

Қәшқәрдин Атушқа атлирини йорутуп кетип барған-ларниң һечқайсиси әмирләрниң Султан Әхмәтни тәхткә олтарғузуш қарарини қобул қилғанлиғини билмәтти. Пәқәт

бирла адәм – қәшқәрлиқ «ақтағлиқлар» сәркисила – буниңдин хәвәрдар еди.

«Султан Маһмут Абдулетип ханниң һөкми һөкүм дәп ойлаватса керәк, – Муһәммәт Йүсүпниң вәкили мулаһизә қиливататти. – Лекин, әпсуски, у хаталишиши мүмкин. Амма бизниң тәрәпдарлиримиз яркәнтлик ақсүйәк, алий әмәлдарлар арисида Шади ғожиниң болмиғанлиғини ейтиведи. Бу бәк муһим! Шади ғожиниң бир еғиз сөзи көп нәрсиләрни өзгәртиветиши мүмкин...»

Сутуқ Буғра хан қәбиргаһи – мазари пүтүнсүрүк бир мәқбәрә еди.

Гүмбәзлик иншаәтниң оттурисидики қәбиргаһтин сәл нерида кона мәсчит қәд көтирип туратти.

Ривайәт қилинишичә, Абдукерим Сутуқ Буғра хан нәқ әшу мәсчиттә намаз өтигән екән. Нәқ мошу йәрдин икки йол бөлгән қандашлириға – бутқа чоқунидиған Турпан Уйғур дөлитидики уйғурларға – ислам динини тәрғип қилиш үчүн атланған екән.

Ушбу мазарға ат чаптуруп кәлгән Султан Маһмут яз пәслидә бүк-барақсан болуп, жирақ-жирақларға сайә ташлап туридиған, қиш күнлиризә аччиқ соғ нәштирини санчийдиған бу мәқбәриниң җими мәмликәт аһалисиниң зиярәт, тоғриси, һәҗ қилидиған җайи екәнлигини хиялидин өткүзди.

Һава райиниң қәғишлигигә бақмай, вәзийәтниң тинич яки тәшвишлик болушиға қаримай, һәр жили миңлиған адәм Абдукерим Сутуқ Буғра хан қәбригә қолиниң учини тәккүзүшни вә мошу чоң әмәс мәсчиттә қуръан тилавәт қилишни арзулатти.

Қәшқәр валиси башлиқ һәммәйлән жүгрәп кәлгән мәқбәрә хизмәткарлириға атлириниң чулвурлирини

тутқузуп, таһарәт елип, намаз өтәш үчүн мәсчит тәрәпкә маңди...

Бүгүнки оқулған пешин намизи башқа күнләрдикигә охшиматти. Униң алаһидилиги шуниңда едики, қойнида тарихниң талай сирлирини йошурған мәзкүр мәсчиттә улуқ әҗдатлар намаз өтигәнди.

Хизмәткарлар Атушниң җими әр кишилири тәклип қилинған мазарниң йенида нәзир сүпитидә өткүзүлидиған мәрасимға ғиза тәйярлашқа киришкәндә, Султан Маһмут мазар таман қәдәм ташлиди.

Бу қетим Муһәммәт Йүсүпниң қәшқәрлик вәкили валини әгәшти.

У Сутуқ Буғра ханниң пәқәт Қараханлар дөлитиниң жирик һөкүмдарила әмәс, шундақла исламниң еһтираслиқ ихласмини болғанлиғини тинмай тәкрарлатти.

– Бизниң улуқ тарихимизда Абдукерим Сутуқ Буғра хан алаһидә орун егиләйду! – нәсиһәт аһаңда тил қатти қәшқәрлик «ақтағлиқ» ғоҗилар сәркиси улар мазар босуғисини атлишиға. – Нәқ Сутуқ Буғра хан бизниң муқәддәс динимизни биринчи болуп қобул қилған еди.

Гәрчә, бу һәммигә аян болсиму, көпчилик башлирини лиңшитишти.

– Униң оғуллиричу? – тохтимай сөзлимәктә еди «ақтағлиқ». – Абдукерим Сутуқ Буғра ханниң чоң оғли Муса Буғра хан, хусусән, – гәп мошу йәргә кәлгәндә «ақтағлиқ» ғоҗа ейтмақчи болған қалған сөзлиригә алаһидә урғу бәрди, – униң кичик оғли Сулайман Буғра хан зор утуқларға еришкән.

Улар мазарға йеқинлашқанда, «ақтағлиқ» ғоҗа пәс авазда:

– Сулайман Буғра хан исламни дөләтлик дин дәп җакалиған, – деди.

Султан Маһмут лай билән сугалған мазарға қол тәк-күз-

ди. Мазарда жим-житлиқ һөкүм сүрмәктә еди. Бақилиқ болғанларни һәтта пичирлап параң селип, беарам қилишқа қәтъий болматти.

Бирәр дәқиқидин кейин, Султан Маһмут бурулуп, ишик таман қәдәм ташлиди.

Нәзир мазарниң йенидики бағда берилмәкчи еди.

Йеза турғунлири тәрәп-тәрәптин пахта көрпиләри әкелип, дақ йәргила селишти.

Улар әшу көрпиләргә олтирип, нәзирниң башлинишини күткәч, өз ара параңға чүшкән.

Мөтивәрләр көрсәтмиси билән кәлтүрүлгән бирнәччә даш қазанда полу бесиливататти...

...Султан Маһмут өзиниң намидин нәзир беришни буйрушиғила, униңға һәмра болуватқан бирнәччә қәшқәрлик ғожа ақсақалларни чақиртип, уларға күмүч тәңгиләр селинған халтини тутқузди. Бу тәңгиләр нәзиргә сәрип қилинған жими чиқимни йепип, һәтта ешипму қалатти.

Нәзиргә он бәш қой союлуп, бирнәччә қап сәвзә, гүрүч вә пияз сәрип қилинди. Мәхсус сапал козиларда су май елип келинди.

Полу бесишқа, худди йәрдин үнгәндәк, онлиған әр киши – маһир ашпәз – тиләк билдүрүшти.

Ақсақаллар қапларниң салмиғини мөлчәрләп, пәс авазда көрсәтмиләрни бәрмәктә еди.

Аридин бираз вақит өтүп, тонурдин йеңила соювелинған дәстә-дәстә нанларни көтирип, мазар тәрәпкә келиватқан аяллар көрүнди.

Рәңга-рәң әтләс көйнәкләр билән узун иштан кийгән бир топ қиз, вичирлиған қушлар мисали, сәл нерида сәвзә тазилап, пияз ақлимақта еди. Сумбатлиқ икки жигит қапларға селинған көктатларни апарғач, қизлар билән һәзиллишип қоюшатти.

Әтрапта балилар ойнишип жүрәтти. Улар бу хилдики мәрикә – тәдбирләргә үгинип кәткән.

Балилар даш қазанлар йениға келип, отни қандақ туташтуридиғанлиғиға зеһин билән сәп салатти, гөш парчилаватқан қассаплар һәрикәтлирини диққәт билән күзитәтти, бирнәччә бала Султан Маһмут мулазимлирини чөгүләп жүрәтти.

Лекин балиларни болупму атлар қизиқтурди.

Атлар нәзир бериливатқан йәрдин хелә арилиқта бағланған еди. Уларни пәқәт иккила нөкәр күзитиватәтти.

Атушлуқ балилар атларниң тепиветишидин әтийәт қилмай, уларниң яйлини силашқа интилатти.

Нөкәрләр һә дәп балиларни қоғлап бақти, амма буниңдин һечнемә чиқмайдиғанлиғиға көзи йәтти болғай, башқа гәп қилмай, қазанлар есилған очақлардин көтирилгән исқа қарап, қучақ-қучақ чөп үстидә ятатти.

17-бап

ШАДИ ҒОҖИНИҢ ҺӘЛ ҚИЛҒУЧИ СӨЗИ

Вәзийәт кәскинләшмәктә еди. Ака-укиларниң һәр иккиси әмирләр қоллишиға ишәнч артқанди. Әмирләр һәр иккисигә қоллашни вәдә қилған. Гәрчә, улар тәхт вариси Султан Әхмәт болуши керәк, дегән пикирдә болсиму, Абдулетип ханниң хаһишини инавәткә елишқа мәҗбурди.

Шу әснада Абдулетип ханниң саламәтлиги тамамән начарлашти. У әнди һошидин кетидиған болуп қалди. Тевипниң ярдими билән өзигә кәлгәндә, узақтин-узақ әтрапиға qаратти.

Султан Маһмутни Қәшқәр валилиға тайинлап, тәхт ва-

риси мәсилисини бир тәрәп қилдим, дәп ойлиған Абдулетип хан һаят билән аста видалишиватмақта еди. У һәтта орда сиртида җиддий ихтилапниң башланғанлиғини һисму қилматти.

Бир топ әмир Яркәнт базиридин өтүп, атлирини йорутуп, Шади ғоҗа қорғини тәрәпкә маңғанда, «қаратағлиқлар» сәркиси өйидә еди.

Муритлар бир топ орда әмәлдариниң «Шамал Бағдин» чиқип, базар тәрәпкә йол алғанлиғини Шади ғоҗиға дәрру йәткүзди.

Растини ейтқанда, Шади ғоҗа уларни күтүвататти. Әмирләр униң иштраксиз җиддий қәдәмләргә йол қоймайдиғанлиғини Шади ғоҗа биләтти.

Уни башқа нәрсә беарам қиливататти. Ғоҗини шәхсән өзиниң қарари һәләйкүмгә селивататти.

Һәйран болидиған йери шуки, Шади ғоҗа техичә муқим бир қарарға келәлмәйвататти.

У Абдулетип ханни бәк һөрмәтләтти. Ичидә уни кейинки онлиған жиллар мабайнидики мәшһур һөкүмдар дәп һесаплатти.

Шуңа у пәқәт өзигила мәлум мезан-асаслар түпәйли Султан Маһмутни тәхт вариси болуши лазим, дәп санайдиған Абдулетип ханниң пикрини инавәткә алатти.

Шади ғоҗиниң көзқаришичә, ака-укиларниң һәр иккиси дөләтни башқурушқа тәйяр әмәс еди.

Лекин тәғдир тәққәзиси билән, ака-укиларниң бири тәхт вариси сүпитидә таллавелиниши керәк.

Иккинчи тәрәптин, йеши чоң болғачқа, тәхтни Султан Әхмәт егилиши лазим. Бу әнъәнини һәргизму бузушқа болматти, навада мәзкүр әнъәнигә хилаплиқ қилинса, дөләт негизи чайқилип кетиш ховпи можут еди...

Ханлиқниң нопузлуқ әмирлири билән ахунлири

қорғанниң улуқ ечилған дәрвазисиға йеқинлашқанда, Шади ғоҗиниң бирнәччә мурити егилип, уларниң атлириниң чулвурлирини елишти. Йәнә бир топ мурит чоңқур һөрмәт ичрә меһманларни өйгә улаштуруп ясалған ләмпигә башлиди.

Әмирләр билән ахунлар лобнор йолваслири әкс етилгән, көзниң йеғини йәйдиған хотән гиләмлири селинған бүглүккә җайлишиватқанда, Шади ғоҗа өй ишиги алдида пәйда болди.

Гиләм үстидә қатланған пахта көрпиләр билән җәйнәкдәйдиған тәһийиләр ятатти.

Узун ширә бүглүккә техиму сөләт берип туратти.

Әмирләр билән ахунлар Шади ғоҗини көрүши билән орунлиридин турушуп, һөрмәт билдүрүшти. Бу көрүнүш ғоҗиниң хизмәткарлирини һәйран қалдурди.

Меһманлар Шади ғоҗа ишиккә тақилип ясалған пәләмпәйләрдин пәскә чүшкичә кәмтарлиқ билән қозғалмай турди.

Саһипхан уларниң һәрбири билән иллиқ көрүшти.

– Қени, олтириңлар. Силәрниң һәрқайсиңларни өз өйүмдә көрүш мениң үчүн чоң бәхит, – деди у илтипат билән.

– Тәшәккүр!

– Сизниң һозуруңизда болуш биз үчүнму зор бәхит!

– Рәхмәт!

Алий әмәлдарлар Шади ғоҗа қорғиниға йеқинлашқанда, улар хелә чоң топтәк көрүнгән еди. Лекин һазир, муһапизәтчиләр дәрваза йенида қалғанда, әмирләр билән ахунларниң бари-йоқи сәккиз киши екәнлиги мәлум болди. Улар оттуз адәмдин артуқ киши бемалал сиғидиған зор бүглүкниң бир булуңинила егилиди.

Дуа-тәгбир қилишқандин кейин, баш вәзир тил қатти:

– Муһтәрәм Шади ғожа, өзиңизгә мәлумки, һәрқайсимизни толиму беарам қиливатқан қелиплашқан муәмани муназирә қилиш үчүн, биз илгириму жиғилғандуқ.

Шириниң бир четидә олтарған Шади ғожа бешини лиңшитип қойди.

– Җаниҗан хәлқимиз билән дәвлитимизниң парлақ келәчиги һәмдә бәхит-саадити йолида қиливатқан ушбу һәрикәт-паалийитимизниң тоғра екәнлигигә һечқандақ шәк кәлтүрмәймиз, – гепини давамлаштурди баш вәзир. – Һәммәйлән һөкүмдаримизниң сәллимаза болуп кетишини истәймиз, амма, – баш вәзир бир дәқиқә сүкүт сақлиди, андин сөһбәтдашлирини бирму-бир көздин кәчүрүп чиқти. – Амма униң саламәтлиги таза яхши әмәс.

– Алий һәзрәтлириниң тән-сақлиғи мениму беарам қиливатиду. Лекин бизниң қолумиздин немә келиду? Һәммә нәрсә улуқ Аллаһниң қолида!

– Әлвәттә, һөрмәтлик ғожа, – деди баш вәзир, – бу дунийадики җими нәрсиләр Аллаһниң хаһиши билән орунлаштурулиду вә биз буниңға бойсунимиз. Шундиму қолумиздин келидиған ишларни қилишимиз лазим. Буму Аллаһниң хаһиши.

Шади ғожа бешини йәнә бир мәртә лиңшитти.

«Қачанму гәпниң лилласини қилар у, – әсәбийлишишкә башлиди ғожа. – Абдулетип ханниң қараридин мәнму хәвәрдар екәнлигимни у билидиғу. Хаталашмисам, булар маңа һөкүмдарниң әшу карариға тосалғулуқ қилишқа болаш демәкчи болса керәк».

Баш вәзир асасий гәпни қилишқа җүръәт қилалмайвататти. У һәмралириға қариди, амма әвулар башлирини саңгилитип, көзлирини қачурушти.

Шади ғожа бүглүктин сәл нерида қолини қосиғиға қоюп, устазиниң һәрқандақ буйруғини бәҗа кәлтүрүшкә тәйяр турған муритлириниң биригә көз ташлиди.

Шади ғоҗа муритиға бешини лиңшитти вә шу һаман һойла ичи һәрикәткә кәлди.

Хизмәткарлар жүгришип, ишқа киришип кәтти. Бирнәччә дәқиқидин кейин, катта меһманлар алдиға қоюлған пака ширидә тонурдин һелила соювелинған тоғачлар, һөл мевиләр селинған сапал қачилар, нават, яңақ, меғиз қачиланған он нәччә дүгләк хонча тизилди. Андин чоң икки чинә чәйнәкләргә дәмләнгән хушпурақ чай кәлтүрүлди.

Хизмәткарлар пиялиләргә чай қуюп үлгәрмәйла, Шади ғоҗа баш вәзир билән униң һәмралирини күтүлмигән йәрдин өзиниң очуқ соали билән гаңгиритип қойди:

– Өзиңиз кимни қоллимақчи?

Баш вәзирниң қолидики иссиқ чай қуюлған пиялә һавада есилип қалди. У қолиниң көйүватқанлиғини, һәммәйләнниң өзигә қараватқанлиғини һис қилдию, амма техила әслигә келәлмәйвататти.

Ниһайәт, пиялини ширигә қоюп, көйүп қалған бармақлири билән қулиғиниң селинчиғини тутуп, дудуқлиғиничә:

– Көпчилик Султан Әхмәтни қоллимақчи, – деди.

Шади ғоҗиниң чеһриси һеч өзгәрмәй, илгәрки қияпитидә еди. У баш вәзирниң көзлиригә шундақ тикилдики, бу қараштин униң йүзи татирип, қулиғиниң селинчиғидики бармақлири сирилип, чирайлиқ чекилгән сақилиға чүшти.

Баш вәзирниң тени шүркинип, тизлири титрәп кәтти. Тәсликтә өзини қолиға алған у, ниһайәт, ғоҗиниң өткүр қаришиға аран бәрдашлиқ бәрди.

– Биз тәхтниң берилиш әнъәнисигә асасландуқ, – деди у бир чағда.

Азирақ сүкүнаттин кейин, қошумчә қилди:

– Биз, әлвәттә, хан алий һәзрәтлириниң истәк-хаһишиға зор һөрмәт билән қараймиз.

Бүглүктә жим-житлиқ орниди. Бу җимлиқни әмирләрниң

пиялилиридики чейини алдирап сүмүрүватқинила бузуп туратти.

– Абдулетип ханниң немишқа бундақ қарарға кәлгәнлиги һәққидә ойлинип көрдүңизму? – сориди Шади ғожа.

– Һөкүмдаримиз өзиму дадисиниң кәнжә оғли болғачқиду бәлким? – ахмақанә гәп қилди әмирләрниң бири.

– Мениңчә, у Султан Әхмәткә ишәнмәйду, – хизмәткарға пиялисини сунуп, ойчан қияпәттә тил қатти иккинчи әмир. Униң чай қуюватқан хизмәткарға пиялини сунуши Шади ғожиниң һелирақтики сөзлиридин вуҗутқа кәлгән есәңгирәшниң йоқалғанлиғидин далаләт берәтти.

– Бу қарарниң қобул қилинишиға шаһзадиләрниң аниси – мәрһум Төмүр Султанниң рәпиқиси тәсир тәккүзгән болушиму мүмкин, – үн қатти үчинчи меһман.

– Қандақла болмисун, Абдулетип ханниң истәк-хаһишини рәт қилишқа болмайду, – еһтиятлиқ билән сөзгә арилашти Султан Маһмутниң тәрәпдари һесаплинидиған йәнә бир әмир.

Шади ғожа униң қәйсәрлигини өзичә баһалиди.

«Һә, әмирләрниң көпчилиги Султан Әхмәтниң тәрәпдари, лекин Абдулетип ханниң пикри бир әмәс, бәлки, еһтимал, онлиған нопузлуқ әмирләр пикридин бәләнт», – ойлиди у.

Гәрчә, қолиниң көйүги бесилған болсиму, баш вәзир йәнила қулиғиниң селинчиғини тутти.

У Шади ғожиниң кимниң тәрипини алидиғанлиғини ениқлашқа тиришти. Чүнки үзүл-кесил қарар қобул қилиш ғожиниң пикригә бағлиқти.

«Қаратағлиқ» ғожилар сәркисиниң аброй-инавити шу қәдәр зор едики, әгәр, һәтта, Абдулетип ханни униңдин өзгә һечким қоллимиған тәғдирдиму, тәхткә бәри бир Султан Маһмут олтиратти.

Өзини аддий дәрвиш дәп һесаплайдиған вә һечқандақ рәсмий лавазим егиси болмиған Шади ғоҗиниң һозуриға баш вәзир башлиқ алий әмәлдарларниң қәдәм тәшрипи бу кишиниң дөләт һөкүмдариғила әмәс, шундақла җими авам пухраға тәсириниң мислисиз чоң екәнлигидин далаләт берәтти.

Бир тал үзүмни башмалтақ вә көрсәткүч бармақлири билән тутқан баш вәзир Шади ғоҗиниң қарарини тәқәзилиқ билән күтмәктә еди.

У үзүмни шиддәт билән ағзиға селишиға, гоя мошу пәйтни күтүп турғандәк, Шади ғоҗа пәс авазда деди:

– Һәр икки шаһзадә тәхттә олтиришқа мунасип. Амма биз пәқәт уларниң биринила қоллаймиз. У – Султан Әхмәт.

18-бап

«У ЧИРАЙЛИҚ, СЕХИ, АДИЛ ЕДИ...»

Абдулетип хан ухлаветип җан үзди.

Таң сәһәрдә һөкүмдар каривитиниң йенида түни бойи олтарған Мәрийәм, Абдулетип ханға бари-йоқи икки қетимла су беришкә тоғра кәлгәнлигигә һәйран болди.

Тәәҗүплинәрлик йери шуки, бу кечә ағриқ Абдулетип ханни беарам қилмиди. У адаққи түндә хатирҗәм вә қаттиқ ухлиди.

Раст, Мәрийәм, гәрчә уни чақирмисиму, йәнә төрт мәртә униң каривитиниң йениға кәлди. Күткүчи татлиқ уйқидики алий һәзрәтлирини көргәндә, униң сәллимаза болуп кетиши мүмкин, дәп ойлиди.

«Әгәр шундақ болса, – дәп саддилик билән хиялларға бериләтти у, – йеқинда Абдулетип хан билән бирнәччә

саат давамида мулақәттә болған кәнҗә оғлум чоң лавазимни егилиши мүмкин.»

Мәрийәм йәнила саддиликқа берилип, сәллимаза болуп кәткән Абдулетип хан униң оғлини өз мулазимлири қатариға қошувалиду, азирақ вақиттин кейин, оғли сәрдар яки ординиң алий әмәлдари болиду, дәп арзу қилати.

Абдулетип хан йепинған йотқанни түзәп қоюп, орниға олтарди Мәрийәм. У бирнәччә сааттин кейин, һөкүмдар кариветиниң йениға йәнә келип, һәммә нәрсиниң җайида екәнлигини тәкшүримәкчи еди.

Күн угисидин әндила көтириливатқанда, Абдулетип ханға көз ташлиған Мәрийәм дәрһал униң җан үзгәнлигини чүшәнди.

Үн селип жиғлавәтмәс үчүн, левини чишлидидә, бу дәһшәтлик шум хәвәрни йәткүзүш үчүн, өзини ишиккә атти.

Ишикниң кәйнидә турған икки ясавулниң бири тевипниң бөлмисигә жүгәрди, иккинчисиниң болсизә, бирдинла қияпити өзгирип, ички ғәйрәт-ирадиси түпәйлила өзини басти.

Дәрру жиғилған ишик аға башлиқ алий әмәлдарлар баш вәзириниңгә, Шади ғоҗиға вә ордида йоқ сәрдарлар билән әмирләргә чапармәнләрни әвәтти.

Ординиң аяллар туридиған қисмиға дәрһал хәвәр берилди, амма хан җан үзгән бөлмигә һәтта аниси билән рәпиқисиниму киргүзмиди.

Баш вәзир йетип кәлгичә, көрсәтмә, буйруқларни ишик аға берип турди. Бу көрсәтмә, буйруқлар асасән дәпин мәрасимини уюштуруш һәққидә болуп, дөләт миқиясидики тәдбирләр хусусида еғиз ечилмиди.

Яшинип қалған ишик аға қарар-йешимларни баш вәзир қобул қилиду, дәп пәрәз қилди, лекин у баш вәзирниң Шади ғоҗа мәслиһитисиз һечбир ишни башлимайдиғанлиғини биләтти.

Орда күзитиниң башлиғи ишик ағиниң кәйнидин қалмай, уни әгишип жүрәтти.

Ишик аға болсизә, нәқ күзәт башлиғиға мураҗиәт қилип, буйруқ берәтти:

– Адәмләрни «Алтунлуққа» әвәтиң. Һөкүмдаримизға мунасип йәр бөлүп берилсун, – ғәмкин авазда деди у.

Күзәт башлиғи ушбу буйруқниң орунлинишини нөкәрлиригә тапилап, мәсъул адәмләрни йолға салғандин кейин, Абдулетип ханниң мәйити ятқан бөлмигә хошна ханиниң булуңида турған ишик аға таман маңди.

– Мәйитни суға алидиғанлар тәйяр болсун. Кепән вә башқа дәпин мәрасимиға лазим нәрсиләр пешин намизидин бурун кәлтүрүлсун.

Күзәт башлиғи бешини лиңшитип, башқа нөкәргә буйруқ бәрди.

– Һөкүмдаримизниң аниси билән рәпиқисини агаһландуруп қоюңлар. Улар баш вәзир кәлгәндә Абдулетип ханниң мәйити ятқан бөлмигә киргүзүлиду.

Күзәт башлиғи йәнә бешини лиңшитти, бирақ бу қетим буйруқ бәрмиди. Чүнки у баш вәзирниң ордида қачан пәйда болидиғанлиғини билмәтти. Өз-өзидин чүшинишликки, баш вәзир ордиға йетип кәлсә, буйруқни өзи берәтти.

Баш вәзирниң келиши билән, вәзийәт өзгәрди. Ордида қайғу-һәсрәт, чоң йоқитиш муһити илгәркидәк һөкүм сүривәрди, амма алий әмәлдарлардин тартип хизмәткар-малайлар өзлирини ишәшлик һис қилишқа башлиди.

Уларниң қәлбини чүмкәвалған пәришанлиқ, гаңгираш туйғулири аста тарқилип, бу зор йоқитишқа бойсунуп, һәрким өз ишиға киришти.

Баш вәзир Шади ғожиниң келишини күтмәйла, мәмликәтниң җими тәвәлири валилириға пайтәхттә йүз

бәргән қайғулуқ вақиәни хәвәрләшкә чапарманләрни әвәтишни буйриди.

Ханлиқ һөкүмдариниң вапатиға бағлиқ хошна әлләр билән чегара өткүллирини вақитлиқ йепиш үчүн, чапарманләрниң йәнә бир топини у хошна мәмликәтләргә атландурушқа көрсәтмә бәрди.

Баш вәзир башлиқ ишик аға вә башқа әмирләр Абдулетип ханниң мәйитигә униң уруқ-туққанлирини киргүзүш мәсилисини йешиватқанда, Шади ғожа йетип кәлди.

У қара чәкмәнниң үстигә тоқ көк пәшмәт кийивапту. Бешиға чирайлиқ йөгәлгән пака қара сәллә униң хан өлүмигә қаттиқ қайғуруватқанлиғидин далаләт берип туратти.

– Рисқиси түгәп, һөкүмдаримиз у дунияға рәһләт қипту, – деди Шади ғожа бешини сәл егип. – Биз уни ахирқи сәпәргә чирайлиқ узитип қоюшимиз керәк.

– Униң тәрәддүтини қилип болдуқ, – деди ишик аға.

– Ундақта Яркәнт пухралирини вақип қилишимиз лазим.

– Орда аяллири алий һәзрәтлирини көрүшкә иҗазәт сораватиду, – һәрбийләрчә баян қилди күзәт башлиғи баш вәзиргә.

– Бу қандақ гәп, униң аписи бу йәргә техи кирмидима? – хурсинди Шади ғожа.

– Биз бу мәсилини әнди муназирә қиливататтуқ, – хиҗил болғандәк тил қатти баш вәзир.

Шади ғоҗиниң көзлири ғәзәпкә толди. Топлишип турған ахунлар билән әмирләргә пәрваму қилмай, күзәт башлиғиға буйриди:

– Дәрру һөкүмдаримизниң анисини киргүзүңлар! Йолни бошитиш!

Күзәт башлиғи Шади ғоҗиниң буйруғини бәҗа кәлтүрүшкә жүгриди.

Шади ғожа болсизә, алий әмәлдарларға ғәзәп билән қариғиничә Ханум Пашани күтүвелиш үчүн, ишик тәрәпкә маңди.

Иккинчи қәвәттин чүшүп, ордидин ички һойлиға чиққан Шади ғожа Ханум Пашаға урулуп кетишкә тас қалди.

Азап ичидә қалған Абдулетип ханниң аниси баған арқилиқ өтидиған ординиң аяллар туридиған қисмидики хиябан-да, оғлиниң мәйитиниң қешиға кирәлмәй, бирнәччә саат жүргән еди.

Ана оғлиниң вапатиға қаттиқ аһ уруп, қайғуруп кәтмиди, чүнки у Абдулетип ханниң сақаймас ағриққа гириптар болғанлиғини биләтти. Ханум Паша Абдулетип ханни йоқлап турди, униң билән узақ-узақ параңлашти. Аниға оғлиниң мәйитигә, шу тапта һечнемә қилалмайдиған вә ят кишиләр һөкүми түпәйли пәрзәндиниң мәйити ятқан бөлмигә, кирәлмигини әләм қиливататти.

Ординиң аяллар қисмида яшиғучи ажизлар арисида алмидәк жүригигә аләмчә дәрт-қайғуни сиғдуруп турған Ханум Пашаниң йениға кәлгән Шади ғожа аниниң алдида бешини егип:

– У чирайлиқ, сехи, адил еди..., –деди.

Ханум Паша Шади ғожа пәшмитиниң йеңини тутти вә чиш ярмай қәлбини өртәватқан һәсрәтни бесишқа тиришип, қудрәтлик дөләт һөкүмдарлириниң Кичик қобулханиси йенидики бөлмидә пака каривәттә ятқан оғлиниң мәйити таман аста қәдәм ташлиди.

Шади ғожа жапа-мәшәққәт, еғир қисмәтләр вақтидин бурун момайға айландуруп қойған аялниң кәйнидин ғәмкин қарап қалди.

Чоң оғли Төмүр султан пажиәлик қаза балғанда, Ханум Пашаниң өзини тутқанлиғи көз алдиға кәлди Шади ғожиниң.

Аридин көп өтмәй, ери Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни қаттиллар қәтил қилғанда, униң жүриги йәнә зедә болғанди.

Бүгүнзә, орни толмас җудалиққа учриди.

Шади ғоҗа бу қетим анининң жүриги бәрдашлиқ берәлмәмдекин, дәп әнсириди.

У Ханум Пашани шунчилик аяп кәттики, ихтиярсиз көзлиридин яш әгиди. Көз йешини әтрапидикиләрниң көрүп қелишини халимиған Шади ғоҗа кәйнигә бурулди вә яш җуганлар арисида турған Абдулетип ханниң рәпиқисини көрди.

Бир қоли билән алма дәриғини, иккинчиси билән күн санап йоғириватқан қосиғини тутқан у мәхсәтсиз бир нуқтиға қарап туратти.

Абдулетип ханниң пәрзәндини көрәлмәй, бақилиқ болуп кәткини һәсрәтләндүрди Шади ғоҗини.

«Бари-йоқи бирнәччә һәптидин кейин туғулидиған избасар-мирасхорини көрәлмәй өлүп кәткини әләм қилиду әмәсму...»

Туюқсиз дәһшәтлик аңланған қаттиқ аваз орда һойлисидики җими адәмләрни сәскүндүрди. Бу аваз ресидә болған қизларниму, талай қетим өлүм билән йәкму-йәккә чиқип, кишиләрниң ғәм-қайғусини бөлүшкән яшанған сәрдарларниму қаттиқ һаяҗанға салди.

Бу аваз өлүмдинму қорқунучлуқ еди...

Җансиз оғлиниң каривити йенида турған анининң нидаси еди бу.

19-бап

БИР ЖИЛҒА БАРАВӘР МАТӘМ

Абдулетип ханниң мәйити селинған тавут «Алтунлуқ» қәбиргаһиға пүткүл шәһәрни бойлап елип меңилди. Адәмләр шу қәдәр көп едики, қәбиргаһқа атланғанлар һәтта қозғилалмай қалди. Җими пухра һөкүмдар билән видалишиш үчүн, кочиларға чиққанди.

Абдулетип ханниң мәйити, гоя дәриядики долқун мисали, қолдин қолға өтүп турди.

Сәл нерида болсизә, һәқиқий дәрия еқивататти. Бу дәрия адәмләр долқуни һасил қилған дәриядәк улуғвар әмәсти.

Қаттиқ қайғуруватқан миңлиған әр киши җим.

Һойлиларда балилири билән турған аяллар, худди йеқин туққинини ахирқи сәпәргә узитиватқандәк бозлатти. Улар яғлиқлири билән көзлиридин тарамлап төкүлүватқан яшлирини әтмәктә еди. Балилар һечнемә чүшәнмәй, анилириға қаришатти.

Қәбиргаһқа йетишкә мадари йоқ һалсиз бовайлар һаса таяқлириға тайинип, башлирини саңгитилип, мәйүс туратти.

Җиназа намазни алий муфтий оқуди. Қәбиргаһқа апиридиған җими кочилар адәмләргә лиқ толған.

Һөкүмдар йәрлинип болғандин кейинму, кишиләр тарқалмиди. Мәйитини «Алтунлуқ» қәбиргаһиға елип маңғанда вә дәпин қилғанда, җим-җитлиқ һөкүм сүрди. Абдулетип ханни җими рәсим-қаидә бойичә йәрләп болғандин кейинла, гәп-сөз башланди.

– Яркәнт һечқачан бундақ йоқитишни баштин кәчүрмигән еди. Һәтта Султан Саид хан дәвридиму! – деди кимдубири топ ичидин.

– Аңлидиңларму, матәм бир жил тутулидиған бопту.

– Шундақ, һечким буниңға етираз билдүрмәпту.

– Һәтта муфтийма қарши болмаптима?

– Муфтий мәрһум Абдулетип ханға бәк йеқин еди. Бизниң һөкүмдаримиз мәсчитләргә жиқ ярдәм бәргән әмәсму.

– Рәһмәтлик мәдрисиләрни ачқан!

– Карван сарайларни салған!

– Йолларчу техи, йоллар! – тушма-туштин авазлар яңриди.

– Қанчилик ишларни қилип үлгәрди десәңләрчу?! Йәнә қанчилик ишларни қилмақчи еди?!

– Һә, Абдулетип хан мәшһур һөкүмдар еди!

– Матәм нишани сүпитидә мәсчитләр пәштақлиридин гиләмләр елинидиғанлиғидин хәвириңлар барму?

– Бу немә үчүн?

– Һәтта мәсчитләрниңму қаттиқ қайғуруватқанлиғини көрситиш үчүн.

– Амма бундақ ишлар илгири-кейин болмиғанғу?

– Бу ғожиларниң тәсири болуши мүмкин.

– Немишқа йолға күл төктикинә?

– Бу қедимдин келиватқан әнъәнә.

– Күлчу? Уни немишқа төкиду?

– Өйдә қайғу йүз бәрсә, йолға күл чачиду.

– Тоғра, тоғра, момам маңа бу һәқтә ейтип бериведи...

Адәмләр топи аста тарқилишқа башлиди. Дигәр намизи йеқинлишивататти. «Алтун» мәсчитниң қешидин өтүп кетип барған кишиләр униң пәштақлириниң биридин гиләмләрниң елиниватқанлиғини көрди.

* * *

Шади ғожа билән Һапиз Мурат қәбирстанлиқтин қайтти.

Уларниң кәйнидин алтә адәм келиватати. Бәши Шади ғожиниң муритлири, алтинчиси әву бәшигә баравәр туридиған Һапиз Муратниң муһапизәтчиси Җумахун.

– Аппақ хан узақ вақит хәлиқниң хатирисидә сақлинип қалиду, – деди Һапиз Мурат Абдулетип ханни униң иккинчи исми билән атап. Бу исим Абдулетип хан әмәлгә ашурған ишлири үчүн берилгәнди.

– Уғу шундақ, амма биз келәчәк һәққидә ойлинишимиз керәк.

– Сиз тәхт вариси мәсилисини нәзәрдә тутуватамсиз?

Шади ғожа достиға тәәҗүп ичрә бақти. Достиниң айдиңеник нәрсини чүшәнмәйватқанлиғи уни һәйран қалдурди.

– Мән мәмликитимиз тәғдири тоғрилиқ гәп қиливатимән.

Гәрчә, улар бәк аста келиватсиму, Һапиз Мурат қәдәмлирини техиму асталатти вә Шади ғожиға тәәҗүплинип қариди.

– Немә, мәмликитимизгә ховуп туғулдима?

– Достум, әгәр мәмликәт ховуп астида қалса, униң, умумән, набут болуши мүмкин. Ишни ховуп-хәтәргә йәткүзмәслик керәк.

Арилиқта һөкүм сүргән хелә узаққа созулған җимҗитлиқни Һапиз Мурат бузди.

– Алдимизда қийинчилиқлар туриду, дәп ойламсиз?

– Ака-укилар бир-бири билән рәқипкә айлиниши мүмкин екәнлигини ядиңиздин чиқармаң, – деди Шади ғожа ойчан қияпәттә.

У гәп қилмай бирнәччә қәдәм ташлидидә, андин қошумчә қилди:

– Қери Абдуреһимниң һели һаят екәнлигиниму унтимаң.

– У тоғрилиқ ойлимаптимән, – сәскинип кәтти Һапиз Мурат.

Униң бу һалитини байқиди Шади ғоҗа. У ғәмкин күлүмсирәп:

– Һәҗәва, Абдуреһим султан Турпанда туруп һәйвә қиливатамду, қандақ?

– Абдуреһим султанни чүшиниш тәс. Униңдин һәммә нәрсә күтүшкә болиду!

– Шундақ, униңдин һәммә нәрсә күтүшкә болиду, амма уни, әксичә, чүшиниш асан.

Шади ғоҗидин бир-биригә зит пикригә изаһ беришини күтти Һапиз Мурат.

– Абдуреһимниң мәхсити бирла – Яркәнт ханлиғиниң тәхтини егиләш. Бу мәхситини әмәлгә ашуруш үчүн, у һәрқандақ ишқа бариду.

– Һә, шундақ, һазир болсизә, тәхт бошиди дәң...

Улар Шади ғоҗа қорғининиң йениға келишигә, мәзинниң әзани аңланди.

– Намазни өйдә өтәймизму яки мәсчиткә баримизму? – сориди Шади ғоҗа.

– Мәсчиткә барайли.

– Ундақта, мән бирмунчә көрсәтмиләрни бериветишим керәк.

Гәрчә, дәрваза улуқ очуқ турсиму, улар һәтта һойлиғиму кирмиди.

Шади ғоҗа пәс авазда жүгрәп йетип кәлгән муритиға бирнемиләрни ейтиведи, мурит қолини көксигә елип, егилдидә, язлиқ ашхана тәрәпкә илдам меңип кәтти.

Бурулуп, муһапизәтчилиригә қариған Шади ғоҗа көтирәңгү авазда:

– Биз намазни мәсчиттә өтәйдиған болдуқ. Силәр мошу йәрдә қелиңлар, – деди.

У қапиғи селинған Җумахунға қарап қошумчә қилди:

– Бизгә Җумахунниң өзи купайә.

Ғоҗиниң бу гәплиридин Җумахунниң үзи қилчиликму өзгәрмиди, амма Һапиз Муратниң чеһрисидә күлүмсирәш җилвиләнди.

Қорған йенидики мәсчитниң һойлисиға киргәндә, мәсчит пәштиғида есилған гиләмгә көзи чүшти Шади ғоҗиниң.

– Алий муфтий мошуниңға келишти, – пәштаққа қариғиничә пичирлиди Шади ғоҗа Һапиз Муратқа.

– Бундақ қарарға кәлгән ким? Мән, мәсилән, буниңға қарши! – наразилиғини билдүрди Һапиз Мурт. – Бизниң динимизда йоқ гәп бу!

Шади ғоҗа мүрисини чиқарди. Униң чеһрисидә күлүмсирәш аламәтлири җилвиләнди. Лекин у дәрру җиддий қияпәткә кирип, Аллаһни мәдһийиләйдиған сөзләрни ейтқач, оң пути билән мәсчит босуғисини атлиди.

4-қисим

II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАН. II СУЛТАН МАҺМУТ ХАН

1-бап

АКА-УКИЛАР РИҚАБИТИ

Алийҗанаплиғи, адиллиғи вә җаниҗан хәлқиниң хатирҗәмлигиниң пасибаниға айланған һәмдә һаят вақтидила Аппақ хан дәп нам алған Яркәнт уйғур ханлиғиниң мәшһур һөкүмдари Абдулетип ханниң вапатидин кейин, дөләт зәйиплишишкә башлиди.

Абдулетип ханниң җийәни – акиси Төмүр султанниң чоң оғли, он тоққуз яшлиқ II Султан Әхмәт хан 1629-жили тәхткә олтириши биләнла, күчлүк қаршилиққа учриди.

Әң дәһшәтлик йери, ушбу қаршилиққа униң бир туққан иниси Султан Маһмут рәһбәрлик қилди.

Қәшқәрниң нәпсанийәтлик валиси Султан Маһмут акисидин бари-йоқи бир йерим яшла кичик еди.

Дадиси қаза болған күни туғулған Султан Маһмут өзидә атисиниң көплигән хусусийәтлирини мүҗәссәмләштүргәнди.

Җүръәтсиз вә тәсиргә тез берилидиған Султан Әхмәттин Султан Маһмут өзиниң шәпқәтсизлиги билән пәриқлинәтти. Мәхситигә йетиш үчүн, у қаттиқ чариләрни қоллинишқа тәйяр еди. Яш болушиға қаримай, униң бу хусусийити әтрапидикиләрни вәһимигә салатти.

Султан Маһмут Қәшқәрниң валиси болғачқа, униң

нәпсанийити күчийивататти. Бу шәһәрниң әнъәнигә айланған Яркәнт билән риқабити «ақтағлиқ» ғоҗилар тәсиридин техиму овҗ алмақта еди. «Ақтағлиқ» ғоҗилар Султан Маһмутниң келәчиги зор болидиғанлиғини башқилардин бурунирақ чүшәнгәнди.

Султан Маһмут Қәшқәргә вали болуп тайинлиниши биләнла, «ақтағлиқ» ғоҗилар тәрәпдари – «Һейтка» мәсчитиниң имами һәр җүмә намаздин кейин, униң билән пәлсәпәвий-диний мавзуда сөһбәтләрни қурушқа тиришти.

Вәзийәт Шаһ Шуджидин Әхмәт хан дәврини әслитәтти. Әйни чағда униң оғуллири –авал Төмүр султан, андин Абдулетип – Қәшқәрниң валиси болуп турған пәйттә, «ақтағлиқ» ғоҗилар муритлири билән зич мунасивәт бағлиғанди.

У чағда «Һейтка» мәсчитиниң имами башқа киши еди, амма бунiңдин һечнемә өзгәрмиди, чүнки «ақтағлиқ» ғоҗилар тәхт варисиға дайим тәсир тәккүзүшкә интилатти.

Лекин яш Султан Маһмут Абдулетип хандәк имамниң сөзлиригә чоңқур әһмийәт бәрмиди.

Әксичә, өзиниң нәпсанийәтлик режисини әмәлгә ашуруш үчүн, у «ақтағлиқ» ғоҗиларни пайдиланмақчи болди...

II Султан Әхмәт хан һөкүмдарлиқ қилған дәсләпки икки жил хелә хатирҗәм өтти. Амма 1632-жилниң көклимидә вәзийәт кәскин өзгәрди.

Сәврниң ахирқи җүмә күни намаздин кейин, әттәй мәсчит һойлисида қалған Султан Маһмут һавуз йенидики супида олтирип, имамни күтти.

Өзлиригә диққәтни җәлип қилмасқа тиришқан валиниң муһапизәтчилири мәсчиттин чиқип, Султан Маһмутниң қешидин өтүп кетип барғанларға өткүр көзлирини қадатти.

Султан Маһмутниң йенида пәқәт бирла муһапизәтчи қалған.

Ахири мәсчит ишигиниң босуғисида пәйда болди имам.

У юмшақ өтүгигә пақирап турған каличини сәптидә, супиға алдириди.

Имам оттура яшларда болуп, бир қариған адәм униң қәшқәрлик екәнлигини дәрру биливалатти. Бурни қаңша, сақал-бурути чирайлиқ чекилгән. Хелә егиз бойини мүкчийип меңиш -туруши уни пака қилип көрситәтти.

Бешиға йөгәлгән чоң ақ сәллә вә ақ чәкмән уни башқа намазханлардин пәриқләндүрүп туратти.

Орнидин туруп, һөрмәт билдүргән Султан Маһмутниң қешиға кәлгән имам, гәрчә улар җүмә намаз башланғичә саламлашқан болсиму, униң билән йәнә көрүшти.

Аллибурун орунлиридин сәкрәп турушқан муһапизәтчиләр үн-түнсиз коллирини көксигә елишти.

Қоли билән олтиришни ишарә қилған имам Султан Маһмутниң бәдәшқан қуруп, ялаң пахтилиқ әтләс көрпиләргә чөкишини күтти, андин калачлирини йешип, валиниң муһапизәтчилирини көздин кәчүрүп чиққандин кейин, супиниң бир булуңидин орун алди.

– Мәсчитимизгә қәдәм тәшрип қилғиниңизға бәк хурсәнмән, – деди имам. – Вали мәсчитимиздә пәйда болса, мусулманлар бәхиткә бөлиниду! Улар һөкүмдарларниң хәлиқ билән биллә екәнлигини һис қилишиду.

– Мени артуқчә улуқлаватгиңиз, – кәскин җавап бәрди Султан Маһмут. – Намаз өтәш – бизниң муқәддәс вәзипимиз.

– Уғу шундақ, амма сизниң «Һейтка» мәсчитидә намаз өтигиниңиз толиму чоң әһмийәткә егә. Чүнки бу мәсчит бизниң пәхримиздә.

Имам җимип қалди. Бирнемә ядиға кәлди болғай, сөзини давамлаштурди:

– Хәвириңиз болса керәк, «Һейтка» қурулушиға җими пухра иштирак қилди. Һәрбир қәшқәрлик өзиниң

төһписини қошти. Һәтта мәсчит өрүлүп, вәйран болғанда, һәммәйләнниң күч чиқириши билән, у толуқ илгәрки әслигә кәлтүрүлди.

У йәнә азирақ сүкүт сақлиди.

– Әгәр «Һейтка» болмиса, еһтимал, уйғур хәлқиму моҗут болалматтимекин.

Султан Маһмут әсәбийләшкән һалда тил қатти:

– Бәлким, сизниң тоғриду, амма «Һейтка» –Қәшқәрдә. Бизниң рәмзимиз болған «Алтун» мәсчит –Яркәнттә!

Имам билинәр-билинмәс күлүмсириди, лекин муназиригә чүшмиди. У пәқәт синақ әлпазида Султан Маһмутниң көзлиригә бақтидә, сориди:

– Аңлишимчә, аилә қурмақчи екәнсиз. Мәһбубиңиз яркәнтликма?

– Һә, сиз тонуйдиған Летип ғоҗиниң қизи.

– Даңлиқ аилә у, –һечбир шәвқ-зоқсиз тил қатти имам.

У Летип ғоҗини яхши тонатти. Летип ғоҗиниң «қаратағлиқлар» тәрәпдари екәнлигиму имамға мәлум еди.

Имам қәлбидә Султан Маһмут яркәнтлик қизға өйләнмәкчи екәнлигигә шатланди. Чүнки иши оңдин келип қалса, Султан Маһмут ханлиқ тәхткә олтириш имканийитигә егә еди. Шундақ екән, пайтәхттә тәсири чоң нопузлуқ туққанларниң болуши муһимди.

«Ақтағлиқ» ғоҗилар Султан Маһмутниң тәхтни егилишини халайдиғанлиғи айдиң-рошән еди.

Султан Маһмут өзиниң шәхсий һаяти һәққидә сөзләшкүси кәлмәйватқанлиғини молҗалиған имам пәлсәпәвий муназиригә көчти.

Улар мәсчит һойлисида узақ сөһбәтләшти. Андин, дигәр намизини өтәп болғандин кейин, Султан Маһмут

муһапизәтчилириниң һәмралиғида йеқинқи вақиттин бери хәлиқ ичидә «тәхт дәвагәриниң сарийи» дәп нам алған қорғиниға жүрүп кәтти.

Шу әснада мәсчит имами Султан Маһмутниң той қилиш тоғрилиқ гепигә қизиқип қалди.

Имам әтиси өзиниң садиқ адимидин яркәнтлик әмирләрниң биригә мәктүп йоллиди. Мәктүптә өзиниң Султан Маһмут билән болған сөһбити баян қилинип, униң Летип ғоҗиниң қизиға өйлинишигә йол қоюшқа болмайдиғанлиғи тәкитләнгән.

Яркәнттә, худди дөләтниң һәммә тәвәлиридикидәк, «ақтағлиқ» ғоҗилар тәрәпдарлири көп еди.

Пайтәхтниң «қаратағлиқлар» чоңқур йилтиз тартқан җай болушиға қаримай, һөкүмдарлар әтрапида уларниң рәқиплирини қоллиғичиларму тепилатти.

Нәқ әшулар бир қосақтин чиққан ака-укиларниң бири – Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари, иккинчиси – Қәшқәр валисиниң – оттурисида мурәссәсиз дүшмәнлишишниң башлинишини кәлтүрүп чиқиришқа муйәссәр болғанди.

II Султан Әхмәт ханму өйләнмәкчи еди вә бу пурсәттин Султан Маһмутниң тәхткә олтиришини халайдиғанлар пайдиланди.

Улар бирдин икки йөнилиштә һәрикәт қилди.

Һәммидин бурун, улар һөкүмдарниң анисиға Летип ғоҗиниң қизини махтиғили турди. Ординиң аяллар туридиған қисми, имканийәт яр бәрсила, Летип ғоҗа қизиниң гөзәллиги, әдәпликлиги, кәмтарлиғи һәққидә пичирлишатти.

Бу хилдики гәп-сөзләр ахири өзиниң мевисини бәрди. Һәтта анисиму гөзәл әхлақлиқ һәмдә һөсүнлүк бу қизниң гепини қиливәргәчкә, II Султан Әхмәт хан уни көрүп беқиш қарариға кәлди.

Иккинчи тәрәптин, «ақтағлиқ» ғожилар муритлири болған әмирләр Летип ғожиға һөкүмдар билән урук-туққан болуш имканийитини қолдин бәрмәслик һәққидә тинмай сөзләтти.

Летип ғожа Султан Маһмут әлчилириниң өткән айда ишик ечип қойғанлиғини унтимиди, бирақ әлчиләргә үзүл-кесил җавап бәрмигәнлигиму униң ядида еди.

Летип ғожа Қәшқәр валиси билән туққан болушни һөрмәт дәп һесаплатти, амма әнди, күтүлмигән йәрдин қизини һөкүмдарға ятлиқ қилиш имканийити пәйда болғанда, униң көңлини гуман басти.

Шади ғожа башлиқ II Султан Әхмәт ханниң әлчилири Летип ғожиниң қорғини җайлашқан хилвәт кочиға йеқинлишиватқанлиғини хошниларниң балилири вақиришип җақалишини аңлиған Летип ғожа мәңдәп, авал дәрвазини ечишқа алдириди, андин, өзини қолиға елип, һойлиниң оттурисида қаққан қозуқтәк туруп қалди. У өзиниң, аилисиниң, муһими, өз қовминиң тәғдиридә өзгәртишкә болмайдиған бирнәрсиниң йүз бәргәнлигини чүшәнди.

У пәқәт бирла нәрсини – буниң яхши яки яман екәнлигини чүшәнмәтти.

Очуғини ейтқанда, шу дәқиқиләрдә Летип ғожа қорғанниң ичкирисидики бөлмиләрниң биридә юмшақ көрпидә путлирини жиғип олтирип, чирайлиқ йүзини тизлириға қойғиничә һәсрәтлик яшлирини төкүватқан қизи һәққидә анчә баш қатуруп кәтмиди...

* * *

Султан Маһмутниң ғәзиви толуп-ташқан еди. У һәммигә нәпрәтләнди.

Акисиға ятлиқ қилинған сабиқ мәһбубисигә.

Өзини инкар қилип, II Султан Әхмәтни рәт қилмиған қизниң дадисиға.

«Каратағлиқ» ғожиларға, болупму Летип ғожиға.

Бу ишларни уюштурған «ақтағлиқ» ғожиларға.

Султан Маһмут һәтта тойға қаршилиқ бидүрмигән анисиғиму өч болуп кәтти.

Амма һәммидин Султан Маһмут акисини – II Султан Әхмәт ханни – көридиған көзи йоқти.

Өзигә хас матанәтлик, еғирчилиқларни йеңиш иқтидариға егә, тиришчанлиқ қатарлиқ хусусийәтләр саһиби болған Султан Маһмут тойдин кейин аридин азла вақит өтүп, гоя һечнемә болмиғандәк, аилә қуруш үчүн, Яркәнткә бериш карариға кәлди.

Бу қетим у Һашим ғожиниң қизини таллавалди.

Қизни елип, һәтта акиси һәм аниси билән көрүшмәйла, Қәшқәргә қайтип кәлдидә, акиси иккисиниң арисидики қариму-қаршилиқ һәққидә ойға патти.

«Султан Әхмәтни кәчүрәлмәймән, – хиял сүрәтти у. – Бундақ ишни кәчүрүш мүмкин әмәс! Мән униңдин чоқум интиқам алимән! Шундақ интиқам алимәнки, қилған-әткәнлири үчүн һәммә әпсуслинидиған болиду. Пәқәт Султан Әхмәтла әмәс, униң хотуни билән қейнатисиму әпсуслинидиған болиду. Һәммиси әпсуслиниду...»

Султан Маһмут ғожилардинму өч елишни көңлигә пүкүп қойди. Лекин у хатасиз, ениқ иш тутуш карариға кәлди. Буниң үчүн қизиқ қанлиқ қилмай, тәдрижий рәвиштә режилигән ишидин пайда елишни көзлиди.

Өз дүшмәнлирини бир-биригә қарши һайдап селишни ойлиди Султан Маһмут.

У буни чүшинәтти, амма һечнемә билмигән әлпаз көрситип, «Һейтка» мәсчитигә пат-пат берип, имамниң сөзлирини тиңшатти. У «ақтағлиқ» ғожилар билән бир-

лишип, Яркәнткә жүрүшкә маңидиған күнниң йеқинлишиватқанлиғини сезәтти...

У күнму йетип кәлди. 1632-жилниң көклимидә асасән «ақтағлиқ» ғожилар муритлиридин тәшкил қилинған Султан Маһмутниң яхши қуралланған қошуни Қәшқәрдин Яркәнткә қарап, жүрүшкә атланди.

Он миңлиған сәрваз жүрүшниң адаққи мәхситигә чөкүп кәтмиди. Уларниң пәрвайи пәләкти.

Бу жүрүшниң мәхсити пажиәлик еди. Иниси акиси билән, қәшқәрликләр яркәнтикләр билән урушушқа маңғанди.

Буни аддәтин ташқири көрүнүш дәп ейтишқа болматти. Бирақ бу тәсәлли беғишлиматти. Ниһайәт, һаман пажиә еди...

Һечкимниң мәслиһәт, көрсәтмилиригә муһтаж әмәс Султан Маһмутниң болсизә, қарари қәтъий еди. Униң пикричә, пәқәт II Султан Әхмәтни ғулитиш купайә, шунда һәммә нәрсә өз орниға келиду.

II Султан Әхмәт Қәшқәргә әмәс, Ақсуға сүргүн қилинатти. Навада Қәшқәргә сүргүн қилинса, у ховуп туғдуруши мүмкин. Қейнатиси Летип ғожиму Ақсуға қоғлинатти.

Султан Маһмут акисиға қариғанда өзиниң яхши һөкүмдар болидиғанлиғиға ишинәтти.

Лекин у өзиниң хаталишватқанлиғи тоғрилиқ ойлиматти. Әнъәнә бойичә, тәхтни тәбиий рәвиштә сулалиниң йеши чоң әзаси егилиши керәк еди, бирақ һәргизму Султан Маһмут таллавалған йол билән әмәс.

2-бап

ЮНУС

Султан Маһмут билән мулақәттә болуп, ушбу сөһбәттин чоңқур қанаәт һасил қилған «Һейтка» мәсчитиниң имами кәчқурун өйигә қайтип келип шум хәвәр аңлап, кәйпияти чүшти.

Һарғинлиқ йәткән имам өйгә қайтип келип, пахтилиқ көрпигә олтарди вә қуръандин қисқа бир сүрини оқуп, дуа қилишиға, хуптәндин кейин қейинһәдисиниң кәнҗә оғли момисиниң түгәп қалғанлиғини хәвәрлигәнлигини ейтти рәпиқиси.

«Һейтка» мәсчитиниң имами йәнә бир қетим алиқанлири билән мәңизлирини силиди.

– Ризвангүл чоңнам наһайити меһрибан аял еди, – деди имамниң хотуни.

– Қарамту көк чәкминимни бәргинә. Оғуллар шу йәрдиду? – рәпиқисиниң сөзлирини аңлимиғандәк тил қатти имам.

– Оғлини йәрләп қойғиниға мана он жил болди. Шуниңдин кейин задила тави болмиди у яқниң, – йәнә хурсинди имамниң рәпиқиси, амма орнидин туруп, хошна бөлмигә маңди.

У хелә узақ чиқмиди. Ахири йеңи қарамту көк чәкмәнни көтирип, пәйда болди.

– Һелиму Юнус акам болуп қаптекән. У чоң анимизға яхши қариди. Оғул дегән шундақ болса!

Имам унчуқмиди. У хотунининң гепини бөлүвәтмәкчи болди. Униң, имамниң, бир туққан һәдиси Юнусниң рәпиқиси,

Ризвангүлниң келини еди. Әлвәттә, оғул дегән – оғул! Лекинзә, момайға келини қариғанду?

Амма имам гәп қилмиди. У орнидин еринчәклик билән туруп, мәсчиткә кийип барған ақ пәшмитини йәштидә, қарамту көк чәкминини үстигә артти. Бешидики егиз сәллисини еливетип, қәшқәр дописини қалдуруп, һойлиға чиқти.

Әгир коча билән Юнусниң өйигә маңған имам һечкимни учратмиди.

Гугум чүшүвататти. Қәшқәрниң бу ваң-чуңлуқ мәһәллиси җим.

«Өзәмни билгәндин бери һечким һечқачан чоңнамға рәнҗип, шикайәт қилғанлиғини аңлап бақмаптимән. Хошнилири дайим бу аялға чоң һөрмәт билән қаратти», – хия сүрүвататти имам Ризвангүл һәққидә.

Нәқ шуңа, хелә жиллар илгири, Юнус имамниң һәдиси билән йошурун учришип җүргинидә, у ичидә хошал болсиму, һечнемә билмигәндәк болувалғанди.

Юнусниң һәдиси билән учришип җүргинини имамға хошниси Мир Һәйдар Бозбаш ейтип бәргән.

Кона әнъәнә бойичә, қизниң өйигә әлчи әвәтиштин бурун, оғулниң аниси өзиниң икки хошниси билән кәлгүси келинниң хошнилириға берип, қиз һәққидә мәлумат алатти.

Ризвангүл чоңнам шу чағда Мир Һәйдар Бозбашниң өйигә киргән екән.

«Әшу 1600-жили ата-анам һаятти, –әслиди имам Юнусниң өйигә апиридиған әгмә кочиға бурулуп. –Қизиниң талалиқ болидиғанлиғиға улар толиму шатланғанди. Вақит немә дегән җүгрүк! Аридин манә оттуз икки жил өтүп кетипту».

Имам аилидики кәнҗә пәрзәнт еди. Униң чон һәдиси

Маралбешиға ятлиқ болди, иккинчиси мошу Қәшқәргә, хошна мәһәлигә турмушқа чиқти.

Имам Юнусниң акисини хатирисидин өткүзди. Йүсүп әйни чағларда тәхт варисиниң шәхсий уланида хизмәт қилған.

«Мениң униңға охшиғум келәтти. У мәзгилдә җими балилар нөкәр болушни арзу қилатти әмәсму.»

Имам мусибәт болған өйгә йеқинлашти. Дәрваза алдида мәрһумәниң қом-қериндаш, холум-хошнилири топлишип туратти. Адаққи нәпәсигичә Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханни қоғдап, җасарәт билән шеһит болған Йүсүпниң қияпити көз алдидин өтти имамниң...

Юнус вә униң оғуллири билән җийәнлири қанатлири улуқ ечилған дәрвазиниң алдида туратти. Уларниң һәммиси қарамту көк чәкмән кийгән болуп, белиға ақ бағланған.

Һойлида жүргән вә өйгә кирип-чиқиватқан аяллар бешиға ақ яғлиқ таңған.

Бәлгә ақ бағлаш «ақтағлиқ» сопилар тәсиридин пәйда болғанлиғини хиялидин өткүзгән имам Юнусни қучақлап, тәсәлли сөзлирини ейтти, қалған кишиләр билән қол елишип көрүшти.

Андин чоңқур уһ тартип деди:

– Ризвангүл чоңнам оңшиялмапту. Униң билип, билмәй қилған-әткәнлири болса, Аллаһ кәчүргәй.

Юнус бешини саңгилатти.

«У һазир жиғлаветиду», –дәп ойлиди шу тапта имам.

Амма Юнус жиғлимиди. У путлириға қариғиничә, өзиниң яш вақтини әслиди. Атиси өлүп кәткәндин кейин, аниси өзи ялғуз икки оғлини тәрбийиләп, қатарға қошқан.

Анисиниң күни бойи қизиқ тонурға баш тиқип, нан йеқип, уни базарға апирип сатқан чағлирини көз алдиға кәлтүрди.

Базар уларниң өйидин жирақ әмәсти. У «Һейтка»

мәсчитиниң қешида болуп, Қәшқәрдики әң катта базар еди.

Юнус иссиқ нанларни көтиришип, аписи билән базарға барғанлиғини, херидарлардин чүшкән күмүч тәңгиләргә өйгә лазим нәрсә-керәкләрни сетивалғанлиғини хатирисидин өткүзди.

Андин Юнусниң хияли акиси Йүсүпни чарлап кәтти.

У бешини көтәрди вә сәл нерида турған оттуз йәттә яштики кишигә қариди.

«У нәқәдәр дадисиға охшиған! – ойлиди Юнус худди Абдуқадирни һазир көрүватқандәк, – у һели бала-җақилиқ болуп кәтти. Дадисиниң йенида мәйүс турған униң кәнҗә оғли Йүсүп болсизә, он алтә яшта...»

Юнус Шаһ Шуджидин Әхмәт ханға һуҗум қилинғанда, һөкүмдар шәхсий муһапизитиниң башлиғи болған акиси Йүсүпниң алий һәзрәтлирини қоғдап, қәйсәрлик билән урушқанлиғини ениқ тәсәввур қилди. Бу 1619-жил еди.

Ейтишлириға қариғанда, әйни чағда «қаратағлиқлар» сәркиси Шади ғоҗа ушбу паҗиәни ахириғичә сүрүштә қилдурупту. Гәрчә, Йүсүп Яркәнткә дәпин қилинған болсиму, униң аилиси –хотуни Меһриниса, оғли Абдуқадир вә төрт қизи бирнәччә айдин кейин, Қәшқәргә қайтип кәлгән.

Акиси Яркәнттә турған жиллар ичидә Шади ғоҗиниң тәсиригә учриғанлиғини Юнус биләтти.

Буниңға һәҗәплинишниң һаҗити йоқ, чүнки пәқәт аддий нөкәрләр билән деханларла «қаратағлиқ» сопилар муритлири әмәсти.

Җими мәмликәттә, хусусән пайтәхттә «қаратағлиқларға» һәтта валиларму қулақ салатти, Шаһ Шуджидин Әхмәт хан вә униң дадиси III Муһәммәт хан болсизә, Шади ғоҗиниң муритлири еди.

Бурун Юнус бу һалға һәйран болатти, амма өзи

«ақтағлиқ» ғоҗиларниң ярқин тәрәпдари болғандин бу ян, буниңға хатирҗәмлик билән қарайдиған болуп қалди.

Пүткүл һаятини Қәшқәрдики «Һейтка» мәсчитиниң йенида өткүзүватқан вә өйләнгәндин кейин хотунининиң иниси билән достлишип кәткән Юнус сопилиққа, болупму нәқшбәндә-хожиған ғайилиригә чоңқур чөкүшкә башлиди.

У чәмбәр қуруп, башлирини ритмлиқ лиңшитип, Аллаһни мәдһийиләйдиған сөзләрни пичирлап ейтидиған зикрларға давамлиқ қатнашти.

Юнус сопилиқниң башқиму җамаәлири –яссавий, қәләндәрийә җамаәлири –һәққидиму аңлиғанди.

Хотунининиң иниси Қәшқәрдики «ақтағлиқ» ғоҗилар сәркисиниң муритлириниң бири еди.

Кейинки жилларда «Һейтка» мәсчитиниң имами болуп тайинланғандин кейин, у тәхт варислириниңму мошу тәлиматқа кириши үчүн, һәммини қилди...

Өзиниң әллик алтә жиллиқ һаятида тәғдир тәққазиси билән өшнисигә жүкләнгән үч ишниң һөддисидин чиқанлиғини әслиди Юнус.

Һәммидин бурун, у бирәр қетимму анисини рәнҗитмәпту. Пүткүл һаяти давамида анисиға ғәмхорлуқ қилди.

Җан үзүш алдида анисиниң бәкму пәс авазда ейтқан сөзлири уни бәхиткә бөлиди.

– Мән сениңдин рази, оғлум. Аллаһниң дәргаһиға барғанда, мән бу гәпни чоқум қилимән, – дегән еди Ризвангүл.

Иккинчиси, Юнус акисиниң аилисиниң пасибани болди. У қолидин келишичә йәңгиси билән акисиниң балилириға ярдәмләшти.

Гәрчә, Абдуқадир әр йетип, чоң болуп қалған болсиму, Юнус Йүсүпниң төрт қизини тәрбийиләшни өзиниң мәҗбурийити дәп һесаплиди.

Һазир қизларниң һәммиси турмушқа чиқип, пәрзәнт қучти. Юнус акисиға балилириниң тойини қилип, нәврилириниң қизиғини көрүп, раһәт-парағәткә еришишкә несип болмиғанлиғиға өкүнәтти.

Ниһайәт, Юнусниң үчүнчи вә, униң пикричә, һаятиниң мәзмун-маһийити болған мәҗбурийити – у өзиниң алтә пәрзәндиниң һәммисини «ақтағлиқ» ғоҗилар тәлиматиға үгәтти.

Бу һалға Юнусқа қариғанда хотунининиң иниси толиму хурсән еди.

Улар техи туққанлашмиған чағдила «Һейтка» мәсчитиниң имами атисиниң нәсиһитигә бенаән Мир Һәйдар Бозбаш башлиқ җими хошнилири билән «ақтағлиқ» сопиларниң зикирлириға иштирак қилғанди...

Юнусниң тиришчанлиқ көрситишигә қаримай, мәрһум акиси Йүсүпниң оғли Абдуқадир «қаратағлиқлар» тәлиматиға садиқ болуп қалди...

Әтиси әтигәнлиги Ризвангүлниң мәйити селинған тавут мәһәллә зәрәткаллиғиға елип меңилғанда, йәрләш мәрасиминиң алдида Юнус, униң оғуллири вә Абдуқадир кәлмәктә еди.

Улар матәм вә житимчилиқ рәмзи болға таяқларға таянған.

Улар, һәқиқәтәнму, чоңқур матәм тутуп, қайғуруватәтти. Улар, һәқиқәтәнму, житимсирап қалғанди.

Лекин дәрәқ шахлиридин ясалған бу таяқлар мусибәт егилириниң дәрт-әлими билән йоқитишини йеникләштүрәлмәтти. Тавутта ятқан мәйит үстидин қилинған алий һөкүмни асанлаштуралматти.

Амма улар буни чүшәнмәтти...

3-бап

ШАДИ ҒОҖА – ВАСИТИЧИ

Султан Маһмутниң қошуни Яркәнттин бирнәччә чақирим йәрдики Көкқум кәнтидә чедир тикип, лагерь қурди.

Султан Маһмут өзигә ишинәтти, чүнки асасән қәшқәрликләрдин тәшкил қилинған вә та Ақсуғичә болған шәһәр, йеза-кәнтләр пухралири қошулған униң ләшкири II Султан Әхмәт хан қошунидин сан җәһәттин нурғун еди.

Амма у беһөдә қан төкүшни халиматти.

Султан Маһмут Көкқумда узақ турушни ойлимиди. Униң һесавичә, һазирниң өзидә вәһимигә чүшүп, немә қилишини билмәйватқан ирадиси бош II Султан Әхмәт хан йеқин арида бу йәргә өзи йетип келиши керәкти.

Лагерьни муһапизәт қилидиған ләшкәрләр башлиғини чақиртти Султан Маһмут. Алдида оттуз яшлар чамисидики савут кийгән, оң қолиға дубулғисини тутувалған қәшқәрлик пәйда болушиға, җиддий қияпәттә деди:

– Яркәнтлик вәкилләр кәлсә, дәрру мени вақип қилиңлар. Улар кәлгәндә, һәтта асманда күн әмәс, ай чиқип турсиму хәвәрләңлар!

Султан Маһмут әттәй II Султан Әхмәт ханниң исмини атимиди. У өзидин хелә яш чоң ләшкәр бешиниң ака-укилар арисидики зиддийәт тоғрилиқ артуқчә билип кетишини халимиди.

Султан Маһмут өзичә мулаһизә қилатти: әгәр у акисиниң исмини тилға алмиса, демәк, башқиларму буни ядиға алматти...

Ләшкәр беши үнсиз бешини лиңшитти вә сәл егилгән қолида дубулғисини тутқиничә, кәйнигә шоқшуди.

Султан Маһмутниң һесави тоғра чиқти. Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари II Султан Әхмәт хан, һәқиқәтәнму, һәләйкүмгә берилип, паракәндә болувататти.

Авал у қол астидики җими ләшкәр билән Султан Маһмутқа туюқсиз һуҗум қилмақчи болди.

Лекин өзини бесип, уштумтут һуҗумниң ғәлибә әкәлмәйдиғанлиғини һис қилди. Чүнки униң ләшкири инисиниңкидин хелә аз еди.

Андин II Султан Әхмәт хан өз ихтияри билән тәхтни бошитип бериш керәк, дегән ойға кәлди. Қандақла болмисун, Султан Маһмут униң бир туққан иниси. Шуңа униң билән қураллиқ тоқунушқа бармиғини әвзәл.

Униң үстигә, ушбу зиддийәтниң келип чиқишиға асасән өзи әйипликти.

Ниһайәт, II Султан Әхмәт хан үчинчи йолни таллавелишни тоғра көрди.

У Султан Маһмутқа васитичи әвәтмәкчи болди. «Васитичи, дәп мулаһизә қилатти II Султан Әхмәт хан, қериндашлиқ туйғулири һәққидә гәп ечип, ака-укиларни яхши-хоп қилип қойиду.»

Бу вәзипиниң һөддисидин пәқәт Шади ғоҗила чиқалатти.

Лекин кейинки вақитта ғоҗилар тәсириниң җиддийлишип кетишидин әнсиригән II Султан Әхмәт хан Шади ғоҗа билән мунасивитини бузуп қойғанди.

Шади ғоҗиниң йеқин сәпдашлириниң бири болған Летип ғоҗиниң қизиға өйләнгәндин кейин, II Султан Әхмәт хан мәзкүр қовм-җамаә тәсириниң дөләтни идарә қилишниң җими саһалириға чоңқур йилтиз тартиватқанлиғини һис қилди.

Сәрдарлар, вәзирләр, катта содигәрләр, Яркәнтниң аддий пухраси «қаратағлиқ» ғоҗилар тәсиридә еди.

«Ақтағлиқ» ғоҗилар, әксичә, тәхт вариси вә униң

әтрапидикиләрни өз назарити астиға алғанди. У Султан Маһмут еди. Шундақ қилип, II Султан Әхмәт ханниң тәсәввуричә, өзиниң иниси билән зиддийити ғоҗилар тәсиридин техиму чигичлишиватотти.

II Султан Әхмәт ханниң бу хилдики ғоҗилар тәсирини чәкләшкә интилгән аҗиз, җүръәтсиз урунушлири көп өтмәй Шади ғоҗиниң қулиғиға йәтти.

II Султан Әхмәткә қахшатқуч зәрбә бериш пурситини күткән Шади ғоҗа, гоя һечнемә болмиғандәк, хатирҗәм қияпәттә җүривәрди.

«Шамал Бағ» ғоҗайининиң икки чапармини базар йенидики Яркәнтниң әң даңлиқ қорғининиң улуқ ечилған дәрвазисидин кирип келишигә, уларниң қешиға, тәртип-қаидә бойичә, «қаратағлиқ» ғоҗилар сәркисиниң муритлириниң бири жүгрәп кәлди.

Шу һаман иккинчи мурит өй таман қәдәм ташлиди.

Шади ғоҗа орда вәкилиниң қәдәм тәшрипини күтүвататти. У II Султан Әхмәт ханниң, мәлум сәвәпләргә бола, мустәқил һәрикәт қилалмайдиғанлиғини биләтти.

«Һәммидин авал, – хиял қилатти Шади ғоҗа, – II Султан Әхмәт хан инисиниң алдидики әйивини сезиду. Бу әлчиликкә барған күни еник байқалған еди. Униңдин ташқири, у ғәлибә қазиналмайду, униңда, Султан Маһмутқа қариғанда, сәрдарлиқ қабилийәт төвән.»

Мурит кирип, II Султан Әхмәт хан Шади ғоҗиниң ордиға йетип келишини илтимас қилғанлиғи тоғрилиқ хәвәрни ейтишиға, Шади ғоҗа өзиниң қандақ һәрикәт қилидиғанлиғини йешип болғанди.

Әттәй йешил кийим кийип, бешиға шу түстики сәллә йөгигән Шади ғоҗа өйдин чиқип, муритиниң етини йетиләп келишини күткәч, тосаттин «алдиримаслиқ керәк» дегән

ойға кәлдидә, өзигә хас болмиған һалда дәрру қарарини өзгәртти...

Он кишидин ибарәт атлиқчанлар топи кәчки базардин өтүп, орда таман йол алди. Бу он атлиқчанниң пәқәт иккисила һөкүмдарниң адәмлири болуп, қалғини Шади ғоҗниң муритлири еди.

Кәч кирип, әтрап қараңғулуққа чүмкәлгән болсиму, у йәр-бу йәрдә содигәрләр көзгә челиқатти. Лампилар, шам чирақлар вә май фонарьлар йоруғида олтарған бу тиҗарәтчиләр аилисини асриғидәк бирәр мелиниң сетилип қелишиға үмүт бағлап, қәйсәрлик билән херидар күтмәктә еди.

Вақит бир йәргә берип қалғачқа, үмүт азди, амма һаман бар еди.

Шади ғоҗини, һечнемә билән кари йоқ кетип барған һәмралириға нисбәтән, топлишивелип, покәйләрдики мелини рәтлигәч, пәс авазда параңлишиватқан вә мошундақ һаләткә мәһкүм қилинған адәмләр қизиқтурди.

Өзини дөләт һөкүмдари күтүватқанлиғиға қаримай, Шади ғоҗа етиниң бешини әшу адәмләр тәрәпкә буриди.

Тиҗарәтчиләр билән II Султан Әхмәт ханниң чапармәнлирини тәәҗүпләндүрүп, Шади ғоҗа етидин сәкрәп чүшүп, чулвурни өзиниң башқа муһапизәтчилири охшаш һәйран болмиған муритиға тутқузди. Әксичә, муритму етидин чүшүп, туяқлирини бетақәт йәргә урушатқан икки җаниварниң чулвурини тутуп турди.

Шади ғоҗа гаңгирап қалған тиҗарәтчиләрниң йениға келип саламлашти вә ғәмкин күлүмсирәп:

– Сода болмайватқан охшайду. Херидар йоқлуғини билип туруп, немишқа кәтмәй, базарда турисиләр? –дәп сориди.

Тәсадипилиқтин әслигә янған әң җүръәтлик вә, еһтимал,

әң тапқур оттура яшлардики тиҗарәтчи, Шади ғоҗини тонуди болғай, бешини сәл егип, һөрмәт билдүрүп җавап бәрди:

– Сиз бу йәрдә Аллаһ-тәаланиң әмри билән пәйда болдиңиз. Әгәр силәрниң һәрқайсиңлар бирәр нәрсә сетивалсаңлар, бүгүн бизниң балилиримиз тоқ қосақ ухлашқа ятатти.

– Һәр ахшими мени базар йенидин өтиду дәп ойламсиз?

– Әгәр балилиримизниң ачтин өлүшигә йол қоймайдиған Аллаһ буйриса.

– Мақул, мән сиздин он икки данә шам сетивалимән, амма сиз бир соалимға чин җавап беришиңиз лазим. Мениң бу соалим балилириңиз тәғдиригиму тәсир қилиши мүмкин.

Сөһбәтдиши еғиз ачмай, йәнә бир мәртә бешини лиңшитти.

– Ейтиңа, әгәр вәзийәт мәҗбурлиса, сиз бир туққан акиңиз яки иниңиз билән җәң қилаттиңизму?

Тиҗарәтчи азирақ ойлинивелип тил қатти:

– Әгәр мениң акам яки иним бу йолдин мәндин бурун қайтмиса, бу һалда... бу һалда мән қайтишим керәк. Әксичә болғанда, биз һәр икки аилини житим қилип қойимиз.

– Демәк, ирадисизликтә, қорққанчақлиқта, өз мәхситигә йетишкә иқтидарсизлиқта тақалған әйипкә чидап туралайдекәнсиздә?

– Шундақ, тәхсир, мән бу хилдики камситишларға чидаймән, чүнки ака-укиларниң бир-бири билән дүшмәнлишишидин, бири иккинчисини өлтүрүшидин артуқ дәһшәт болмайду әмәсму.

Бу гәпләрни ейтқан тиҗарәтчиниң көзлиригә бирнәччә дәқиқә қарап турған Шади ғоҗа үндимәй янчуғидин күмүч тәңгиләрни чиқирип сөһбәтдишиға сундидә, бешини

сәл егип, сөһбәттин қанаәт һасил қилди болғай, путини үзәңгигә селип, егәргә олтарди.

Униң ети бир кишнәп қоюп, йорутуп, йолини давамлаштурди.

Шади ғожиниң буйруғини етиразсиз орунлашқа адәтләнгән муритлар бир-бирләп тиҗарәтчиләрниң йениға келип, әмәлиятта немә сетивелиш уларға бәри бир еди, бирәр нерсә сетивелип, сәркисиниң кәйнидин алдирашти...

Тиҗарәтчиләр билән сөһбәтлишип болғандин кейин, Шади ғоҗа өзиниң иккинчи қарариниң тоғра екәнлигини тохтам қилди. У бу қарарға қорғанда кәлгәнди.

Өзи инкар қилған униң биринчи қарари, һәқиқәтәнму, Султан Маһмутни қошунини Қәшқәргә елип қайтишқа көндүрүш еди.

Султан Маһмутниң мәһбубисигә акисиниң әлчилири киргән күндин етиварән, ишниң бүгүнкидәк овҗ алидиғанлиғини пәрәз қилған Шади ғоҗа, ака-укиларни яхши-хоп қилип қоюшни ойлиған.

Амма, әң ахирқи пәйттә, ака-укилар мүҗәзидики хисләтхусусийәтләрни йәнә бир қетим каллисидин өткүзгән Шади ғоҗа, буниң мүмкин әмәслигини чүшәнди.

Немә қилиш керәк?

Шади ғоҗа қелиплашқан вәзийәттин чиқишниң бирдинбир йолини тапти. Бу йол мурәссигә кәлмәйватқанларни яхши-хоп қилмай, уларниң ичидин бирини таллавелиштин ибарәт еди.

Ака-укиларни өз ара селиштуруп, әқил таразисидин өткүзгән Шади ғоҗа дөләт үчүн дадил, җүръәтлик, җәңгиварлиғи үстүн, һәтта қаттиқ қоллуқ һөкүмдар һаҗәт, дегән хуласигә кәлди.

Бундақ адәм, Шади ғоҗиниң пикричә, Султан Маһмут еди.

II Султан Әхмәт хан нимҗан, юмшақ мүҗәзлик вә җүръәтсизди...

Он атлиқчан ордиға йеқинлашқанда, бирнәччә дәқиқидин кейин ейтидиған сөзлирини йәнә бир мәртә каллисидин өткүзгән Шади ғоҗа васитчилиқ вәзипини ала қилишқа келишимини бәрмәкчи болди, бирақ әһвалға қарап иш тутушни көңлигә пүкти.

II Султан Әхмәт хан Кичик қобулханиға кирип кәлгән Шади ғоҗини көрүши билән, алдирап униң алдиға кәлди. Һөкүмдарниң гаңгирап қалғанлиғи көрүнүп туратти.

– Қени, келиң, келиң, муһтәрәм Шади ғоҗа! – ясалмилиқ билән үн қатти у. – Биз сизниң мәслиһитиңизгә бәк муһтаж.

– Қолумдин келишичә ярдәмлишишкә мән тәйяр, – кәмтаранә хитап қилди Шади ғоҗа бешини сәл егип.

Әсәбийләшкән һалда у яқтин-бу яққа – үстидә пәй қәләм, қәғәз, дүгәт турған пака үстәл қоюлған нериқи булуңдин пешайван ишигигичә – меңиватқан II Султан Әхмәт хан бир чағда шахмат тахтиси турған үстәлниң қешида тохтиди.

У бирнәччә дәқиқә падишалар шәкиллик ташларға көзлирини чимчиқлатмай қарап турди, андин икки падиша шәкиллик ташни қолиға елип, уларни бир-биригә уруп, шахмат тахтисиниң үстигә ташлиди. Һәр икки таш үстәлдин домилап, юмшақ гиләм үстигә чүшти.

Шади ғоҗа чиш ярмай, II Султан Әхмәт ханниң һәрикәтлирини күзәтмәктә еди.

Кичик қобулханидики башқа алий әмәлдарларға нисбәтән, униң хияллири пәқәт бу қобулханидинла әмәс, бәлки Яркәнттинму жирақларни чарлап кәтти.

У II Султан Әхмәт ханниң орнида униң иниси Султан Маһмутни тәсәввур қилип болди. Шади ғоҗа навада нәпсанийәтлик бу шаһзадә тәхткә олтарса, «қаратағлиқ»

ғоҗилар өз мәвқәсини күчәйтәләрму, дегән соалға җавап издәп, аварә болмиди.

– Муһтәрәм ғоҗа, сиз, – униң хиялини бөлүвәтти II Султан Әхмәт хан, – мениң исиянкар инимға берип, униң җүрүшни тохтитишини көндүрүшкә разилиғиңизни берәмсиз? Аримизда васитичилиқ вәзипини ада қилишқа келишәмсиз? Сиздин башқа һечким ушбу вәзипиниң һөддисидин чиқалмайду.

– Бамдаттин кейин Султан Маһмутниң қараргаһиға атлинишқа тәйярмән, –еғир-бесиқлиқ вә кәмтарлиқ билән тил қатти Шади ғоҗа.

Ишик аға, баш вәзир, Яркәнтниң һакими йеник нәпәс елишти.

Башқилар охшаш, уларму Шади ғоҗиниң тәрәпләрни мурәссигә кәлтүрүш, көндүрүш қабилийитигә егә екәнлигини биләтти.

Амма улар Шади ғоҗиниң көп чағларда дәсләп келишилгәндәк әмәс, тамамән башқа нәрсигә көндүридиғанлиғидин бехәвәр еди.

4-бап

II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАННИҢ ҒУЛИШИ

Шади ғоҗа қорғининиң йенидики мәсчиттә бамдат намазни өтәп болуп, һәрбири үч кишигә, һәтта төртигә тетийдиған бирнәччә тәҗрибилик җәңчи-муритиниң һәмралиғида Султан Маһмутниң Көкқум кәнтидики қараргаһиға җүрүп кәтти.

Қара торуқ етида мәғрур олтарған Шади ғоҗа Султан Маһмут билән болидиған сөһбитиниң тәпсилатлирини йәнә бир мәртә каллисидин өткүзди.

«Сөзсиз, униң маңиму аччиғи бар, – мулаһизә қилатти Шади ғоҗа. – Униң акисиға ятлиқ қилинған мәһбубисиниң дадиси Летип ғоҗа – мениң бурадарим. Султан Маһмут буни билиду. Шундиму уни өзәмгә ишәндүрүшүм керәк».

Шади ғоҗа ишәндүрүшни биләтти. Бу һәммәйләнгә аянди. Нәқ һазирзә, гәп шуниңда едики, Шади ғоҗа өзиниң ишәндүрүш сәнъитигә көзи йәтмәйвататти...

Султан Маһмут Шади ғоҗини соғла қарши алди. Бирси мәҗбурлаватқан әлпаз көрсәткән вали ишарә арқилиқ ғоҗини чедирға тәклип қилди. Васитичи хелә әплик жүрүш тахтисиға олтарди.

– Акамниң васитичи сүпитидә сизни таллавалғиниға хурсәнмән.

– Мениң үчүн бу чоң аброй, – кәмтарлиқ билән деди Шади ғоҗа.

– Сизгә кичик дадимиз Абдулетип хан билән бовимиз Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан һөрмәт билән мунасивәт қилатти. Улар, муһтәрәм ғоҗа, сизниң мәслиһәтлириңизгә қулақ салатти. Сизниң баһалиқ, ақиланә гәплириңиз түпәйли йеқимсиз вәзийәтләрни айлинип өткәнди.

– Мениң азирақ хизмитимни ашурувәттиңиз, амма мән бәк мәмнунмән. Иллиқ гәплириңизгә тәшәккүр.

– Һәргиз! Дөлитимизниң ронақ тепишида сизниң тиришчанлиқ көрситип, әстаидил әмәлгә ашуруватқан хизмәтлириңизни кам баһалап қойдуммекин дәймән техи.

Жүрүш креслосида олтарған Султан Маһмут тахта җайлашқан оң тәрәпкә егилип қарашқа мәҗбур болди.

– Әгәр, – асасий муәммаға көчти Шади ғоҗа, – һазирму мениң әрзимәс тиришчанлиғим мәхситигә йәтсә, өзәмни бәхитлик һесаплиған болаттим.

– Әгәр сизниң мәхситиңиз мени Қәшқәргә қайтуруш болса, буниңдин һечнәрсә чиқмайду. Мән һақарәтләндим.

Бунинңға чидаш мүмкин әмәс! – ғәзәп билән хитап қилди Султан Маһмут.

Шади ғоҗа яхши-хоп болуш, мурәссигә келиш һәққидә еғиз ечишниң һаҗити йоқ екәнлигини чүшәнди. Шуңа әпсусланған әлпаз көрситип, сәл мәйүсләнгәндәк деди:

– Бәхиткә қарши, сиз һақарәтләндиңиз. Сизни бир туққан акиңиз һақарәтлиди. Мән сизниң һис-туйғуңизни чүшинимән. Амма, наһәтки, сиз Султан Әхмәт ханни кәчүрәлмәмсиз? Қандақла болмисун, у сизниң акиңизғу?

– Гәп шуниңда! – деди өзини қолиға елишқа башлиған Султан Маһмут әләм ичрә. – Мениң бир туққан акам мошу ишларни қилди!

– Әнди немә болмақ?

Чедирда узақ җим-җитлиқ һөкүм сүрди. Ишик алдида қаравуллар, гоя нәпәс алмайватқандәк, қимирлимай туратти.

Ниһайәт, сүкүнатни Султан Маһмут бузди.

– Мән бирла нәрсини қилип беришим мүмкин – Султан Әхмәт хан билән униң мулазимлириниң йолини тосимаймән.

– Униң қаяққа кетишини халиған болаттиңиз? – дәрру соал бәрди Шади ғоҗа.

– Әлвәттә, Қәшқәргә әмәс! –ойланмайла хитап қилди Султан Маһмут.

Андин қошумчә қилди:

– Ақсуға!

Гәрчә, вәзийәт мурәккәп болсиму, Шади ғоҗа ихтиярсиз күлүмсириди. Ғоҗа Султан Маһмут акисини имканқәдәр пайтәхттин жираққа сүргүн қиливетишни халайдиғанлиғини чүшәнди.

Ақсуниң нерисида болсизә, Абдуреһим султан ғоҗайинлиқ қиливататти. Турпан валиси өз назарити асти-

дики тәвәдә һазирқи күндә әшәддий дүшмининиң пәйда болушиға йол қойматти.

– Ундақта, сизниң сөзлириңизни II Султан Әхмәт ханға йәткүзимән.

Шади ғоҗа әттәй һөкүмдарниң толуқ исмини атиди. Ушбу гепи билән у Султан Маһмутниң аччиғини техиму кәлтүрди. Әслидә ғоҗиниң мәхпий мәхсити мошуниңда еди.

Шади ғоҗа II Султан Әхмәт ханни тәхттин чәтләштүрүлди, дәп һесаплатти, шуңа Султан Маһмутниң мүҗәзидики иҗабий вә сәлбий тәрәпләрни имканқәдәр яхширақ биливелишқа тиришти. Шади ғоҗа униң пат йеқинда тәхтни егиләйдиғанлиғиға шүбһиләнмәтти...

Шади ғоҗа ордиға кәлгәндә, II Султан Әхмәт хан ғизалиниватәтти. Семиз қирғавулниң юмшақ, ақ гөшини алдиримай чимчип йәп, йеңилиқ күтүп, хатирҗәм олтиратти.

Әслидә у васитичини дәрру қобул қилиши керәкти, чүнки дөләт тәғдири ғоҗиниң зияритигә бағлиқ еди.

Амма II Султан Әхмәт хан алдиримиди. У қирғавулни тәхсигә қоюп, күмүч қәдәһтики мусәлләсни сүмирип, бирнәччә үзүмни ағзиға салғандин кейин, назу-немәтләргә лиқ толған ширигә нәзәр ташлиди, андин үзүкләр селинған қоллирини тоқ йешил рәңлик әтләс ләңгигә сүртүп болуп тил қатти:

– Мән муһтәрәм Шади ғоҗини қобул қилимән.

Инисиниң чос мүҗәзини яхши билидиған II Султан Әхмәт хан Шади ғоҗа киргичә мәзкүр зиярәт нәтиҗисини пәрәз қилип болғанди.

Шади ғоҗиниң ғәмкин қияпитини көрүши биләнла, өзиниң пәрәз, тәхмининиң тоғра екәнлигини чүшәнди у.

Ғоҗа билән адәттикидәк силиқ авазда көрүшкән II Султан Әхмәт хан, бәәйни һечбир җиддий иш садир болмиғандәк, синақ нәзәридә бақти униңға.

У җиддий иш йүз бәргәнлигини чүшәнгәнлигидә шәк-шүбһә йоқти. Бу һәддидин зиядә паҗиә әмәсти, лекин бу униң һаятидики кәскин бурулуш еди.

– Иним көнмидима? – сориди II Султан Әхмәт хан Шади ғоҗа зиярәт тәпсилатлири һәққидә гәп башлиғичә.

– Бәхиткә қарши...

– У немә тәклип қилди?

– У сизниң... сизниң Ақсуға кетишиңизни тәләп қиливатиду.

– Ақсуниң валиси болупма? – II Султан Әхмәт ханниң чирайи татирип кәтти.

– Һә, алий һәзрәтлири.

Супидики пахтилиқ әтләс көрпидә олтарған II Султан Әхмәт хан үстидики назу-немәтләр һели елинмиған шири-дин сәл нери қозғилип қойди. У вуҗудида долқунлиниватқан ғәзивини тәсликтә басмақта еди.

Амма Шади ғоҗиниң ахирқи сөзлирини аңлиғанда, су-пидин сәкрәп чүшти вә юмшақ өтүги билән мамуқ хотән гилимини дәссәп, Шади ғоҗиниң қешиға кәлди.

– Бу һәқтә сиз немә ойлайсиз?

Шади ғоҗа ушбу соални күткәнди. Шуңа дәрһал җавап бәрди:

– Мән қан төкүлүшкә қарши. III Муһәммәт ханниң беваситә әвлатлириниң қан төкүшини халимаймән. Мениң сөзлирим сизни дәрғәзәп қилиши мүмкин, лекин иниңизниң шәртигә көнүшиңиз лазим.

– Немишқа? Немишқа мән униң шәртини қобул қилишим керәк?

– Әң болмиса шуниң үчүнки, униң қошуни күчлүк, ләшкири көп, – соғла хитап қилди Шади ғоҗа.

II Султан Әхмәт хан өзиму буни чүшинәтти. У немә дейишни, немә қилишни билмәтти...

Шади ғоҗа шүк. У II Султан Әхмәт ханниң Султан Маһмутқа һуҗум қилалмайдиғанлиғини биләтти. Бу бемәналиқ билән баравәр еди.

Униңдин ташқири, Абдуреһим султан паал һәрикәтләрни кәлтүрүп чиқириши еһтимал. Ака-укилар қариму-қаршилиғи йеганә тоқунушнила билдүрмәтти. Бу қариму-қаршилиқ узаққа созулуши мүмкинди.

Амма һазир, II Султан Әхмәт ханниң әмәлиятта ирадиси чорс сунуп, тәхтни инисиға бошитип беришкә тәйяр екәнлиги аян болғанда, һаман дөләтни сақлап қелишқа тиришқан Шади ғоҗа еғиз ачмиди.

Әгәр униң башқа нийити болса, II Султан Әхмәт ханни қоллап, өз ара урушни күчәйтишкәеришәләтти.

Һазирзә, Шади ғоҗа өз аброй-инавитини йоқатмай, ака-укиларни яхши-хоп қилип қоюшқа күчини салди. II Султан Әхмәт хан, гәрчә, алий һакимийәттин чәтнитилсиму, жирик тәвәниң валиси болуп тайинланмақчи.

Яркәнт уйғур ханлиғиниң бирнәччә һөкүмдариға мәслиһәтчи болған, дөләтни сақлап қелиш йолида әстаидил әҗир сиңдүргән Шади ғоҗа қелиплашқан һәрқандақ вәзийәтни тоғра баһалаш һәмдә уни йешиш иқтидариға егә еди.

Һазирму у тәхтни Султан Маһмутниң егилиши дөләт үчүн пайдилиқ, дәп ойлиди.

Уларниң һәр иккиси II Муһәммәт ханниң әвлади еди, ахир! Амма дадиллиқ, ғәйрәт- шиҗаәт, кәскинлик Султан Маһмутқа әвзәллик берәтти.

Шади ғоҗиниң қоллишини вә өзи дахил болған вәзийәттин көп зиян тартмай чиқишниң йолини көрситишини күткән II Султан Әхмәт хан ғоҗиниң дүгләк үзигә, ақ арилиған сақилиға үмүт билән бақти, амма үмүтлириниң беһудә екәнлигини чүшәнди.

Инисидин кам болсиму, һаман өзидә можут җими ғәйритини намайән қилған II Султан Әхмәт хан пәс авазда тил қатти:

– Әтә сәһәрдә мән Ақсуға атлинимән. Анимизниң Яркәнттә қалидиғанлиғидин Султан Маһмутни вақип қилип қойсиңиз, илтимас...

Шади ғоҗа бешини сәл егип, андин дәрру қәддини руслап, ғизалиниш бөлмисидин чиқип кәткәндин кейин, II Султан Әхмәт хан супиниң – бүглүкиң бир четигә келип олтирип, хиялға патти.

Униң каллисиға һәрхил хияллар келәтти, амма улар өзини тәкрар-тәкрар беарам қиливатқан бир ой билән селиштуғанда, әрзимәс хиял еди.

Униң көңлини ғәш қиливатқан тәғдирниң өзгиришчанлиғи һәққидики ой еди.

Аллаһниң хаһиши билән дадиси Төмүр султанға тәхткә олтириш несип болмиди. У шикарда, тағда паҗиәлик қаза болди, дегән ойларни хиялидин өткүзди II Султан Әхмәт.

Алийҗанап кичик дадиси Абдулетип ханниң ағрип, вапат болуши түпәйли, Аллаһниң хаһиши билән, өзиниң уштумтут тәхтни егилигәнлиги һәққидә ойлимақта еди II Султан Әхмәт.

Бари-йоқи икки жилла дөләткә һөкүмдарлиқ қилған у, әнди мана тәхтни инисиға бошитип бәрмәкчи.

Пәләкниң гәрдиши һәққидә хиял сүрүватқан II Султан Әхмәт хан, гоя бирнәрсә ядиға чүшкәндәк, ишик ағини чақиртти. У ишик ағиға бирмунчә қәғәзләрни яздурувалмақчи болди.

Бу қәғәзләрниң бири өзиниң тәхттин ваз кечиши тоғрилиқ һөҗҗәт еди.

Иккинчиси қейнатиси Летип ғоҗиға қаритилиши керәкти. Мәктүптә II Султан Әхмәт хан Летип ғоҗиниң дәрру

Яркәнтни ташлап, Кәшмирниң ичкирисидики Балтистанға атлинишини буйримақчи еди.

Ака-укилар арисидики қариму-қаршилиқниң ихтиярсиз сәвәпчисигә айланған қиз дадисиниң һаятиға хаватирланған II Султан Әхмәт хан Шади ғожиниңму бу қариму-қаршилиққа мунасивәтлик екәнлигини ядиға алди. Шундиму Шади ғожа тәқипләштин қутулупла қалмай, әксичә, техиму чоң аброй қазанди.

5-бап

АБДУРЕҺИМ СУЛТАННИҢ ӨЛҮМИ

Кейинки күнлирини Қәришәрдә өткүзгән Абдуреһим султан пикрини өзгәртти. Уни пәқәт йәткән қерилиқ өзи билән елип кәлгән ағриқ-кесәлләрла әмәс, өтмүштә болған вақиәләрни чүшиниш зөрүрийитиму беарам қилмақта еди.

Абдуреһим султан йәтмиш алтә яштин алқисиму, һели тимән еди. Униң мәхситигә еришәлмәйдиғанлиғиға көзи йетишкә башлиди.

У үзүл-кесил наүмүт болғини йоқ, лекин балилириниң келәчиги үчүн көпәрәк мал-дуния қалдурушниң зөрүрлүги һәққидә пат-пат ойлинидиған болуп қалди.

Абдуреһим султанниң һәрхил хотунлиридин тоққуз оғул, бир қизи бар еди. Қизиниң келәчәк тәғдири Абдуреһимни тәшвишләндүрмәтти, чүнки униң қизи Қазақ ханлиғиниң қудрәтлик һөкүмдари Есим ханниң илкидә еди.

Тунҗа оғли Абдулла йәттә йешидин башлап, Кучар валиси Абдулһадиниң мәккарлиғи түпәйли, әшу шәһәрдә туруватати. Тән елиш керәкки, Абдулла у йәрдә яхши билим алди.

Қизлирини оңушлуқ ятлиқ қилишни көзлигән Абдулһади бир қизини Абдуллиға турмушқа чиқарди.

Абдулһадиниң мүҗәзини бәш бирмиғидәк яхши билидиған Абдуреһим султан тунҗа оғлиға үмүт артматти.

Униң үстигә Абдуллиниң аниси қалмақ нойини Дүренкиниң қизи еди. Әйни чағларда Дүренк Турпан валисиға бирнәччә қетим һәрбий ярдәм бәргән.

Абдуреһим султан иккинчи оғли Абул Муһәммәткә, әксичә, толуқ ишинәтти вә униңға әң мурәккәп ишларни тапшуратти. Абул Муһәммәтниң хотуни әшу кучарлиқ Абдулһадиниң йәнә бир қизи еди.

Мана һазирму, 1635-жилниң баш баһарида, Қумулдин Абдуреһим султанниң садиқ сәпдиши – атақлиқ әмир Юнус бәгниң вапат болғанлиғи вә униң оғуллириниң дадисиға бeқиништин баш тартишқа башлиғанлиғи тоғрилиқ хәвәр кәлгәндә, Турпанниң валиси Абул Муһәммәтни чақиртти алдиға.

Сәмиришкә башлиған Абул Муһәммәт Қаришәр қәлъәсиниң сол қисмиға җайлашқан вә ғожайинниң шәхсий күтүпханиси хизмитини атқуруватқан бөлмигә кирип кәлгәндә, Абдуреһим султан пака, юмшақ тахтида тәсвий тартип олтиратти.

У һәрқачанқидәк нуқсансиз кийингәнди. Униң мүрисигә тоқ көк пәшмәт артилған.

Қоюқ ақ сақили уни сүрлүк көрситип туратти.

Абул Муһәммәт илдам келип, дадисиниң оң қолини ләвлиригә тәккүздидә, шундақла илдам кәйнигә даҗип, бешини егип, тик турди.

Тәсвий тартишни давамлаштурғач, Абдуреһим султан тил қатти:

– Қумулда Юнус бәгниң вапат болғинидин хәвириң болса керәк. Улуқ Аллаһ униң ятқан йерини җәннәттин қилғай.

Абул Муһәммәт гәп қилмай, бешини лиңшитти.

– Униң оғуллири Мирза Абдулла билән Мирза Мунис өзлириниң наразилиғини ипадиләп, йәккә башқуруш нийити барлиғини билдүрүватқан охшайду.

Абдуреһим султан орнидин турди вә қолидики тәсвийни супиға қоюп, қоллирини арқисида тутқиничә, китап тәкчисиниң йениға кәлди.

У китапларға қол тәккүзмиди, амма муқависиға алтундин һәл берилгән вә қедимий уйғур йезиғи әкис етилгән қелин китапқа синчилип қариди.

Абул Муһәммәт дадисиниң һәрикәтлирини көзлири билән күзитиватгатти. Атисиниң әшу қелин китап намини оқуватқанлиғини тәхмин қилди у.

Абул Муһәммәт өзи әрәп йезиғинила биләтти. У дадисиниң жуқуридин төвән йезилидиған уйғурчә мәтинләрниму әркин оқалайдиғанлиғидин хәвәрдар еди.

– Шуңа, – гепини давамлаштурди Абдуреһим султан, – сән дәрру Қумулға берип, у йәрдә, – у оғли таман бурулуп, униң көзлиригә тикилди, – тегишлик тәртип орнитишиң лазим!

Абул Муһәммәт йәнә бир мәртә бешини лиңшитти. У дадиси иҗазәт бәрмигичә еғиз ечишқа болмайдиғанлиғини яхши биләтти.

Шу әснада Абдуреһим султан муқависиға алтундин һәл берилгән һелиқи қелин китапни қолиға алди вә уни варақлиғач, қошумчә қилди:

– Буниң билән гәп түгимиди. Исиянкарлар җазаланғандин кейин, мәзкүр тәвәдә тәрғибатчилиқ билән бәнт болуватқан вә Қумулда зор аброй-инавәткә егә Муһәммәт Йүсүп ғоҗини зиярәт қил.

Абул Муһәммәтниң бирнемә демәкчи екәнлигини сәзгән Абдуреһим султан илтипат билән пәқәт қашлирини көтирип иҗазәт бәрди.

– Дада, мән «ақтағлиқ» ғоҗилар сәркисиниң алдиға мурит сүпитидә беришим керәкму яки һакимийәт вәкили ретидә беришим лазимму?

– Орунлуқ соал. Амма, биринчидин, бу икки мәҗбурийәтни бирләштүрүшиң мүмкин. Чүнки һәтта мәмликитимиз һөкүмдарлири, уларниң қатарида мениң алийҗанап атам Абдурешит хан билән қиммәтлик акам III Муһәммәт ханларму бар, ғоҗилар сәркилириниң мурит-лири еди. Раст, улар «қаратағлиқ» ғоҗилар тәрәпдарлири болди. Униңдин ташқири, бүгүн биз «ақтағлиқ» ғоҗилардин қоллаш күтүватқанлиғимизға бағлиқ, сениң Муһәммәт Йүсүпкә еһтирам билән муамилә қилишиң лазим. Сән униң, әлвәттә, мениң намимдин, Қәшқәргә көчүп беришини өтүн.

Абул Муһәммәт йәнә бешини лиңшитти.

– Мән Қәшқәр билән Яркәнткә йәнә бир жүрүш уюштурмақчимән. Бу жүрүш мениң тәхтим болмақ. Сән униңға мошуларни чүшәндүрүп ейт.

У һәсрәтлик күлүмсиридидә, китапни тәкчигә қоюп, оғлиниң қешиға кәлди.

– Мениң оғуллиримниң униңға вә униң әвладиға чоң һөрмәт көрситип, садиқ болидиғанлиғини вәдә қиливатқанлиғимниму чүшәндүр. Униңдин ташқири, у Қәшқәргә қайтип кәлгәндин кейин, Аллаһ буйриса, униң көңлини еливалимиз. Егилигән мәртивә, дәриҗисигә мунасип тартуқ қилимиз.

Абдуреһим султан оғлиниң мүрисини қучақлиди, андин силиқ авазда деди:

– Дәрру йолға чиқ. Мән алаһидә буйруқ чүшәрмигичә, Қумулниң валиси болуп қаливәр.

Абул Муһәммәт егилип, бөлмидин чиққандин кейин, Абдуреһим султан ойчан қияпәттә хелә узақ турди, андин кәскин бурулуп, һелиқи қелин китап қоюлған тәкчә таман маңди.

Абдуреһим султанниң китапни йәнә елиш нийити йоқ еди. Яқ. У, бәәйни бирнәрсә ядиға чүшкәндәк, ойлинип қалди.

Муқависиға алтундин һәл берилгән, уйғур тилида, уйғур йезиғида пүтүлгән китапниң Уйғур Турпан идиқутлиғи тарихиға беғишланғанлиғи тоғрилиқ хиял сүрмәктә еди у.

Бәш йүз жил һөкүм сүргән, пайтәхти Турпан болған ушбу мәмликәт будда дөлити еди.

Бу дөләтниң рәһбири Баурчуқ Арт Текин Чиңғиз хан дәвридә моңғулларға өз ихтияри билән бойсунған вә униң мәмликити – Моңғул империяси – тәркивигә бәшинчи улус сүпитидә қошулған.

Турпан уйғурлириниң көплигән әвлади өзлирини Турпан Уйғур дөлитиниң турғунлири дәп һесаплатти, һә, Турпан Уйғур дөлитиниң пухралири болсизә, өзлириниң нәсәпнамисини – шеҗирисини Орхон дәрияси бойида һөкүм сүргән Уйғур хақанлиғидин башланма алиду, биз уларниң әвлади дәп санатти.

Абдуреһим султан Турпанниң шу дәвирдин етиварән тәвәниң әң жирик шәһири болуп келиватқанлиғи һәққидә ойлимақта еди.

Нәқ Турпан үчүн һазирму тоқунушлар йүз бериватқанлиғи тоғрилиқ хиял сүрүвататти Абдуреһим.

Шу әснада җими мәмликәт даирисидә Қаришәр хелә муһим орунни егиләтти.

Сода һәм мәдәний мәркәз һесаплинидиған Қәшқәр вә Қумул, Яркәнт вә Турпан, Хотән вә Ақсу шәһәрлиридин охшаш жирақлиқта җайлашқан Қаришәрниң жуғрапиялик орни көп нәрсиләрни һәл қилишқа қадир еди.

Демәк, нәқ Қаришәр Яркәнт уйғур ханлиғиниң пайтәхти болуши лазим.

«Бу һәқтә мән бурун немишқа ойлимиған едим?

Немишқа бу пикир буниңдин он жил илгири калламға кәлмиди? Әйни чағда мениң режәм асан әмәлгә ашаттидә! Чүнки Қаришәр үчүн күрәш җими мәмликәт үчүн күрәшни билдүрәттидә! Һә, Турпанзә бай, амма мәркизий әмәс тәвәниң бир шәһири, халас, – өзиниң гөшини өзи йәтти Абдуреһим султан. –Лекин һәммә нәрсә йоқалғини йоқ. Мән техи һаят. Мениң тоққуз оғлум бар! Һели кәч әмәс!»

У ишикниң йениға келип, хизмәткарни чақирди. Қошумчә катиплиқ вәзипини орунлайдиған жигит жүгрәп йетип кәлгән бойи Абдуреһимниң буйруғини диққәт билән тиңшиди. Буйруқта Турпан–Қумул–Қаришәр зиминидики җими катиплиқ хизмәт, йәни мәмурийәт, Турпандин Қаришәргә көчирилидиғанлиғи тоғрилиқ ейтилған.

Бирнәччә дәқиқидин кейин һелиқи катип жигит чоң пәтнуста қәғәз, қаштешидин ясалған дүгәт вә пәй қәләм елип кирип кәлди.

Катипни күткәч, Абдуреһим султан китап тәкчисидики жуқуридин төвәнгә оқулидиған, муқависиға уйғур йезиғида «Оғузнамә» дәп путүлгән непиз китапни көздин кәчүрди. Бөлмигә катип кириши билән, китапни җайиға қойдидә, пәй қәләмни дүгәттики сияға чилап, сәл ойлинивалғандин кейин, имза чәкти.

Катип пәй қәләмгә қум чечип, уни қурутқандин кейин, Абдуреһим өз имзасини мөр бесип тәстиқлиди.

* * *

Аридин азла күн өтти, җими адәмләр Қаришәрни тәвәниң баш шәһири сүпитидә қобул қилишқа башлиди.

Тәрәп-тәрәпләргә әвәтилгән чапармәнләр соға вә тәбрикләр билән қайтип кәлмәктә еди.

Һәтта кичик йеза, кәнтләр пухралириму бу йеңилиқни хурсәнлик билән қобул қилишти.

Пәқәт Ақсуғичила. Ушбу шәһәрдин башлап пәқәт һөкүмдарларла әмәс, шундақла катта содигәрләр, сәрдарлар билән ләшкәрләр, һәтта һүнәрвәнләр Абдуреһимниң һөкмигә бенаән Яркәнткә қарши туруш-та әнди Турпан әмәс, бәлки Қаришәрниң таянч, мәркәз болидиғанлиғини аңлап, наразилиғини билдүрүшмәктә еди.

Яркәнт уйғур ханлиғиниң әмәлдики һөкүмдари II Султан Маһмут хан мунасивәтни кәскинләштүрмәскә тиришқини билән, тәхттин ғулитилғандин кейин қайтидин Ақсуниң валилиға тайинланған униң акиси II Султан Әхмәт бәкму дәрғәзәп болмақта еди.

Абдуреһим султанниң мәзкүр мәмурий һейлә-нәйриңи тоғрилиқ йеңилиқтин учур елиши биләнла, у дәрру жүрүш һазирлиғини башлиди.

Абдуреһим султанзә, шу әснада, өзиниң иқрар қилишичә, һаятидики әң адаққи вә, шуңа, җиддий һуҗумға тәйярлинишқа киришти.

Униң қаримиғидики қошун жүрүш тәйярлиғини давамла-штурди, атларниң йәм-хәшиги, һарвулар һазирланди.

Бу қетим, Абдуреһимниң пикричә, униңға һечким каши-ла болалматти.

Лекин, Аллаһниң әмри билән, униңға йеңип болмайдиған тосуқ – йәр дәссәп, һаят жүргәнләрниң һечқайсиси йеңәлмәйдиған тосуқ – кашила болди. Абдуреһимни Аллаһ өзиниң дәргаһиға елип кәтти.

Әтигәнлиги һәммә нәрсә, адәттикидәк, хатирҗәм еди. Абдуреһим султан бамдат намазни өтәп болуп, таза һава жутуш үчүн, баққа чиқти.

У бағдики шехил йолда бари-йоққи бирнәччә қәдәмла меңиведи, уштумтут мәйдисиниң сол тәрипидә ағриқ пәйда болди. Абдуреһим султан таңлай қеқишқиму үлгирәлмәй, чоң алма дәриғиниң йениға жиқилди...

Абдуреһим султанниң тоққуз оғлиниң йәттиси тавут қешида туратти.

Чоң оғуллири – давамлиқ Кучарда яшаватқан Абдулла билән дадиси тәрәптин Қумулға әвәтилгән Абул Муһәммәттин башқа оғуллири – һағда еди бу йәрдә. Абдуреһим султанниң үчинчи оғли Ибраһим чоң оғлиниң орнида қалған.

Нәқ Ибраһим буйруқ беривататти, қалған инилири: Исмайил, Саид Баба, Аппақ, Шаһ, Мәңсүр, Пичин униң йенида туратти.

Дәпин мәрасими аяқлишиши билән, Ибраһим дадиси өмриниң ахирқи күнлири пат-пат киридиған китапханиға жиғди инилирини вә һечбир киришмә сөзсиз үн қатти:

– Бизниң дадимиз, Аллаһ униң ятқан йерини җәннәттин қилғай, адәттин ташқири адәм еди. Биз атимиз башлиған ишларни ахирлаштурушимиз лазим. Акилиримиз Абдулла билән Абул Муһәммәт кәлгичә, силәр һәммиңләр маңа беқинишиңлар керәк. Дадимизниң нәзирини өткүзүш, Қаришәргә рәһбәрлик қилиш вә җүрүшкә тәйярлинишқа бағлиқ җими буйруқларни мән беримән.

Ибраһим инилирини көздин кәчүрүп чиқип, гепини давамлаштурди:

– Җүрүшкә тәйярлиқ бир дәқиқиму тохтимаслиғи һаҗәт. Буниңға атимизниң қанчилик күч чиқарғанлиғини һәммәйлән билимиз.

– Сөзлириңгә толуқ қошулимән, ака! – деди Исмайил. – Атимиз бақилиқ болуп кәтсиму, биз, һәрқайсимиз, униң арзусиниң әмәлгә ешиши үчүн, җими ишларни қилишқа тәйяр!

Абдуреһим султанниң өлүми «Шамал Бағда» олтирип, һөкүмдарлиқ җүргүзүватқан ханниму ғәпләттин ойғатти.

II Султан Маһмут яш вә тәҗрибисиз болғачқа, дәрру Шади ғоҗиға адәм әвәтишни буйриди. У қелиплашқан

вәзийәттә немә қилиш керәклиги һәққидә ғожидин мәслиһәт соримақчи еди. Чүнки асаслиқ вә наһайити хәтәрлик рәқипниң орни бош қалған дәқиқә кәлгәнди.

Лекин тарихий өлчәм бойичә бу, һәқиқәтәнму, пәқәт дәқиқә еди.

6-бап

АБУЛ МУҺӘММӘТ ҚАРИШӘРДӘ МУСТӘҺКӘМЛӘНДИ

Атисиниң өлүми тоғрилиқ хәвәр келиши билән, Абул Муһәммәт дәрру Қаришәргә атланди. У бу арилиқта исиянкарлар билән тиничлиқ келишимни қолға кәлтүрүп үлгәргәнди.

Абул Муһәммәтниң муһапизәтчилири билән сәпдашлири униң һөкүрәң ташлап чепиватқан қара етиға йетишәлмәй аварә еди.

Чарчиған атлирини арам алдуруш үчүнла тохтитип, қалған вақитта йол авутқан жигирмә адәмдин ибарәт топ үч күн дегәндә Қаришәр дәрвазисидин шиддәтлик кирип кәлди.

Үстидики чаң-топини қеқип үлгәрмигән Абул Муһәммәт Ибраһим билән қисқа сөзлишивалғандин кейин, атисиниң кативиға өзиниң тәвә һөкүмдари болуп җакалинидиғанлиғи тоғрилиқ пәрманни тәйярлашни буйриди.

Абул Муһәммәт өзигә һечбир тосалғу болмайду, дәп һесаплатти, чүнки әйни дәвирниң әнъәниси бойичә, атисиниң өлүмидин кейин һакимийәт тунҗа оғлиға өтәтти.

Һәммәйлән Абул Муһәммәтниң иккинчи оғул екәнлигини биләтти, амма, шуниң билән биллә, Абдуреһим султанниң тунҗа оғли Абдуллиниң бала чеғидин башлап Кучарда,

кәлгүси қейнатисиниң қолида тәрбийилиниватқанлиғидин хәвәрдар еди.

Һәммәйлән, биринчи новәттә Абул Муһәммәт, Абдулла һакимийәттин баш тартиду, дәп ойлиған. Униң үстигә бу дөләттики һакимийәт болмай, пәқәт валиниң лавазими, йәнә келип, Яркәнтниң көзқаришичә, хәтәрлик вә нәпрәт қозғайдиған һакимийәт еди.

Униңдин ташқири, Абул Муһәммәтниң йәнә бир дәлил-испати бар болуп, у монуниңдин ибарәт еди: мәрһум Абдуреһим султан очуқ болмисиму, һәр һалда, бирнәччә мәртә нәқ Абул Муһәммәтни өзиниң биринчи вариси сүпитидә көрүшни халайдиғанлиғини тәкитлигән.

Бу гәп-сөзләрдин хәвири бар Ибраһим шуңа етираз билдүрмиди. Раст, у алдиримаслиққа тиришти.

– Ака, һәммимиз сени қоллаймиз. Дадам, һәқиқәтәнму, нәқ саңа чоң үмүтләрни артқанди. Лекин чоң акимизниң келишини күткинимиз тоғримекин. Мениңчә, уму қарши болмайду.

– Мән уни узақ күтүшкә тәйяр. Әгәр Абдулла алдириған болса. Кучардин Қаришәргичә болған йол Қумулғичә болған арилиқтин икки һәссә қисқа екәнлигини билисәнғу. Амма мән бу йәрдә, у техи кәлмиди! Униңға һечнемә керәк әмәс! Дадимизни яд әйләш, униң ишлирини давамлаштуруш лазим әмәс униңға! Абдуллиниң, умумән, келидиғанлиғиға ишәнмәймән! У Кучарға чоңқур йилтиз тартип кәтти. Униң башқа ишлар билән кари йоқ.

– Еһтимал, сениң тоғриду, ака, амма чоң акимиз Абдуллиниң келишигә башқа әһваллар кашила болуватқан болушиму мүмкинғу.

– Қандақ әһваллар?

– Билмәймән. Ақсу Кучарниң йенида. II Султан Әхмәт хан Ақсуда. У тәхттин чәтнәштүрүлди. Униңдин һәммә нәрсә күтүшкә болиду.

– Мән ундақ ойлимаймән. Чүшәнгин, мән һакимийәткә чаплишивалғиним йоқ. Бүгүнки күндә бизгә әң хәтәрлиги – һакимийәтсизлик. Әгәр Абдулла сәркилик вәзипини алимән десә, мән лавазимни униңға бошитип беримән.

– Сениң наһайити алийжанап вә адиллиғиңни биләттим.

– Шундақ, бошитип беримән. Амма бир қатар шәртләрни қойимән.

Абул Муһәммәт инисиниң йениға кәлди вә пичирлап деди:

– Мән дадамни мошу китапханида ахирқи қетим көргинимдә, у жүрүш башланғичә өзиниң өлүп кетидиғинини сезиватқандәк билингән маңа. Жүрүш униң пүткүл һаяти давамидики мәхсити еди. Мән буни дадамниң қарашлиридин, китапни қолиға авайлап алғини билән, мутлақ китап һәқидә ойлимай, жүрүш тоғрилиқ хиял сүрүватқанлиғидин һис қилдим. Атамниң буйруғи билән Қумулға кетип берип, уруқ-қовмимиздин бири һаман тәхтни егилиши керәк, чоқум егилиши керәк, дәп өзәмгә өзәм қәсәм ичтим. Әгәр дадамға бу ишларни әмәлгә ашуруш несип болмиса, мән рояпқа чиқиримән.

Бүгүн мән Абдуллиға ишәнмәймән. Униң ишни ахириғичә йәткүзидиғанлиғиға ишәнмәймән. Нәқ мана мошу шәртни қойимән униңға! Бирла шәрт: ахириғичә меңиш!

Ибраһим қандақ етираз билдүрүшни билмәтти. Әслидә униң етираз билдүргүси йоқти. У Абул Муһәммәтниң һәқ екәнлигини чүшинәтти.

Абул Муһәммәт, вақитни бошқа өткүзмәй, жүрүш тәйярлиғиға бешичила киришип кәтти.

У Қаришәр әтрапидики йеза, кәнтләрдин елинған яш жигитләрни мәшиқләндүрүшни давамлаштурушқа, көп айлиқ жүрүшкә йемәклик-ичмәкликләрни тәйярлашқа,

атларни яхши озуқландурушқа, ат-улақ, һарвулларни һазирлашқа буйруқ бәрди.

Абул Муһәммәт инилири билән биргә әтигәндин кәч киргичә мошу ишлар билән бәнт еди.

Башқа оғуллириға қариғанда, Абул Муһәммәт мәрһум дадисини бәк яхши көрәтти, дейишкә болматти. Бирақ Абул Муһәммәт инилириға нисбәтән Абдуреһим султан өмриниң нишан-мәхситини, арзусини әмәлгә ашурушқа майилди.

Инилири униңға қарши болмиди, асасән, униң пикригә қошулди. Пәқәт бир қетим инилириниң ичидики әң нәпсанийәтлик вә дадил Исмайилла ғәзәплик деди:

– Ака, сән биз үчүн дадимиздинма үстүн болмақчиму? Йешиң чоң болғачқила, вали вәзиписини атқуруватисән. Бу тоғра. Амма биз һәммә җәһәттин немишқа сени әгишишимиз керәк?

– Әң болмиса шуниң үчүн әгишишиңлар керәкки, бу қаидини мән ойлап тапмидим.

Бизниң әнъәнилиримиздә чоңлар һөрмәтлиниду. Сән, Исмайил, буни мениңдинму яхши билисән!

– Мәңгу билимән, амма өзәң биләмсән, ака? Чүнки Абдулла акам сениңдин чоңғу?

– Тоғра, Абдулла чоң. Лекин у Кучардиғу. Мениң билишимчә, униң бу йәргә келидиған ойиму йоқ.

– Яқ, у келиду. Шунда сениң немә дәйдиғанлиғиңни көрүп қалармиз, ака.

Исмайил қәддини руслиди. У Абул Муһәммәттин кәскин зәрбә күтти. Амма Абул Муһәммәт унчуқмиди вә инкас қайтурулмайдиғанлиғиға көзи йәткән Исмайил мәғрур қияпәттә бөлмидин чиқти.

Ялғуз қалған Абул Муһәммәт хиялға чөмди.

«Һәҗәва, мениң гәплирим натоғриму, йә? Һәҗәва, ини-

лирим мени чүшәнмәйватиду, һәҗәп?! Яки чүшәнгиси кәлмәйватиду?»

Лекин Исмайилниң қопал сөзлиридин кейин сәл өзини басқан Абул Муһәммәт өзиниң иш-һәрикитидин қилчиликму ағринмиди.

«Мән бу лавазимға чаплишавалғиним йоққу, ахир. Уни Абдулиға бошитип беришкә мән тәйяр. Пәқәт у башлиған ишни ахириғичә йәткүзсила болди», – үзүл-кесил қарарға кәлди Абул Муһәммәт.

7-бап

КУЧАРДИН ҚАРИШӘРГӘ

Шу әснада Абдулла инилири тәсәввур қилғандәк адәм әмәс еди. Һәқиқәтәнму, узақ жиллар Кучарда туруп, Абдулһадиниң давамлиқ тәсири астида болған Абдулла өз мүҗәзидики бирмунчә хисләтләрни йоқитип қойғанди. Абдулһади Абдуреһим султанниң чоң оғлиға беваситә таңмай, тәдрижий тәсир көрситип кәлди.

Амма Абдулла, шуниң билән биргә, Абдулһадидин башқа нәрсиләрниму үгәнди.

Башқичә ейтқанда, Абдуллидики қәйсәрлик, җасурлуқ йоқап, униң орнини қувлуқ-шумлуқ, һелигәрлик, мәккарлиқ егилиди.

Узақ жиллар мабайнида дадисидин жирақта яшиған Абдулла валилиқ лавазимни инисиниң егилигинигә һәргизму қарши болмиди.

Абдулһадиниң пәнд-нәсиһәт, мәслиһәтлирини көп аңлиған Абдулла һәтта буниңға хурсән еди. Чүнки униң атиси җими мәмликәт һөкүмдари әмәс, бари-йоқи Турпан –Қумул–Қаришәр тәвәсиниң валиси еди, халас.

Абдулла туғулишидин өзигә варис қалидиған кичик бир лавазим үчүн күришишни тоғра көрмәтти. У миқияслиқ мулаһизә қилатти вә бу мәсилидә униң көзқариши иниси һәм атисиниң мәвқәсигә охшаш еди.

Башқичә ейтқанда, у Қаришәргә бармиди. Дәпин мәрасимиға үлгирәлмәтти, атисиниң лавазимини, дадисиниң өлүмидин кейин, егиләшни халиматти.

Шундақ қилип, у, бир тәрәптин, иниси Абул Муһәммәткә ярдәмлишивататти, иккинчи тәрәптин, өзини-өзи алдимайвататти, чүнки у баштила чәкләнгән һакимийәткә майил әмәсти.

Абдуллиниң мәвқәси мана шундақ еди. Униң ушбу мәвқәси мәккар қейнатисиниң режилиригә зит келәтти.

Абдулһади болсизә, әксичә, җими һакимийәтни өзиниң қолиға өтидиған вақит кәлди, дәп һесаплатти.

Тоғриси, Абдуллиниң қолиға өтидиған, амма, Абдулһадиниң ғәрәзлик режиси бойичә, өзи башқуридиған, вақит кәлгәнмиш.

Абдуллини Қаришәргә меңишқа көндүрүш үчүн Абдулһади җими имканийәтләрдин пайдиланди.

Буниң үчүн узақ жиллар мабайнида уларниң арисида болуватқан сөһбәтләрни җанландуруп, һәр күни узақтин-узақ параңлишатти.

Бу мәхсәттә қисқа түнләрму пайдилинилди.

Абдулһадиниң қизи –Абдуллиниң хотуни – өзиниң усул-амиллирини ишләтти.

Бу пәнд-нәсиһәт, көндүрүшләрниң маһийити шуниңда едики, Абдулла йеқинқи вақиттин етиварән тәвәниң мәркизигә айланған Қаришәргә чоқум берип, мәрһум атисиниң лавазими – вәзиписини расмий өз өшнисигә елип, Абдулһади вә униң тәрәпдарлириниң көзқаришичә, қанунлуқ асаста өзлириниң қовмиға тегишлик нәрсини тәләп қилиши керәк.

Уларниң қовмиға, йәнә шу Абдулһадиниң пикричә, азму әмәс, көпму әмәс – дөләтниң алий һакимийити тәәллуқмиш. Ейтиш керәкки, Абдулһади икки нәвриниң иккинчи, биринчиси Абдуреһим султанди, бовиси болуштин башқа, буниңға һечқандақ мунасивити йоқти.

– Оғлум, сиз Қаришәргә чоқум беришиңиз керәк, – сөзлирини пәдәзләп гәп қилди Абдулһади. – Атиңизниң қәбрини зиярәт қилип, Муққәдәс Қуръандин сүрә оқушиңиз лазимғу, ахир. Андин, сиз аилиниң чоң оғли, шуңа сиз инилириңизға нәсиһәт, мәслиһәтләрни беришиңиз һаҗәт.

Абдулһади бир диқиқә сүкүт сақлиди, андин қошуп қойди:

– Болупму Абул Муһәммәткә. Еқидә, мәвқәси йоқ адәмгә! Әнъәнилиримизни инкар қилған адәмгә!

Бу сөзләрдин кейин Абдулла җавап беришкә мәҗбур болди:

– Мән Абул Муһәммәтни әйиплимәймән, у тоғра иш қилди.

Абдулһади наразилиқ билән үн қатти:

– Немиләрни дәватидиғансиз, оғлум!? Әнъәнилиримизниң аяқ асти қилинишида нәқ Абул Муһәммәт әйиплик әмәсму! Чоңларни һөрмәтләш әвлаттин-әвлатқа өтүп келиватати. У бу улуқ урпи-адитимизни дәпсәндә қилди.

Күйоғлини еғиз ачқузмай, Абдулһади, гоя бу мәсилә йешилип болғандәк, деди:

– Әтә әтигән йолға чиқимиз! Қаришәргә! Мән лазимлиқ буйруқларни берип, ишни орунлаштуруп қойдум!

Қейнатисиниң бундақ тиришқақлиғи, һәтта тәрсалиғи Абдуллини һәйран қалдурди. Бала пәйтидә һәтта атааниси билән аз көрүшүшини истәйдиған Абдулһадиниң қилиқлирини әслиди у.

Абдуреһимниң тәләплиригә дайим униң банә-сәвәплири

тәйяр еди. Қизиқ йери, узақ вақит давамида Абдулһади Абдуллини ата-анисиға көрсәтмәскә муваппәқ болалиди.

Әнди мана әшу Абдулһади Абдуллиниң Қаришәргә беришини, дадисиниң қәбрини зиярәт қилишни, инилири билән дидарлишишни қаттиқ тәләп қиливатмақта.

Абдулла қейнатисиниң тәклипидә ғәлити бирнәрсиниң йоқлуғини чүшинәтти. Гәп бу йәрдә Абдулһадиниң қәтъийлигидә еди.

Шундиму Абдулла, гәрчә әтрапта йүз бериватқан өзгириш, һадисиләргә өзиниң көзқариши болсиму, Абдулһадиниң қаттиқ тәсиригә учриғанди.

Нәқ шуниң үчүн у Қаришәргә беришқа келишти.

Абдулһади, өзи ойлиғандәк, һәммини әқил таразисидин өткүзүп болғанди. Қейнатисиниң тиришчанлиғи түпәйли, Абдулла көплигән мулазим вә муһапизәтчилириниң һәмралиғида әтиси әтигәнлиги әмәс, Абдулһади билән болған сөһбәттин кейин икки күн өтүп, Кучардин чиқти.

Қаришәргә атланғанларниң арисида Абдулһадиму бар еди.

Сәпәр шундақ орунлаштурулдики, йолға чиққан кам дегәндә, жирик шәһәрниң валиси екәнлиги билинип туратти.

Шу әснада Кучарниң валиси Абдулһади, бәлки униң қейнатиси Абдулла әмәс еди.

Нәқ Абдулһади җими диққәт өзигә әмәс, күйоғли Абдуллиға қаритилиши керәк, дәп һөкүм қилған. Әслидә бу сәпәрни униң өзи уюштурди әмәсму!

Кучардин Қаришәргә болған йолда Абдулла инилири билән, болупму Абул Муһәммәт билән өзини қандақ тутуш керәклиги һәққидә ойланди.

Инисиниң өзиниң келишини күтмәй, алдирақсанлиқ қилип, әмәлиятта һакимийәтни зорлуқ билән егиләвалғанлиғиға наразилиғини билдүрүши керәк.

Шуниң билән биргә, Абдулла Абул Муһәммәт билән һәргизму мунасивәтни бузушни халиматти. Чүнки, биринчидин, инисиниң бу һәрикәтлиридә қисмән Абдулла өзиму әйипликти, сәвәви у узақ вақит Қаришәргә аяқ басмиғанди, иккинчидин, өзиниң бәһәйвәт режилириниң әмәлгә ешишида Абдуллиға Абул Муһәммәт һаҗәтти.

Абдуллиниң мошу мәвқәси ака-укилар мунасивитидә һәл қилғучи роль ойниди. Һәммәйлән бир еғиздин тәкитләшкән җиддийлиқ учришишниң дәсләпки дәқиқилиридила шамалға учқан еди.

Абдулла аттин чүшүшигә, бир-бирләп йениға кәлгән инилири, у аилиниң чоңи болғачқа, униң оң қолини ләвлиригә апиришти. Абдуллизә, инилири билән қучақлишип көрүшти.

Һәммәйлән единигә чирайлиқ ипәк гиләмләр селинған Қаришәр қәлъәсиниң кәң-таша бөлмисигә кирди.

Бу қетим өзиниң җими уюштуруш маһаритини намайиш қилди Абул Муһәммәт. У ашпәзләргә дәмлик миллий тамларни етишни буйриди.

Катта бөлминиң бир булуңидин орун алған сазәндиләр уйғур «Он икки муқаминиң» дастан, мәрғуллирини чалмақта еди.

Әнъәнә бойичә, тәнтәнилик тәдбирләр, хан ордисида өтүватқанлиғидин яки мәйли сәрадики некаһ тойлири болушидин қәтьий нәзәр, нәқ мошу «Он икки муқам» аһаңлири билән башлинатти.

Йәттә яштин йәтмиш яшқичә болған кишиләр узақ жиллар давамида ушбу музыка дурданиси, уйғур сәнъитиниң гүлтаҗиси «Он икки муқамни» рәтләп, тәртипкә кәлтүрүштә Яркәнт уйғур ханлиғиниң иккинчи һөкүмдари Абдурешит ханниң иккинчи рәпиқиси Аманнисаханиң шуғулланғанлиғини биләтти. Аддий аилиниң қизи Абдуре-

шит ханни өзиниң әқил-парасити, гөзәллиги, адәп-әхлақи билән рам қилған.

Момиси – Абдуреһим султанниң аниси– Аманнисаханға риқабәтчи болған болсиму, Абдуреһим султанниң балилирида Аманнисаханға нисбәтән һәсәтхорлуқ сезилмәтти.

Биринчидин, Абдурешит ханниң ахирқи, он иккинчи оғли болған Абдуреһим султан дадисини һечқачан көрмигән, чүнки у атиси вапат болуп, бир айдин кейин туғулған.

Иккинчидин, Аманнисаханниң истедатиға болған қайиллиқ Абдуреһимниң балилириниңла әмәс, шундақла өзиниң замандашлириниң өзгә туйғулиридин бесим еди.

Йеқимлиқ саз вә йүксәк маһарәт билән тәйярланған таамлардин – уларниң ичидә мантиниң сәккиз, кавапниң он икки түри бар, һәрхил қорулмилар, хам сәйләр, төрт түрлүк усулда ечитилған мусәлләстин ташқири, Абул Муһәммәт һәммәйләнни бәк тәсирләндүргән сөзни қилди.

Ғизалиниш әвҗигә чиққан бир пәйттә у, хусусән, инилири вә Абдулһади аңлисун дегән нийәттә көтирәңгү авазда тил қатти:

– Муһтәрәм ака, унтулмас атимизниң тунҗа оғли сүпитидә ялғуз сизла униң лавазимини егиләшкә мунасипсиз. Чоңқур мәмнунийәт вә һөрмәт билән сизни вақип қилимәнки, сизниң келишиңизгә қәдәр мән қолумдин келишичә аилимизниң мүлкини сақлап, көпәйтишкә тириштим. Атимизниң жиғип-түккән нәрсилириниң вәйран болушиға йол қоймидим. Бүгүн таза нийәт, ақ вижданим билән, мән сизгә өзәмни ушбу лавазимдин азат қилидиғанлиғимни йәткүзмәкчимән, чүнки аилимизниң тунҗиси һоқуқиңиз билән пәқәт сизла унтулмас атимизниң орнини егилишиңиз лазим. Улақ Аллаһ атимизниң ятқан йерини җәннәттин қилғай!

Бу сөзләрни ейтидекән, Абул Муһәммәт Абдуллиниң йениға келип, баш егип, униңға оралған қәғәзни сунди.

Абдулла инисиниң көзигә миннәтдарлиқ билән қариди вә Абул Муһәммәттинму үстүн һаяҗан ичрә тил қатти:

– Миннәтдарлиғимни қобул қилғайсиз, иним! Гәплириңиз мени һаяҗанға салди. Лекин мән сизниң қарариңизни бир мәҗбурийәт дәп чүшинимән. Қәйт қилимәнки, мән башлиған һәрқандақ паалийәттә сиз мән мәслиһәтлишидиған кишиләр қатарида болисиз.

Бир дәқиқә тәсирлик җим-җитлиқ орниди. Узаққа созулмиған ушбу сүкүнатни дутар, тәмбир, дап вә чаңлар җорлуғида яңриған әҗайип гөзәл саз бузди.

8-бап

АБДУЛҺАДИНИҢ МӘХПИЙ РЕҖИСИ

Ахири Абдулһадиниң гәплиригә көнгән вә Қаришәргә орунлашқан Абдулла султан қейнатисиға бәк миннәтдар еди. Бир айдин бу ян Абдуреһим султанниң оғуллири бир җан, бир тән болуп, мәрһум атисиниң режилирини ишқа ашуруш йолида аянмай тәр төкүвататти.

Гәрчә, илгәркидәкла һәрбий вә уюштуруш ишлирида Абул Муһәммәтниң роли Абдулла султандин үстүн болсиму, Абдулла султан бу җәһәттин анчә ғәм қилматти.

У Абдулһадидин толиму рази еди, чүнки қейнатиси, халапму яки халимайму, бу тәрипи намәлум, ака-укиларни бирләштүрди, уларниң арисида үзүлүшкә йүзләнгән қериндашлиқ риштилирини әслигә кәлтүрди.

Абдулла султан бундин кейин уларниң арисида

һечқандақ чүшәнмәсликләр, Аллаһ сақлисун, җанҗаллар йүз бәрмәйду, дәп ишинәтти.

Шу әснада Абдулһади тамамән башқичә ойлатти. Узақ вақит давамида Абдуллини Қаришәрниң валиси болушқа аран көндүргән у Абдуллиниң йеганә вә еғишмас сәркигә айлинип, әплик пурсәт пәйда болса, алий һакимийәтни тартивелишқа қадир, дәп һесаплатти.

Һазир, Абдулла султан билән Қаришәрдә биллә болуватқан Абдулһади, йүз бәргән ишлар өзиниң һесавиға тоғра кәлмәйдиғанлиғини чүшәнди.

Һәммидин бурун Абдулла султан инилири билән йеқинлашқандин бери йеқимиқ һиссиятлар илкидә қелип, бүгүнки лавазимдин разидәк әлпаз көрситиватқандәк билинди Абдулһадиға.

Униңдин ташқири, Абдулһади көп җәһәтләрдин Абул Муһәммәтниң акисидин үстүн туридиғанлиғиниң гувачиси болди.

Ниһайәт, ака-укиларниң төртинчиси – толиму нәпсанийәтлик, еһтимал, дадил, җүръәтлик вә һелигәр, зор бәстлик Исмайил Абдулһадиниң диққәт нәзәридин сирт қалмиди.

Униң башқа қериндашлириға сиртиму, ичиму охшиматти. У сиртқи җәһәттин анисиға тартқини билән, мүҗәзиниң мустәқил һәм қаттиқлиғи дадисиға охшатти.

Ушбу һаләтләрни һесапқа алған мәккар Абдулһади йеңи һәрикәт-паалийәт режисини ойлаштурмақта еди.

Униң режиси бойичә, у Абдулла султанни, ениғираға униң икки оғлини – Йолвас билән Арсланни – васийлиққа елиш. Бу икки оғулниң аниси Абдулһадиниң қизи еди.

Тәҗрибилик иғвагәр, питнә-пасатчи Абдулһади баштила Абдуреһим султанниң оғуллирини бир-биригә қарши һайдап селишни көзлигәнди.

У Исмайил билән Абул Муһәммәтни пайдиланмақчи болди. Амма буни әмәлгә ашуралмиди. Чүнки Абдулла Қаришәргә кәлгәндә вә уларниң һәр иккилиси әң яхши қериндашлиқ хисләтлирини намайиш қилғанда роһлинип, қанатланған Абдуреһим султанниң қалған оғуллири, әксичә, һәтта алийҗанаплиқта бир-бири билән бәс-бәскә чүшкәндәк болуведи.

Тәйярлиқниң җими һәрбий тәрипини Абул Муһәммәт өз зиммисигә алған. У пат-пат шәһәр, йеза-кәнтләрни арилап, сәпәрвәрлик ишлар билән бәнт.

Униңға инилири Мәңсүр билән Пичин чоң ярдәм көрсәтмәктә еди.

Муһим һөҗҗәтләрни түзүш, изчиллаштуруш вә сақлашқа Исмайил билән Саид Баба мәсъулди.

Ибраһимни Абдулла султан өзиниң мәслиһәтчиси қилип тайинлиди.

Аппақ билән Шаһ Абдуллиниң шәхсий уланида хизмәт қилидиған болди.

Абдуреһим султанниң һәммә оғуллириниң арисида чүшәнчә вә ишәнчә можут еди.

Бу Абдулһадини беарам қиливататти. Ака-укилар арисида зиддийәт пәйда қилишқа мувәппәқ болалмиған у, қаттиқ вә рәзил һәрикәтләргә киришишкә бәл бағлиди.

1635-жилниң ипар ейиниң бир ахшими, Абдулла султан Қаришәр–Турпан тәвәсигә һөкүмдар болуп, аридин икки ай өтүп, Абдулһади қорғининиң ичкәрки бөлмисигә өзигә садиқ бирнәччә адәмни жиғип, етираз билдүрүш мүмкин болмиған тәләппуда уларға буйруқ бәрди:

– Давутахун, сән өзәңниң адәмлириң билән дәрру Тохсунға атлинишиң керәк. Әтә у йәргә Абул Муһәммәт келиду.

У маңлийида тартуғи бар рәзги адәмгә сүрлүк қариди. Давутахун ғожайинидин көзлирини қачуруп, бешини саңгилатти.

Андин у қошумчә қилди:

– Немә қилишни билисәнғу?!

Давутахун етираз билдүрмәкчи болуведи, нәқ шу мәзгилдә ишик ечилип, Абдулһадиниң иккинчи хотуни кирип кәлди. Аял тивиш чиқармай, мусәлләс қуюлған коза билән бирнәччә күмүч пиялини ширә үстигә қойди.

Абдулһади наразилиқ әлпазда хотуниға қарап қойди, амма гәп қилмиди. Түнүгүн хотуниға меһманлар жиғилип болғандин кейин, мусәлләс әкирип беришни буйруғанлиғиға өкүнди.

Хотуни бөлмидин чиқип кәткәндин кейин, Абдулһади пиялиләргә мусәлләс қуюшқа башлиди.

Пиялидики мусәлләсни сүмиривәткән Давутахун сорашқа җүръәт қилалиди:

– Тәхсир, Абул Муһәммәтниң Тохсунда мәңгү қелишини халамсиз?

– Әлвәттә, – кәскин деди Абдулһади Давутахунниң көп сөзлүгидин җақ тоюп.

Бу хилдики соалларниң тәкрарланмаслиғиниң алдини елиш үчүн қошуп қойди:

– Қалған ака-укиларниму худди мошундақ «җайлаш» керәк. Абдуреһим султанниң тоққуз оғлиниң пәқәт бирила – тунҗисила һаят қалса, бизгә купайә.

Меһманлар бир-биригә қарашти, мәсилә бир тәрәп болди, дәп һесаплиған Абдулһади орнидин туруп, кәйнигә бурулдидә, тамдики оюқтин кичик бир лата халта чиқарди.

Алда қилинидиған «хизмәт» үчүн пул төлигән Абдулһади, гәрчә бөлмидә алтә киши олтарсиму, пәқәт Давутахунғила қарап көрсәтмә-буйруқ аһаңида хитап қилди:

– Силәрниң бу ишни қандақ әмәлгә ашуридиған-лиғиңлар билән карим йоқ! Амма уни качан әмәлгә ашуридиғанлиғиңлар мениң үчүн муһим. Агаһландуримәнки, өшнәңлардики вәзипә орунланмай қалса, калланлар елиниду!

У азирақ сүкүт сақлиди, андин орнидин туруп, бөлмидин чиқип кетиветип пичирлиди:

– Мениң һаятимму ховуп астида қелиши мүмкин.

Давутахун вә униң билән кәлгән адәмләрни узитип қоюп, бөлмигә қайтип кирди Абдулһади.

Өз режисиниң әмәлгә ашидиғанлиғиға у камил ишинәтти. Абдуреһим султанниң оғуллирини қәтил қилғандин кейин, уларниң аилилирини жирақ кәнтләргә сүргүн қилип, андин ужуқтуриветишкә болаттидә!

Һә, шундақ қилғандила Йолвас билән Арсланға йол ечилатти.

Абдулһади Абдулла султанни әнди Қәшқәргә жүрүш қилишни уюштурушқа көндүрүш керәк, дәп ойлиди.

Навада Қәшқәр тәслим болса, Яркәнтниң тәқабил туралмайдиғанлиғини чүшинәтти, шуңа Кучар–Үчтурпан кона йоли бойидики шәһәр, кәнтләрниң қанунға риайә қилидиған һакимлири билән тез вә җиддий сөзлишиш керәк, дәп җәзм қилди у.

Бу йөнилиштә иниси тәрәптин тәхттин ғулитилған Ақсуниң валиси, сабиқ һөкүмдар II Султан Әхмәт хандин көпирәк әтийәт қилиш керәк–у хәтәрлик еди.

«Абдулла султан II Султан Әхмәт хан йол қойған хаталиқларни тәкрарлимас үчүн, мән мошу ишларға қол уруватимәнғу, – көңлидин өткүзди Абдулһади. – Чүнки II Султан Әхмәт ханни бир туққан иниси II Султан Маһмут хан ғулатти әмәсму! Абдулла султанниң болсизә, сәккиз иниси бар! Яқ, мән бәл бағлиған иш тоғра! Һеч хатаси йоқ! Мән чоқум бу ишни ахириға йәткүзимән!»

Абдулһади хотунини чақирди вә у бөлмигә киргәндә, ширә үстидики мусәлләскә ишарә қилди.

Яш аял алдираш ширә үстини жиғиштуруп меңишиға, мусәлләс тәсиридин вә режисиниң көңүлдикидәк әмәлгә ешишқа башлиғанлиғидин кәйпияти көтирилгән Абдулһади хотуниниң инчикә белидин тутуп, өзигә тартти.

Қолидики козини ширә үстигә аранла қоюп үлгәргән яш аял, пиялиләрни тутқан петичә юмшақ көрпиләргә чөкти.

Зор еһтирас вужудини оравалди Абдулһадиниң. У хотуниниң үстигә чиқивелип, бетақәтлик билән униң көйнигиниң сәдәплик аппақ түгмилирини йешишкә башлиди...

Шаирә еридин хелә кичик еди. У Абдулһадиниң өйигә кәлгәндә, Абдулһадиниң чоң хотунлиридин туғулған балилири Шаирәдин бираз яшла кичикти.

Дәсләпки чағларда Абдулһади хотуниға бәкму амрақ болуп, уни соғилар билән тәғдирләтти, амма тезла көңли совуди.

Абдулһади төртинчи қетим он бәш яшлиқ қизға өйләнгәндин кейин, у Шаирәниң ятиғиға қәдәм басмас болди.

Униңда пәқәт бүгүнкидәк еһтираслиқ күчиниш пәйда болғанда, у қопал һалда егиләтти хотунини. Еһтирас болсизә, униңда толиму кам болатти.

Бундақ дәқиқиләрдин кейин, Шаирә узақ вақит өзигә келәлмәтти. Чүнки у мәнивий вә җисманий азаплинатти. У өз һаятиниң беһөдә өтүп кетиватқиниға өкүнәтти, пәрзәнт қучуш бәхтигә муйәссәр болалмайдиғанлиғиға ечинатти вә, еһтимал, пат арида өмриниң үзүлидиғанлиғини һис қилатти...

Шәһваний нәпсини қандурған Абдулһади қопаллиқ билән Шаирәни иштиривәттидә, киймини түзигәч, бөлмидин чиқти.

Шаирәниң көзлиридин тарамлап яш ақти. Едәндә чечилип ятқан пиялиләр билән козини көтирип маңғандиму, униң көз йеши тохтимиди.

Шаирә өз бөлмисигә кирип, кичик пәнҗиридин қорған һойлисиға мәхсәтсиз қарап турғандиму, көз йеши ямғурдәк төкүлди.

У бираз өзини бесип, хатирҗәм һаләткә келип, тәһийигә дүм йетип, юмшақ көрпигә қиңғайғандиму, яш һаман ақмақта еди.

Униң вуҗуди бош, қуруқ еди. У һечнемини халиматти. У тамақ йәшниму, ухлашниму, өмүрниму, өлүмниму халиматти. Яқ, униң һечнемигә хушти йоқти!

Шу һалитидә хелә узақ ятқан Шаирә бир чағда һөл тәһийидин бешини көтирип, таң атқичә олтарди.

Мәзинниң бамдатқа дәвәт қилған әзани аңланғандила орнидин туруп, нимҗан бир һалда таһарәт елишқа маңди.

9-бап

АБДУЛҺАДИНИҢ ПАҖИӘСИ

Мәккар Абдулһади өз режисиниң толуқ әмәлгә ашидиғанлиғиға ишинәтти.

Абдуреһим султан оғуллириниң қатиллири пул алди, демәк, буйруқ чоқум бәҗа кәлгүрүлиду дегән сөз.

Абдулла султанни өзиниң тәсири астида, дәп һесаплатти Абдулһади.

Абдулла султанға қарашлиқ тәвәниң әһвали бәк бәләнт, паравән дәриҗидә еди. Аһали өз турмушидин рази, қошун чәмбәрчас тәйяр. Қисқиси, һәммә нәрсә наһайити яхши.

Абдулһади өзиниң идрәк-парасити билән пәхирлинәтти.

У тәбиитидин тадан еди, бу хислити түпәйли у, һәқиқәтәнму, көплигән мурәккәп вәзийәтләрдин қутулуп кәткәнди.

Униң дана, башқичә тәриплəш мумкин әмәс, һәрикәт-паалийити түпәйли аилисила әмәс, шундақла пүтүнсүрүк Кучар шәһириниң уруш, ачарчилиқтин аман қалғанлиғини әсләшниң өзи купайә. Шу қетим у мәхситигә йетиш үчүн, Абдурәһим султанниң тунҗа оғли Абдуллиға тәрбийичи – атилиқ болған әмәсмеди!

Абдуллини Қаришәргә беришқа көндүргәнму мошу Абдулһадидә! Бу һәрикити арқилиқ у нәврилириниң келәчәктә катта лавазим егилишигә йол ачмақчи болғанди.

Абдулһади қизлирини нәқәдәр чоңқур һесап билән маһиранә ятлиқ қилғанлиғичу техи! Қизлириниң чоңи Абдуллиниң, иккинчиси униң иниси Абул Муһәммәтниң хотунлири болса, үчинчи қизи дөләтниң сабиқ һөкүмдари II Султан Әхмәт ханға ятлиқ қилинған.

Давутахун билән учришип, аридин бир күн өтүп, қорғининиң йенидики мәсчиткә кетип барған Абдулһади түнүгүнки муваппәқийәт тәсиригә әсир еди техичә.

Гәрчә, аридин бари-йоқи бирнәччә саат өтсиму, Давутахун вә униң адәмлири һели ениқ һәрикәт режисини түзмигән болсиму, Абдулһади Абдурәһим султан оғуллириниң қәтил қилинғанлиғини тәсәввур қилмақта еди.

Шундақ қәбиһ, пәскәш ойлар илкидә мәсчиткә келивататти у. Бундақ рәзил нийәттә мусулманларниң улуқ дәргаһиға қәдәм тәшрип қилишниң өзи чоң гуна!

Лекин Абдулһади өзиниң әмәлгә ашурмақчи болған ишлирини тоғра дәп һесаплатти. У өз «паалийитини» изгүлүк санатти, шуңа униң кәйпияти үстүн.

Абдулһадиниң мәһәллисидә икки мәсчит бар еди. Бири – кона, бенаси қиңғийип қалған, тар. Иккинчиси – кәң-таша,

йеңи селинған мәсчит болуп, Абдулһадиниң қорғинидин хелә жирақ еди.

Абдулһади җамаәтчилик көпирәк жиғилидиған йеңи мәсчиткә беришни қарар қилди.

Гәрчә, Абдулһадиниң Қаришәргә кәлгинигә бари-йоқи икки айла болған болсиму, йәрлик пухра уни яхши тонувапту. Абдулһади тәбиитидин адәмләр билән арилишип, сөһбәт қурушқа амрақ. У өзиниң билим дәриҗиси, ялқунлуқ нутқи билән башқиларни җәлип қилишқа қабил.

Униңдин ташқири, адәмләр Абдулһадиниң узун жиллар давамида Кучарниң валиси лавазимини егилигәнлигини, Абдулла султанниң авал атилиғи, андин қейнатиси болғанлиғини биләтти.

Бу арқилиқ Абдулһади мәлум дәриҗидә аброй-инавәт қазанған.

Йеңи мәсчиткә кәлгән Абдулһади һаса таяқлириға тайинип, ақ сақаллирини һелидин- һелиға силап, ишик алдида сөзлишип турған бирнәччә бовай билән саламлашти.

Сәл нерида бир топ бала бурути әндила хәт тартишқа башлиған жигитниң қизиқ париңини тиңшап туратти, чүнки улар тәрәптин пат-пат күлкә аңлинатти.

Абдулһади йерими адәмләргә тошқан мәсчиткә кирди. У өзи һелирақта талада саламлашқан бовайларға орун қалдуруш мәхситидә алдинқи тәрәпкә өтмәй, оттуридин җай алди.

Һәрқандақ ишта оттурида болуш – Абдулһадиниң һаятий мәвқәси. Һәтта мәсчиттиму у мошу мәвқәгә әмәл қилатти.

Абдулһади әстаидил намаз оқуди. У Аллаһ-тәаладин нәврилиригә есән-аманлиқ, өзигә саламәтлик әта қилишини тилиди. Өзиниң гунаһлирини кәчүрүшини сориди...

Намазханлар, адәттикидәк, бирдинла тарқишип

кәтмиди. Иши алдирашлар, асасән яшлар, кетишти, яшанған кишиләр, хусусән қерилиқ убданла йәткәнләр, мәсчит һойлисида һәрхил мавзуларда узақ гәплишип турушти.

Абдулһадиму қалди. Қорғанға барған билән, зерикип қалидиғанлиғини һис қилди болғай, мошу йәрдә мөтивәрләр билән һәзиллишип, вақит өткүзүш қарариға кәлди.

Қайси топқа қошулушни билмәй, мәңдигән һалда у яқ – бу яққа көз жүгәртиватқан Абдулһадини көрүп қалған, икки қоллап һаса тайиғиға тайинип турған һойлидики әң қери бовай ақ сақаллирини титритип йөтиливалғандин кейин, деди:

– Һәй, оғлум, бу яққа кәл. Биз бу йәрдә бир мурәккәп мәсилини йешиватимиз. Бизгә ярдәмләш.

Абдулһади бовайлар топиға келип йәнә бир қетим үнлүк саламлишип, өзини чақирған мөтивәргә соал нәзәридә бақти.

– Оғлум, ейтишлириға қариғанда, сән кучарлиқ охшайсән, – тил қатти учисиға өңидин кәткән пахтилиқ пәшмәт, бешиға долан тумиғини кийгән башқа бир бовай. – Ейтқинә, силәр, кучарлиқлар, немишқа өз шәһириңларни Султан Әхмәт ханға ташлап, биз тәрәпкә қечип келивалдиңлар?

Абдулһади қаттиқ тәәҗүпләнди. У ушбу йеңилиқни тунҗа қетим аңлавататти. Лекин у бовайниң сөзлириниң һәқлигигә гуманланматти, чүнки бундақ соаллар бекардин-бекар қоюлматти. Әмәлиятта бу соал әмәс, Абдулһадиға очуқтин-очуқ ейтилған тәнә, Абдулла султанға берилгән зәрбә еди.

– Силәр буни нәдин билисиләр? – аранла дәләлиди Абдулһади.

У йәнә бирнемиләрни демәкчи болуведи, амма өзигә

соал қойған һелиқи бовай зәһәрлик күлүмсирәп, үнлүк авазда сөһбәтдашлириға деди:

– Хәп, мән немишқа Султан Саид хан билән униң оғли Абдурешит хан дәвридә яшимидим? Аллаһниң әмри билән мән әтрапида болуватқанлардин тамамән бехәвәр, пәрвайи пәләк һөкүмдарлар дәвридә яшаватимән. Әпсус!

Бовай йәнә бирнемиләрни дәватиду, лекин Абдулһадиниң қулиғиға әнди һечнемә кирмәйвататти. У чоң-чоң қәдәм ташлап, мәсчит һойлисидин ғайип болди...

Абдулһадиниң төрт хотунининң ичидә уни пәқәт сөйүмлүк кичик хотунила тақәтсизлик билән күтәтти.

Икки чоң хотуни асасән өй ишлири, балилар һәм нәвриләр тәрбийиси билән бәнт.

Шаирә болсизә, Абдулһадиниң мәсчиттин келишини вәһимә билән күтмәктә еди.

Бамдат намазни бөлмисидә өтигән Шаирә һеч иккиләнмәй, дәрру Абдулла султанниң аилиси яшайдиған хошна қорғанға маңди.

Техи Кучарда чағдила Абдулла билән Шаирәниң оттурисида достанә мунасивәт орниған. Улар әдәп-әхлақ даирисидин чиқматти, амма бир-биригә болған қандақту бир туйғу һағда еди уларда.

Абдулла султанниң ясавуллири Шаирәни қорғанниң аяллар туридиған қисмиға тосалғусиз киргүзүветәтти. Шаирә билән бәк қоюқ муамилә қилидиған Абдуллиниң иккинчи хотуни достини иллиқ чирай қарши алди. Шаирә униң кәйпиятиниң шу қәдәр бәләнтлигини биләтти, чүнки у пәрзәнт күтүвататти.

Нәқ шу сәвәптин Абдулла султанниң чоң хотуни – Абдулһадиниң қизи – кейинки чағларда һәсрәт, қизғиниш ичидә қелип, пат-пат җаңҗал чиқиратти. Абдулла көп вақтини иккинчи хотуни билән өткүзәтти.

Шаирә Абдулла султанниң хотуни билән қучақлишип көрүшүп, униң саламәтлиги һәққидә сорайдекән, әву җуган Шаирәниң авазидин бир тәшвишни дәрру сәздидә, сориди:

– Немә болди? Чирайиңиз өмсиллиғу!

Шаирә өзини тәсликтә бесип:

– Дәрру ғоҗайинимиз билән көрүшүшүм керәк, – деди.

Абдулла султанниң иккинчи хотуни бир дәқиқә Шаирәниң көзлиригә бақтидә, еғиз ачмай, дәрру бөлмидин чиқти.

Шаирә аридин нәччә вақит өткәнлигини туймиди, амма бөлмигә Абдулла султанниң кирип келиватқинини көрди.

Абдулла һечнемә сорапму үлгәрмиди. Сәл егилип, қәдини руслиған Шаирә Абдулла султанниң көзлиригә тикләнгиничә түнүгүн кәчтә тәсадипи аңлап қалған сөзләрни ейтип бәрди.

Шаирә гепини ахирлаштурғандин кейин, Абдулла йенида турған хотуниға пәрваму қилмай, Шаирәниң чачлириға авайлап қол тәккүзди.

– Түнүгүнки меһманларниң бириниң исми Давутахун, шундақму?

– Шундақ, тәхсир. Әшу киши сизниң җими инилириңизниң исмини атап чиқти.

– Улар Абул Муһәммәт тоғрилиқ немә деди?

– Абул Муһәммәтни улар әң хәтәрлик адәм, шуңа уни биринчи өлтүрүш керәк дейишти.

– Ундақта баривериң. Сизниң гәплириңиз бизниң гуманимизни тәстиқлиди, халас.

Шаирә егилип тазим қилдидә, Абдуллиниң қоли тегип, сирилип мүрисигә чүшкән ромалини түзәп, бөлмидин чиқти.

Абдулла султан хотуниға бурулди. Униң ләвлиридә тәбәссүм җилвиләнди, амма чеһрисидики күлүмсирәш аламәтлири дәрру йоқап, бирдәмдила сүрлүк, һәтта

шәпқәтсиз қияпәткә кирди. У еғиз ачмай, шиддәт билән ишик таман маңди...

Мәсчит билән қорған арилиғидики йолда кетип барған Абдулһадиға һелиқи бовайниң Кучарниң ишғал қилинип, талан-таражға учриғанлиғи һәққидики гепи арам бәрмиди.

Абдулһади Кучарни бәк яхши көрәтти. У ушбу шәһәр үчүн көп ишларни қилған. Униң каллисиға II Султан Әхмәт ханни рәһимсиз җазалаш керәк, дегән ой кәлди. Шуңа дәрһал Абдулла султан билән учришип, өз режисини баян қилмақчи болди.

Бу режә униң каллисиға һазирла, қорғанға йеқинлашқанда, кәлди. Мәзкүр режиниң бир нуқтиси сүпитидә мәккар Абдулһади Абдулла султанниң бирнәччә инисини II Султан Әхмәт ханға қарши атландурушни көздә тутти.

«Мошундақ қилғандила, улардин чапсанирақ қутулушқа болиду, – дәп ойлиди Абдулһади. – Тиничлиқ һөкүм сүрүватқан мәзгилдә қәтил қилиш һәммә инилирида гуман туғдуруши мүмкин. Қураллиқ тоқунушта өлтүрүлсә, тәбиийдәк түс алиду, вәссалам».

Қорғиниға бирнәччә чамдам қалғанда, Абдулһади қәдәмлирини асталатти. У тосаттин бәәйни пәзада пәрваз қиливатқан қандақту-бир адәмниң қияпитини көргәндәк болди. Абдулһади бу нәрсигә диққәт билән қарап, униң хелә жиллар бурун вапат болған дадиси екәнлигини чүшәнгәндәк қилди.

Тәәҗүпләнгән Абдулһади көзлирини жумуп, алиқанлирини йейип, үзини силиди. У көзини ачқанда, қоллириға хәнҗәрләрни тутқан тонуш бирнәччә адәмниң өзи таман наһайити илдам жүгрәп келиватқанлиғини көрди.

Бечарә Абдулһади Абдулла султан шәхсий муһапизитиниң бир нөкири биринчи болуп өзиниң оң биқиниға хәнҗәр урғандила һәммини чүшәнди.

10-бап

II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАННИҢ КУЧАРҒА ҺУҖУМИ

Иниси тәрәптин тәхттин ғулитилип, қайтидин Ақсуниң валиси болуп тайинланған II Султан Әхмәт хан чоңқур роһий чүшкүнлүктә еди.

Инисиниң һейлә-нәйриңи пәришан қилип, хусусән Абдуреһим султанниң өз қандаш-қериндашлириға қарши узун жиллиқ күришигә бәрдашлиқ бериш, чидаш еғир келиватատти униңға.

Ақсуниң Абдуреһим султан егидарчилиғидики зимин билән чегаридаш екәнлигигә бағлиқ II Султан Әхмәт хан Абдуреһим султанға тәвә зиминда немә болуватқанлиғидин наһайити яхши хәвәрдар еди. Бай билән Кучар сөз йүзидә Яркәнткә беқинғандәк қилғини билән, әмәлиятта Турпанға бойсунушқа майил еди.

Абдуреһим султанниң туюқсиз өлүми Ақсуниң валиси II Султан Әхмәт ханни Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари II Султан Маһмут хан охшаш ғәпләттә қалдурмиди.

Әксичә, у Турпан валисиниң өлүмини тәғдирниң өзигә ташлап бәргән бир амити дәп қобул қилди, чүнки мәзкүр зиминда мәрһум Абдуреһим султанға баравәр сәркә йоқ, шуңа мәсилини үзүл-кесил бир тәрәп қилидиған вақит йәтти, дәп һесаплиди.

Буниң үчүн, II Султан Әхмәт ханниң пикричә, дәрру Кучарға һуҗум ечип, уни бесивелип, талан-тараж қилиш керәк.

«Һазир Абдулһади Қаришәрдә. Абдуреһим султанниң тунҗа оғли Абдуллиму әшуниң билән биллә. Демәк, улар

Абдуреһим султанниң Абул Муһәммәт вә башқа оғуллири билән өз ара мунасивитини ениқлаштуруватқан пәйттә, Кучарниң мудапиәси аҗизлашти, – хиял сүрәтти II Султан Әхмәт хан. –Маңа күч-қудритимни намайиш қилип, икки мәсилини йешиш пурсити яритилди.

Биринчидин, мәрһум Абдуреһим султанниң тәрәп-дарлири билән уларни әгәшкүчиләргә Яркәнт уйғур ханлиғиниң бу қариму-қаршилиқни тохтитишқа қабил екәнлигини дәлиллләп беримән.

Униңдин ташқири, мән һәйяр инимға мениң үчүн һакимийәт әмәс, бәлки дөләтниң гүлләп-яшниши муһим екәнлигини испатлап беримән».

Өз вақтида өзиниң бүйүк әҗдади Юнус ханниң һәрбий кеңәшләр билән һәрхил мәҗлисләрни өткүзгәнлигини әслигәч, Ақсу қәлъәсиниң чоң бөлмисигә селинған юмшақ гиләм үстидә у яқтин-бу яққа меңип жүргән II Султан Әхмәт хан Юнус ханниң оғли – улуқ сәрдар вә дөләт әрбаби I Султан Әхмәт хан һәққидиму хиял сүрмәктә еди.

Әйни чағларда момиси билән аписи II Султан Әхмәт хан билән униң иниси II Султан Маһмут ханға уларниң исимлири Моғулистанда һөкүмранлиқ қилған Юнус ханниң оғуллири I Султан Маһмут хан билән I Султан Әхмәт ханларниң шәрипигә қоюлғанлиғи тоғрилиқ сөзләп беришкәнди. Юнус ханниң чоң оғли I Султан Маһмут ханға қариғанда, кичиги I Султан Әхмәт хан даңлиқ еди. Чүнки у қалмақ-җоңғарларға қарши көплигән урушларға қатнашқан.

Буниңдин бирнәччә жил илгири, өзи техи тәхткә олтармиған, Ақсуниң валиси чағда, Абдуреһим султан билән униң күйоғли – Қазақ ханлиғиниң мәшһур һөкүмдари Есим ханниң адәмлири толуқ вәйран қилинип, карванниң

булап-таланғанлиғиға җәһли чиққан II Султан Әхмәт хан бәш миң җоңғар атлиқ ләшкирини тәқипләшкә буйруқ бәргәнлигини әслиди.

Әйни чағларда Абдуреһим султан һаятиниң ахирқи жиллиридикидәк мурассәсиз әмәсти.

II Султан Әхмәт хан шу жилларда Яркәнт–Турпан арисидики нисбәтән яхши мунасивәт пәқәт унтулмас Абдулетип ханниң дана сәясити билән ақиланә һөкүмдарлиғи түпәйлила қолға кәлгәнлигини биләтти.

Тәхттә олтирип, дөләтни башқуруп үлгәргән II Султан Әхмәт хан кичик дадиси Абдулетип ханни улуқ һөкүмдар дәп һесаплатти.

Әмәлиятта шундақ болғанди, чүнки Абдулетип хан дәвридә мәмликәттә тиничлиқ орнап, Яркәнт уйғур ханлиғида сода-тиҗарәт, мәдәнийәт, һәрхил товарларни ишләпчиқириш тәрәққий қилған.

Яркәнтликләр, турпанлиқлар, ақсулуқлар бирлишип, қалмақ-җоңғарлар һуҗумлириға қарши зәрбә бәргәнлигини ядиға алған II Султан Әхмәт хан әнди мана, аридин барийоқи бирнәччә жил өтүп, вәтәндашлириниң шәһәрлиригә өзиниң һуҗум қиливатқанлиғини һәсрәт ичрә ойлимақта еди.

Хияллирини бүгүнки әмәлиятқа қаратқан II Султан Әхмәт хан Ақсу шәһириниң атлиқ ләшкәр башлиғини чақиртти.

Оттура яшлардики бәстлик жигит Ақсу қәлъәсиниң чоң бөлмисигә киргәндә, II Султан Әхмәт ханниң ойи йәнә өтмүшни чарлап кәткәнди.

Өзиниң алдида турған сәрвазниң буниңдин йүз, икки йүз, үч йүз жил илгири дөләтни һимайә қилған җәңчиләрдин һеч пәрқи йоқ, дәп ойлиди у. Шула җасарәт, шула қәддиқамәт, шула қурални маһарәт билән қоллиниш...

– Әтә әтигән Кучарға жүрүшкә атлинишқа буйруймән! –

данә-данә гәп қилди II Султан Әхмәт хан. – Әгәр қаршилиқ көрсәтсә, Кучар гарнизони уҗуқтурулсун! Адәмләргә зорлуқ-зомбилиқ қилинмисун, амма мал-мүлүк, йемәклик-ичмәкликләрни елишқа рухсәт. Ләшкәр шәһәрдә толуқ үч тәвлүк болсун!

Атлиқ ләшкәрниң җасур башлиғи бурулуп маңғанда, униң кәйнидин қарап қалған II Султан Әхмәт хан әҗдади I Султан Әхмәт хан билән өзиниң вә бүгүнки җәңчиләр билән әйни чағлардики җәңчиләрниң арисида чоң пәриқ бар екәнлиги һәққидә ойлиди.

Бу пәриқ шуниңда едики, I Султан Әхмәт хан һечқачан өз қандашлириға қарши урушушқа буйруқ бәрмигәнди.

* * *

Ақсуниң атлиқ ләшкири кона йол билән аста Кучарға атланди. Һава тутулуп, ушшақ ямғур яққили турди. II Султан Әхмәт ханниң җәңчилири арилап-арилап еғиз ечип қойғини болмиса, асасән җим.

Түнүгүн буйруқ алған уларниң сәрдари болсизә, җүрүшни халимиған бир һалда ат үстидә олтиратти. Өз қандашлирини булап-талашқа униң көңли унимайвататти.

Шуниң билән биллә униң җәмәтидин бирнәччә әр киши Ақсу һөкүмдарлириниң атлиқ ләшкиридә хизмәт қилатти вә униң буйруқни орунлаштин башқа һечнемә қолидин кәлмәтти. Буйруқларни болсизә, у идитлиқ вә ениқ бәҗа кәлтүрәтти.

Атлар аста маңғачқа, бәзи җәңчиләр егәрдә үгдәп олтиратти.

Гайи сәрвазлар әтрапиға көз ташлап, гөзәл мәнзирини күзитип кетип баратти.

Жирақта, йолниң сол қасниғида, беши көккә тақашқан ғайәт зор Тәңритағ тизмилири көзгә ташлинатти, оң

тәрәптә, упуқта, бепаян улуғвар Тәклимакан чөли созулуп ятатти.

Лекин уйғур зимининиң бу икки тәбиий дурданиси оттурисидики бошлуқ йәрлик аһалиниң көплигән әвлатлириниң җапалиқ меһнити, тинимсиз әмгиги, аччиқ тәри бәдилигә чөл билән тағ әтрапиниң җәннәткә айлағанлиғидин далаләт берәтти.

Мевилик бағлар, у йәр-бу йәрдә көрүнүп турған үзүмзарлиқлар, қоғун-тавуз терилгән бепаян етизлиқлар киши қәлбини шатлиққа бөләтти. Бу карамәт мәнзирини бәрпа қилған бағвәнләр билән деханларниң ана йәргә болған муһәббитиниң, меһрибанлиғиниң бир көрүнүши еди.

Һә, пәқәт ана диярини чәксиз сөйидиған, униңға меһир бағлиған, һәсәт вә яманлиқни тамамән билмәйдиған, әмгәкчан адәмләргила хас есил хусусийәт бу.

Ақсу билән Кучарниң арилиғи анчә жирақ әмәс. Ақсу атлиқ ләшкириниң башлиғи мәнзилгә үч күндә йетишни режиләп қойған. Атлирини һөкүрәң ташлитип чаптуруш бу яқта турсун, һәтта йорутмай, аста вә пәқәт күндүзила маңғанда, үч күндә йетишни тәхминлиди у.

Атлиқ ләшкәр башлиғиниң кәйпияти беһөзүр еди, амма у өзигә берилгән буйруқ, зиммисигә жүкләнгән вәзипидин баш тартиш һәққидә һәтта хиялму қилматти.

Қаримиғидики бәзи сәрвазлардин у ала етида тик, һәтта, мәлум дәриҗидә, тәкәббуранә олтириши билән пәриқлинип туратти. Умумән, сәрдар, қәдди-қамитини һәрбийләрчә мәғрур вә дадил тутушни яхши көрәтти, Ақсу охшаш жирик шәһәрниң атлиқ ләшкиригә башлиқ болуп тайинланғандин кейин болсизә, җисманий күч-қувитини сақлаш үчүн бәк көп, һәтта мадари кетип, дәрмансизланғичә мәшиқлинәтти.

Җими вақтини у хизмәткә беғишлатти вә, тән елиш керәк, өзигә жүкләнгән вәзипини йүксәк дәриҗидә орунлатти.

Сәрдарниң аилә-тавабаити – хотуни билән икки оғли – аилә башчисиниң әйни чағларда мәмликәт пайтәхти болған шәһәрниң атлиқ ләшкиригә рәһбәрлик қиливатқанлиғиға пәхирлинәтти.

Сәрдар әҗдатлириниң бири, аилидә еғиздин-еғизға көчүп жүргән гәпләргә қариғанда, Юнус хан муһапизәтчиси болған екән.

Нәқ мошу әһваллар сәвәвидин, сәрдар бу жүрүшкә атлинишни қәлбидә яқтурматти. У – пәқәт уруш мәйданида җәң қилишқа адәтләнгән җәңчи. У–тинич шәһәрләрни булап-талайдиған қарақчи әмәс.

Лекин буйруқни бәҗа кәлтүрүш униң үчүн һәрқандақ әслимә, хатириләрдин үстүн. Өзиниң җими ой-хиялини буйруқни орунлап болғандин кейин, шәрмәндә, рәсва бир һаләттә қалмаслиққа җәлип қилди у.

Атлиқ ләшкәр башлиғи мәзкүр буйруқни бәргән II Султан Әхмәт ханниң мәнтиқисини чүшинишкә тиришип бақти.

«Сөзсиз, Абдуреһим султан мәмликәтни һалсиритишта көплигән яман ишларни қилди. У пүткүл һаяти давамида қануний һакимийәт билән күрәшти. Лекин һазир, униң вапатидин кейин, зиддийәтни күчәйтишниң немә һаҗити бар еди? – хиял сүрәтти сәрдар. – Абдуреһим султанниң тунҗа оғли Абдулла үчүн Кучар ана шәһәр һесаплиниду. У бизниң бу ишимизни һәргизму кәчүрмәйду. Бизниң әмәс, тоғриси, мениң ишимни!»

Сәрдар бу жүрүштә, умумән, асасий рольни өзи ойнайдиғанлиғини һис қилдидә, ғәмгә чөкти. Униң саламәтлиги наһайити яхши еди, амма ушбу ойлардин кейин, жүриги сиқилип кәтти.

Пүткүл диққитини пәқәт буйруқни орунлашқа қаритишқа тиришқан сәрдар баш отряд башлиғини чақиртти.

Бурути әндила хәт тартишқа башлиған яш жигит ақ қашқисини чаптуруп йетип кәлди сәрдарниң қешиға.

– Байға йеқинлишип қалдуқ. Йолдин чиқип, Байни айлинип өтүшни буйруймән. Бизниң мәхситимиз –Кучар.

Яш жигит чүшәндим дегәндәк, бешини лиңшитти вә йәнә буйруқ күткәч, сәрдар билән қатарлаштурди ала етини.

Униң ала ети алға интиливататти.

Етини тизгинлигән яш жигит күлүмсирәп:

– Мениң бу етим дайим шундақ қилиду. Жүрүшкә атланғанда, униңға егә болуш тәс. Шәһәргә киргинимдә болсизә, орнидин қозғиталмайсән.

Сәрдар йенида ала етини йорутуп кетип барған яш жигиткә һалакәткә мәһкүм болған қияпәттә деди:

– Буйруқни орунлаң!

11-бап

АБДУЛЛА СУЛТАННИҢ II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАННИҢ ПЕЙИГӘ ЧҮШҮШИ

Кучардин Қаришәргә ат чаптуруп келип, II Султан Әхмәт хан атлиқ ләшкириниң һуҗумидин Абдулла султанни вақип қилған икки чапармән гаңгирап қалған.

Улар башлирини көтиришкә җүръәт қилалмайвататти.

Һәтта Абдулһадиниң дәпин мәрасимини уюштуруш тоғрилиқ буйруқ берип үлгәрмигән Абдулла султан дәрру жиғин ачти.

– Садир болған вақиә һәққидики ой-пикриңларни билгүм келиду. Бу вәзийәттә биз немә қилишимиз керәк? – деди у мәҗлис иштракчилирини тәкши көздин кәчүрүп.

Лекин у өзиму, униң инилириму Абдулла султанниң Абул Муһәммәткә мураҗиәт қиливатқанлиғини чүшәнди.

Қалғанлардин чоң болғачқа вә һәрбий ишни башқиларға қариғанда яхши билгәчкә, Абул Муһәммәт бир қәдәм алға чиқип, оң қолини көксигә қоюп, акисиға егилди.

– Бизгә буни җавапсиз қалдурушқа һәргиз болмайду. II Султан Әхмәт хан бузушқа болмайдиған чегарини бузди. У пәқәт бизниң җәмәт-қовмимизнила һақарәтлимиди. Яқ! У өзини, иниси – һөкүмдаримиз II Султан Маһмут ханни рәсва қилди. Мәрһум атимиз һәмдә, униң ятқан йери җиннәттин болғай, униң акиси III Муһәммәт ханниң әвлади арисида тоқунушларниң болғанлиғи һәммигә аян. Амма Кучарда йүз бәргән бундақ рәзиллик илгири-кейин болуп бақмиған.

Абул Муһәммәт пәқәт Абдулла султанға қарап сөзләвататти.

Азирақ сүкүт сақлиған у әнди қалған инилириға көз ташлиди. Ибраһим билән Исмайил һечбир һиссиятсиз шүк олтиратти.

Кичик инилириниң чоңқур туйғуларға берилгәнлиги уларниң чеһрисидә намайән еди. Пичин билән Аппақ орнида олтиралмайвататти. Саид Баба һелидин-һели бурутини силатти. Шаһ җиддий қияпәттә акилириға қаратти.

Пәқәт Мәңсүрла һәмма җәһәттин мәрһум атисиға охшашқа тиришип, гоя Яркәнт уйғур ханлиғиниң тәхтидә олтарғандәк, тик вә мәғрур олтиратти.

– Һөрмәтлик ака, – гепини давамлаштурди Абул Муһәммәт, – II Султан Әхмәт ханниң очуқтин-очуқ қарши

чиқишиға дәрру җавап берип, шәһәрни бесивелип, уни Ақсу валилиғидин бошитиш керәк дәп һесаплаймән.

– Амма бу уруш дегән сөзғу! – тақәтсизлинип тил қатти Саид Баба.

– Шундақ, лекин уни биз башлимидуқ.

– Мән чүшинимән, бирақ Ақсуни бесивалған билән, иш түгимәйду. II Султан Маһмут хан бизни әйиплəйду, – етираз билдүрди Саит Баба.

Абул Муһәммәт җавап қайтурмиди. У қоллирини яйдидә, тахтиниң бир булуңиға олтарди.

Һәммәйлән Абдулла султанға бақти.

У орнидин қозғалмайла, ғәмкин көзлирини Саид Бабаға тиккиничә, ойланған һалда тил қатти:

– Мәрһум атимиз қириқ жил давамида өзигә қанунуний тәәллуқ нәрсигә еришиш үчүн күрәшти. Дадимиз ханлиқ тәхтигә олтиралмай, бақилиқ болди. Атимиз акиси III Муһәммәт хан охшашла тәхткә олтириш һоқуқиға егә еди. III Муһәммәт хан тәхтни дадиси–бизниң бовимиз Абдурешит хандин әмәс, бәлки акиси Абдукерим хандин өткүзүвалған. Раст, атимиз III Муһәммәт ханниң оғли Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан билән нәвриси Абдулетип ханға, һәтта нәврилири II Султан Әхмәт хан билән II Султан Маһмут ханға қарши болуп, күрәшти. Дадимизниң ушбу күрәшни давамлаштурушқа тәйяр екәнлигиму бизгә мәлумди. У адаләтликни әслигә кәлтүрүш үчүн, җими ишларни қилди. У өзиниң ахирқи җүрүшигә һазирланған еди. Дадимизниң йолини пәқәт өлүмла тосиди. Амма биз, униң оғуллири, бар! Биз атимиз башлиған ишни ахириға йәткүзүшимиз лазим. Мәйли, Яркәнткә баралмисақму, амма Кучарға қилинған тәҗәвузни кәчүрәлмәймиз.

Абдулла султан Исмайилға бурулди, буйруқ берилидиғанлиғини сәзгән жигит дәрру орнидин турди.

– Үч һөҗҗәт түзүш зөрүр, – йәнә сөзлиди Абдулла султан. – Һәммидин бурун өзимизниң қаримиғидики шәһәрләр билән йеза, кәнтләргә чапарманләрни әвәтиш лазим. Ләшкәрләр он күндин кейин Қаришәргә жиғилиши керәк.

Исмайил Саид Бабаға мәнилик бақти. Саид Баба бөлминиң нериқи булуңидики лазимлиқ җими йезиш қураллири қоюлған ширә таман маңди.

Саид Баба йезишқа киришти вә Абдулла султан сөзини давамлаштурди.

– Иккинчи қәғәзгә қериндишимиз Абул Муһәммәтни бирләшкән қошунниң башлиғи қилип тайинлаш тоғрилиқ буйруқ йезилсун.

Бөлмидә Абдулла султанниң мәзкүр буйруғини үнсиз қоллиған кәйпият һөкүм сүрди. Ушбу лавазимни нәқ Абул Муһәммәт егиләйдиғанлиғи һәммигә аян еди. Лекин Абдулла султанниң өзи қошунға рәһбирлик қилиши мүмкин, дегән пикирму мөҗутти.

Ака-укиларниң тиничлинишини вә буйруқни аңлап, орнидин туруп, бешини әккән Абул Муһәммәтниң қайтип олтиришини күткән Абдулла султан үчинчи буйруқни бәрди.

– Пүткүл җүрүш давамида мениң баш мәслиһәтчим, җими әмирләр билән ахунларниң йолбашчиси, – Абдулла султан сәл алға иңишип, өзини диққәт билән тиңшаватқан Абул Муһәммәткә көз ташлиди, – башқичә ейтқанда, һәммә пухралиқ мәмурийәтниң башлиғи болуп Бай шәһириниң һакими Субһан Қули бәг тайинлиниду.

Абдулла султанниң инилири бу тайинлашқа азирақ әҗәпләнди.

Лекин Абдулла султанниң өзи үчүн бу ойлинип елинған қарар еди.

Абдулла султан көплигән жиллар мабайнида Субһан Қули бәгни диққәт билән күзәтти. У маһир вә тәҗрибилик

сәясәтчи еди. Байниң башлиғи сүпитидә у шәһәрни нурғун бала-қаза, апәтләрдин қутулдуруп қалған.

Абдулһади билән егилик вә сода-тиҗарәт саһалирида биллә ишләшкә тоғра кәлгәчкә, Субһан Қули бәг Абдулһадиниң һейлигәрлик, қелиплашқан һәрқандақ вәзийәтни устилиқ билән баһалаш қатарлиқ хисләтлирини өзләштүргән. Шуңа у өмридә хелә нәрсиләргә қол йәткүзгән. У Байға һаким болуп тайинланғандин кейин, шәһәр мәмликәтниң сода-тиҗарәт вә мәдәнийәт мәркәзлириниң биригә айланди.

Абдулла султанниң Субһан Қули бәгни бундақ алий лавазимға тайинлишиниң йәнә бир сәвәви, Бай, бир тәрәптин, Кучар билән чегаридаш болса, иккинчи тәрәптин, Ақсуға әң йеқин шәһәр еди.

Бу һәрикити арқилиқ Абдулла султан II Султан Әхмәт ханға Бай пухралирини өзи тәрәпкә тартишниң пайдисиз екәнлигидин дерәк бәрмәкчи еди.

* * *

Он күн тез өтүп кәтти. Қаришәр йенида тохтап, Бағраш көлидин бирнәччә чақирим йәргә чедир тикип, арам алған бирләшкән қошун җүрүшкә чәмбәрчас тәйяр еди.

Сәрдарлар билән аддий җәңчиләрниң еғизида бирла гәп – II Султан Әхмәт ханни җазалаш вә Ақсу шәһирини бесивелиш.

Абдулла султан Субһан Қули бәг башлиқ әмирләр вә ахунлар билән Қаришәр қәлъәсиниң йенида турғанда, шәһәрниң ғәрбий дәрвазисини бойлап атлиқ ләшкәр җүрүшкә атланди.

Учисиға савут кийгән Абул Муһәммәт Баурчуқ Арт Текин билән Арслан хан дәвриниң сәрдарлирини

әслитәтти. Шу җәңгиварлиқ, шу қәдди-қамәт. Һәммәйлән Абул Муһәммәтниң қайтмас қәйсәрлигигә, җасурлуғиға ишинәтти.

Уларни бирла нәрсә пәриқләндүрәтти: Баурчуқ Арт Текин билән Арслан хан Чиңғиз хан қошуни тәркивидә өз вәтининиң сиртида урушқан болса, Абул Муһәммәткә мәмликәт ичидә, қандашлириға қарши қиличиниялиңачлашқа тоғра келиватати...

Қошунни йолға селиветип, аридин бәш күн өткәндин кейин, Абдулла султан өзиму Қаришәрдин үзүлүп чиқти.

Ака-укилардин шәһәрдә пәқәт Ибраһимла қалди.

Жүрүш аяқлашқичә, у егилик ишлири билән шуғуллиниши керәк.

Жүрүшни бир айда тамамлаш көздә туғулғанди, чүнки Ақсу ишғал қилиниши билән, зиддийәт йешилди, дәп һесаплашқа болатти. Узақ вақитқа созулған тиничлиқни бузған II Султан Әхмәт хан җазалиниши лазим еди.

Абдулла султан II Султан Әхмәт хан иниси – дөләт һөкүмдари II Султан Маһмут ханниң иҗазитисиз, һәтта униң өз тәшәббуси билән Кучарға һуҗум қилғанлиғиға гуман кәлтүрмәтти.

Абдулла султан мулазимлири билән Кучарға киргәндә, шәһәр пухралири кочиларға патмай қалди.

Улар асасән аяллар билән балилар еди, чүнки җими әр кишиләр, һәтта ақ сақаллиқ бовайлар, өзлирини булап-талап, һақарәтлигән II Султан Әхмәт хандин интиқам елиш үчүн, Абул Муһәммәт қошуниға қошулған.

Гәрчә, шәһәр жиға-зеригә толуп-ташқан болсиму, турғунлар өзлирини бәхтияр һис қилатти. Кичик чеғидинла көплигән аддий пухраға тонуш Абдуллиниң қудрәтлик һимайичигә айланғанлиғиға улар толиму пәхирләнмәктә еди.

Шатлиқ, хурсәнлик билән дәрт-әләм арилишип кәткән ушбу муһит Абдулла султанға қаттиқ тәсир қилди. Кучар кочилиридин өтүп кетип барған у бала вақтидин өзигә тонуш мәсчит, покәй, һүнәрвәнләр дуканлири, базарларни көздин кәчүридекән, гоя улар билән қандақту икки ай әмәс, бәлки узақ жил көрүшмигән һиссиятлар илкидә қелип, көзлиригә яш ямашти.

Кучар униңға шу қәдәр җаниҗан вә йеқин билиндики, өзиниң Ақсуға қошун атландурғанлиғиға һәтта бир дәқиқә өкүнүпму қалди.

Чүнки Ақсу, худди Кучар охшаш, униң ана дияриниң, мәмликитиниң шәһириғу. Ақсудима мошундақ дилкәш, меһрибан, саддә адәмләр туридиғу. Кучарниң булап-талинишиға улар әйиплик әмәсқу. Уларниң қолидин немә келәтти, улар һечнемә йешәлмәттиғу.

Әгәр улар мәсилиләрни йешишкә қадир болса, шәһәргә әсла һуҗум қилинматтидә.

Абдулла султан нәқ шу дәқиқиләрдә Абул Муһәммәт рәһбәрлигидики қошунниң һуҗумиға қәйсәрлик билән тәқабил туруватқан Ақсу турғунлири һәққидә ойлимақта еди. Һуҗумчилар арисида кучарлиқлардин тәшкил қилинған сәрвазларниң чоң топиму бар еди.

II Султан Әхмәт җан-җигәри билән қоғданмақта. У қошунни шәхсән өзи башқуруватетти. Абул Муһәммәтниң қошуни бирдин шәһәрни бесивелишқа муваппәқ болалмай чекингәндә, II Султан Әхмәт һәтта икки мәртә қайтарма һуҗумғиму чиқти.

Биринчи қетим қәлъә тамлириға орунлашқан оқ-ячилар ярдимидә шәһәрниң шималий дәрвазисидин чиқип, Абул Муһәммәт ләшкириниң оң қанитиға зәрбә бәрди. Бу қайтарма һуҗумға шәхсән II Султан Әхмәт ханниң өзи рәһбәрлик қилди.

Иккинчи қетим, таң сәһәрдә, II Султан Әхмәт хан Кучарни булап-талиған һелиқи атлиқ ләшкәр башлиғиға буйруқ чүшәрди: Абул Муһәммәтниң қошумчә сәрвазлири җәңгә киргичә, дүшмәнгә зәрбә бериш.

Ақсулуқлар үчүн бу һәр икки қайтарма һуҗум муваппәқийәтлик болди. Лекин уларниң ләшкири, қудрәт-күчи дүшминидин аз еди. Демәк, ахирқи һесапта, нәтиҗә өзгәрмиди.

Абул Муһәммәтниң бирләшкән қошуни II Султан Әхмәт хан сәрвазлиридин кам дегәндә он һәссә артуқ еди.

Буни чүшәнгән II Султан Әхмәт хан шәһәр қоршавға елинип, алтә күн дегәндә Абул Муһәммәтниң шәртини қобул қилишқа мәҗбур болди.

Беһөдә қан төкүлүшни халимиған у әтә әтигәндә шәһәрниң шәрқий дәрвазисини ечип беришкә келишти.

Ушбу учурни алған Абул Муһәммәт дәрру Кучарға – Абдулла султанға – чапармән әвәтти. Униң II Султан Әхмәт ханниң тәғдирини қандақ бир тәрәп қилишни билгүси кәлгәнди.

Шу әснада II Султан Әхмәт хан атлиқ ләшкәр башлиғиға һәрқандақ қаршилиқни тохтитип, әтигәнлиги шәһәрниң шәрқий дәрвазисини ечип беришни тапилидидә, өзигә садиқ төрт муһапизәтчиси билән очуқтин-очуқ Ақсу қәлъәсигә бәкинивалди.

Атлиқ ләшкәр башлиғи II Султан Әхмәт хан мошу қилиғи билән өзини һалакәткә –өлүмгә мәһкүм қилди, дәп ойлиди. Униң бу һәрикитигә қәлбән тәврәнгән ләшкәрбеши II Султан Әхмәт ханниң аилиси Ақсуда әмәс, Яркәнттә, аписиниң йенида екәнлигигә ичидә хошал болди һәтта.

Роһи чүшкән атлиқ ләшкәр сәрдари шәһәр сепилиниң үстидики қаравуллар мунариси тәрәпкә маңди. Бу мунардин Абул Муһәммәтниң сәрвазлири билән униң чедири ашкарә көрүнәтти.

Шәһәрниң шәрқий дәрвазисини ечип беришкә йерим саат қалғанда, Ақсуниң ғәрбий дәрвазисидин бәш атлиқчан чиқти.

Ойнақлап турған атларға мингән улар астидики атлирини һөкүрәң ташлитип, кона йол билән Қәшқәргә қуйруқни хада қилди.

12-бап

АБДУЛЛА СУЛТАН АҚСУДА ҚАРАРЛАШТИ

Абул Муһәммәттин кәлгән учур Абдулла султанни хошаллиққа бөлиди.

У Абул Муһәммәтниң Ақсу турғунлириға һечқандақ зорлуқ-зомбилиқ қилмаслиғини тапилап, чапармәнләрни кәйнигә қайтурди.

II Султан Әхмәт ханни болсизә, тутқун қилип, униң кәлгүси тәғдирини Ақсуда бир тәрәп қилишни буйриди.

Чапармәнләр атлирини чаптуруп, көздин ғайип болуши билән, шәһәр сепилидин уларниң кәйнидин қарап турған Абдулла Субһан Қули бәгкә мәйүс һалда тил қатти:

– Бала вақтимда мән пат-пат мошу йәрдә туруп, Турпанға қараттим. Мән Кучарға сәккиз йешимда кәлгән. Ата-анамни бәк сеғинаттим. Атамни мән бари-йоқи бирнәччә қетимла, у Ақсуға жүрүшкә маңғанда, көргәндим.

Мәзкүр шәһәр үчүн уюштурулған жүрүшниң көзлигән нәтиҗигә eриштүридиғанлиғиға гуманланмиған Абдулла султан өзини Ақсуда дәп тәсәввур қилди.

«Ақсу – улуқ шәһәр. У өз вақтида һәтта пайтәхт болған. Юнус хан дәвридә, мәдрисидә шундақ илим тәһсил көргәндуқ. Әйни чағларда Моғулистан дөлити бизниң һазирқи Моғулиядин хелә чоң болуп, бу мәмликәттә

көплигән һәрхил қәбилиләр билән хәлиқләр туратти. Чүнки Яркәнт уйғур ханлиғи Моғулистанниң мәзкүр дөләтниң ахирқи һөкүмдари Мәнсүр хан сақлап қалған қисминила өз ичигә алиду, халас. Бу қисим шу дәвирдила Уйғурстан дәп аталған. Кейинирәк Алтишәргә егидарчилиқ қиливатқан иниси Султан Саид хан билән бирлишип, ака-укилар йеңи мәмликәтни бәрпа қилған еди, – мулаһизә қиливататти Абдулла султан. – Бүгүнзә, биз йәнә бөлүнүватимиз. Атам рәмити Турпан–Қаришәр тәвәсигә, йәни әшу Уйғурстанға, акиси III Муһәммәт хан билән униң әвлади Алтишәргә һөкүмдарлиқ қилип кәлгән. Бу бәс-бәсниң, тоғриси мажраниң чегарисида Ақсу туриду».

Абдулла султан йенида турған Субһан Қули бәгкә бақти.

У Абдулла султан өзи гәп қилиду, дәп ойлиди болғай, еғиз ечишқа җүрьәт қилалмиди.

Абдулла султан өзини әсир қилған хияллардин азат болғандин кейинла, Субһан Қули бәг ишәшсиз һалда сориди:

– Мәккар II Султан Әхмәт ханниң тәғдирини қандақ һәл қилмақчи болуватсиз?

Ақсу тоғрилиқ ойлар чаңгилидин үзүл-кесил қутулған Абдулла султан пәришанлиқ билән деди:

– Һазирчә билмәймән. Мүмкин, уни тәхттин ғулатқан инисиниң йениға әвәтиветиш керәкту? Мениңчә, уларниң бир-бирини көридиған көзи йоқ.

Субһан Қули бәг күлүмсириди, амма униң чеһриси дәрру җиддийлашти.

– Уни Кучарниң валиси қилип тайинлаш әқилгә мувапиқмекин?!

– Немә? Немә дедиңиз? Мән тоғра аңлидимма?

– Тәхсир! II Султан Әхмәт ханни қәтил қилишқа әрзийду. Сиз уни шундақ җазалишиңиз керәкки, өлүм униңға асан

синақтәк билиниши лазим. Әгәр уни Кучарниң валилиға тайинлисиңиз, у һәр күни, һәр саатта өзидин зорлуқ-зомбилиқ көргән адәмләрниң көзлирини көриду. Ғәзәп-нәпрәткә толған, униңға ләнәт оқуватқан, униңғила әмәс, униң йеқинлириниң өлүмини тиләватқан көзләрни көриду.

Абдулла султан җавап бәрмиди. У идирлар ара созулуп ятқан йолға йәнә бир қетим көз ташлидидә, шәһәр сепилиниң ичкәрки теминиң пәләмпәйлиридин аста пәскә чүштти. Униң хияллири йәнә Ақсуға шуңғуди.

«Ақсу бизни мурассигә кәлтүрәләйдиған шәһәргә айлиниши мүмкин. Чүнки бизниң умумий әҗдадимизниң – I Султан Әхмәт ханниң дадиси, Султан Саид ханниң бовиси Юнус ханниң қараргаһи нәқ мошу шәһәр болған», – ойлиди Абдулла султан.

Әтиси әтигәнлиги Абдулла султан вә Субһан Қули бәг бир топ ахунлар билән әмирләр һәмралиғида Ақсуға атланди.

Абул Муһәммәт Абдулла султанниң буйруғини орунлиди – у Ақсу пухралириға инсанпәрвәрлик билән муамилә қилди. У һәтта шәһәргә қошунини әкирмиди, пәқәт бәш йүз нөкири билән шәһәрни айлинип, Ақсу қәлъәсигә кирдидә, шәһәр мәсчитлириниң имамлирини, һакимни, атлиқ ләшкәр сәрдарини жиғип, қариму-қаршилиқниң бир тәрәп қилинғанлиғини ейтти.

– Пат арида шәһириңларға алийҗанап Абдулла султан қәдәм тәшрип қилиду! – деди Абул Муһәммәт қәлъәниң кәң һойлисиға жиғилған адәмләргә мураҗиәт қилип, – Маңа ишиниңларки, силәргә у һеч яманлиқ қилмайду. Бу ишларни кәлтүрүп чиқарған – сабиқ вали II Султан Әхмәт хан. Тинич вә хатирҗәм яшавериңлар. Ишиңларни қиливериңлар. Келәчигиңлардин задила әнсиримәңлар.

Өйлиригә тарқашқан кишиләр Абул Муһәммәтниң сөзлиригә һәм ишинәтти, һәм ишәнмәтти.

Бир тәрәптин, улар өзлириниң шәһирини қоршавалған қошунниң һәтта Ақсуға кирмигәнлигини көрди.

Иккинчи тәрәптин, улар Абул Муһәммәтни пәқәт һәрбий сәрдар, шуңа у үзүл-кесил қарар қобул қилалмайду, дәп һесаплатти.

Үзүл-кесил қарарни, уларниң пикричә, пәқәт иккила адәм қобул қилалайду. Булар – дөләт һөкүмдари II Султан Маһмут хан билән тәвәниң толуқ һоқуқлуқ ғоҗайини Абдулла султан.

Дөләт һөкүмдари жирақ Яркәнттә, иккинчиси йенида еди. У бүгүн-әтә Ақсуға қәдәм тәшрип қилмақчи...

Ақсу турғунлириниң тәхмини ақланди. Абдулла султан, гоя һөкүмдардәк, шәһәргә көплигән мулазимлириниң һәмралиғида һәйвәтлик көрүнүштә кирип кәлди.

Шәһәр турғунлирини тәқипләйду, дегән пәрәз тәстиқләнмиди.

Аридин бари-йоқи бирнәччә күн өтүпла, Абдулла султан шәһәрниң җими ақсүйәклирини чақиртти.

Қәлъәниң Юнус хан дәвридики қураллар есиқлиқ турған катта бөлмисигә жиғилғанларға Ақсуниң буниңдин кейин пүткүл тәвәниң мәркизи болидиғанлиғи җакаланди. Шәһәрниң тарихий бена, имарәтлирини әслигә кәлтүрүшкә көп мәбләғ бөлинидиғанлиғидинму учур берилди.

Ақсу пухралири чәксиз тәәҗүпкә бөләнди.

Аридин қандақту бир жигирмә күн өтүп, шәһәр мәркизидә җамаә мәсчитиниң қурулуши башланғанда, турғунларниң бу тәәҗүпи өзиниң алий чоққисиға йәтти. Ушбу мәсчит, Абдулла султанниң һесавичә, Қәшқәр билән Яркәнтики мәсчитләрдин қелишмаслиғи керәк.

Абдулла султан мәзкүр мәсчитни Юнус хан шәрипигә салдурушни мәхсәт қилған, лекин һазирчә бу һәқтә чиш ярмиди.

13-бап

II СУЛТАН МАҺМУТ ХАН ҒОЖИЛАРҒА ҚАРШИ

II Султан Әхмәт хан Яркәнтниң шәрқий тәвәлиригә тәсирини күчәйтип, Қаришәрдә қарарлашқан һакимийәткә бәк оңушсиз қаршилиқ қилғанда, униң иниси – Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари II Султан Маһмут хан хәтәрлик рәқивиниң – «қаратағлиқ» ғожилар мәвқәсини, орнини һалсиритиш үчүн, қолидин кәлгән һәммә ишни қилди.

Бу сопилиқ җамаәниң пухраларға тәсири шу қәдәр зор едики, уларниң сәркиси Шади ғожини көплигән кишиләр һәтта дөләт башлиғидин үстүн көрәтти.

Шади ғожиниң пәқәт муритлирила миңлап санилатти. Уларниң арисида аддий пухраму, җәмийәтниң алий тәбәқә вәкиллириму бар еди.

«Қаратағлиқ» ғожилар ғайилири II Султан Маһмут хан әтрапидикиләрниң қәлбигә йеқинди. Өз йеза, кәнтлиридә, шәһәрлиридә, һәтта өзлири яшаватқан тәвәләрдә катта нопузға егә көплигән әмирләр ғожилар сәркисигә йеқинлишишқа интилатти.

Гәрчә, ғожилар өзлириниң нәсиһәт, тәрғибатлириға қулақ салғанларни иштәрмәй, мустәқил мәвқәни тутқан болсиму, II Султан Маһмут ханни йеқинлишиватқан ховуп беарам қилмақта еди.

Тәбиитидин дадил, һәтта итаәт қилишни билмәйдиған у бәзидә ойланмай, очуқтин-очуқ һәрикәт қилатти. У дадиси Төмүр султанға бәк охшатти, акиси II Султан Әхмәт хан болсизә, анисиға тартқанди.

II Султан Маһмут хан Яркәнттә чоңқур йилтиз тартқан вә давамлиқ сабиқ һөкүмдарларниң йенида жүргән

«қаратағлиқ» ғожиларнила әмәс, умумән, җими ғожиларни хуш көрмәтти. Бу һал улар һакимийәт бешиға келип, пайтәхткә қәдәм тәшрип қилғандила йүз берәтти.

Пайтәхткә кәлгичә, сабиқ һөкүмдарлар тәхт варислири сүпитидә Қәшқәрдә туратти вә сөзсиз «ақтағлиқ» ғожилар тәсиригә учратти.

Ғожиларға мунасивити җәһәттин II Султан Маһмут хан Яркәнт уйғур ханлиғиниң үчинчи һөкүмдари Абдукерим ханға охшап кетәтти. Абдукерим хан өзидин бурун вә өзидин кейин тәхттә олтарған ханлардин ғожилар мәсилисини аддийла – уларниң сәркисини мәмликәттин қоғлап чиқириш арқилиқ – йәшкән.

У «қаратағлиқлар» сәркиси – Шади ғожиниң атиси – Исһақ ғожини шундақ қилған.

II Султан Маһмут ғожилар тәсирини чәкләш йолини әндикип издимәктә еди. Авал у Абдукерим ханни доримақчи болди, амма ғожилар муритлириниң сани кәскин бирнәччә һәссә көпийип кәткәнлигини һесапқа елип, буниңдин һечнәрсә чиқмайдиғанлиғини чүшәнди.

Башқичә йол тутуш керәкти. Шуңа II Султан Маһмут хан мәсчитләр имамлириға таянмақчи болди.

Яркәнт уйғур ханлиғиниң жирик шәһәрлиридә бирнәччә миң адәм сиғидиған җамаә мәсчитлири бар еди. Кичик, мәһәлләвий мәсчитләрму болуп, уларда асасән әшу қутлуқ дәргаһлар әтрапида яшайдиған кишиләр намаз өтишәтти.

II Султан Маһмут хан нәқ шуларға йөләнмәкчи болди, чүнки бу мәсчитләр имамлириниң хәлиқ билән мунасивити қоюқ еди. Аддий пухра уларниң сөзлиригә қулақ салатти.

Лекин у сопи-ғожиларниң хәлиққә бәк йеқин екәнлигини һесапқа алмиди... Улар, әмәлиятта, әшу хәлиқниң өзи еди.

Башқичә ейтқанда, ғожилар тәлимати җәмийәттә шу қәдәр чоңқур йилтиз тартқан едики, йүксәк дәриҗидә

Яркәнт уйғур ханлиғиниң, хусусән Қәшқәр билән Яркәнт пухралириниң һәвәс-иштияқиға айланғанди.

Ғоҗилар тәсирини чәкләшкә тиришқан II Султан Маһмут хан баш вәзирни чақиртти. Униң көзлиригә тикилгән һөкүмдар баш вәзирниң ғоҗиларға қандақ көзқараште екәнлигидин бехәвәрди.

– Бүгүнки күндин етиварән пайтәхтниң адәмләр көп жиғилидиған җими җайлирида сопилиқ тәрғибатлар мәнъий қилинсун! – деди һөкүмдар сүрлүк қияпәттә.

Баш вәзирдики өзгиришләрни билиш үчүн, әттәй сүкүт сақлиди.

Амма вәзир бешини егип, җим туратти. Пәқәт булуңға қоюлған ширидә хан һөкмини қәғәзгә чүшириватқан катипниң пәй қәлиминиң авазила аңланмақта еди.

– Әксичә, мәсчитләр имамлириниң муқәддәс Қуръан сүрилирини чүшәндүрүш вақтини узартишни пәрман қилимән.

Баш вәзир техичила чиш ярмай, җим туратти.

– Сопилиқ зикрлар бәлгүләнгәнениқ бир вақит ичидә чәкләнгән адәмләр билән өткүзүлсун.

II Султан Маһмут хан сабиқ ханлар дәвридикидәк үстидә шахмат турған чирайлиқ, узун путлуқ үстәлниң қешиға кәлди вә шахматниң қара падишасиға нәпрәтлик қариди һәмдә қолиға ақ атни елип, зәһәрхандилиқ билән күлүмсириди.

II Султан Маһмут хан, Яркәнт уйғур ханлиғиниң җими өзгә һөкүмдарлири охшаш, шахмат ойнашни мәдрисидә мәхсус үгәнгән. У шахмат ташлирини, шу җүмлидин атни қандақ йөткәш – меңиш керәклигинила әмәс, шундақла һәрхил шахмат комбинациялирини – мәлум бир мәхсәттә қилинған бирнәччә һәрикәтни – биләтти.

Һазир у шахматниң ат әкис егилгән тешини қолида тутуп,

шундақ комбинацияләрниң бири һәққидә ойлиниватқан болса керәк. «Ақ билән меңиш» дәп атилидиған бу жүрүшни шахмат оюнида әмәс, бәлки қелиплашқан вәзийәттә пайдиланмақчиду, еһтимал.

Һәр һалда, II Султан Маһмут хан каллисиға техи һазирла кәлгән пикиргә шатлинип, хурсән болған һалда шахмат қоюлған үстәлдин жирақлашти. У баш вәзиргә шу қәдәр йеқинлаштики, ақивәттә баш вәзирниң тени ихтиярсиз шүркинип, бешини техиму төвән егишниң орниға, әксичә, сәл көтәрди.

– Шади ғожа ордиға пәқәт мениң иҗазитим билән киргүзүлсун. Дөләт миқиясида өткүзүлидиған җими тәдбирләргә униң иштраки чәкләнсун. Униң пайтәхттики мүлкиниң үчтин бир қисми кесилсун, башқа шәһәрләр билән тәвәләрдики мүлки тәкшүрүлүп, сүрүштә қилинсун, – деди юмшақ авазда.

Һөкүмдарниң мошу сөзлиридин кейинла, баш вәзир еғиз ечишқа җүръәт қилалиди.

Баш вәзирниң сөзлири шу қәдәр салмақлиқ едики, II Султан Маһмут хан һәтта бу гәпләрни қилған баш вәзирниң дадиллиғиға һәйран қалди.

– Әгәр сиз, алий һәзрәтлири, Шади ғожини чәклисиңиз, қудрәтлик дүшмән тепивалисиз. Бу дүшмән Абдулла султандинму хәтәрлигирәк болиду.

II Султан Маһмут хан долқунлап, жүригини ләрзигә кәлтүргән ғәзивини тәсликтә басти. Техила баш вәзиргә чаплишип дегидәк турған пети, авазини көтәрмәскә тиришип сориди:

– Сизчә болғанда, мән униңға чидишим керәкма? Яки, мүмкин, униңға беқинайму?

– Әсла, алий һәзрәтлири. Сиз бунчилик дәрғәзәп болмаслиғиңиз лазим, Шади ғожа сизниң әҗдатлириңизға хизмәт қилди. У сизгиму хизмәт қилиши мүмкин.

– Мән униң хизмитигә муһтаж әмәс! – хитап қилди II Султан Маһмут хан. – Кичик дадам Абдулетип хан билән бовам Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханму униң хизмитигә муһтаж болмиған болса керәк, дәп ойлаймән.

У Кичик қобулханида у яқтин-бу яққа маңғили турди. Қәлби тәәҗүпкә толған катип көзлирини чәкчәйткән һалда һөкүмдар һәрикитигә бола бойнини оңдин солға бурап, униң Шади ғоҗа һәққидә бундақ дейишиниң сәвәплирини задила чүшәнмәйвататти.

«Қаратағлиқ» ғоҗилар мурити болған катип кимду бириниң, һәтта һөкүмдарниң устази тоғрилиқ сәлбий инкас билдүрүшини мутлақ тиңшиғуси кәлмәтти. Катип II Султан Маһмут хан үчүн әмәс, бәлки Шади ғоҗа үчүн җенини пида қилишқа тәйяр еди.

Шу әснада Шади ғоҗиға нисбәтән өзиниң толиму кәскин чарә қолланмақчи екәнлигини чүшәнди болғай, II Султан Маһмут хан бешини у яқ–бу яққа толғашни тохтитип, хотән қәғизигә тикилип олтарған катипқа деди:

– Шади ғоҗиниң мүлки тоғрилиқ йезилған сөзләрни өчириветишни һөкүм қилимән!

У әнди диққитини баш вәзиргә қаратти.

– Пәрманниң қалған җими нуқтилири дәрһал күчигә кирсун!

Баш вәзир билән катип Кичик қобулханидин чиқишти.

II Султан Маһмут хан деризә алдида хелә ойлинип турдидә, андин алдиримай, пешайванға маңди.

Бағ тәрәптин шамал чиқивататти. У алиқанлирини бир-биригә уриведи, дәрру ишик аға пәйда болди. II Султан Маһмут хан униңға бурулмайла деди:

– Һәр күни кәчки ғизаға мусәлләс кәлтүрүлсун. Бу ишни өзиңиз назарәт қилиң.

Ишик аға қандақ тивиш чиқармай киргән болса, шундақ шәписиз чиқти.

Ишик ағиниң «қаратағлиқ» ғоҗиларниң садиқ тәрәпдари екәнлигигә көзи йәткән II Султан Маһмут хан униңға дәстиханға мусәлләс кәлтүрүшни назарәт қилишни әттәй буйруғанди. У Шади ғоҗини мошу тәрәптинму һақарәтлимәкчи еди.

14-бап

II СУЛТАН МАҺМУТ ХАННИҢ ӨЛҮМИ

II Султан Маһмут хан Яркәнт уйғур ханлиғиға үч жил һөкүмранлиқ қилди. У мәмликәтни, һечким вә һечнемигә бақмай, қаттиқ қоллуқ билән башқурди. Мошу аз вақит ичидә у көп нәрсиләрни қолға кәлтүрди.

У һөкүмранлиқ қилған мәзгилдә Турпан тәвәсидә нисбәтән тиничлиқ һөкүм сүрди.

Тәхттин ғулитилған акиси II Султан Әхмәт хан һакимийәткә қайтип келишкә урунмиди.

Әң муһими, II Султан Маһмут ғоҗиларниң – һәм «қаратағлиқларниң», һәм «ақтағлиқларниң» – имканийәтлирини хелә чәклиди.

– Муһтәрәм Шади ғоҗа қобул қилишиңизни сорайду, – деди Кичик қобулханиға киргән ишик аға.

1635-жилниң ахири еди, амма II Султан Маһмут ханға арида өткән үч жилда һечнемә өзгәрмигәндәк билинди.

У 1632-жили «Шамал Бағ» орда сарайға тәнтәнилик кирип, тәхтни егиләп, II Султан Әхмәт ханниң мулазимлири билән айрим орда әһлини өзиниң адәмлири билән алмаштурғанда, биринчи болуп мошу гәпләрни аңлиған еди.

Шу чағда II Султан Маһмут хан мунасивәтни бирдинла үзүвәтмәслик үчүн, «қаратағлиқлар» сәркисини қобул қилғанди. Һазирзә, у ойланмайла:

– Униңға ейтиң, мениң зөрүр ишим бар, – деди.

Ишик аға бешини егип, кәйнигә шохшиди.

II Султан Маһмут ханниң қарарини биринчи қәвәттики орда қобулханисида күтүватқан Шади ғожа вақиәниң һәрқандақ түс елишини сезәтти.

У буниңға тәйяр еди, чүнки II Султан Маһмут хан һөкүмдарлиқ қилған үч жил ичидә Шади ғожа онлиған жиллар давамида аңлимиған, көрмигән ишларниң гувачиси болди. II Султан Маһмут хан уни бирнәччә қетим қобул қилмиған еди.

Ишик аға тоқ көк паяндаз селинған пәләмпәйдин чүшүп, биринчи қәвәткә җайлашқан орда қобулханисиға киришигә, егиз супидики пустәкләрдә олтарған бирнәччә катип орунлиридин ирғип турушуп, баш егиштидә, ишини давамлаштурди.

Уларниң һәрбириниң алдиға қоюлған кичик шириләр үстидә хотән қәғизи, қаштешидин ясалған дүгәт вә бирнәччә пәй қәләм ятатти.

Һәммә билән биргә орнидин турған Шади ғожа қайтип олтармай, ишик ағидин җавап күтти.

– Һөкүмдаримизниң зөрүр иши чиқип қалғачқа, сизни қобул қилалмайду, – деди ишик аға Шади ғожиниң көзлиригә қаримасқа тиришип.

Катипларниң еһтиятлиқ бекишлири астида еғиз ачмай, мәғрур қияпәттә ханидин чиқти Шади ғожа.

Ишик ағиниң сүрлүк қаришиға бәрдашлиқ берәлмигән катиплар пәй қәләмлирини қәғәзләрдә «йорғилитишни» давамлаштурди. Шади ғожиға йол бошитип бериш үчүн

нери сүрүлгән ишик аға ғожа чиқип кетиши билән, өзини юмшақ тахтиға ташлиди.

Орда сарайдин чиқип, тәшвиш ичрә өзини күтүватқан муһапизәтчилири тәрәпкә йол алған Шади ғожа ғәзәпнәпритини бесишқа тиришмақта еди.

Лекин у қара етиға минип, бу униң алтинчи ети еди, уни йорутуп, пәс авазда деди:

– У техи өкүниду. Биз билән һесаплашмаслиқ – наданлиқ...

II Султан Маһмут хан Кичик қобулхана деризисидин он адәмдин ибарәт топниң атлирини йорутуп жирақлишиватқанлиғини көрди.

«Уларниң тәсирини чәкләшкә тиришиватқинимға үч жил болди. Лекин һәммә нәрсә әксичә болуватиду, – хиял сүрмәктә еди у. –Һакимийәткә егә болуп туруп, өз қаримиғимда нөкәрләр бар туруп, валиларға, ақсүйәкләргә, содигәр-тижарәтчиләргә тайинип туруп, йәнила уни мәғлуп қилалмайватимән, һә! Егилигән орнидин, кәмбәғәл яки бай, билимлик яки саватсиз болушидин қәтъий нәзәр, адәмләр уларни әгишиду. Гепигә қулақ салиду. Биз, һәммәйлән, Аллаһқа ибадәт қилимиз, лекин бу сопи-мутәвәссүп ғожилар тәрәпдарлири давамлиқ өсүватиду! Немишқа?»

Бу хилдики ойлар II Султан Маһмут ханни беарам қиливатқини хелә болди. Ушбу соалларға у жавап тапалмайвататти.

II Султан Маһмут хан әң асаслиғини чүшәнмәтти вә чүшинишиму мүмкин әмәсти. Гәп шуниңда едики, ғожилар тәлимати дөләтниң жими қатламлириға кирип, адәмләрниң һаят тәрзигә айланғанди. Шуңа униңдин дәрру, бир зумда қутулуш бәк тәсти.

II Султан Маһмут хан һөкүмран сулалиниң асасчиси

Туғлуқ Төмүр дәвридики охшаш мәмликәт қурушни нийәт қилатти.

II Султан Маһмутниң пикричә, Султан Саид хан дәвридә қандақту арилишиш йүз бәргән, чүнки ғоҗилар униңға тәсир қилишқа башлиған.

Шуңа II Султан Маһмут хан үчүн Шади ғоҗиниң дадиси – «қаратағлиқлар» һәрикитиниң асасчиси Исһақ ғоҗини мәмликәттин қоғлавәткән Султан Саид ханниң нәвриси Абдукерим хан үлгә-өрнәк еди.

Деризидин көз үзгән II Султан Маһмут хан алиқанлирини бир-биригә урди. Дәрру катип пәйда болди. Немишкиду, униң қешида ишик аға йоқ еди.

Катипниң ширигә келип, пахтилиқ әтләс көрпигә олтирип, қолиға пәй қәләмни тутуп, қаштешидин ясалған дүгәтниң ағзини ечишини күткән II Султан Маһмут һөкүм қилди:

– «Пәрман: 1. Җими шәһәрләр билән йеза, кәнтләрдә сопилиқ җамаәләр паалийәтлири чәкләнсун.

2. Вилайәт вә шәһәр валилири сопилиқ җамаә сәркилириниң паалийәтчанлиғини тохтатсун.

II Султан Маһмут хан.

Яркәнт,1635-жилниң оғлақ ейи.»

II Султан Маһмут хан қолини билинәр-билинмәс һәрикәтләндүриведи, йезиш қураллирини мәхсус қутиға сәрәмҗан салған катип һазирла йезилған һөҗҗәтни көтәргиничә, хан йенидин чиқти.

Йәнә ялғуз қалған II Султан Маһмут хан қоллирини мәйдисидә тутқиничә, пешайван тәрәпкә бақти.

Униң көзлири қиличлар билән хәнҗәрләр есилған тамға қадалди. Андин онлиған жиллар давамида йөткәлмәй, бир орунда – егиз үстәлдә турған шахматларға нәзәр ташлиди.

II Султан Маһмут хан бу шахмат соға қилинғанда Заһириддин Муһәммәт Бабур билән Султан Саид хан оттурисида, һәқиқәтәнму, қериндашлиқ мунасивәт можут еди, дәп ойлиди.

У бу һәқтә ойлайдекән, үч жил муқәддәм тәхттин ғулитилип, Ақсуға «паланған» акиси II Султан Әхмәт ханни әслиди.

II Султан Маһмут хан акисини кәчүрәлмидди. У, немила болмисун, II Султан Әхмәт ханниң өзигә ят адәм әмәслигини вә, еһтимал, өзиниң акисиға нисбәтән адил болмиғанлиғи һәққидә ойлиди.

Һөкүмдарниң акиси тоғрилиқ ойлирини ишик аға бузди. Униң чирайи шу қәдәр татирип кәткән едики, әгәр II Султан Маһмут хан Шади ғожиниң етини йорутуп меңип кәткинини өз көзи билән көрмигинидә, һөкүмдар қобулида болалмиғанлиғидин зәрбә елип, ғожа жиқилипту, дәп ойлап қалған болатти.

Яқ, ишик аға ейтқан сөзләр Шади ғожиға мунасивәтлик әмәсти.

Адәттикидин чоңқур егилгән ишик аға дудуқлап деди:

– Акиңиз... II Султан Әхмәт хан қобул қилишиңизни сорайду...

– Немә? – күтүлмигәндә вақиравәтти II Султан Маһмут хан.

– Акиңиз II Султан Әхмәт хан! – әслигә янған ишик аға бу қетим чос-чос тил қатти.

II Султан Маһмут хан Кичик қобулханида әсәбийләшкән һалда меңишқа башлиди вә ишик ағиниң өзиниң пәришанлиғини көрүватқанлиғини сезип, хитап қилди:

– Һәргиз!..

Иниси қобул қилмиған II Султан Әхмәт хан немә қилишни биләтти. У II Султан Маһмут ханниң өзини қобул қилишни халимайдиғанлиғини пәрәз қилған.

Шуңа һәзир һәммә нәрсә өзи ойлиғандәк болуведи, у етиниң бешини announcement апиcиниң қорғини тәрәпкә буриди. II Султан Әхмәт хан Ақсуға кетиши биләнла, аписи ордидин өз қорғиниға келивалғанди...

Һәр икки һөкүмдарниң – әмәлдики II Султан Маһмут хан билән ғулитилған II Султан Әхмәт ханниң аписи уларн бирнәччә күндә яхши-хоп қилип қойди. Аниниң жүригини бағри таш адәмму сезиду, аниниң гепигә һәтта әң әшәддий мутәһәм, рәзилму қулақ салиду.

II Султан Маһмут ханниң бағри таш әмәсти, у мутәһәм, рәзилму әмәсти. Һә, у қаттиқ қоллуқ, қәтъий, һәтта бәзидә шәпқәтсиз еди, амма анисини акисидинму артуқ яхши көрәтти.

Авал анисидин, андин II Султан Әхмәт хандин Абдулла султан билән қариму-қаршилиқ вә Ақсуни Абдулла слтанннниң ишғал қилғанлиғи тоғрилиқ гәпләрни аңлиған II Султан Маһмут хан дәрғәзәп болуп, Абдулла султанни җазалап, илгәрки тәртипни орнитишни көңлигә пүкти.

Улан сәрдари билән атлиқ ләшкәр башлиғини чақиртип, җими шәһәрләр билән йеза, кәнтләргә чапармәнләрни әвәткән II Султан Маһмут хан Абдулла султанға қарши үч ай ичидә катта жүрүш уюштуруш буйруғини бәрди.

Жүрүшкә тәйярлиқ көрүлүватқан үч ай мабайнида Шади ғоҗини бари-йоқи икки қетимла қобул қилди II Султан Маһмут хан. Һөкүмдар «қаратағлиқлар» сәркисини тәклип қилиш тоғрилиқ еғиз ачмиған еди.

Шади ғоҗа II Султан Маһмут хан билән мунасивәтни униң акиси II Султан Әхмәт хан арқилиқ яхшилашқа урунуп көрди. Амма өтмүштин «аччиқ» дәрис алған II Султан Әхмәт хан «мусапә» сақлашқа тиришти.

Шу әснада аиләвий турмушта һели бәхтини тапалмайватқан II Султан Маһмут хан өзиниң бәхитсизлигини мусәлләстин еливататти. Ақсудин қайтип

кәлгәндин кейин арилап-арилап ордида пәйда болуп қалидиған Летип ғожиниң қизини у техичә сөйәтти.

У мусәлләскә бәк берилип кәтти.

Орда әһли униң мусәлләсни көп истимал қилидиғанлиғини биләтти. Бәзиләр яхши нийәт билән, бәзиләрзә, әксичә, хилаплиқ қилған һалда, һөкүмдарниң көзигә яхши көрүнүш үчүн, униңға бу ичимликни тартуқ қилатти.

Ордидики садиқ адәмлири арқилиқ Шади ғожа II Султан Маһмут ханға ағзиға қизил сурғуч чапланған бирнәччә сапал коза тартуқ қилишқа муваппәқ болди. Бу козиларда Турпан үзүмлириниң әң есил хиллиридин тәйярланған мусәлләс бар еди.

II Султан Маһмутқа мусәлләс яқти. Бирнәччә күн ичидила у новәт билән козини бошитивәтти. Икки коза мусәлләс қалғанда, II Султан Маһмут ханниң бу ичимликкә болған иштияқи суслашти.

У көпирәк жүрүшкә тәйярлиқниң кетип беришиға қизиқип, тегишлик буйруқларни берәтти.

Бәлгүләнгән қәрәлгә икки күн қалғанда, һәрхил шәһәр һәм йеза, кәнтләрдин нопузлуқ әмирләр билән даңлиқ сәрдарлар рәһбәрлигидики ләшкәрләр келишкә башлиғанда, II Султан Маһмут хан хизмәткариға қалған козиларниң бирини ечишни буйриди.

Түн йеримдин ашқанда, II Султан Маһмут хан ипәк тәһийиләрни қолтуғиға қисип, юмшақ көрпиләрдә ямпашлап йетип, кәйни-кәйнидин мусәлләс ичмәктә еди.

Мусәлләс униң бешиға урушқа башлисиму, II Султан Маһмут хан буниңға пәрва қилмиди.

Көзлириниң илинип кетишидин авал у өзиниң сөйүмлүгиниң – акисиниң хотуниниң қияпитини көз алдиға кәлтүрди...

II Султан Маһмут ханниң вуҗудини хапилиқ басти, амма у бирнәрсә қилишқа аҗиз еди. Мадари кәткән у, тәһийиләргә жиқилди...

Әтиси әтигәндә һөкүмдарниң ятақ бөлмисигә киргән хизмәткар униң нәпәс алмай ятқинини көрди...

15-бап

АБДУЛЛА СУЛТАННИҢ ШИДДӘТЛИК СӘКРӘП ИЛГИРИЛИШИ

II Султан Маһмут ханниң паҗиәлик өлүми дөләтниң җими йеридә тәшвиш-әндишә пәйда қилди. Қайтидин тәхткә олтарған II Султан Әхмәт ханниң алдин-ала молҗалап болмайдиған мүҗәзи қулақларни диң қилишқа мәҗбурлимақта еди. Униң немә қилидиғанлиғини һечким билмәтти.

Йеңи қошун тәшкилләп, қолдин чиқип кәткән вилайәтләрдики, биринчи новәттә, Ақсудики һакимийәтни илгәрки әслигә кәлтүрүш мәнтиқигә уйғун еди.

Тәхткә олтарған дәсләпки күнләрдә II Султан Әхмәт хан шундақ қилишни ойлиған.

Лекин инисиниң һөкүмдарлиғи вәзийәткә өзгиришләрни киргүзди. Көплигән әмирләр билән ахунлар йеңи жүрүш уюштурушқа қарши болди. Гәп өзлириниң Абдулла султан қошуниға тәқабил туралмай, мәғлуп болушидин қорққинида әмәс еди. Яқ, күч-қувәт йетәрликти.

Гәп башқида: II Султан Маһмут хан һөкүмдарлиқ қилған вақит ичидә орда әһлидә, хусусән аддий пухрада, Абдулла султанму II Султан Маһмут хан билән II Султан Әхмәт

хан охшаш тәхткә олтиришқа толуқ һоқуқлуқ, дегән пикир қепиплашқан еди.

Нәқ шуниң үчүн бу хил пикирдикиләр үчүн Ақсуда карарлашқан Абдулла султан шу йәрдә қелип, II Султан Әхмәт хан болсизә, җәнубий зимин билән қанаәтлиниши лазим.

Униңдин ташқири, кәнҗә оғлиниң туюқсиз өлүмидин изтирап чекиватқан II Султан Әхмәт ханниң аниси оғлини ойланмай иш қилмаслиққа чақирмақта еди.

– Өтүнүп қалай, Шади ғоҗиниң мәслиһәтлиригә қулақ сал, – тәшвиш ичрә сөзләтти ана. – Боваң Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан ғоҗини наһайити жуқури баһалатти. Кичик дадаң Абдулетип ханму униңға зор һөрмәт билән мунасивәт қилатти.

Ана җимип қалди. Униң көзлиридин яш төкүлмәктә еди. У бу һаяттин бәкму әтигән кәткән дөләтниң сүрлүк һөкүмдари әмәс, бәлки оғлини хатирисидин өткүзди.

II Султан Әхмәт хан анисиға тәсәлли бәрди. Улар «Шамал Бағ» орда сарийиниң чоң бөлмисидә олтирип параңлишивататти. Ана бу бөлмидә бирнәччә жил – оғуллири бир-бири билән риқабәтлишип, новәт билән мәмликәтни башқурған күндин етиварән – турған еди.

II Султан Әхмәт хан анисини қучақлап, чачлириға синчилип қарап, пәс авазда деди:

– Ақсуға қошун тартип бармаймән, дәп сизгә вәдә беримән, апа. Шади ғоҗиниң мәслиһәтлиригә қулақ салимән, дәп вәдә беримән. Амма һечнәрсә қилмаймән, дәп вәдә берәлмәймән. Әгәр Абдулла султан Ақсудин чиқса, мән униң йолини тосаймән.

– Пәхәс бол, оғлум, – пичирлиди ана көз йешини сүрткәч.

II Султан Әхмәт хан анисини бундақ һаләттә қалдурушни халимиди.

У анисини қучиғидин бошаттидә, тамдики оюқниң йениға келип, тәкчидики дадисиниң хәнҗирини көрүп қалди.

– Немишқа сиздә, апа?

Ана оғлиға бурулди вә униң хәнҗәр тоғрилиқ гәп қиливатқалиғини чүшинип, мәйүс һалда үн қатти:

– Дадаңни әслитидиған бирнәрсә болуш керәкту мәндә?! Атаң вапат болғанда, сән бари-йоқи бир йерим яшта едиң. Дадаң түгәп қалған күни иниң туғулған. Кийми қанға боялған дадаңниң мәйитини елип кәлгәндә, униң қәмәридә мошу хәнҗәр есиқлиқ еди. Уни дәпин қилишниң алдида, мән хәнҗәрни өзәмдә қалдурушни өтүндүм.

Аниниң көзи йәнә нәмләшти вә у ишәнчлик һәм матанәт билән деди:

– Султан Маһмутниң хәнҗирини әкирип бәргинә маңа.

II Султан Әхмәт хан еғиз ачмиди. У пәқәт бешини икки қетим лиңшитип, бөлмидин чиқти...

Орда сарайниң узун дәлһизлиридә кетип барған II Султан Әхмәт хан, немишкиду, иниси һәққидә ойлиматти. У һәтта дадиси тоғрилиқму хиял сүрмәтти.

Униң җими ой-пикри Абдулла султанда еди. У өзиниң кәлгүси һаяти нәқ мошу адәмгә бағлиқ екәнлигини сәзгәндәк болатти...

Яркәнттә йүз бериватқан вақиәләрни диққәт билән күзитиватқан Абдулла султанму гаңгирап қалған. У мәмликәтниң җәнубиға қарап меңишқа интилматти, чүнки у дадисидин артуқ муваппәқийәтләргә еришти. Абдуреһим султан ханлар билән күрәшкән қириқ жилда Байдин нери өтәлмигәнди. У Ақсуда қарарлишиш армини билән аләмдин өтти.

Униң оғли Абдулла султан Ақсуда мустәһкәм муқимлишипла қалмай, Қәшқәр тәрәпкә жүрүш қилиш имканийитигә еришти. Лекин қолда барға қанаәт һасил қилип үгәнгән у, мошуниң билән чәкләнмәкчи болди.

Униң баш мәслиһәтчиси – узун жиллар Байниң валиси

болған әмир Субһан Қули бәгзә әкси пикирдә еди. У толиму қәтъийлик билән хитап қилатти:

– Нәқ һазир сиз мәрһум атиңизниң арзусини әмәлгә ашуруш пурситигә егә. Сиз атиңизниң бу арзусини чоқум рояпқа чиқиришиңиз лазим. Яркәнттә ихтилап башланди. Акаукилар узақ жиллар давамида тил тепишалмиди. II Султан Маһмут хан үч жил илгири акисини тәхттин чәтнәштүрди. Бүгүнзә, у туюқсиз вапат болғанда, сатқун әмирләр II Султан Әхмәт ханни қайтидин тәхткә олтарғузди. Һакимийәтни қолидин чиқирип қойған, рәзиллик билән Кучарни булапталиған, шәһәрни мудапиә қилишниң орниға Ақсуни ташлап қачқан адәмни тәхткә олтарғузди. У мәмликәтни башқурушқа намунасип. Дөлитимизни хатирҗәмлик вә бирлик, иттипаққа пәқәт сизла ериштүрәләйсиз! Буниң үчүн, вақитни өткүзмәй, Қәшқәргә атлинишимиз лазим. Мошу шәһәрни беқиндурғандин кейин, биз II Султан Әхмәт ханни һакимийәттин кетишкә мәҗбурлалаймиз.

Абдулла султан вәзийәтни Сүбһан Қули бәгтин артуғирақ биләтти. Униңдин ташқири, униң инилири, хусусән Исмайил жүрүшкә чиқишниң тәрәпдари еди. Шундиму Абдулла султан вәзминлик көрсәтти.

– II Султан Әхмәт хан – бу техи дөләт әмәс! Тоғра, у тәхттә олтириду, амма әмирләр, катта содигәрләр билән ахунларниң тәсири чоң. Шади ғоҗиниму инавәткә елиш керәк. Униң муритлири Яркәнттә бәк көп.

– Нәқ шуниң үчүн «ақтағлиқ» ғожиларниң тәрәпдарлири нурғун Қәшқәрдә өз һакимийитимизни орнитишимиз керәк. Алдиришимиз лазим! II Султан Әхмәт ханниң бизниң алдимизни алмайдиғанлиғиға ким капаләтлик қилалайду? Әгәр у ғожилар билән келишивалса, бизниң әһвалимиз харап болиду.

Абдулла султан ойлинип қалди. У Субһан Қули бәг

сөзлириниң тоғра екәнлигини чүшинәтти, лекин ойланмай қилинған ишларниң ақивети уни тәшвишләндүрәтти.

«Әгәр Үчтурпан, Маралбеши қатарлиқ жирик шәһәрләр билән йезиларниң аһалиси бизгә қаршилиқ көрсәтсичу? Уларға Ақсу билән Қәшқәрниң оттурисидики кичик кәнтләр қошулсичу? –мулаһизә қилатти у. – Андин уларға қәшқәрликләр билән II Султан Әхмәт ханниң қошуни қошулсичу?! Бу һалда бизгә һәтта Ақсуни өз назаритимиз астида тутушму тәс болиду.»

Мошундақ хиялларға берилгән Абдулла султан вәзийәткә бойсунди. Бираз сүкүт сақлиғандин кейин, у бир қарарға кәлди:

– Турпанға чапармән әвәтиң. Маңа Абул Муһәммәт керәк, – хуш қиливәтти у Субһан Қули бәгни.

Хошаллиғи қин-қиниға патмиған мәслиһәтчи бармиғидики яқут көзлүк чоң күмүч үзүкни шу қәдәр қаттиқ айландурдики, униң бармиғиниң бир парчә териси союлуп кәтти, амма Субһан Қули бәг ағриқни сәзмиди.

– Он күндин кейин жүрүшкә атлинимиз. Җарчи-хәвәрчиләр та Қәшқәргичә болған арилиқни кезип, пухраларниң қаршилиқ көрсәтмәй, биз тәрәпкә өтүшини қолға кәлтүрсун. Аһалиниң ақиланә иш тутидиғанлиғиға үмүт қилимиз.

* * *

Акисидин буйруқ келиши билән, Абул Муһәммәт азирақ ләшкәр билән Ақсуға атланди.

У Турпан билән Қумулдики асасий қошунни тәкшүрүш үчүн Турпанға кәткән еди.

Гәрчә, Турпанда гарнизонниң жүрүшкә тәйярлиғини баһалап болған болсиму, Абул Муһәммәт Қумулни зиярәт қилишқа үлгирәлмиди. У һелидин-һели етиниң сағрисиға

қамча бесип, акисиниң режисини алдин-ала билишкә тиришти.

«Сөзсиз, у қошун тартип, Қәшқәргә атланмақчи. Әгәр шундақ болса, һашқалла! –тәхмин қилатти Абул Муһәммәт. – Мәнзә, еһтимал, асасий қошунни башлап маңсам керәк».

Абул Муһәммәт өз тәхмининиң тоғра екәнлигигә шүбһиләнмәтти. Давамлиқ акисиниң қешида болуватқан баш әмир Субһан Қули бәгниң II Султан Маһмут һөкүмдарлиғиға хатимә бериш тоғрилиқ тинмай тәкитләватқанлиғи һәммигә аянди.

Бүгүн, II Султан Маһмут хан у дунияға рәһләт қилғандин кейин, мәсилә Абдулла султанниң пайдисиға йешиливатти. 1636-жил III Муһәммәт хан әвладиниң һөкүмранлиғи ахирлашқан жил сүпитидә тарих сәһипилиригә йезилидиғанлиғиға у ишинәтти.

Башқичә ейтқанда, бир сулалә ичидә тәхт акиниң әвладидин ининиң әвладиға өтүши мүмкин еди.

Шуниң билән биргә Абул Муһәммәтни башқа муәмма тәшвишләндүрәтти. У өткән жили язда Яркәнт уйғур ханлиғида садир болған җиддий хәтәрни өзгиләрдин яхширақ биләтти.

Өткән 1635-жили тарқақ ғәрбий қалмақ қәбилилири бирлишишкә муйәссәр болғанди. Чегариниң йенида, Алтай тағлириниң у тәрипидә, атақлиқ Батур хунтәйҗи Җоңғар ханлиғини қурди. Ушбу ханлиқ Алмилиққа бесип киришни өзиниң әң асасий вәзиписи дәп режилиди.

Улуқ Туғлуқ Төмүр өзи бәрпа қилған дөләт – Моғулистанни нәқ Алмилиқни мәркәз қилип башқурған.

Келип чиқиши җәһәттин түркий вә моңғул қәбилилири билән хәлқини өз ичигә алған мәзкүр дөләт Чиңғиз ханниң иккинчи оғли Чағатай улусиниң шәрқий қисмини егилигән.

Униң ғәрбий қисмини әрәпләр Мәвриннәһр – «икки

дәрия арилиғи» дәп атиди, чүнки бу зиминниң асаслиқ қисми Амудәрия билән Сирдәрияниң арисиға җайлашқан.

Бу тоғрилиқ Абул Муһәммәт техи Турпан мәдрисисидә тәһсил көрүватқан чағдин буян биләтти.

У йәнә Яркәнт уйғур ханлиғиниң яки, униң иккинчи нами билән ейтқанда, Моғулия дөлитиниң һөкүмдарлири өз нәсәпнамисини нәқ Туғлуқ Төмүрдин башлайдиғанлиғини вә сулалә шуңа Туғлуқ Төмүр сулалиси дәп атилидиғанлиғини биләтти.

Абул Муһәммәтни һәммидин бурун Җоңғар ханлиғи муһәммаси әндишигә салмақта еди. Навада җоңғарлар Алмилиқни ишғал қилса, демәк, түркий хәлиқләрниң «жүриги» болған, Туғлуқ Төмүрниң мазари орунлашқан тәвәни бесивалиду, дегән сөз...

Йолдин чарчап кәлгән Абул Муһәммәт азирақ арам алғандин кейин, Ақсу қәлъәсигә қәдәм тәшрип қилди. Қәлъә һойлисида у яқтин – бу яққа меңип жүргән Абдулла султан иниси билән қучақлишип, иллиқ көрүшти.

– Биз сени тақәтсизлик билән күтүватимиз! – деди у. – Баш әмир мәхситигә йәтти.

Абдулла султан күлүмсириди. Абул Муһәммәт җоңғарларға зәрбә бериш тоғрилиқ ойини кейингә қалдурушқа тоғра келидиғанлиғини чүшәнди.

– Сизниң һәрқандақ буйруғиңизни орунлашқа мән тәйяр, – тәмкинлик билән тил қатти у.

Абул Муһәммәт әмирләр билән хизмәткарларниң йенида акиси билән очуқ сөзлишишни халимиди. Амма у һаман өзиниң әндишисини ейтишни қарар қилди.

Абдулла султан, шу әснада, еһтимал, инисида йүз бәргән өзгиришни сәзди болғай, Абул Муһәммәтниң көзлиригә зәң селип қариди. У еғиз ачмиди, лекин инисиниң бирнәрсини йошуруватқанлиғини чүшәнди.

Шундиму Абдулла султан сәл нерида турған әмирләр билән бәгләргә бурулди.

– Субһан Қули бәг, Абул Муһәммәтни җүрүш режиси билән тәпсилий тонуштуруң.

Созунчақ чеһрисини күлүмсирәш аламәтлири егиләвалған Субһан Қули бәг дәрру җиддийлашти. У сәл баш әгдидә, Абул Муһәммәткә қарап деди:

– Қени, ичкиригә кирәйли, җими тәвәләр һакимлири билән сәрдарлири жиғилип болди...

Җими тәвәләр һакимлири билән сәрдарлири рәсмийәт үчүнла лазим еди. Ушбу мәҗлиссизму Абул Муһәммәтниң қошунға рәһбәрлик қилидиғанлиғи һәммигә аянди вә, Абдулла султан чүшәргән буйруққа мувапиқ, имканқәдәр һәрқандақ тоқунушлардин нери болуш һәм, алдинала һесаплашлар бойичә, турпанлиқлар тәрәпкә қечип өткәнләрни қошун тәркивигә елип, Қәшқәргә йетиш, шәһәр қариси көрүнгән арилиқта лагерь қуруп турушниң зөрүрлүги тәкитләнди.

Абул Муһәммәт бу мәҗлискә қәһриманлиқ вә шөһрәт рәмзи сүпитидила иштрак қилинди, чүнки униң жирик сәрдар екәнлигини һәммә биләтти.

Сәл ғәлитә бу җүрүштә асаслиқ роль Абул Муһәммәткә әмәс, бәлки пикридин қайтуруш сәнъитигә қаритилған еди. Шәһәрләр билән йеза, кәнтләр аһалиси өз ара уруш, талаш-тартишлардин, болупму II Султан Әхмәт хан билән II Султан Маһмут ханниң лаяқәтсизлигидин чарчиди. Мошу әһвалниң Абдулла султанға амәт елип келиши муқәррәр еди.

Шуңа Абдулла султанниң қошуни һечбир қаршилиқсиз, азирақ һәм әһмийәтсиз тоқунушларни һесапқа алмиғанда, Қәшқәр сепиллириға йеқинлашти.

16-бап

II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАННИҢ АХИРҚИ ҒӘЛИБИСИ

Абдулла султанниң шиддәтлик илгирилишидин учур алған II Султан Әхмәт хан дәрру Дөләт кеңишиниң мәҗилисини өткүзүп, Қәшқәргә атлинишқа еришти.

Хотән, Қағилиқ, Нийә, Керийә, Ташқорғанларниң нопузлуқ әмирлири өз ләшкәрлирини II Султан Әхмәт ханға әвәтишкә алдирашти. Уларниң һәрбири әйни чағларда чәксиз имтияз, әвзәлликләр егә еди, шуңа уларниң бу әвзәлликләрдин айрилип қалғуси кәлмәтти.

Шуниң билән биргә көплигән адәмләр қарши турушниң әқилгә мувапиқлиғиға гуман кәлтүридиған болди. Улар бала-қазаниң өзлирини айлинип өтидиғанлиғиға үмүт қилатти.

II Султан Әхмәт хан әһвални тәпәккүр әглигидин өткүзүшкә тиришти. У аһали арисида өз аброй-инавитиниң кәскин төвәнләватқанлиғини чүшинәтти.

Иккинчи тәрәптин, һәммә әмирләр дегидәк III Муһәммәт хан яки униң әвлади – Шаһ Шудҗидин Әхмәт хан, Абдулетип хан, II Султан Әхмәт хан вә, ниһайәт, II Султан Маһмут хан дәвридә байлиққа еришкән.

Йәнә бир тәрәптин, Абдулла султанниң қошуни, асасән, турпанлиқлар, қумуллуқлар вә қаришәрликләрдин тәркип тапқанди.

Ақсудин Қәшқәргичә, умумән, йолда қошулғанлар еди, демәк, улар, навада, өзлири үчүн нақолай вәзийәт садир болса, шундақла асан Абдулла султан тәрәпдарлириниң қатарини ташлап кетиши мүмкин еди.

«Қандақла қилип болмисун, өзәмниң немигә қадир

екәнлигимни көрситишим керәк, –ойлатти II Султан Әхмәт. – Әгәр мән Абдулла султанни Қәшқәрдин қоғлалмисам, һалак болимән!»

Мошу ойини әмәлгә ашуруш үчүн, у һәтта иниси II Султан Маһмут ханни қоллиған әмирләр биләнму мунасивәтини яхшилашқа тәйяр еди. Улар Абдулла султанға қарши жүрүшкә өзлириниң көп санлиқ сәрвазлирини атландуриду, дәп үмүт қилған II Султан Әхмәт хан уларни ордиға тәклип қилип, ялқунлуқ һәм тәсирлик нутуқ сөзлиди.

– II Султан Маһмут ханниң өлүмигә силәр, униң садиқ сәпдашлири сүпитидә, сәмимий қайғурдуңлар. Һәқ мошу өлүм явуз Абдулла султанни жүрүшкә атландурди. У пәқәт тәхтнила хану-вәйран қилмай, шундақла инимниң хатирисиниму дәпсәндә қилмақчи. Шуңа силәрни бирлишип, униң илгирилишини тохтитишқа чақиримән.

Әмирләр бир-биригә қаришип, узунғичә шүк олтиришти. Андин, әтималим, алдин-ала келишивалди болғай, уларниң чоңи сүрүлүп алға чиқти.

Бу йеши сәксәндин алқиған бойи пака, виҗик бовай учисиға адәттики күл рәң чәкмән кийип, бешиға аддий сәлла оравапту. Гәрчә, көрүмсиз бу бовайниң үни хирилдап чиқсиму, қаттиқ вә һәрбир сөзини danә-данә тәләпуз қилди.

– Алий һәзрәтлири, көплигән әмирләр, ахунлар һәм содигәрләр сизни қоллайду. Биз өзимизниң ләшкәрлиримизни әвәтимиз, хелә нурғун мәбләғ аҗритимиз. Биз мәсчитләр билән шәһәрләрдики мәһәллиләр вә йеза, кәнтләрдә сиз һәм сизниң әҗдадиңиз һәққидә гәп қилимиз. Абдулла султанниң чекиниши үчүн, қолумиздин келишичә ярдәмлишимиз.

Бовай бир диқиқә җимип қалди, андин бир йөтиливелип, сөзини давамлаштурди:

– Амма-ләйкин бизниң бир шәртимиз бар.

Бу сөзлрни аңлиған II Султан Әхмәт хан қулақлирини диң қилди.

«Маңа шәрт қойидиған силәр кимчидиңлар? – дегән ой кәлди униң бешиға, амма хиялән дәрру өзигә етираз билдүрди. – Тоғра, силәр шәрт қоялайсиләр. Чүнки мән, бәхиткә қарши, пухралиримни башқуралмайватимәнғу. Абдулла султан бари-йоқи вали. У мән һөкүмдарлиқ қилидиған дөләтниң тәркивигә киридиған бир тәвәниңла валиси, халас...»

Һөкүмдарниң қәлбән өзи билән өзи күришиватқанлиғини һис қилған бовай сәвир-тақәт билән күтти. II Султан Әхмәт хан өзини вәһимигә салған тәшвиштин азат болди, дәп һесаплиған бовай ханға тикилгиничә тил қатти:

– Өзиңиздин Шади ғоҗа башлиқ ғоҗиларни чәтнәштүримән, дәп бизгә вәдә беришиңиз лазим.

II Султан Әхмәт ханниң үзидин қан қачқанлиғини көргән бовай, дәрру қошумчә қилди:

– Бизниң мәрһум һөкүмдаримиз II Султан Маһмут хан ғоҗилар тәсиригә қарши изчил күрәш елип барғанди. Бизни уни хатириләшкә дәвәт қиливатқандин кейин, сизму II Султан Маһмут хандин үлгә елип, униң йолида меңишиңиз лазим.

Узаққа созулған җим-җитлиқ һөкүм сүрди. II Султан Әхмәт хан чоңқур сүкүт ичидә. Өзи муһтаҗ болуватқан ахунлар, әмирләр вә содигәрләрму шүк. Амма улар дадисиниң, бовисиниң, қошқа бовисиниң баш мәслиһәтчиси болған кишини чәтнәштүрүшни тәләп қилмақта.

II Султан Әхмәт хан улуқ-кичик тиндидә:

– Силәрниң дегиниңлардәк болсун, – деди...

Бирнәччә күндин кейин ахунлар билән әмирләрниң бирләшкән қошуни Қәшқәр йолиға чүшти. Қәтъий

қарарға кәлгән сәрдарлар Абдулла султанниң ләшкиригә Қәшқәрниң шәрқидики Ават кәнтиниң йенида һуҗум қилишни режилиди.

Илғар отрядлар – оқ-я вә қиличлар билән қуралланған йеник атлиқ ләшкәр – Абдулла султан қошунининң сол қанитиға һуҗум қилиши керәк еди. Илғар отряд Ақсу сәрвазлири сепиниң созулушини тәминләп, асасий күчниң – савут һәм дубулға кийгән еғир атлиқ ләшкәрниң – дүшмән сепиниң дәл оттурисиға зәрбә бериши һәм дүшмәнни қечишқа мәҗбур қилиши лазим еди.

Әмәлиятта нәқ шундақ болди. II Султан Әхмәт ханниң күчигә сәл қариған вә Абдулла султанниң асасий қошуниға Үчтурпан, Маралбеши вә башқа шәһәр, кәнтләрдин қошулған сәрвазлар һуҗумға тәқабил туралмиди.

Абул Муһәммәт өзиниң турпанлиқлири билән қаришәрликлиригә ишәнчликти, амма у өз сәрвазлири билән қошулған ләшкәр башлириға буйруқ берәлмәтти.

II Султан Әхмәт хан, көпчиликни һәйран қалдуруп, урушниң беришини күзитип турмай, муһапизәтчилириниң һимайисидә асасий ләшкәрләр арисида еди.

Җәң мәйданидин сәл неридики дөң төписидә турған Абдулла султан, Абул Муһәммәт, Сүбһан Қули бәг вә Ақсудин кәлгән башқа алий әмәлдарлар буниңға тәәҗүпләнмәктә еди.

– У есидин адишипту! – хитап қилди Субһан Қули бәг. – Әгәр у қаза болса, униң урунуш, тиришишлири үзүл-кесил бәрбат болиду.

– Хаталишисиз, – ойчан қияпәттә тил қатти Абдулла султан. – У биз ойлиғандәк надан әмәс. У пәқәт мошундақ қилғандила, бизни бу яққа қойғанда, тәрәпдарлири арисида өзигә болған һөрмәтни сақлап қалалайду.

Субһан Қули бәг ишәшсиз мүрисини чиқарди.

Ушбу ишаридин униң Абдулла султан билән келишидиғанлиғини яки тәәҗүплиниватқанлиғини чүшинип болматти.

Шу әснада һөкүмдар һәрикитидин роһланған бирләшкән қошун җәңчилири көздә тутулған режиниң бир қисмини орунлашқа муйәссәр болди. Қошунниң сол қанити шу қәдәр бузулдики, җәңни үзәңгидә туруп диққәт билән күзитиватқан Абул Муһәммәт татирип кәтти. Ойнақлап, орнида туралмайватқан егиз айғирниң сағрисиға қамча басқан Абул Муһәммәт җаниварни һөкүрәң ташлитип, қошунниң сол қанитиға йол алди.

Абул Муһммәт өлүм ағзида турғандәк, бәк тәшвишләнди. Өлүм ағзиға болсизә, у һазирчә барматти, чүнки униң йенидики көплигән җәңләрдә синалған муһапизәтчилири буниңға йол қойматти.

Шуниң билән биргә у һазир дәһшәтлик бирнәрсә, өзи үчүн өлүмдинму дәһшәтлик бирнәрсә, болидиғанлиғини чүшинәтти. У II Султан Әхмәт ханниң, бу һечнемигә турмайдиған яримас адәмниң, өзини, җәңләрдә тавланған даңлиқ йеңилмәс сәрдарни, мәғлуп қилиши мүмкин екәнлигини чүшинәтти.

Қамал қилинған Ақсудин шәрмәндиләрчә қачқан, Кучарға қәбиһлик билән һуҗум қилған, униңдин бурунирақ иниси II Султан Маһмут хан тәрәптин тәхттин ғулитилған вә улуқ Аллаһниң несип қилиши билән қайта тәхткә олтарған II Султан Әхмәт хан кейинки жилларда һечким йеңәлмигән Абул Муһәммәтни мәғлуп қилиши мүмкинди.

Дүшминини шәхсән өзи уҗуқтурушни нийәт қилған вә етини тоқунушниң оттурисиға, амма җәң һаман у йәрдә бир тәрәп болматти, чаптурған Абул Муһәммәтниң каллисидин мошу ойлар өтти.

Абул Муһәммәт II Султан Әхмәт хан турған вә икки тәрәпниң күчи тәхминән баравәр җәң мәйданиниң

оттурисиға кирмәкчи болди. Лекин җәң Абдулла султан қошунининиң сол қанитида йәкүнләнди.

Асасән Керийә шәһириниң гарнизонидин тәркип тапқан йеник атлиқ ләшкәрниң зәрбә бәргүчи отряди ат чаптуруп кетип берип җими я оқлирини етип түгитип, қиличлирини ялиңачлап, сол қанатқа һуҗум қилди. Ушбу һуҗум қайтурулиду, дәп ойлиғанларму болди. Лекин әмәлият башқичә еди, вә, ниһайәт, сол қанат барғансири бузулуп, тәқабил туралмай, чекинди.

Бирнәччә дәқиқә үмүтсизликкә толған көзлирини җәң мәйданини ташлап, қечип кетип барғанларға тикти Абдулла султан. Андин у көзлири билән иниси Абул Муһәммәтни издиди. Абдулла султан инисиниң II Султан Әхмәт хан таман қилич шилтип шиддәтлик кирип кетиватқанлиғини көрди. Амма Абул Муһәммәткә бу асан болмайватқанлиғини пәрәз қилдидә, етини девитип, дөңдин жирақлашти.

Мулазимлар Абдулла султанни әгәшти, Субһан Қули бәг болсизә, җәң мәйданиға йәнә бираз қарап турдидә, пичирлиди:

– II Султан Әхмәт хан күтүлгәндин артуқ көрсәтти өзини.

Андин у Абдулла султандәк есәңгирәп әмәс, бәлки салмақлиқ қияпәттә етини йорутти.

17-бап

БЕМИСАЛ ҚАРАР

Ават йенида мәғлубийәткә учриған Абдулла султанниң дили хәст еди. У өзиниң җими ғәзивини Абул Муһәммәткә каратти.

– Мән сизни Турпандин әйни чағда атимиз бәлгүлигән

жүрүшни ғәлибилик ахирлаштуруш үчүн чақиртқан едим. Сиз болсиңиз, һәл қилғучи җәңдә йеңилип қалдиңиз. Бу мәнсәппәрәскә қачанғичә чидишимиз керәк!

Абул Муһәммәт әйивини чүшинип, шүк туратти. Лекин у пәқәт қисмәнла әйиплик еди. Беваситә қаримиғидики қошунға у ишәнчликти. Сәрвазлар мунасип урушти.

Гәп җазадин қорққинидин өзлиригә қошулған ләшкәрләрдә еди. Уларзә, сәл қийинчилиқ садир болуведи, қуйруқни хада қилди.

Жүрүш «чатиғини» қилип, Абдулла султанни көндүргән, амма пүткүл уруш ақивәтлиригиниң Абул Муһәммәтниң бойниға артилип қелишини кәлтүрүп чиқарған Субһан Қули бәг көпирәк әйипликти.

Абул Муһәммәт техила шүк. Вәзийәтни түзитишни истигән Суһан Қули бәг сөзгә пәдәз бәргән һалда тил қатти:

– Мениң тәхсирим, әһвал анчә мурәккәп әмәс. Биз техила Қәшқәр қәлъәсиниң йенида туруптимиз. Биз бари-йоқи бирнәччә чақиримла чекиндуқ. Һә, биз бу җәңдә йеңилип қалдуқ, амма аз чиқим билән мәғлуп болдуқ. II Султан Әхмәт хан бизни кукум-талқан қиливәттим, дәп махтиналмайду. Авал бизгә қошулуп, андин қечип кәткәнләргә қаримастин, бизниң ләшкиримиз һаман җиқ.

Бу гәпләрни қилидекән, Субһан Қули бәг Абдулла султанниң көзлиригә тикилди. Жүрүш креслосида олтирип, һелидин-һелиға бармақлирини қарсилдитип, чоң үзүкини айландурватқан Абдулла султанниң сәл хатирҗәмләнгәнлигини байқиған баш мәслиһәтчи Абул Муһәммәткә ғил-пал қарап қойди.

Пәқәт дөләт һөкүмдарининңла чедири билән селиштурушқа болидиған зор чедир ишигиниң йенида турған Абул Муһммәт Субһан Қули бәгниң бу сөзлирини

аңлап, һечбир өзгәрмиди. Илгәркидәкла ғәмкин вә, шуниң билән билләә, җиддий қияпәттә турмақта еди. Униң чирайлиқ чәктүрүлгән сақилиниң титришидин Абул Муһәммәтниң вуҗуди ләрзигә келип, чишлириниң ғучурлаватқанлиғини биливелиш тәс әмәсти.

– Мениң тәхсирим, – гепини давамлаштурди Субһан Қули бәг, – Аллаһтин башқа һечким әтә немә болидиғанлиғини билмәйду. Амма пат йеқинда Қәшқәрниң бизниң илкимизгә өтидиғанлиғиға үмүт қилишимиз лазим. II Султан Әхмәт хан адаққи күчини сәрип қиливатиду. У мәрһум инисидәк аммибап һәм нопузлуқ әмәс. Униң үстигә, Яркәнт билән Қәшқәрдә беарамлиқ можут.

Субһан Қули бәг шүк болуп қалди. У чедирдики һәммә адәмләрни бир қур көздин кәчүрүп чиқти. Абдулла султан билән Абул Муһәммәттин башқа бу йәрдә йәнә бирнәччә әмир, сәрдар вә муһапизәтчиләр бар еди. Уларниң һәммиси, Турпан яки Қаришәрдин. Бирнәччәйлән Қумул вә Ақсудин кәлгән. Амма өзгә шәһәр һәм кәнтләрниң бирму вәкили йоқти.

Чедирдики барчә киши баш мәслиһәтчи сөзиниң ахирини тәқаза болуп күтүватмақта еди.

Өзиниң ушбу тәшәббусиниң ақивәттә мунасип баһалинишини халиған Субһан Қули бәг йәнә азирақ сүкүт сақлидидә, андин тил қатти:

– Мениң тәхсирим! Әгәр сиз өзиңизниң садиқ хизмәткариңиз – кәминәгә Шади ғоҗа билән сөзлишишни тапшурсиңиз, II Султан Әхмәт ханниң ғулишини қолға кәлтүрәләйсиз. Шади ғоҗиниң көплигән һөкүмдарларға чоң тәсир қилғанлиғи мәлум. Лекин мәрһум II Султан Маһмут хан билән «қаратағлиқлар» сәркисиниң мунасивити мурәккәп болған. Өзәм егәллигән учурларға қариғанда, II Султан Әхмәт ханни мәрһум инисиға

садиқ әмирләр тәхткә олтарғузған. Буниңдин II Султан Әхмәт хан әтрапидикиләрниң техичә Шади ғоҗа билән дүшмәнлишиватқанлиғини биливелиш тәс әмәс. Демәк, сизгә Шади ғоҗа билән достлишиш керәк.

Абдулла султан бурунму Шади ғоҗа тоғрилиқ көп аңлиған. Униң атилиғи Абдулһади Абдулла султан бала вақтида Мәһдуми Әзъам вә униң оғуллири тоғрилиқ, «қаратағлиқлар» билән «ақтағлиқлар» һәққидә, Султан Саид хандин башлап, җими дөләт һөкүмдарлириниң уларға болған мунасивити хусусида сөзләп бәргән.

Абул Муһәммәт вә чедирдики һәммә әмәлдарлар ғоҗилар һәққидә, қисмән Шади ғоҗа дәп нам алған Муһәммәт Йәһя тоғрилиқ мәлум тәсәвурға егә еди.

Бәзиләр Шади ғоҗа вә униң паалийитигә чоң һөрмәт һәм зоқ-шох билән қаратти, бәзиләрзә, еһтиятлиқ билән мунасивәт қилатти, чүнки улар ғоҗини дөләткә зиян-зәхмәт йәткүзүватиду, дәп һесаплатти. Амма Шади ғоҗа һәққидә көпчилик униң йүксәк әқил-парасити, дадиллиғи тоғрилиқ гәп қилишатти.

Субһан Қули бәгни пүткүл зеһни билән тиңшиған Абдулла султан чиш ярмиди. У пәқәт қолини көтирип «һәммиңлар бош» дегән ишарини билдүрди. Әмирләр билән сәрдарлар чедирдин чиқишқа башлиди. Абдулла султан һечкимни елип қалмиди.

Чедирдин әң ахирида чиққан Абул Муһәммәт кәчки һавадин болуқ нәпәс елип, асманға бақти. Техи гугум чүшмигән. У асман бошлуғида үзүп жүргән шалаң булутларда җилвиләнгән сирлиқ қушлар билән һайванларниң рәсимлирини көргәндәк болди. Йолвасни әслитидиған бир мәхлуқ су қушини қоғлап кетип баратти. Су қушиға охшайдиған булут учушқа урунуватиду, амма у тосаттин парчә-парчә болуп, җулиғи чиқип, башқа бир мәхлуққа,

диққәт билән қариғанда, түгүрлинивалған кирпә билән шахтин-шахқа сәкрәп жүргән тийинни әслитидиған һайванға айлинип қалди.

Абул Муһәммәт өзини бу ойдурма-хияллар үчүн әйипләшкә башливеди, уштумтут униң көзи көплигән қаравуллар арисидин өтүп, Абдулла султанниң чедириға йеқинлишиватқан иниси Исмайилға чүшти.

– Немә иш болди? Акимиз сени чақирттиму йә? – сориди Абул Муһәммәт иниси билән қучақлишип көрүшүп.

– Яқ. Амма мениң муһим йеңилиғим бар! Бу йеңилиқни маңа биз тәрәпкә қечип өткән алий лавазимлиқ қачақлар ейтип бәрди.

– Ундақта алдира. Сән униң кәйпиятини көтиривәтишиң мүмкин.

Ахирқи қаравуллардин өткән Исмайил чедирға кирди. Қәшқәр асминида үзүп жүргән булутларға йәнә бир көз ташлиған Абул Муһәммәт Қәшқәрдин қандақту бирнәччә чақирим йәрдики түзләңликтә рәт-рети билән созулуп ятқан, аддий сәрвазлар чедиридин тамамән пәриқләнмәйдиған өз чедириға алдириди...

Исмайил Абдулла султанни бирдин байқимиди. Абдулла султан зор чедирда у яқтин – бу яққа меңип жүрәтти. Исмайил киргәндә, Абдулла султан чедирниң нерики булуңида еди. У йочуқни йепип турған кигизни қайрип, һаят қайнап турған һәрбий лагерьға көз тикти.

Жәңчиләр өз ишлири билән бәнт. Бирмунчилар чедирда ухлаватгатти, бәзи бирлири олтирип, житилип кәткән киймини ямаватгатти.

Гайилар атлирини тәкшүрүш үчүн, жаниварлар бағланған тәрәптә жүрүшәтти.

Амма сәрвазларниң көпи гүлханлар әтрапида ғизасиниң пишишини күтүп олтиришатти.

Гүлханлар әтрапида олтарған җәңчиләрниң сани тәхминән охшаш еди, бирақ улар өзлирини һәр түрлүк тутатти.

Бирмунчә гүлханлар тәрәптин күлкә яңриса, бәзилиридә еғир җим-җитлиқ һөкүм сүрәтти. Гайи бир сәрвазлар чоңқур, түпсиз хияллар илкидә олтарса, бәзиләр хошнисини сөһбәткә тартип һәләк.

Абдулла султан ушбу жүрүш лагеридики һәрбир җәңчиниң аилиси бар екәнлиги һәққидә ойлиди. Демәк, уларниң анилири, атилири, өмүрлүк җүптилири, балилири, ака-ука, ача-сиңиллири бар дегән сөз. Уларниң һәммиси оғли, ери, дадиси яки акиси аман-есән өйгә қайтиду, дәп үмүт қилиду.

Абдулла султан қаршисидики II Султан Әхмәт ханниң лагеридиму дәл мошундақ вәзийәт можут екәнлиги һәққидә ойлиди.

«Бу сәрвазлар бир хәлиқниң вәкиллири, – дәп мулаһизә қилди Абдулла султан, – уларниң Вәтини бир, тили, дини охшаш, амма улар бир-бирини өлтүрүшкә, мәйип қилишқа мәҗбур».

Абдулла султан өзи тәхткә олтарғанда, бундақ ишларға йол қоймайдиғанлиғи һәққидә ойлиди.

Мошулар һәққидә хиял сүридекән, у, әксичә, өзиниң дәл һазир җәңчиләрниң бир-бирини өлтүрүшигә «төһпә» қошуватқанлиғини һис қилмақта еди.

Шу хилдики бир-биригә қариму-қарши мулаһизиләргә берилгән у Исмайилниң чедирға кирип кәлгәнлигини көрди у.

– Муһим әхбарат сизниң алдиңизға киришкә мәҗбур қилди мени. Буниңдин бирнәччә вақит илгири инимиз Шаһ рәһбәрлигидики ләшкәрләргә қачақлар келип, II Султан Әхмәт хан адәмлири арисида җиддий ихтилаплар бар екәнлигидин учур беришипту.

– Гәп немә һәққидә? Ениғирақ ейтқинә!

Исмайил қапақлирини түриведи, униң чирайи техиму толуп, күчлинип, тиртәклишип кәтти.

– II Султан Әхмәт хан билән Шади ғожа арисида дүшмәнлишиш пәйда бопту.

Учур, һәқиқәтәнму, яхши еди. Абдулла султан өзиниң хошаллиғини йошуралмиди. У җанланған қияпәттә:

– Шади ғожа – наһайити чоң сима. Шуңа уни қолдин чиқирип қоюшқа болмайду. Биз уни қандақла қилип болмисун өзимиз тәрәпкә тартишимиз лазим. Ғоҗиниң тәсири бәк зор. Униң билән, әгәр растла шундақ болса, аразлишип қалған II Султан Әхмәт хан өз һалакитини йеқинлатти дегән сөз.

– Мениңчә болса, қачақларниң учурида җан бар. Улар ялған ейтмиған болса керәк. Улар узақ жиллар давамида II Султан Әхмәт ханниң йенида жүргән. Бу қачақлар йәнә Шади ғоҗиниң муритлири болған. Қачақларниң гепигә қариғанда, сизгә қарши уюштурулған ушбу жүрүшкә Шади ғоҗиниң һечқандақ мунасивити йоқ екән. II Султан Әхмәт хан униңдин үз өргән охшайду.

Абдулла султан ойлинип қалди. Исмайилму җим.

«Субһан Қули бәгниң тәкливи билән қачақлар гәплири һәйран қаларлиқ дәриҗидә бир-биригә мас кәлди, – хиял сүрмәктә еди Абдулла султан. – Бу маңа жуқуридин чүшкән бир бәлгү. Дәрру бу әһвалдин пайдилинишим керәк.»

У Исмайилниң йениға кәлди вә дәбдәбилик рәвиштә униң мүрисигә қолини қоюп, һаяҗан ичрә тил қатти:

– Сени, укам, муһтәрәм Шади ғоҗиға әвәтимән. Мән саңа өзәмгә ишәнгәндәк ишинимән. Бу иш пәқәт сениңла қолуңдин келиду. Аллаһ саңа яр болсун. Сениң сәпириңгә наһайити көп нәрсиләр бағлиқ...

Исмайил Абдулла султанниң чедиридин шу қәдәр

роһлинип чиқтики, у илгири-кейин бундақ һиссиятларни бешидин кәчүрүп бақмиған еди. Дөләт тәғдири, хәлиқ тәғдири униң қолида турғандәк һис қилди өзини.

Қисмән шундақ еди.

Бирнәччә адәмниң һәмралиғида у айланма йоллар билән Яркәнткә атланди.

Униңға алдирашниң һаҗити йоқти, чүнки йә Абдулла султан, йә II Султан Әхмәт хан һәрбий тоқунушни биринчи болуп башлашни халиматти.

Аддий содигәр киймидики Исмайил бирнәччә күндин кейин һәмралири билән Шади ғоҗиниң қорғиниға йетип кәлгәндә, бу йәрдә уни күтүвататти.

«Қаратағлиқ» сәркисиниң көплигән муритлири Исмайилни йошурун узитип кәлгән еди. Қәшқәрдин чиққан күндин башлап улар Исмайил вә униң адәмлириниң һәрбир қәдимини қаттиқ назарәткә алғанди.

Әгәр Шади ғоҗа халиған болса, Исмайил вә униң адәмлири һәтта Яркәнт йолиға чүшәлмигән болатти.

Шади ғоҗа болсизә, буни халимиди. Әксичә, у муритлириға Исмайилни қоғдап, униңға билиндүрмәй, мәнзилгичә узитип қоюшни буйриди.

Техи жүрүш башланмай туруп, II Султан Әхмәт хан мәрһум иниси II Султан Маһмут хан ғайилиригә садиқ әмирләр билән учришип, Шади ғоҗини чәтләштүрүш тоғрилиқ қарар қобул қилип, әмирләрниң шәрти бойичә Абдулла султанға қарши һуҗум башлаш келишилгәндә, Шади ғоҗа уларниң бу һәрикитигә җававән чариләрни ойлап қойғанди.

Бу чариләр II Султан Әхмәт ханниң әдивини берип, униң Шади ғоҗини қайтидин өзигә йеқинлаштурушини қолға кәлтүрүштин ибарәт әмәс еди.

Яқ! Бу чариләр II Султан Әхмәт ханни уҗуқтурушқа, уни тәхттин ғулитишқа каритилғанди.

Бу режини әмәлгә ашурушта Шади ғоҗа көп нәрсиләрни бешидин өткүзди.

Униң җими һаяти III Муһәммәт хан вә униң әвлатлириға зич бағланғанди. Сәкрәтта ятқан III Муһәммәт хан ғоҗидин өзидин кейинки ханларға ғәмхорлуқ қилишини илтимас қилған. Шади ғоҗа вәдисидә турди.

У Шаһ Шудҗидин Әхмәт ханниң, Абдулетип ханниң вә II Султан Әхмәт ханниң абройлуқ мәслиһәтчиси болди.

Раст, у II Султан Маһмут хан билән чиқишалмиди. Амма бу униң әйиви әмәс.

Әнди мана Шади ғоҗиға һазирчә һакимийәтни егиләватқан III Муһәммәт хан удуми билән «қаратағлиқ» ғоҗилар арисидики мурәккәп мунасивәткә нуқта қоюшқа тоғра келиватиду.

Шади ғоҗа үчүн иккинчи, техиму мурәккәп қәдәм – әмәлдики һөкүмдарларға қарши күришиватқанларни қоллаштин ибарәт еди. Гәп бу йәрдә, гәрчә III Муһәммәт ханниң иниси болсиму, көплигән жиллар мабайнида тәхт үчүн күрәшкән Абдурейим султан һәққидә еди.

Әгәр Шади ғоҗа биринчи муәммани һәл қилишни бирнәччә вақит илгири әмәлгә ашурған болса, иккинчисини Абдулла султанниң әлчи-вәкили Исмайил билән муназирә қилмақчи еди.

Шади ғоҗа Исмайилни күтүвататти. Пәқәт диний мәзмундикила әмәс, башқиму китаплар сақлиниватқан китапхана деризисидин Қорған дәрвазисидин кирип кәлгән Исмайилни көргән Шади ғоҗа иккинчи мәсилиниңму утуқлуқ йешилидиғанлиғини пәрәз қилди.

18-бап

АТА АРЗУСИНИ ОҒЛИ РОЯПҚА ЧИҚАРДИ

Шади ғоҗиниң қоллишиға еришкән Исмайил кәткәндин кейин, Яркәнт базириниң арқа тәрипигә орунлашқан қорған, буниңдин нурғун жиллар илгәркидәк, тәсир даири-си зор, нопузлуқ адәмләргә толди.

Шади ғоҗиниң қорғиниға жиғилған «қаратағлиқлар» сәркилири өзлиригә тонуш кәң-азадә бөлмигә кирмәктә еди.

Бу адәмләр көплигән жиллар мабайнида җамаәни хелә утуқлуқ башқуруватати.

Бүгүн, убдан қерилиқ йетип, аләмдин өткән Шатур хәлпә билән Насир ғоҗа ахундин башқа, Шади ғоҗиниң җими сәпдашлири қорғанға жиғилди.

Адәттикидәк, Һапиз Мурат биринчи йетип кәлди. У етиниң чулвурини муһапизәтчиси Җумахунға ташлап, һарғин қияпәттә өй тәрәпкә қәдәм ташлиди.

Андин Нәҗмидин қази, Мир Һашим ғоҗа, Молла Салиһ ахун, Мир Муһәммәт Ризалар кәлди.

Уларниң қатариға сәркилик хисләтләргә егә Шади ғоҗиниң чоң оғли яш Муһәммәт Абдулла ғоҗиму қошулған.

Меһманлар тамни яқилитип селинған қелин пахтилиқ көрпиләргә олтарди вә қисқа сүрә оқулуп, дуа қилишип болғандин кейин, Қәшқәр йенидики вәзийәтниң мурәккәплигини һесапқа елип, дәрру асасий мәхсәткә көчти. Шади ғоҗа:

– Бүгүн мениң һозурумға Абдулла султанниң иниси Исмайил қәдәм тәшрип қилди. Биз тил тепишалидуқ. У акисиниң намидин II Султан Әхмәт ханға нисбәтән пикир һәм мәхситимизниң охшаш екәнлигини тәкитлиди.

– Бу Абдулла султан бизниң тәлиматимиз билән зич мунасивәттә болиду, дегәнни билдүрәмду? – тақәтсизлинип сориди Һапиз Мурат.

– Ундақ дәп ойлимаймән. Биз Абдулла султан қандақ қилғанда Қәшқәрни асан ишғал қилалайду, дегән мәсилә әтрапида гәп қилдуқ. Униң диний көзқарашлириға кәлсәк, Абдулла султанниң атиси Абдурешим султан көз жумуш алдида мениң нәврә акам – «ақтағлиқлар» сәркиси Муһәммәт Йүсүп ғожиниң Қәшқәргә көчүп келишини илтимас қилғанлиғи мәлум.

Шади ғожиниң чеһрисигә күлкә жүгәрди вә у алдираш қошумчә қилди:

– Силәрни шуниңға ишәндүримәнки, һазир, дәл мошу саат, мошу дәқиқиләрдә, Муһәммәт Йүсүп ғожа өзиниң әқил-парасәт, тиришчанлиғи үчүн Аппақ ғожа дәп нам алған он икки яшлиқ оғли Һидайәтулла билән Қумулда.

У азирақ сүкүт сақлидидә, андин гепини давамлаштурди.

– Лекин мән силәрни Абдулла султанниң Қәшқәрни елишида қандақ ярдәм берәлишимизни муназирә қилиш үчүн тәклип қилдим.

– Сөзлириңизниң қандақ мәна беридиғанлиғини, муһтәрәм ғожа, чүшәндүрүп бәрсиңиз, – тәәжүп ичрә тил қатти Муһәммәт Риза. – Әзизанә Қәшқәрни күч билән елиш һәққидә гәп қиливатамсиз, шуни изаһлап бериңа.

– Бәхиткә қарши, Абдулла султанниң қарари қәтъий. Биз дәһшәтниң, Яркәнтниң қамал қилиниши дәһшитиниң, алдини елишимиз керәк.

– Қандақ? Сиз Абдулла султанни чекиндүрүш мүмкин әмәс дәп ойламсиз?

– Гәрчә II Султан Әхмәт хан униң алға илгирилишини тохтитишқа муваппәқ болғини билән, уни чекиндүрүш әсла

мүмкин әмәс... Биз бу йәргә Қәшқәрни униңға аз чиқим билән өткүзүп беришни муназирә қилишқа жиғилдуқ.

– Һәр икки тәрәп күчлүк қошунға егә бир вәзийәттә биз немә қилалаймиз?

– Муһтәрәм Нәҗмидин қази, биз уларниң бирини ажизлаштуралаймиз, – гәпкә арилашти Салиһ молла.

У әпчиллик билән көзини қисиведи, униң қерилиқ йәткән қоруқ басқан үзи пүрүлүп, өмчүк ториға айлинип қалди. Шуниң билән биргә униң көзлири отлуқ вә өткүр еди.

– Биз уларниң бирини ажизлаштуралаймиз, – тәкрарлиди у. – Биз II Султан Әхмәт ханға ярдәмлишимиз, дәп ойлаймән.

Шади ғоҗа бешини лиңшитти.

Тәсвий тартип олтарған Һапиз Мурат еник тәклипләргә көчидиған вақит йәтти, дәп ойлиди болғай, арилиқта һөкүм сүргән қисқа җимлиқни бузди:

– Биз көплигән сәрвазлар топлирини қаршилиқ көрситишни тохтитип, уларниң өйлиригә тарқилишиға тәсир йәткүзәләймиз, дәп ойлаймән.

– Лекин мәрһум II Султан Маһмут ханни қоллиған әмирләр һазир II Султан Әхмәт хан тәрәпдариғу.

– Муһтәрәм Нәҗмидин қази, – йәнә муназиригә арилашти Салиһ молла. – Әмирләрниң бир қисми биз тәрәптә екәнлиги һәммигә аян. Амма аддий җәңчиләр «қаратағлиқ» устазлириға қулақ салиду. Қериндаш қериндашни өлтүридиған урушқа қатнашмаслиққа уларниң көзини йәткүзүш керәк. Чүнки Абдулла султан қошунида уларниң вәтәндашлири бар.

Шади ғоҗа йәнә бир мәртә бешини лиңшитти. У һәммә «қаратағлиқ» сопилар сәркилириниң пикирини билишни халатти. Чүнки улар шәһәр вә кәнтләрни арилап, пәқәт сөз арқилиқ өзлиригә муритларни җәлип қилатти.

Ушбу кәмтар безәлгән бөлмидә олтарған һәрбир адәмниң кәйнидә он миңлиған мурит бар еди. Бу «қаратағлиқ» ғоҗилар һәрикитиниң бәк аммибап вә нопузлуқ екәнлигидин далаләт берәтти.

Шуңа адәмләрни сәпәрвәрликкә кәлтүрүш, уларни қандақту бир һәрикәт-паалийәтләргә дәвәт қилиш сопилар үчүн тәс әмәсти.

Йәнә бираз муназирә қилишқандин кейин, улар биллә намаз өтәшти. Андин «қаратағлиқ» ғоҗилар Абдулла султан ләшкиригә қарши чиқмаслиқ һәққидә II Султан Әхмәт хан қошунида тәшвиқат ишлирини җүргүзүштин ташқири, һөкүмдар әтрапидики әмирләргә қисим көрситишни режилиди.

Униңдин башқа бирнәччә аброй-инавәтлик кишини II Султан Әхмәт ханға әвәтип, һөкүмдарниң өз ихтияри билән чекинишиниң әқилгә мувапиқлиғиға көзини йәткүзүш қарар қилинди.

Умумән, һөкүмдар тәрипидин инкар қилинған «қаратағлиқ» ғоҗилар II Султан Әхмәт ханни тәхттин ғулитишни ойлиған, амма мәзкүр басқучта улар бундақ қәтъий қарарни әмәлгә ашурушқа җүръәт қилалмайвататти.

Гәрчә, бу баш қошушқа қатнашқан көплигән « қаратағлиқ» сәркиләр Шади ғоҗиниң II Султан Әхмәт ханға бериш тәрәпдари болсиму, ғоҗа қәтъий унимиди.

Бу вәзипини яшанған Салиһ моллиға өз зимисиға елишқа тоғра кәлди. Сәл иккилинип турғандин кейин, у келишимини бәрди, амма өзи билән Һапиз Муратниң бериши керәклигини тәкитлиди.

Бирнәччә күндин кейин, «қаратағлиқлар» сәркилири Яркәнтниң шәрқий дәрвазисидин чиқип, кона Қәшқәр йолиға чүшкәндә, II Султан Әхмәт хан әзизанә Қәшқәр йенидики өз қароргаһида мәҗлис өткүзвататти.

У қолға кәлтүрүлгән ғәлибини мустәһкәмләлмәй, Абдулла султанни Ақсуғичә қоғлап бармиған әмирләргә нарази еди, амма, шуниң билән биргә, қәлбидә улардин миннәтдар еди, чүнки уларниң ләшкирисиз, у өзиниң нәпсанийәтлик туққинининиң һуҗумини тохтиталматти.

– Абдулла султанға һуҗум қилғидәк күчимиз барму? – дәтти II Султан Әхмәт хан.

– Биз мону ишимизни йерим йолда ташлалмаймиз.

– Алий һәзрәтлири! – һәммә әмирләр үчүн җавап берәтти һелиқи виҗик бовай. – Биз сизниң адил ғәзивиңизни чүшинимиз. Бизму қайғуруватимиз. Лекин, маңа ичимдики гәпни очуқ ейтишқа иҗазәт бериң, бу гәп, ойлаймәнки, бизгә вәзийәтни оңшап бериши мүмкин.

II Султан Әхмәт хан тиңирқиди. Амма бешини лиңшитти.

Бовай өзини икки от арисида қалғандәк һис қилди болғай, вәһимә ичрә алға чиқти. Чүнки униң арқисида зор нопузға егә ондин артуқ әмир турса, алдида бир сөз билән униң һаятини һәл қиливетишкә қадир һөкүмдар туратти.

Гәрчә, бовай сәксән яштин алқиған, көп нәрсиләрни бешидин кәчүргән болсиму, күнниң сериғини көрүшни халатти.

Шуңа у, еһтиятлиқ билән, сөзини пәдәзләп тил қатти:

– Алий һәзрәтлири, Қәшқәрни бесивалмақчи болуватқан Абдулла султанға қарши күрүшиш арқилиқ сиз бу алийҗанап шәһәрни қоғдаватисиз. Шундақ екән, сиз ушбу шәһәр турғунлириниң ярдимигә тайиналайсиз.

II Султан Әхмәт ханниң ләвзидин бирәр сөз чиқишини күткән бовай гепини давамлаштурди:

– Қәшқәр пухрасиниң бесим қисми «ақтағлиқ» ғоҗилар тәлиматиниң тәрәпдари екәнлиги һәммигә аян. Шуңа, – бовай авазини пәсәйтти, лекин һөкүмдар билән униң әтрапидикиләр ениқ аңлайдиған һалаттә хитап қилди, – «ақтағлиқлар» сәркилиригә мураҗиәт қилсақ қандақ?

II Султан Әхмәт хан бундақ пикир-тәклипни һеч күтмигән еди. У өзиниң сабиқ кәсипдашлири – һөкүмдарларға садиқ хизмәт қилған «қаратағлиқлардин» үз өрүп, шу күнгә қәдәр дүшмән дәп һесапланмисиму, риқабәтчи сүпитидә тән елинип кәлгән «ақтағлиқларға» мураҗиәт қилиш униң каллисидин өтмәйвататти.

II Султан Әхмәт хан немә қилишни билмәй, беши қатти. Лекин мону виҗик бовайниң пәқәт әмирләр тәрипидин қобул қилинған пикирни дәватқанлиғини чүшәнди. Һөкүмдар нәқ мошу әмирләрниң бесими билән «қаратағлиқлардин», йәни Шади ғоҗидин үз өрүгән әмәсмеди?!

У орнидин қозғалмайла, бир еғизла гәп қилди:

– Келишимән!

Әмирләр бир-биригә сүркүлүп чедирдин чиқиватқандиму, II Султан Әхмәт хан орнидин қозғалмиди. У мошундақ қияпәттә зор чедирниң оттурисида йәнә узақ тәнһа турди. Бу тәнһалиқ барғанчә униң жүригидә чоңқур йилтиз тартмақта еди...

Қәшқәргә йеқинлашқан Молла Салиһ билән Һапиз Мурат II Султан Әхмәт хан адәмлири «ақтағлиқлар» сәркилири билән учришишқа урунғанлиғидин хәвәр тапти.

Лекин, айғақчиларниң мәлуматиға қариғанда, «ақтағлиқ» ғоҗилар Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари билән һәрқандақ мунасивәттин баш тартқан. Чүнки улар «қаратағлиқлар» сәркиси Шади ғоҗиниң «Шамал Бағ» ордисида егилигән орни һәққидә яхши биләтти.

Гоя алиқанда турғандәк көрүнгән Қәшқәр, йәнила улардин жирақлашмақта еди.

Қәшқәр болсизә, қайнаватқан қазанни әслитәтти. II Султан Әхмәт ханниң ирадисизлигини вә һәр күни униңдин топ-топ болуп қечип, Абдулла султан тәрәпкә өтүватқан

сәрвазларни көрүватқан шәһәр пухраси униң үчүн җәңгә киришни халиматти.

Улар шәһәр дәрвазилирини Абдулла султанға ечип беришкә майил еди. Абдулла султанниң һөкүмран сулалә вәкили екәнлиги һәммигә аянди. Улар Абдулла султанниң II Султан Әхмәт хандин яхширақ һөкүмдар болидиғанлиғиға ишинәтти.

Қарши тәрәпләр Қәшқәр турғунлириниң қарарини күтүш билән йәнә бирнәччә күн өтти аридин.

II Султан Әхмәт ханниң лагери шәһәрниң шәрқидә, Абдулла султанниң Қәшқәрниң шималида еди.

Йә у тәрәп, йә бу тәрәп паал һәрикәт қилмайвататти. Гоя улар Қәшқәрниң қарарини күтүватқандәк бир муһит һөкүм сүрмәктә еди.

Шәһәр өз таллишини билдүрди. Аридин йәнә бирнәччә күн өтүп, Қәшқәрниң ақсақаллири Абдулла султанға дәрвазини ечип бәрди.

Һечбир җәңсиз дадисиниң арзусини әмәлгә ашурди Абдулла султан.

Гаңгирап қалған II Султан Әхмәт ханға хелә шалаңлашқан қошунини кәйнигә яндуруп, Яркәнткә қайтип келиштин башқа чарә қалмиғанди.

19-бап

ҚУМУЛДИН ҚӘШҚӘРГӘ

Қумул әтигән ойғиниду. Уйғур земинининиң шәрқигә җайлашқан бу шәһәр башқиларға тамамән охшимайду. Униң алаһидилиги – шәһәрниң орунлишишида. Чүнки

Қумулни үч тәрипидин тағлар қоршап туриду, шәрқидә улуғвар чөлләрниң бири созулуп ятиду.

Қумул дүшмән һуҗумиға биринчи болуп зәрбә берип, сода карванлирини ахирида узитиду.

Қумул йәккилинип турушқа тиришқан, амма бирнәччә жил мабайнида у Турпан, Қаришәр, Яркәнтниң тәсири астида болди.

Қумул әтигән ойғиниду. Лекин 1636-жилниң күз ейиниң бир күни Қумул һәтта ухлашқиму ятмиди.

Бамдат намаздин хелә бурун Қумул һөкүмдарлириниң қедимий қәлъәси йениға җайлашқан қорған әтрапиға миңлиған йәрлик аһали жиғилди. Һәйран қаларлиғи, улар җим, һәтта өлүмгә мәһкүм қилинғандәк шүк еди.

Бир қариғанда, кимду-бири аләмдин өтүпту, дәпин мәрасимиға кәлгән адәмләр җиназа намазни күтүп турушиду, дәп ойлап қелиши мүмкин еди. Лекин дәпин мәрасимида муқәррәр рәвиштә болидиған тавут бу йәрдә көзгә челиқматти, ойма нәқиш селинған дәрвазиму улуқ очуқ әмәс, әксичә, һим йепилған еди.

Әң тәәҗҗуплинәрлиги, адәмләр һәтта өз ара параңлашматти. Уларниң һәрқайсиси ичидә қайғурувататти.

Йеқин арилиқтики мәсчиттин әзан аңланди ахир. Дәрру бу әзанға шәһәрниң тәрәп-тәрәплиридики башқа мәсчитләр мәзинлириниң авазлири қошулди. Қумулда бирнәччә йүз мәсчит бар еди.

Пәқәт шуниңдин кейинла, қорған йенидики ғайәт зор ушбу топ һәрикәтләнди. Адәмләр ечилған дәрваза тәрәпкә ақти, дәрвазидин болсизә, шу мәһәл икки адәм чиқти.

Биринчи чиққини оттура яшлардики егиз бойлуқ киши еди. Созунчақ һәм чирайидин нур йеғип турған бу адәм кичик сақилини чирайлиқ чәктүрүвапту. Адәмләр топиға у

писәң қилмай, улар билән үнлүк авазда саламлаштидә, чоң-чоң қәдәм ташлап, мәсчит тәрәпкә йол алди.

Топ «ақтағлиқ» сопилар сәркисигә йол бәрди вә уни алға өткүзүветип, өзлири униң кәйнидин әгәшти.

Гәрчә, Муһәммәт Йүсүп ғожа хелә илдам келиватсиму, униң он икки яшлиқ оғли Һидайәтулла атисидин қалмайвататти. Атисиға болған һөрмәт йүзидин, у дадиси билән қатарлишип маңмиған еди.

Өз муритлириниң зич чәмбири ичидә ата-бала шәһәрдики жирик әмәс мәсчитләрниң биригә йеқинлашти. Мәзкүр мәсчит униң қорғининиң қешида еди.

Муһәммәт Йүсүп тохтап, әтрапиға көз жүгәртти вә йәрлик имамни көрүп қелип, униң билән саламлишип болғандин кейин деди:

– Бир-икки еғиз гәп қилишқа иҗазәт бәргәйсиз.

– Әлвәттә, устаз! – деди сәл хиҗил болған имам.

У миңлиған башқа кишиләр қатарида Муһәммәт Йүсүп билән униң оғлиниң узақ сәпири мувапиқийәтлик аяқлишишини тиләп, кечичә кирпик қақмай, мәсчиттә қуръан тилавәт қилғанди.

Муһәммәт Йүсүп миннәтдарлиқ билән бешини лиңшитти вә мәсчиткә кирмәй, бирнәччә пәләмпәй көтирилип, мәсчит һойлисиға патмай, кочиларда долқунлинип турған адәмләргә тәкши қарап чиқип, үнлүк авазда деди:

– Мениң алийҗанап вәтәндашлирим! Мән узақ вақтимни силәрниң араңларда өткүзгүнүм үчүн, наһайити бәхитликмән. Қумул маңа көп нәрсиләрни бәрди. Қумул мени көп нәрсиләргә үгәтти. Әгәр мән һәқ йолида мисқалчилик утуққа еришкән болсам, әшу мисқалчилик утуғумни мән тәкрарланмас Қумул билән бөлүшимән. Атам Муһәммәт Имин ғожа мени мошу шәһәргә әвәткәнди, мошу йәрдә мән атам кәшип қилған «ақтағлиқ» ғожилар тәлиматини

тәрғип қилдим. Қумулда мениң оғлум Һидайәтулла туғулди. У мениң вә бовисиниң ишини давамлаштуриду, дәп ишинимән. Мән силәрдин, һөрмәтлик қумуллуқлар, толиму миннәтдар, силәрниң садақитиңларға разимән вә мән қәйәрдә болмай, улақ Аллаһниң Қумул шәһиригә амәт-бәрикәтләрни әта қилишини өтүнүп, намаз өтәймән һәм дуа қилимән.

Мошу сөзләрдин кейин Муһәммәт Йүсүп бамдат намизини өтәш үчүн, биринчи болуп мәсчит босуғисини атлиди.

Униң кәйнидин ойма нәқиш селинған ишиктин, Һидайәтулла йол бошитип, өзиниң алдиға өткүзүвәткән, имам кирди.

* * *

Атлар чөл-баяванда аста маңатти. Қириқ адәмдин ибарәт топ зәнҗир һасил қилип кетип баратти.

Муһәммәт Йүсүп билән униң оғлини зич чәмбәргә елип, «ақтағлиқлар» сәркиси пәшмитиниң етигигә қоллирини тәккүзүшкә вә шу арқилиқ өзлирини бәхтияр һис қилишқа тиришқан миңлиған адәмләрни артта қалдуруп, Қумул дәрвазисидин чиққан атлиқчанлар топиниң муһапизәтчилири йеник нәпәс елишти.

Улар һошиярлиқни йоқатмиди, навада бирәр хәтәр садир болса, улар Муһәммәт Йүсүп билән униң оғли Һидайәтуллини йәнила чәмбәргә елип, улар үчүн әзиз җанлардин кечишкә тәйяр еди.

Бундақ зөрүрийәт йоқ еди, чүнки уларниң алдида онлиған чақирим йәрдә ташлиқ йерим чөл созулуп ятатти. Бу йәрдә анда-санда ат яки төгә мингән ялғуз йолувчилар-ла учришип қалатти.

Муһәммәт Йүсүп бунчилик мулазимларни һаҗәтсиз дәп һесаплатти. У пәқәт бир Аллаһқа сиғинип, Қумулниң

шәрқидики тәвәләрдә яшиғучи уйғурларға тәрғибатчилиқ билән бирнәччә мәртә сәпәр чәккән.

Йол узақ еди, шуңа уни қисқартиш үчүн Муһәммәт Йүсүп оғлиға пәнд-нәсиһәт мәзмунидики гәпләрни қилғач маңди. Һидайәтулла атисини җими зеһни билән тиңшатти, пәқәт дадиси сөздин тохтап, оғлиға нәзәр ташлиғандила, соалларни қоятти.

Һидайәтулла Қумул мәдрисисидә тәһсил көргән. У көплигән пән саһалирини хелә мукәммәл өзләштүргәнди. У алгебра, қедимий философия, жуғрапийәдин йетүк хәвәрдар еди. Ислам тарихини чоңқур үгәнди. Лекин тарих униңда алаһидә қизиқиш ойғатқан.

Бу он икки яшлиқ балиниң билимгә болған тәшналиғи бәк бәләнти, шуңа у өзиниң даңлиқ дадисиға соалларни көп қоятти. Оғлиниң соаллири бәзидә атисини һәйран қалдуратти.

Һазирму аста силҗип кетип берип, Һидайәтулла тосаттип соал қойди:

– Дада, нәврә иниңиз, мениң кичик дадам – «қаратағлиқ» ғоҗилар сәркиси Шади ғоҗа билән сизниң мунасивитиңиз немишқа анчә яхши әмәс?

Муһәммәт Йүсүп Һидайәтуллиниң нәқ һазир бу һәқтә сораватқанлиғиға тәәҗүпләнди. Чүнки Яркәнт уйғур ханлиғи һөкүмдарлириниң бирнәччә әвладиға мәслиһәтчи болған Шади ғоҗиниң Муһәммәт Йүсүпни чәтнәштүрүш үчүн қилған ишлири һәммигә, шу җүмлидин Һидайәтуллиға мәлум еди. Лекин бу һәқтә у һазир сориди.

– Оғлум, соалиңда җавап йошурунуп турупту. Чүнки у «қаратағлиқ» сопилар сәркиси, мәнзә, өзәң билисән, «ақтағлиқлар» һәрикитигә рәһбәрлик қиливатқиним билән пәхирлинимән!

– Уғу шундақ, бирақ сап диний маһийәт җәһәттин

сопилиқниң бу икки йөнилишидә алаһидә бир пәриқләр йоққу.

Муһәммәт Йүсүпниң үзигә күлкә жүгәрди. У оғлиниң яраштурғучи болуп йетилиши еһтимал, дегән ойға кәлди. Һидайәтулла уйғурларни қайтидин бирләштүрүшкә муваппәқ болуши мүмкин, мана шу чағда дөләт мустәһкәмлинәтти.

Муһәммәт Йүсүпниң каллисиға шундақ хиял кәлди, бу пәқәт хиял еди. У бу хиялини әмәлгә ашмайдиған бирнәрсә дәп каллисидин чиқиривәтти, чүнки икки йөнилишниң, икки тәлиматниң қариму-қаршилиғи диний саһада әмәс екәнлигини чүшинәтти. Һидайәтулла, еһтимал, һазирчә буниң тегигә йәтмәйвататти.

– Билләмсән, әгәр бизниң аримизда һәтта һечқандақ ихтилап можут болмиған һаләттиму, һаман бу һечнемини өзгәртәлмәтти. Бәхиткә қарши, биз ушбу ихтилапни, тоғриси қариму-қаршилиқни билип-билмәй күчәйтиватимиз...

– Мән, һәқиқәтәнму, көп нәрсиләрни чүшәнмәймән. Лекин, ата, сиз ғайәт зор нопузға егиғу, силәр, кичик дадам иккиңлар, нурғун нәрсиләрни қилалайсиләрғу! Немишқа силәр бирлишип һәрикәт қилмайсиләр, немишқа, әң болмиғанда, кичик дадам билән гәплишип бақмайсиз?

Бу қетим күлүш яки күлүмсирәш бу яқта турсун, Муһәммәт Йүсүп татирип кәтти. У қапиғи чүшкән қияпәттә деди:

– Шади ғожа билән сөзлишишниң һеч һажити йоқ! Униң таллавалған йоли бар, мениңму һәм! Шу нәрсини ядиңда сақлиғинки, әгәр сән келәчәктә «қаратағлиқлар» тәрәпдарлириға ажизлиқ көрсәтсәң, бизниң қовм саңа ләнәт оқуйдиған болиду!

Гәрчә, атисиниң тәләппузиға тәәжүпләнгән болсиму, Һидайәтуллини униң гәплири чөчүтәлмиди. У һечқачан

дадиси билән бовиси Муһәммәт Имин ғайилиригә хиянәт қилмаймән, дәп ойлатти, амма атисиниң сөзлири уни узаққичә зувансиз меңишқа мәҗбур қилди. Муһәммәт Йүсүпму шүк. Униң ғәзиви аста бесилмақта еди. Чөл-баяван пәйдин-пәй өзгиришкә башливеди, Муһәммәт Йүсүпниң кәйпиятиму өзгәргили турди.

Ташлиқ чөл қум барханлириға өзгәрмәктә. Гәрчә, тәбиәт илгәркидәкла ғәмкин болсиму, Муһәммәт Йүсүпни бу ғәзәпләндүрмиди.

Униңға һаятида нурғун қетим сәяһәт қилишқа тоғра кәлгән. У тағ-таш вә чөл-баяванларни, дәрия вә далаларни кәзгән һәм Аллаһ яратқан җими нәрсиләрни, шу җүмлидин әрзимәс мәнзиринимиу мөҗүзә дәп баһалатти.

Һазир Яркәнт уйғур ханлиғиниң шәриқтики бир чоң шәһири Қумулдин ғәрбидики жирик шәһәр – Қәшқәргә җими мәмликәт зиминини бесип кетип баратти Муһәммәт Йүсүп. У мәнзилгә йәткичә, өзини аһалиси қучақ йейип қарши алидиған кичик йеза вә кәнтләрни һесапқа алмиғанда, Турпан, Корла, Қаришәр, Кучар, Ақсу, Үчтурпан қатарлиқ жирик шәһәрләр арқилиқ сәпирини давамлаштуриши керәк. Мошу узақ йолда кетип барған Муһәммәт Йүсүп оғлиниң сөзлири һәққидә йәнә ойланди.

«У техи бала! Гөдәк! Көп нәрсиләрни чүшәнмәйду. Шуңлашқа мошундақ тәхминләрни ейтиду. Шади ғоҗа билән учришиш? Пәқәт әқилгә сиғмайду! Һечқачан! Һәргизму! – мулаһизә қилатти Муһәммәт Йүсүп. – Бундақ хам хиял мениң оғлум охшаш балиниңла каллисиға келиши мүмкин. Шади ғоҗа исми билән тонулған Муһәммәт Йәһя иккимизла әмәс, бизниң ака-ука болған атилиримиз – Муһәммәт Имин билән Муһәммәт Исһақ Вәли аллибурун һәрқандақ алақә-мунасивәтни үзүвәткән. Ихтилап шу қәдәр болдики, яришиш, мурассигә келиш мүмкин әмәс!»

Муһәммәт Йүсүп оғлиға сиңаян бақти. Һидайәтулла хатирҗәм көрүнәтти. У егәрдә мәғрур олтирип, жирақ-жирақларға көз ташлатти. Униң өткүр зеһни әтрапидики һәрқандақ һәрикәтни байқатти.

– Ата, қараңа, – деди у, – йолумизни кесип өтүватқан ява атлар падисини көрүватимән.

Муһәммәт Йүсүп бешини көтәрди, амма һечнәрсә көрәлмәй, чирайини пүрүштүрди.

– Әйнә, әву булутни дәватимән. Бу булут – атлар туяқлиридин көтирилгән чаң! –күлүвәтти Һидайәтулла.

Оғли көрсәткән тәрәпкә диққәт билән қариған Муһәммәт Йүсүп аранла көзгә челиқидиған жирақлишиватқан җаниварлар падисини көрди.

– Көзүң бәк өткүр, саңа улуқ Аллаһим шундақла парасәт, сәзгүрлүк әта қилсун, оғлум!

Муһәммәт Йүсүп җимип қалди, андин, бир қарарға кәлди болғай, мәслиһәт бәргәндәк бир авазда давамлаштурди гепини:

– Соалиңға җавап берәй. Һаман бир күни мәвқәңни муқимлаштурушуң керәк. Чүнки сән – «ақтағлиқлар» сәркисиниң оғли. Бизниң тәлиматимиз тәрәпдарлири он миңлап санилиду. Улар җими шәһәрләр билән йезиларда бар. Бизниң көзқараштa «қаратағлиқ» ғоҗилар билән пәриқләр моҗут болсиму, биз, һәммәйлән, уйғурлар, шуңа тинич өмүр сүрүватимиз. Бәзидә һәтта бир қосақтин чиққан ака-укилар икки һәрхил тәлимат тәрәпдарлири болупму қалиду.

Муһәммәт Йүсүп җимип қалди. Һидайәтулла болсизә, техиму чоңарақ, өз һаятини путүнләй өзгәртиветишкә қадир бир гәп аңлашқа хуштар болуп, диққәт-зеһнини җәмлиди.

– Қошқа бобаң Мәһдуми Әзъам мәшһур адәмди. Хәви-

риң бар, у сопилиқ нәзәрийәти еди. Униңға тәң келидиғанлар йоқниң орнида еди. У һәммә оғуллирини яхши тәрбийиләп, чоңқур билим бәргән. Боваң Муһәммәт Имин чоң оғул болғачқа, дадисиниң тәлиматини риважландурушқа тиришқан. Тәрғибатчилиқ қилип жүрүп, зор муваппәқийәтләргә еришкән. Униң тәрәпдарлири өзлирини «ақтағлиқ» ғоҗилар муритлири дәп һесаплашқа башлиған. Лекин Мәһдуми Әзъамниң башқа оғуллириму дадисиға охшиғуси кәлди. Бу пәхирлинәрлик иш, чүнки һәрбир оғул атисиниң мунасип пәрзәнди болуши керәк.

Бу сөзләрни ейтидекән, Муһәммәт Йүсүп Һидайәтуллиға йәнә бир қетим сиңаян бақтидә, гепини давамлаштурди:

– Мәһдуми Әзъамниң төртинчи оғли Муһәммәт Исһақ Вәли башқа һәрикәт қурушни қарар қилған. «Қаратағлиқлар» җамаәси мана шундақ вуҗутқа кәлгән.

Муһәммәт Йүсүп йәнә шүк болуп қалди. У асасий гәпни ейтмақчи еди, лекин Һидайәтулла чүшинәрму, дәп гуманланди. Чүнки оғул бари-йоқи он икки яшта, гәп болсизә пүтүнсүрүк бир мәмликәт аһалисиниң иккигә бөлүнүп кетишиниң сәвәплири һәққидә болмақчи еди.

Шундиму Муһәммәт Йүсүп сөзләп бериш қарариға кәлди.

– Хәлқимизниң тарихи мурәккәп вә қалаймиқан. Йеқин қериндашлар оттурисидики өз ара иғва, питнә-пасатлар, һөкүмдарларниң бир-биригә қариму-қаршилиғи дайим паҗиәлик ақивәтләргә елип кәлгән. Бу һал һазирму давамлишиватиду. Мениң дадам, сениң боваң, бу ишларға хатимә бәрмәкчи болди. «Ақтағлиқ» ғоҗилар һәрикитини бәрпа қилған у һакимийәткә диний җамаә сәркисини әкәлмәкчи болған. У дөләт бешида билимлик вә муқәррәр диний әрбап туруши керәк, дәп һесаплиған.

Муһәммәт Йүсүп бу қетим узақ зуван сүрмиди. Һидай-

әтуллиму сүкүнатни бузмиди. Уларниң һәр иккилиси бир нәрсә һәққидә ойлавататти.

Ниһайәт, һаяҗинини басқан Муһәммәт Йүсүп сөзини давамлаштурди:

– Исһақ ғожа исми билән мәлум Муһәммәт Исһақ Вәлиниң нийити сәл башқичә еди. У һәрқачан ғожилар һөкүмдарларниң пәқәт мәслиһәтчиси болуши керәк, халас дәтти. Әгәр бу һөкүмдарлар өз ара давамлиқ зиддийәттә, дүшмәнлишиштә болсичу? Бу дүшмәнлишиш тәкрарлинивәрсичу? Немә, шунда бизниң бу һалға баш егишимиз лазимма? Дөләтниң вәйран болуватқанлиғиға келишишимиз керәкма?

Йәнә бираз сүкүт сақлиған Муһәммәт Йүсүп аста, амма ишәнчилик хитап қилди:

– Яқ, биз буниңға келишәлмәймиз!

20-бап

ҚӘШҚӘРДӘ

Қәшқәр Муһәммәт Йүсүпни қучақ ечип, шат-хорам күтүвалди. Сирттин қариғанда, шәһәргә худди дөләт һөкүмдари қәдәм тәшрип қилғандәк көрүнүш һасил болғанди. Он адәмдин ибарәт топ Қәшқәр йолиға чиқип, «ақтағлиқ» ғожилар сәркисиниң йеқинлишиватқанлиғидин учур бәргәндә, «Һейтка» мәсчитиниң алди җанлинип кәтти.

Дәрру Абдулла султанниң нөкәрлири сәп түзүп турди. Сәп шундақ түзүлдики, пәқәт мәсчиткә апиридиған йол қалдурулуп, қалған мәйдан аддий пухраға берилди.

Муһәммәт Йүсүпниң муритлири шунчилик нурғун едики, пәқәт зор мәйдандила әмәс, шундақла, һәтта, әтраптики кочилардиму һәрикәт тохтиди.

Атисини зоқ-шоқ, чәксиз хурсәнлик билән қарши еливатқан адәмләр долқунидин өтүп кетиватқан Һидайәтулла Қәшқәрдики «ақтағлиқ» сопилар муритлириниң Қумулдикидин кам әмәс екәнлигигә көз йәткүзди.

Мәсчиткә киридиған йәрдә Муһәммәт Йүсүп билән Һидайәтулла атлиридин сәкришип чүшүп, чулвурларни жүгрәп йетип кәлгән муритларға тутқузушиға, мәсчитниң кәң ишиклири йенида турған бирнәччә адәм улар таман йеқинлашти.

Бир қизиқ йери, шу мәһәл ғайәт зор топ бирдинла су сәпкәндәк җимлиққа чөмди. Дадисиниң сәл кәйнидә турған Һидайәтулла егиз бойлуқ жигитниң дадисиниң йениға келип, бешини егип, қолини мәйдисигә алған һалда иллиқ әлпазда тил қатқанлиғини көрди. Бойи атисидинму егиз һелиқи жигит, – деди.

– Илтипатлиқ Қәшқәр сизни қизғин қарши алиду, алийҗанап устаз!

Егиз бойлуқ жигитниң Абдулла султан екәнлигини тонуған Муһәммәт Йүсүп саламға җававән тил қатти:

– Мән сизниң алийҗанап атиңизниң, Аллаһ униң ятқан йерини җәннәттин қилғай, хаһишини орунлиғанлиғимдин бәхтиярмән.

– Сизниң Қәшқәргә қәдәм тәшрипиңизгә тәшәккүр! Мениң мәрһум атам мошу улуқ шәһәрдә болушни һәрқачан арман қилатти. Бәхиткә қарши, кейинки онлиған жиллар мабайнида униң арзулири әмәлгә ашмиған еди. Амма сизниң ушбу шәһәргә қәдәм тәшрипиңиз атамниң бир арзусиниң роятқа чиққанлиғидин далаләт берип турупту.

– Абдуреһим султан кәби улуқ зат оғлиниң мени «Һейтка» мәсчити алдида күтүвалғанлиғиға бәк мәмнунмән!

– Мениң үчүн сиз билән дидарлишишниң өзи чоң шәрәп, устаз! Андин башқа, мән мәрһум атамниң, Аллаһ униң ятқан

йерини җәннәттин қилғай, вәсийитини бәҗа кәлтүргәч, сөз арқилиқ динимизни тәрғип қилған хизмәтлириңиз үчүн, Қәшқәрдин бирнәччә чақирим йәрдики Бәшкерәм кәнтиниң сизниң вә сизниң әвладиңизниң шәхсий мүлкигә айланғанлиғини җакалимақчимән.

Муһәммәт Йүсүп миннәтдарлиғини билдүрүп, сәл егилди, андин Абдулла султан билән тәң «Һейтка» мәсчитигә қәдәм ташлиди. Улар шам намизини мошу йәрдә өтиди.

Мәйданға жиғилған адәмләр җәйнамазлирини селип, дақ йәрдила намаз өтәшти. Улар ғайәт зор нопузға егә, тәңдашсиз Шади ғоҗини һесапқа алмиғанда, кишиниң – Муһәммәт Йүсүпниң – өзлири билән намаз өтигини үчүн, Аллаһқа миң мәртә тәшәккүр оқуватятти.

Нәқ шуңлашқа, намаз өтилип болғандин кейин, көпчилик өйлиригә тарқашмай, Муһәммәт Йүсүпни күтүшти.

Муһәммәт Йүсүп оғли вә Абдулла султан билән мәсчиттин чиқишиға, мәдһийә авазлар йәнә яңриди. Бундақ ишларни яқтурмайдиған Муһәммәт Йүсүп нарази болуп, қапиғи селинди.

Әксичә, өзлиригә шундақ һөрмәт билдүрүп, улуқлаватқанға хурсән болған Абдулла султан Муһәммәт Йүсүптики бу өзгиришләрни байқиди болғай, қизғиниш-һәсәт ичрә деди:

– Сизгә бундақ ишлар анчә яқмайдиған охшайду. Амма бу һөрмәт-еһтирамғу?

– Әлвәттә, шундақ, лекин мән қаттиқ шуарлардин сәмимий, дилкәш сөһбәтләрни әвзәл көримән.

– Бәшкерәмдә сиз тиничлиқ вә хатирҗәмликтә яшайсиз, дәп ойлаймән. Униң үстигә сизни йол чарчитип қойған болса керәк?

– Қиммәт соғиңизға йәнә бир мәртә миннәтдарлиғимни билдүримән. Шундақ қилғиним әқилгә мувапиқ охшайду – дәрру Бәшкерәмгә маңай.

Чулвурни нөкәр тутуп турған етиға авал Абдулла султан минди. У бешини сәл линңшитип, чулвурни алға тартип, андин қоюп бериведи, ат орнидин қозғалди.

Муһәммәт Йүсүпни узитишқа қалған миғилдиған адәмләрдин бөлүнүп чиққан мулазимлар өз һөкүмдарини әгәшти.

Абдулла султанниң убданирақ жирақлишип кетишини күткән Һидайәтулла атисиға қарап:

– Бу киши мәмликитимизниң һөкүмдари боламду? –дәп сориди.

– Һазирчә яқ! Бүгүн-әтә чоқум тәхткә олтириду, – ғәмкин, шуниң билән биргә кәскин җавап бәрди Муһәммәт Йүсүп.

Бу йәрдә узақ жиллар туруш, аилисиниң башқа әзалирини көчирип келиш нийәтидә оғли билән Бәшкерәмгә қарап йолға чиққан Муһәммәт Йүсүп мәзкүр кәнтниң Қәшқәрдин, Абдулла султан ейтқандәк «бирнәчила чақирим» болмай, хелә жирақ екәнлигини һис қилди.

Буниңдин бир ай илгири Қумулдин чиққан һелиқи қириқ атлиқчан келиватқан йолниң икки қасниғида мевилик бағлар көп еди. Асасән булар алмилиқ бағларди, лекин өрүклүк бағларму учришип қалатти.

Йол яхши болуп, арилап-арилап чоң-чоң ташлар йолуқатти.

Муһәммәт Йүсүпниң мулазимлири пәс авазда өз ара параңлашқач, бир айлиқ сәпәрдин кейин сәрәмҗан вә яхши күтүлгән кәнттә һадуқ елишни тәсәввуридин өткүзүвататти. Уларниң көпи мәзкүр кәнттә та өмриниң ахриғичә туруп қалидиғанлиғини һазирчә билмәтти.

Муһәммәт Йүсүп шүк. Оғлиниң сөзлиридин кейин, у Абдулла султанниң, һәммидин бурун, һәтта униң адәттин ташқири мүҗәзлик атиси Абдуреһим султан һәққидә әмәс, бәлки униң қейнатиси, бир тәрәптин униң атилиғи мәккар Абдулһади тоғрилиқ ойлашқа башлиди.

Муһәммәт Йүсүп Абдулһади өз һаятида дайим пәқәт утуқ қазинимән, дәп жүрүп, ахирқи һесапта дәһшәтлик утуқсизлиққа гириптар болғанлиғини әслиди.

Абдулһадиниң Кучарни бир-бири билән күришиватқан күчләрдин – Абдулетип хан билән Абдуреһим султандин зәрәрсизләндүримән дәп, мәккарлиқ билән Абдулла султанға атилиқ болувалғанлиғи һәммигә аянди.

Кейинирәк у қизлириниң бирини Абдулла султанға, иккинчисини II Султан Әхмәт ханға, башқичә ейтқанда, йәнила бир-биригә қарши турған күчләрниң сәркилиригә ятлиқ қилғанди. Бир қаримаққа, у маһирлиқ билән һәммә ишни тоғра орунлаштурғандәк еди.

Лекин турмушта пат-пат болуп туридиған келишмәслик уни айлинип өтмиди. Күтүлмигәндә униң нәқ әшу һесави – микир-нәйриңи – ақивәттә өзини набут қилди. У өзиниң шагирти һәм күйоғли Абдулла султан тәрипидин қәтил қилинди.

Муһәммәт Йүсүпниң хияллири әнди Абдуреһим султанға йөткәлди. Бир тәрәптин униң һаяти вә мәхсәткә йетиштики тиришчанлиғи үлгә-өрнәк еди. Абдуреһим султан қириқ жиллиқ өмрини дөләт һөкүмдарлириниң төрт әвлади билән күрәшкә беғишлиди.

Тәхтни егиләшкә униң толуқ һоқуқи бар еди. Амма, Аллаһниң әмри билән, у бу мәхситигә йетәлмиди.

Шуниң билән биллә, бәлкимба, Абдуреһим султан мәмликәтни вәйран қилишта һәммидин озуп кәткәнди, чүнки униң Турпанни, Қаришәрни һәм Қумулни мустәқил қилип, йәккә башқурушқа интилиши әшу зиддийәтләрни кәлтүрүп чиқарған еди.

«Әнди, нә Абдуреһим султан, нә Абдулһади йоқ чағда, яш Абдулла султандин немиләрни күтүшкә болиду? – мулаһизә қилатти Муһәммәт Йүсүп. – Һәм атиси, һәм қейнатиси униң үчүн хелә ишларни бәҗа кәлтүргән әмәсму. Ушбу

зиминда, Қәшқәрдә, җими һаятини Турпан билән Кучарда өткүзгән Абдулла султан билән үзә тонушқанниң өзидә, мән униңда атиси Абдуреһим султанниң тиришчанлиғи, ирадиси, тәрсалиғи, Абдулһадиниң мәккарлиғи билән таданлиғини көрдүм. Тоғра, Абдулла султанда һөкүмдар үчүн зөрүр болған җими хусийәтләр һағда. Униң тәхтни егиләйдиғанлиғиға һечким шәк кәлтүрмисә керәк».

Муһәммәт Йүсүп еғир ойлардин өзини азат қилип, әтрапиға бақти. Улар Бәшкерәмгә йеқинлишип қалғанди.

Дадисиниң әтрапни зоқлинип күзитиватқанлиғини байқиди болғай, Һидайәтулла дадиллиқ билән тил қатти:

– Абдулла султан аддий адәм әмәс. У сизни әдәп билән күтивалдию, амма тәккәлупсиз сизниң алдиңизда етиға минди. Ойлаймәнки, ата, у бәкму нәпсанийәтлик болса керәк. Уни һечнемә тохтиталмамдекин дәймән.

Муһәммәт Йүсүп он икки яшлиқ оғлиниң Абдулла султан һәққидә худди өзи охшаш пикирдә екәнлигигә тәәҗупләнди.

У Һидайәтуллиға һәйран болди вә, шуниң билән биллә, Қумулдин Қәшқәргичә болған арилиқта өзиниң униңға бәргән дәрисини оғлиниң бәк тез өзләштүрүвалғанлиғиға зоқлинип, пәхирләнди. Һидайәтуллиниң дөләтниң келәчәк һөкүмдари Абдулла султан билән қариму-қаршилиқтики өзиниң имканийәт-мүмкинчиликлирини өлчәп, пичиватқанлиғи көрүнүп туратти.

Оғлиниң өткүр зеһнигә шатланған Муһәммәт Йүсүп, шундиму, җавап қайтурмиди.

У оғлиға һөкүмдар аилә ичидики мунасивәтләрдики җими һейлә-нәйрәңләр һәққидә, буниң яхши яки яманлиғи тоғрилиқ гәп қилиш техи әтигән, дәп ойлиди, амма Абдулла султанни пәқәт өзи, «ақтағлиқлар» сәркиси Муһәммәт Йүсүпла әмәс, шундақла Шади ғоҗа рәһбәрлигидики «қаратағлиқларниңму» қоллаватқанлиғи хусусида чиш ярмиди.

21-бап

II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАННИҢ АҚИВЕТИ

Вәзийәт II Султан Әхмәт ханға қарши шәкилләнди. Муһәммәт Йүсүп билән Абдулла султан «Һейтка» мәсчитиниң босуғисини атлишиға, Қәшқәр һакиминиң мәхсус чапармини Яркәнткә атланди.

II Султан Әхмәт хан есәңгирәп қалған. Әһмийити җәһәттин Яркәнттин қелишмайдиған Қәшқәрниң Абдулла султанниң қолиға өткинини, «ақтағлиқлар» сәркиси Муһәммәт Йүсүпниң Қумулдин әттәй келип, II Султан Әхмәт ханни тәхттин ғулитиш тәрәпдарлирини күчәйткинини аз дегәндәк, «қаратағлиқлар» сәркиси Шади ғоҗиниңму Абдулла султан тәрәпкә өтүп кәткини униңға әләм қиливататти.

Кичик қобулханиға өзигә садиқ адәмләрни жиққан II Султан Әһмәт хан уларниң һәрбириниң очуқ пикир ейтишини тәклип қилди.

– Маңа тәсәлли берип аварә болмаңлар. Вәзийәтни силәрдинму яхширақ билимән. Һазир маңа ақиланә вә мувапиқ йол тепиш муһим, – хитап қилди у тәклип қилинғанларниң ахирқиси кирип, ғайәт зор ишик йепилишиға.

– Вәзийәт бәк мүшкүл, алий һәзрәтлири! –деди баш вәзир. –Қәшқәргә орунлашқан Абдулла султанниң қошуни Яркәнткә жүрүшкә җиддий тәйярлиниватиду. Абдулла өзи болсизә... – Баш вәзир буни һәрқандақ шараитта ейтишқа болмайдиғанлиғини чүшәнди болғай, гепини үзүвәтти.

Лекин ейтқан сөз – етилған оқ. II Султан Әхмәт хан орнидин кәскин турди вә мәһкүм қилинғандәк, қолини шилтип, деризә таман маңди.

Башқа һечким чиш йерип, еғиз ечишқа җүръәт қилалмиди. Һәммә II Султан Әхмәт ханниң зуван сүрүшини күтүшмәктә еди. У болсизә, шүк.

Узаққа созулған өлүм җимлиғиға чидалмиған II Султан Әхмәт хан уланиниң сәрдари алға чиқти ахири. Деризидин Яркәнтниң әҗайип гөзәл мәнзирисини күзитип турған һөкүмдар сәрдар қәдәмлириниң тивишини аңлиди болғай, алий әмәлдарлар тәрәпкә бурулди.

– Алий һәзрәтлири, –алдиримай, һәрбир сөзини ойлинип сөзләшкә башлиди сәрдар. – Илаҗисиз вәзийәт болмайду. Сиз аз зиян кәлтүридиған йолни таллишиңиз керәк. Һәммәйләнгә – өзиңизгә, дөлитимизгә һәм бизниң җапакәш хәлқимизгә – аз зиян кәлтүридиған амални таллишиңиз лазим.

– Немини тәклип қилмақчисиз? Пикриңизни ениқ ейтиң! Мени рәнҗитип қойимән дәп хаватир болмаң!

– Алий һәзрәтлири! Бу мениң қалламда йоқ еди. Мән пәқәт һәммиси сизгә қарши қелиплашқан вәзийәттә қан төкүлүшни садир қилмаслиқ керәк, дегән пикирни оттуриға селишқа җүръәт қилалаймән.

Улан сәрдари шүк болуп қалди вә һәммәйлән униң һакимийәтни қаршилиқсиз бериветиш керәк, дегинини чүшәнди. Бу пәвқуладдә бир иш әмәсти, чүнки әйни чағда II Султан Әхмәт хан тил бириктүрүш нәтиҗисидә иниси II Султан Маһмут хан тәрәптин тәхттин ғулитилған еди.

Шундиму, Аллаһниң шапаити билән, у, II Султан Әхмәт хан, инисиниң өлүмидин кейин, қайтидин тәхтни егилигән.

– Еһтимал, сизниң тоғра, – деди II Султан Әхмәт хан. – Беһөдә қан төкүш бизгә керәк әмәс. Униңсизму қан нурғун төкүлди.

Мошу сөзләрдин кейин, у қолини билинәр-билинмәс һәрикәтләндүриведи, Кичик қобулханидикиләр арқисиға шохшуп чиқип кетишти.

Кичик қобулханида ялғуз қалған II Султан Әхмәт хан у якти-бу яққа меңишқа башлиди вә сулалә әңгүштәри болған шахмат тахтисиниң алдида бир дәқиқә тохтиди.

Тахтиға тизилған шәкилләргә көз жүгәрткән у, туюқсиз қара шәкиллик падишани шиддәт билән қолиға алдидә, тез қәдәм ташлап, пешайванға маңди.

II Султан Әхмәт хан еғирлашқан қапақлирини көтирип, жирақларға узақ қариди. Униң көз алдидин өзиниң җими һаяти тизилип өтмәктә еди.

Бир туруп, униң көз алдиға бовиси Шаһ Шуджидин Әхмәт хан намайән болди.

Қәшқәрдики бағда өзидин йошурунған атиси Төмүр султанниң қияпитини сус тәсәввуридин өткүзди.

Андин у ағрип, орун тутуп йетип қалған, бәк чирайлиқ кичик дадиси Абдулетип ханни көргәндәк болди.

Кейин иниси II Султан Маһмут хан көз алдида гәвдиләнди.

Жигирмә төрт яшлиқ II Султан Әхмәт хан уларниң һәммисиниң яш туруп өлүп кәткәнлигини әқил таразисиға салди.

Әгәр бовисини қәтил қилмиған болса, у дөләтни он жил әмәс, көпирәк башқурған болса, еһтимал, һәммә нәрсә башқичә болатти.

Дадиси шикарда бемәна өлүп кәтмигән болса, атиси ханлиқ тәхтигә олтарған болатти, дөләтниң тәғдири өзгичә болуши мүмкинди.

Әгәр шум өлүм кичик дадисини бевақит елип кәтмигән болса, мәмликәт гүллинәтти.

Иниси бемәзгил көз жуммиған болса, еһтимал, униңдин дөләткә көпирәк пайда тегәтти.

Сабиқ ханларни хиялидин өткүзүватқан II Султан Әхмәт хан өзиниң техичә қара шәкиллик падишани қолида сиқип

тутуп турғанлиғини сәзди. Шахмат шәкли қизил яғачтин ясалғачқа, бәхиткә яриша, сунуп кәтмиди.

Қәлбини ләрзигә салған азаплиқ ойлардин сәл сәгигән II Султан Әхмәт хан Кичик қобулханиға кирди вә йәнила шахмат тахтисиниң қешиға келип, қолидики қара падиша шәклини униң үстигә қойди.

Ушбу шахмат шәкли униң көзлиригә бечарә һаләттә көрүнмәктә еди.

Ақ ташлар мәғрур туратти, сәркисидин айрилған қара ташларзә, гәрчә җәң һели башланған болсиму, мәғлуп болғандәк мәйүс еди...

II Султан Әхмәт хан алиқанлирини бир-биригә уриведи, бир дәқиқидила ишик аға билән катип баш егип, униң алдида пәйда болди.

– «Һөкүм қилимән:

1. Ординиң җими хизмәткарлири – вәзирләр, катип-бахшилар, нөкәрләр дәрру лавазимлиридин бошитилсун.

2. Ординиң иш жүргүзгүчи бөлүми жуқурида қәйт қилинған шәхсләргә маашини толуқ төлисун.

3. Қәшқәр тәрәптин Яркәнткә келиватқан қошунға мениң шәхсий уланим қаршилиқ көрсәтмисун.

4. Мени вә мениң аиләм әзалирини узитип, һәмра болуш үчүн улан сәрдари йүз нөкәр бөлсүн.

II Султан Әхмәт хан.

1636-жил, мизан. Яркәнт шәһири.»

Мошу гәпләрдин кейин, II Султан Әхмәт хан, катип униң ахирқи сөзини йезип болмайла, чоң-чоң қәдәм ташлап, Кичик қобулханидин чиқти.

Узун дәлһизниң икки тәрипидә әгир қилич есип, бир-биридин он чамдам арилиқта тик турған ясавулларни бойлап тез кәлмәктә еди у.

II Султан Әхмәт хан аилә тавабаитигә көрсәтмә бериш үчүн, ординиң аяллар туридиған қисмиға алдириди.

II Султан Әхмәт хан пәрманини қәғәзгә чүшәргән яш катип һөкүмдар һөкүми йезилған қәғәзниң сиясини қуруттидә, Кичик қобулхана ишиги таман маңди.

У инчикә егиз путлуқ үстәлниң йенидин өтүп кетип берип, қара шәкиллик падишаниң тахта оттурисида ятқанлиғини көрди. Жиқилип ятқан падишани өрә қилишқа җүръити йәтмигән катип мәзкүр қара падишани мәғлуп болған II Султан Әхмәт ханға қияс қилди.

У һәсрәтлик күлүмсиридидә, Кичик қобулханидин чиқти.

Гиләм-паяндазлар селинған мәрмәр пәләмпәйдин пәскә чүшүп, ординиң иш жүргүзгүчи бөлүми ишигиниң йенида тохтиди.

У техила хияллар чаңгилидин чиқалмайвататти. Күтүлмигәндә униң каллисиға шахмат тахтисиниң оттурисида ятқан «қара падиша» II Султан Әхмәт ханни әмәс, бәлки өз һөкүмдариға хиянәт қилип, мурәккәп-мүшкүл әһвалда қалған Шади ғоҗини әслитиду, дегән ой кәлди. Қәшқәргә Шади ғоҗиниң рәқиви – нәврә акиси, «ақтағлиқ» сопилар җамаәсиниң сәркиси Муһәммәт Йүсүп ғоҗа орунлишивалғанди.

* * *

Әтиси таң сәһәрдә Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари II Султан Әхмәт ханниң җәңләрдә тавланған йүз нөкириниң һәмралиғидики топ Яркәнт дәриясини бойлап Кәшмиргә қарап йол алди.

Икки күн хатирҗәм өтти.

Амма үчинчи күн II Султан Әхмәт ханниң чарлап келишкә әвәтилгән бәш муһапизәтчиси тағ өткүлиниң Абдулла сул-

тан адәмлири тәрәптин йепип ташланғанлиғи тоғрилиқ тәшвишлик хәвәр елип кәлди.

Җими еһтиятлиқ чарилирини сақлиған һалда вә Абдулла султан тәрәпкә өтүп кәткән сәрвазлар топи билән тоқунушуп қалмасқа тиришқан улар, Ташқорған таман меңип кәтти.

Аридин жигиримә күн өтүп, Ташқорғанни артта қалдуруп, тағ арисиға ичкириләп кирди улар. Һава очуқ, қуяш нурини җаһанға тәкши чачмақта еди. Тағ чатқилида келиватқан II Султан Әхмәт хан үстини қар қаплиған башқилардин мәғрур вә егиз чоққини көрди.

«Музтағ ата, – ойлиди II Султан Әхмәт хан, – сән нәқәдәр гөзәл вә улуғвар! Сән бизниң хәлқимизниң рәмзилириниң бириғу! Өзәң охшаш йәккә-йеганә вә бәхитсиз хәлиқниң рәмзи! Мәғрур, шуңа бәхитсиз. Башқилардин бәләнтсәну, һәммә нәрсини унтуйсән. Етәклириңдә немә болуватқанлиғини көрмәйсән. Һә, һә, төвәндә ериқта еқиватқан, ян бағриңни жуюп өтүватқан сай сулирини байқимайсән...»

Аридин йәнә тоққуз күн өтүп, йүз адәмдин ибарәт атлиқ карван Музтағ өткүлини арқиға ташлап, Улуқ Моғул дөлити зиминиға йетип кәлди.

Қарақорум тағ тизмисидин өтүш җиддий қийинчилиқларни садир қилди. Тағ чатқаллирида һелидин-һели чиқидиған шувурған, чоққилири көккә тақашқан тағниң идир-қирлиридики қелин қар бирнәччә адәмниң пут-қоллирини үшүтти, амма, бәхиткә яриша, II Султан Әхмәт хан вә униң йеқинлири мәнзилгә аман-есән, тәл-төккүз йетип кәлди.

Лекин уни башқа нәрсә тәшвишләндүрмәктә еди. Сақлинип, еғиздин-еғизға көчүп келиватқан гәпләрдин II Султан Әхмәт хан өзиниң жирақ өтмүштики әҗдади – Яркәнт уйғур ханлиғиниң асасчиси Султан Саид ханниң

новәттики жүрүштин қайтип келиветип, кислороди аз тағ һавасида тунжуқуп өлгәнлигини әслиди вә өзиниң мошундақ қисмәткә учришидин әнсириди.

Кигиз чедирда уйқисиз түнләрни өткүзүватқан II Султан Әхмәт хан адәмниң тенини шүркәндүридиған шувурғанларға қулақ салғач, тәбиәтниң улуғвар мөҗүзилири һәққидә ойлиди. Һә, улуғварлиғи һәққидә, чүнки тағ тизмисиниң Қарақорум дәп намлинишиниң, енигариғи мәзкүр Қарақорум ибарисиниң биринчи қисми икки мәнаға егә еди.

Өз мәмликити – Яркәнт уйғур ханлиғини яки Моғулия дөлитини Улуқ Моғол империясидин айрип туридиған ушбу тағни Қәшқәр, Яркәнт, Хотән турғунлири рәңни билдүридиған «қара» мәнасида чүшәнмәтти.

«Қара» ибарисини уйғурлар вә, умумән, түркийләр асасән улуғвар дегән иккинчи мәнасида қобул қилатти.

II Султан Әхмәт хан йәнә уйғур зиминниң Қумул, Турпан, Алмилиқ тәвәлиридә яшиғучи уйғурлар Қарақорумни тағ тизмиси сүпитидә әмәс, бәлки әйни чағлардики қудрәтлик Монғул империясиниң пайтәхти сүпитидә қобул қилатти. Шу дәвирләрдә дөләтни Чиңғиз ханниң нәвриси Хубилай башқурған еди.

Нәқ Хубилай һөкүмдарлиқ қилған чағда, Қарақорумда яшиған көплигән уйғурлар истедатлиқ мәмур, сәрдар, кәшпиятчи сүпитидә тонулғанди.

II Султан Әхмәт хан кигиздин өтүп, нәштәр болуп санчиливатқан соғдин түгүрлинип, дүгдәриди вә мүрисигә артивалған сүсәр мойлуқ тонини түзитип қойди. Чедир ичидики мәшъәлләр йоруғи бирдә ялқунҗап, бирдә суслишатти. Оти өчүшкә йүзләнгән гүлханға қарап олтарған II Султан Әхмәт хан йәнә моңғул Қарақоруми тоғрилиқ хиялларға берилди.

Қарақорум сөзи түркий тиллардин келип чиққан, Хуби-

лай өз пайтәхтини уйғурлар тәсиридин шундақ атиған болуши мүмкин, дәп ойлиди у.

Бу, һәқиқәтәнму, Улуқ пайтәхт болғанди, чүнки Моңғул империясиниң өзи улуқ едидә.

Орхон дәрияси бойидики Уйғур хақанлиғиниң пайтәхти Қарабалғасунму улуғвар дегән мәнаға егә еди, чүнки у уйғурларниң улуқ дөлитиниң пайтәхти болған.

II Султан Әхмәт хан ихтиярсиз манихей диниға чоқунған Уйғур хақанлиғиниң уйғурлирини, бирнәччә әсир давамида өз һаят тәрзини сақлап кәлгән будда диниға итаәт қилған Турпан уйғурлирини һәм X әсирдә исламни қобул қилған Қәшқәр уйғурлирини өз ара селиштурди.

У йәнила мусулманчә Абдукерим дәп исим алған, уйғурларниң мәзкүр динни қобул қилишини тәминлигән Сутуқ Буғра ханниң Қараханлар дөлитиниң һөкүмдари болғанлиғиға тәәҗүпләнди.

II Султан Әхмәт хан бу мәшһур һөкүмдар мазирини бирнәччә қетим зиярәт қилған, амма мана әндила униң «қара» әмәс, Улуқ һөкүмдарлар дөлити болғанлиғини чүшинип йәтмәктә еди.

II Султан Әхмәт хан Сутуқ Буғра хан билән униң оғуллири Муса Буғра хан вә Сулайман Буғра ханларниң будда уйғурлири яшаватқан зиминда исламни тарқатқанлиғидин яхши хәвәрдар еди. Бу шәртлик бөлүнүшниң жуғрапиялик чегариси Қаришәр болған.

II Султан Әхмәт ханниң бу күтүлмигән йеңилиқтин һәтта тени шүркинип кәтти, чүнки Қаришәр Улуқ шәһәр дегән мәнани берәтти.

II Султан Әхмәт хан Қаришәр һәққидә хиял сүридекән, өзи һәйран болған һалда туққини вә бирнәччә әвладиниң рәқиви мәрһум Абдуреһим султанниң мәнтиқиси билән һәрикитиниң маһийитигә әндила йетиваттатти.

Һазир, тәхттин ваз кечип, ана зиминини ташлап чоңқур хияллар илкидә олтарған II Султан Әхмәт хан, Абдуреһим султанниң өз қараргаһини Турпандин Қаришәргә көчирип, бу Улуқ шәһәрни мәмликәтни бирләштүридиған шәһәргә айландурушни көзлигәнлигини чүшәнгән еди...

II Султан Әхмәт хан һә дәп Улуқ Моғул дөлитиниң пайтәхти Шаһ-Җаһанаватқа йетип, ярдәм сорап, тәхтни егиләшкә урунуп көрмәкчи еди.

Кейинирәк у бу нийитидин ялтайди. Дәл мошу чағда Шиһабидин Муһәммәт Шаһ Җаһан Һиндистанда жүрүштә еди.

II Султан Әхмәт хан Шиһабидин Муһәммәт Шаһ Җаһанниң Улуқ Моғол империясиниң асасчиси Заһиридин Муһәммәт Бабурниң уддул әвлади екәнлигини биләтти. У әйни чағда II Султан Әхмәт ханниң әҗдади мәшһур Султан Саид ханниму қоллап, ярдәмләшкән.

Мәмликәтни өз ихтияри билән тәрк етип, һакимийәттин, зор мүлкидин вә һөрмәт-изәттин айрилған II Султан Әхмәт хан ача йолда туратти.

У, Улуқ Моғол дөлитини қериндаш сулалә башқуруватқачқа, Һиндистанда келиши мүмкинди, лекин бундақ қилса, у аддий бир пухраға айлинатти.

У болсизә, Яркәнт уйғур ханлиғиниң һөкүмдари еди, вәтинигә қайтип кетишкә үмүт қилатти...

Нәқ шуниң үчүн йәнә бир кечини уйқисиз өткүзгән II Султан Әхмәт хан етиниң бешини Яркәнткә қайтип келишкә асан башқа мәмликәт тәрәпкә буриди. Бу мәмликәт Бухара ханлиғи еди...

ЯРКӘНТ УЙҒУР ХАНЛИҒИННИҢ ҺӨКҮМДАРЛИРИ
(ТУҒЛУҚ ТӨМҮР СУЛАЛИСИ)

СУЛТАН САИД ХАН
(1514 – 1532)-
жилларда һөкүмранлиқ қилған

I АБДУРЕШИТ ХАН
(1533 – 1560)

АБДУКЕРИМ ХАН
(1560 – 1591)

МУҺӘММӘТ ХАН III
(1591 – 1609)

АБДУРЕҺИМ СУЛТАН
(хан болмиған)

ШАҺ ШУДҖИДИН ӘХМӘТ-ХАН
(1609 – 1619)

ТӨМҮР СУЛТАН
(хан болмиған)

АБДУЛЕТИП ХАН
(АППАҚ ХАН)
(1619 – 1629)

II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАН
(ПОЛАТ ХАН)
(1629 – 1632)
(1635 – 1638)

II СУЛТАН МАҺМУТ ХАН
(ҚИЛИЧ ХАН)
(1632 – 1635)

АБДУЛЛА ХАН
(1638 – 1668)

ҒОЖИЛАР

МӘҺДУМИ ӘЗЪАМ (ӘХМӘТ КАСАНИ)

(Нәқишбәнди ғожиган җамаәсиниң асасчиси)

(1461 – 1542)

АҚТАҒЛИҚЛАР

җамаә асасчиси

МУҺӘММӘТ ИМИН
(ИШАН КАЛАН)

↓

МУҺӘММӘТ ЙҮСҮП ҒОЖА

↓

ҺИДАЙӘТУЛЛА ҒОЖА
(АППАҚ ҒОЖА)
(1681 – 1694)

↓

ЙӘҺЯ ҒОЖА
(1694 – 1696)

↓

ӘХМӘТ ҒОЖА
(1696 – 1713)

↓

БУРХАНИДИН ҒОЖА
(1755 – 1759)

↓

ХАН ҒОЖА
(1755 – 1759)

ҚАРАТАҒЛИҚЛАР

җамаә асасчиси

МӘҺӘММӘТ ИСҺАҚ ВӘЛИ
(ИСҺАҚ ҒОЖА)

↓

МУҺӘММӘТ ЙӘҺЯ
(ШАДИ ҒОЖА)
(1596 – 1643)

↓

МУҺӘММӘТ АБДУЛЛА ҒОЖА
(ПАДИШАҺ ҒОЖА)
(1644 – 1680)

↓

ДАНИЯЛ ҒОЖА
(1696 – 1713)
(1720 – 1727)

↓

ҖАҺАН ҒОЖА
(1727 – 1750)

↓

АБДУЛЛА ҒОЖА
(1750-1755)

МУНДӘРИҖӘ

ПРОЛОГ 3

Биринчи қисим. ***III МУҺӘММӘТ ХАН***

1-бап. ТУРПАНДИН ТӘШВИШЛИК УЧУР 6
2-бап. МУҺӘММӘТ ХАННИҢ ОЙЛИРИ 14
3-бап. МЕҺРИНУШ БЕГИМ 20
4-бап. ЖҮРҮШ 25
5- бап. ҚӘШҚӘРДӘ 34
6-бап. ТУРПАН 38
7-бап. ҚАРИШӘР 43
8-бап. ҚАМАЛ 48
9-бап. ҺӘДИДҖӘ 51
10-бап. ҚАРИШӘРДИКИ ИСИЯН 55
11-бап. ТУРПАНҒА ИККИНЧИ ЖҮРҮШ 60
12-бап. ХУДАБӘНДИНИҢ МӘҒЛУБИЙИТИ 65
13-бап. ТУТҚУН 71
14-бап. СИЗНИҢ АТИҢИЗҒА ПАДИШАЛАР ҚУЛАҚ САЛАТТИ 77
15- бап. АЙРИЛИШ 81
16-бап. БЕНУАГОЭСНИҢ ҚӘДӘМ ТӘШРИПИ 87
17-бап. АБДУРЕҺИМ СУЛТАННИҢ ҚОЗҒИЛИҢИ 93
18-бап. ТУРПАНҒА ҮЧИНЧИ ЖҮРҮШ 98
19-бап. ҚАРИШӘРНИ АЗАТ ҚИЛИШ 102
20-бап. ӨЛҮМ АЛДИДИКИ УЧРИШИШ 108

2-қисим. ***ШАҺ ШУДҖИДИН ӘХМӘТ ХАН***

1-бап. МӘМЛИКӘТНИҢ ЙЕҢИ ҺӨКҮМДАРИ 115
2-бап. ХАНУМ ПАША 119
3-бап. ТУРПАН ВАЛИСИНИҢ ДӘВАСИ 124
4-бап. КУЧАРНИҢ ҒУЛИШИ 128
5-бап. ТӨМҮР СУЛТАННИҢ ЖҮРҮШИ 135
6-бап. АБДУЛҺАДИНИҢ АЛАҺИДӘ МӘВҚӘСИ 140
7-бап. ТӨМҮР СУЛТАННИҢ ӨЛҮМИ 144
8-бап. ҚӘШҚӘР АБДУЛЕТИПНИ КҮТМӘКТӘ 151
9-бап. ҚАРИШӘР АБДУРЕҺИМҒА САДИҚ БОЛУП ҚАЛДИ ...158
10-бап ИСКӘНДӘР СУЛТАННИҢ ХАИНЛИҒИ 166
11-бап. ПАША ХАНУМ 173
12-бап. АҚСУ ПУХРАСИНИҢ МӘВҚӘСИ 177
13 -бап. ИСКӘНДӘР СУЛТАННИҢ ӨЛҮМИ 182
14-бап. АҚСУНИҢ ЙЕҢИ ВАЛИСИ 186
15-бап. ШАҺ ШУДҖИДИН ХАННИҢ ӨЛТҮРҮЛҮШИ 196
16-бап. III МУҺӘММӘТ ХАН МӘДРИСИСИ 201
17-бап. ЯРКӘНТ ХАНЛИҒИНИҢ ВАРИСИ 214
18-бап. У ТӘХТТӘ ТОҚҚУЗ КҮН ОЛТАРДИ 221

3-қисим. ***АБДУЛЕТИП ХАН***

1-бап. ЯРКӘНТКӘ ЖҮРҮШ 228
2-бап. ОН ТӨРТ ЯШЛИҚ ҺӨКҮМДАР 233
3-бап. АБДУРЕҺИМ КҮРӘШНИ ҚАЙТА БАШЛИДИ 238
4-бап. КУЧАР 243
5-бап. АҚСУНИ ИККИНЧИ ҚЕТИМЛИҚ ҚАМАЛ ҚИЛИШ 250
6-бап. ШАДИ ҒОЖИНИҢ ВАСИТИЧИЛИҒИ 258
7-бап. АБДУРЕҺИМ СУЛТАН ҚОЛ ҚОШТУРУП ОЛТАРМИДИ 270
8-бап. ҺУҖУМ 277
9-бап. БӘҺӘЙВӘТ РЕЖӘ 284
10-бап. «АҚТАҒЛИҚЛАРДИН» «ҚАРАТАҒЛИҚЛАРҒИЧӘ» 291
11-бап. КЕСӘЛ 297

12-бап. КЕЛӘЧӘКҺӘҚҚИДӘ ОЙЛАР 305
13-бап. ӘМИРЛӘР ҚАРАРИ 310
14-бап. ТУРПАНДИН НӘЗӘР 315
15-бап. ҚӘШҚӘРНИҢ ЙЕҢИ ВАЛИСИ 321
16-бап. АКА-УКИЛАРНИҢ ӨЗ АРА КҮРИШИНИҢ БАШЛИНИШИ 328
17-бап. ШАДИ ҒОҖИНИҢ ҺӘЛ ҚИЛҒУЧИ СӨЗИ 336
18-бап. «У ЧИРАЙЛИҚ, СЕХИ, АДИЛ ЕДИ...» 342
19-бап. БИР ЖИЛҒА БАРАВӘР МАТӘМ 348

4-қисим. ***II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАН. II СУЛТАН МАҺМУТ ХАН***

1-бап. АКА-УКИЛАР РИҚАБИТИ 353
2-бап. ЮНУС 361
3-бап. ШАДИ ҒОҖА – ВАСИТИЧИ 367
4-бап. II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАННИҢ ҒУЛИШИ 374
5-бап. АБДУРЕҺИМ СУЛТАННИҢ ӨЛҮМИ 381
6-бап. АБУЛ МУҺӘММӘТ ҚАРИШӘРДӘ МУСТӘҺКӘМЛӘНДИ 389
7-бап. КУЧАРДИН ҚАРИШӘРГӘ 393
8-бап. АБДУЛҺАДИНИҢ МӘХПИЙ РЕҖИСИ 399
9-бап. АБДУЛҺАДИНИҢ ПАҖИӘСИ 405
10-бап. II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАННИҢ КУЧАРҒА ҺУҖУМИ 412
11-бап. АБДУЛЛА СУЛТАННИҢ II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАННИҢ ПЕЙИГӘ ЧҮШҮШИ 418
12-бап. АБДУЛЛА СУЛТАН АҚСУДА ҚАРАРЛАШТИ 426
13-бап. II СУЛТАН МАҺМУТ ХАН ҒОҖИЛАРҒА ҚАРШИ 430
14-бап. II СУЛТАН МАҺМУТ ХАННИҢ ӨЛҮМИ 435
15-бап. АБДУЛЛА СУЛТАННИҢ ШИДДӘТЛИК СӘКРӘП ИЛГИРИЛИШИ 442
16-бап. II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАННИҢ АХИРҚИ ҒӘЛИБИСИ ..450
17-бап. БЕМИСАЛ ҚАРАР 455
18-бап. АТА АРЗУСИНИ ОҒЛИ РОЯПҚА ЧИҚАРДИ 464
19-бап. ҚУМУЛДИН ҚӘШҚӘРГӘ 470
20-бап. ҚӘШҚӘРДӘ 479
21-бап. II СУЛТАН ӘХМӘТ ХАННИҢ АҚИВЕТИ 485

ПИКИРЛӘР ҮЧҮН

Хәмит ҺӘМРАЕВ

ҒОЖИЛАР ВӘЗИПИЛИРИ

ТАРИХИЙ РОМАН

БИРИНЧИ КИТАП

ШАДИ ҒОЖА

Тех.муһәррир вә дизайн: *Шахниза МЕРАЕВА*
Компьютерда тәргән: *Шерина ТОХТИМӘМӘТОВА*

Китапта Қазақстан Җумһурийитиниң хизмәт көрсәткән әрбаби рәссам Һашимжан Қурбанов сизған рәсимләр пайдилинилди.

(Муқавиниң 1-бетидә: Яркәнттики «Шамал Бағ» орда сарийи. Муқавиниң 4-бетидә: Яркәнттики «Алтун» мәсчит бенаси.)

Бесилишқа 11.04.2017-ж. қол қоюлди.
Формат 84/100 1/16, офсетлиқ қәғәз.
Шрифт Arial, һәжими 31,25 п.л.
Тираж 500 экз.

«МИР» нәшрият өйи,
Алмута шәһири, Жибек Жолы кочиси, 64.
тел: +7 (727) 273- 39-89.